GILBERT K. CHESTERTON

Igazságot!

Az örökkévaló ember

GILBERT K. CHESTERTON

IGAZSÁGOT!

*

AZ ÖRÖKKÉVALÓ EMBER

GILBERT K. CHESTERTON

IGAZSÁGOT!

(Orthodoxy)

*

AZ ÖRÖKKÉVALÓ EMBER

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1985

A fordítás alapjául szolgáló mű:
G. K. Chesterton ORTHODOXY
c Miss D. E. Collins

FORDÍTOTTA:

LUKÁCSI HUBA

*

A mű eredeti címe:
THE EVERLASTING MAN
c Miss D. E. Collins

FORDÍTOTTA:

RADNAI FERENC

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással
való sokszorosítás jogát is

ELŐSZÓ

G. K. Chesterton (1874–1936) angol író a század elején s a két világháború között rendkívüli népszerűségnek örvendett nemcsak hazájában, hanem annak határain túl, így Magyarországon is. A széles olvasóközönség előtt azonban ma már inkább csak a jámbor Brown atyáról szóló „detektívregényei" révén ismerős. Mi, katolikusok ugyanakkor szívesen forgatjuk Assisi Szent Ferencről és Aquinói Szent Tamásról írott tanulmánykötetei is.

A konvertita Chesterton méltán hívta fel magára kortársainak a figyelmét azzal, hogy élesen bírálta kora társadalmát (Angliáját), annak minden jelentős szellemi áramlatát, éspedig a katolikus világnézet talajáról. Úgy gondolta, hogy a kapitalizmusnak, az imperializmusnak, de a szocializmusnak is egyetlen igazi alternatívája csak a hagyományokat őrző katolicizmus lehet.

Figyelmét ezért fordította a keresztény középkor értékei felé (munkásságával nagyban hozzájárulván ahhoz, hogy bizonyos mértékig módosuljon a „sötét középkorról" igaztalanul kialakult negatív szemlélet), de ezért lépett fel a keresztény katolikus tanítás védelmezőjeként és propagátoraként is.

Katolikus meggyőződését legvilágosabban *Igazságot!* (Orthodoxy) című művében foglalta össze. Mondanivalójának vezérfonala az Apostoli Hitvallás, anélkül, hogy didaktikusan végigelemezné annak egyes artikulusait, vagy szisztematikusan megcáfolná az ellene felhozott vagy felhozható ellenvetéseket. Inkább saját szellemi fejlődését mutatja be: azt érzékelteti, hogyan jutott el ő e credóig, és mit jelent az ő számára ez a hitvallás. A könyv tehát nem hittani vagy hitvédelmi értekezés, hanem – amint Chesterton maga mondja – „egyfajta hanyag önéletrajz". Azt mutatja be, hogyan ismerte fel ő a keresztény hitvallásban a józan emberi ész magvát, és mennyire elégtelennek tartotta azokat az érveket, amelyeket a hit ellenében az ő korában általában felsorakoztattak.

Mi lehetne a mottója Chesterton e könyvének, mi vitte rá végül is a hitvallás elfogadására? Az utolsó fejezetben erről így nyilatkozik: „Elfogadtam, mert a vallás nem részigazságokkal táplált... Minden más filozófia olyan dolgokat állít, amelyek kézenfekvően igaznak látszanak, a kereszténység az egyetlen filozófia, amely újra meg újra olyasmit állít, ami nem látszik igaznak, de igaz."

Az örökkévaló ember című műve az emberiséget úgy mutatja be, mint „isteni fajt", amely elüt a természet más jelenségeitől, és amelyek története is különleges, mert „isteni gyökerei" vannak. Mondanivalóját a természettől páratlan módon elütő emberi teremtmény és azon ember köré csoportosítja, „akit Krisztusnak neveznek", azaz áttekinti az emberiség helyzetét a pogányság állapotában, majd megvizsgálja, hogy mit jelentett a kereszténység az emberi nem számára. Úgy látja, hogy párhuzam állítható az embernek a természetből történő kiválása és a kereszténységnek a történelemből történő kiemelkedése között. Az emberiség pogány korszaka tulajdonképpen nem is volt más, mint előkészület a kereszténységre, Krisztusra. Krisztus pedig a világtörténelem legnagyobb eseménye, mert benne a világ alkotója személyesen látogatta meg a teremtett világot.

Chesterton jóval a II. vatikáni zsinat előtt működött, mégis sok mindent elővételezett annak szelleméből. A modernizmus elítélésének korszakában élt, mégis egészen újszerűen igyekezett bemutatni a kereszténységet. Az egyház és a világ közötti dialógus elnémulásának idején írt, de ő a párbeszéd megszakadt fonalának felvételére törekedett, azt szorgalmazta. Vagyis Chesterton értékelhető úgy is, mint a II. vatikáni zsinat nem is nagyon távoli előkészítője. (Ezért nem lehet egyetérteni maradéktalanul azon kritikusaival, akik őt merev konzervativizmussal vádolták.)

Chesterton szokatlan stílusú, sziporkázóan szellemes, paradoxonokkal teli írásai nem jelentenek könnyű olvasmányt. Fárasztó szellemi tornára késztetik az olvasót, aki nem is tud minden állításával egyetérteni: egy-egy váratlan kijelentés nyomán könnyen meghökken, gyakran polémiára, ellentmondásra is kényszerül. De éppen ez teszi Chesterton írásait ma is élvezetesekké. Lehet, hogy napjainkban már másként vetődnek fel az egyes problémák, és sok esetben más a megoldásuk is. Ám a problémák iránti fogékonyság, a szellemi nyitottság, amely Chesterton műveiből árad, ma ugyanúgy aktuális, mint volt a művek megírása idején.

a Kiadó

TARTALOM

IGAZSÁGOT
I. Bevezetés, avagy minden egyebek védelmében 11
II. A mániákus 15
III. A gondolat öngyilkossága 31
IV. Tündérország etikája 47
V. A világ zászlaja 69
VI. A kereszténység paradoxonai 84
VII. Örök forradalom 106
VIII. Az ortodoxia románca 128
IX. Tekintély és kaland 145

AZ ÖRÖKKÉVALÓ EMBER
Előszó 169
Bevezetés: A könyv tartalmi váza 170

I. Rész

A TEREMTMÉNYRŐL, AKINEK A NEVE: EMBER

I. A barlangi ember 181
II. A professzorok és a történelem előtti ember 198
III. A civilizáció ókora 214
IV. Isten és az összehasonlító vallástörténet 240
V. Az ember és a mitológiák 259
VI. A démonok és a filozófusok 275
VII. Az istenek és a démonok háborúja 296
VIII. A világ vége 310

II. Rész

AZ EMBERRŐL, AKINEK A NEVE: KRISZTUS

I. A barlangi isten 325
II. Az Evangélium rejtélyei 341
III. A világ legkülönösebb története 354
IV. Az eretnekek tanúbizonysága 369
V. Menekülés a pogányságból 386
VI. A hit öt halála 404
Konklúzió: A könyv összefoglalása 415
I. Függelék: A történelem előtti emberről 425
II. Függelék: A tekintélyről és a pontosságról 427

IGAZSÁGOT!

(Orthodoxy)

I. fejezet

BEVEZETÉS – AVAGY MINDEN EGYEBEK VÉDELMÉBEN

E könyv egyedüli mentsége, hogy kihívásra válaszol. A rossz lövés is felmagasztosul, ha vele együtt elfogadjuk a párbajt. Midőn nemrég közzétettem „Eretnekek" címen néhány hevenyészett de őszinte írást, több bírálóm, kiknek méltányolom szellemességét (legyen szabad itt különösen G. S. Street urat említenem) azt írta, hogy nagyon szép tőlem, ha fűnek-fának bizonygatom az ő kozmikus világnézetét, de miért nem fogadom el én magam? „Aggódni kezdek a filozófiámért – mondja Mr. Street – mihelyt Mr. Chesterton megismertet a magáéval." Kissé elővigyázatlan nyilatkozat olyan emberrel szemben, aki a legenyhébb kihívásra is túlságosan hajlandó könyvvel felelni. Csakhogy bár Mr. Street sugalmazta és alkotta e könyvet, nem szükséges elolvasnia. Ha mégis megteszi, úgy fogja találni, hogy lapjain megpróbáltam bizonytalan és egyéni módon, inkább szellemi arabeszkekben, mintsem következtetések sorozatával, rögzíteni azt a filozófiát, melyben ma már hiszek. Nem fogom az én filozófiámnak megnevezni, mert nem én alkottam. Isten és az emberiség alkották, az pedig megalkotott engem.

Sokszor elgondoltam, hogy regényt írok az angol hajósról, aki egy kissé eltévesztette az irányt, és fölfedezte Angliát. Abban a téves hitben tette lábát az „új" szigetre, hogy a Déli Tenger egy ismeretlen pontjára bukkant. Sajnos, meg kell állapítanom, hogy vagy sok a dolgom, vagy nagyon lusta vagyok, mindenesetre e kiváló munka egyelőre nem lát napvilágot. Szolgáljon azonban e gondolat filozófiai szemléltetés gyanánt. Általánosságban, úgy vélem, az lesz a benyomás, hogy e férfiú, ki állig felfegyverkezve és jelekkel beszélve partra szállt, s az angol zászlót kitűzte ama barbár templomra (utólag kiderült, hogy nem egyéb, mint a brightoni Pavilon), hóbortos bolond. Nem tagadom, hogy csakugyan bolond volt. Ám ha úgy képzelik, hogy ő magát bolondnak tartotta, vagy legalábbis a bolondság érzése volt egyetlen és uralkodó indulata, nem tanulmányozták kellő odaadással hősünk dús, romantikus természetét. Tévedése irigylendő tévedés volt, és ő tudta ezt, ha ugyan valóban olyan ember, aminő-

nek képzelem. Lehet-e fenségesebb, mint pár percbe sűrítve élvezni az eltévedés elbűvölő borzalmát és azt az emberi bizonyosságot, hogy hazafelé tart? Képzelhető-e pompásabb, mint fölfedezni Dél-Afrikát, annak viszolyogtató kényszere nélkül, hogy ott kikötnék? Van-e dicsőségesebb annál, mint mikor valaki nekigyürkőzve útra kel, hogy fölfedezze Új Dél-Walest, s aztán örömkönnyek közepette konstatálja, hogy hisz az nem más, mint a jó öreg Dél-Wales? Úgy hiszem, ez a filozófusok fő problémája, s bizonyos tekintetben fő problémája e könyvnek. Miképp ámuljunk riadtan e világra és érezzük benne magunkat mégis otthon? Miképp nyújtja nekünk ez a furcsa kozmikus város ezer és ezer polgárával, óriási és ódon lámpáival, ugyanazon pillanatban, az idegen város varázslatát és azt a bensőséges és büszke érzést, hogy hazánkban vagyunk?

Bebizonyítani, hogy valamely hit vagy filozófia minden szempontból igaz, merész vállalkozás ennél jóval terjedelmesebb könyv számára is; szükséges tehát, hogy az érvelés egyetlen ösvényén haladjunk; jómagam ezen az ösvényen óhajtok haladni. Szeretném megmutatni, hogy az én hitem épp e kettős lelki szükséglet, az otthoniasság és az idegenszerűség vegyülékét elégíti ki, melyet a kereszténység találóan nevezett románcnak. Mert e szó „románc" magában rejti Rómának ősi és titokteljes értelmét.

Annak, aki vitára szánja magát, azzal kell kezdenie, hogy kijelenti, mi az, amiről nem kíván vitázni. Megállapítván, mi az, amit bizonyítani akar, meg kell azt is állapítania, mit nem akar bizonyítani. A dolog, amit nem akarok bizonyítani, a dolog, melyet közös alapnak tekintek köztem és átlagos olvasóm között, az, hogy kívánatos a festői és költői kíváncsiságtól duzzadó élet, olyasfajta élet, aminőt a nyugati ember mindig is áhított magának. Ha valaki azt mondja, hogy a megsemmisülés jobb, mint a létezés, vagy a puszta létezés jobb, mint a változatosság és a kaland, nem tartozik a közönséges emberek közé, akikhez szólni kívánok. Ha előnyben részesíti a semmit, nem nyújthatok semmit sem néki. Ám csaknem minden ember, akivel a nyugati társadalomban valaha is találkoztam, megegyezik azon feltételben, hogy e gyakorlati románcra szükségünk van, szükségünk van az idegenszerűnek és biztonságosnak kombinációjára. Úgy kell néznünk a világot, hogy össze tudjuk kapcsolni az idegennek szóló ámulat és az ismerősnek szóló üdvözlés mozzanatát. Hit-

vallásomnak épp ez a sarkköve, s elsősorban erről kívánok beszélni e könyvben.

Ámde van nékem egy sajátságos okom is, hogy az Angliát fölfedező hajós példájával előhozakodjam. Mert ama hajós én vagyok magam. Én fedeztem fel Angliát. Nem látom a módját, miként kerülhetném el könyvemben az egoizmust, az igazat megvallva, azt se látom egészen, miként tudnám szerét ejteni, hogy rám ne unjon az olvasó. Unalmas voltom mindazonáltal megszabadít a vádtól, mely a legfájdalmasabb: hogy tudniillik felületes vagyok. Nincs számomra megvetendőbb a könnyed és merő szofisztikánál, s bizonyára áldásos tény, hogy legtöbbször éppen ezt vágják fejemhez. Semmit sem találok annyira megvetendőnek, mint a puszta paradoxont, a védhetetlennek e pusztán szellemes védelmét. Ha igaz, amit Mr. Bernard Shawról mondanak, hogy paradoxonokból él, akkor néki egyszerűen milliomosnak kéne lennie, mert az ő szellemi fürgeségének nem esik nehezére, hogy ötpercenként új szofizmával lepje meg a világot. Oly könnyű az, mint hazudni, hisz nem is egyéb, mint hazugság. Mr. Shaw-t persze gúzsbaköti a körülmény, hogy képtelen a hazugságra, hacsak meggyőződve nincs annak igazságáról. Magam is hasonló tűrhetetlen kényszer alatt állok. Soha életemben nem mondtam valamit pusztán azért, mert mulatságosnak találtam, bár bennem is van közönséges emberi hiúság, s valamely dolgot nevetségesnek találtam, csak azért, mert én mondtam. Más dolog leírni egy beszélgetést a meduzával vagy a sárkánnyal, a nem létező lénnyel. És megint más dolog fölfedezni, hogy az orrszarvú csakugyan létezik, s aztán gyönyörködni a gondolatban, hogy úgy fest, mintha mégse léteznék. Az ember keresi az igazságot, de lehetséges, hogy ösztönösen a rendkívülibb igazságot keresi. Könyvemet meleg szívvel ajánlom a vidám embereknek, akik gyűlölik, amit én írok, s magam is belátom, teljes joggal tekintik siralmas bohóckodásnak vagy fárasztó tréfának.

Mert ha e könyv tréfa, akkor ellenem irányul. Én vagyok az a férfiú, aki elképesztő vakmerőséggel fölfedezte azt, amit előtte régen fölfedeztek. Ha van valami bohózati elem abban, amit írok, a bohózat az én rovásomra megy, hiszen e könyv megmagyarázza, hogy azt képzeltem, elsőként léptem Brightonban partra, ám később úgy találtam, hogy én voltam a legutolsó. Elmeséli idétlen kalandjaimat: hogyan kerestem, hajszoltam azt, ami nyilvánvaló. Senki sem fogja esetemet bolondabbnak találni, mint jómagam, egyetlen olvasóm se vá-

dolhat, hogy bolondot akarok belőle csinálni; én vagyok ennek a históriának egyetlen bolondja, s nincs az a lázadó, aki letaszíthatna trónusomról. Őszintén bevallom a tizenkilencedik század végének valamennyi őrült ambícióját. Én is, miként a többi fennköltt kisfiú, meg akartam előzni koromat. Úgy, miként ők, tíz percnyi előnyt akartam szerezni én is az igazság felkutatásában. És úgy kellett találnom, hogy tizennyolcszáz évvel vagyok mögötte. Fájdalmas, ifjonti erőlködéssel feszítettem meg torkom, hogy igazságaimat világgá kiáltsam. Aztán a legmegfelelőbb és legkomikusabb módon bűnhődtem, mert megtartottam igazságaimat, de fölfedeztem, nem ám azt, hogy nem igazságok, hanem egyszerűen azt, hogy nem az enyémek. Midőn úgy képzeltem, hogy egyedül állok, egyszercsak abban a nevetséges helyzetben találtam magam, hogy az egész Kereszténység van a hátam mögött. Isten bocsássa meg, én megpróbáltam eredeti lenni, de rájöttem, hogy csupán hitványabb kópiája vagyok a civilizált vallás eleven hagyományainak. A hajós azt gondolta, hogy elsőként találta meg Angliát, én meg azt gondoltam, hogy elsőként találtam meg Európát. Próbáltam megalapítani önnön eretnekségemet, s midőn feltettem rá az utolsó ecsetvonásokat, akkor fedeztem fel, hogy nem más az, mint az ősi hit.

Lehet, hogy olvasóim mulatnak e szerencsés fiaskó történetén. Barátot vagy ellenséget tán érdekelhet, miként tanultam valamely kósza legenda igazságából vagy valamely uralkodó filozófiai rendszer hamisságából oly igazságokat, melyeket a katekizmusból megtanulhattam volna, ha ugyan egyáltalán tanultam volna. Lehet, hogy olvasóm elszórakozik, midőn tudomására jut, miképp találtam meg egy anarchista klubban vagy babilóniai templomban azt, amit a legközelebbi plébániatemplomban fölfedezhettem volna. Ha valakit mulattat, miképp működik közre a mező virága, az omnibuszon hallott frázis, a politika esetlegességei vagy az ifjúság gyötrelmei, hogy sajátságos elrendeződésük kialakítsa a keresztény ortodoxiában való meggyőződést –, hát kérem, olvassa el e könyvet. Ám mindenben van okos munkamegosztás. Mert jómagam megírtam e könyvet, de semmi a világon rá nem visz, hogy el is olvassam.

Végül egyetlen szőrszálhasogató megjegyzést tennék, s amiként illik, mindjárt könyvem elején. Ezen esszéknek egyedüli célja megvitatni a tényt, hogy a centrális Keresztény teológia (melyet elégségesen összefoglal az Apostoli Hitvallás) igazi forrása az energiának és

az egészséges erkölcsnek. Nem szándékozom megvitatni az érdekes de célomtól elütő kérdést: hol székel ama tekintély, mely e hitvallást hirdetni hivatott. Ha én itt e szót használom, „ortodoxia", az számomra az Apostoli Hitvallást jelenti, úgy, miként egészen az utóbbi időkig valamennyi, magát kereszténynek valló ember értelmezte azt, s egyszersmind jelenti azoknak az embereknek történeti magatartását, akik e hitvallást betartották. Könyvem terjedelme késztet, hogy csak arról írjak, mit adott nekem ez a credo; azzal a kérdéssel sem foglalkozom, ami gyakori viták tárgya modern keresztények között: honnan kaptuk mi magunk? Könyvem nem egyházvédelmi értekezés, hanem egyfajta hanyag önéletrajz. Ám ha valaki kíváncsi személyes véleményemre e tekintély természete felől, nincs másra szükség, mint hogy Mr. G. S. Street idedobja a kesztyűt. Én felveszem azt, és írok egy másik könyvet.

II. fejezet

A MÁNIÁKUS

Az egészen világi ember nem érti még a világot sem; ráhagyatkozik néhány cinikus életszabályra, ami ráadásul nem is igaz. Emlékszem, egyszer egy sikeres kiadóval sétáltam. Olyasféle megjegyzést tett, minőt már azelőtt is sokszor hallottam, s csakugyan, e megjegyzés a modern világ mottója lehetne. Nyilván többször hallottam a kelleténél, s egyszeriben rájöttem, hogy nincsen veleje. A kiadó ezt mondta valakiről: „Ez az ember még sokra viszi; hisz önmagában." Jól emlékszem, hogy miközben szavaira felütöttem a fejem, tekintetem megakadt egy omnibuszon, s rajta megpillantottam az írást: „Hanwell." És így szóltam a kiadóhoz: „Megmondjam-e önnek, hol vannak azok az emberek, akik leginkább hisznek önmagukban? Tudom, hol vannak. Ismerek embereket, akik százszorta jobban hisznek önmagukban, mint Napóleon vagy Caesar. Tudom, hogy merre világol a biztonság és siker állócsillaga. El tudom vezetni önt a Felsőbbrendű ember trónusához. Azok, akik igazán hisznek önmagukban, mind a bolondokházában vannak." A kiadó erre szelíden megjegyezte, hogy szép számmal akadnak olyan emberek, akik hisznek magukban, és még sincsenek a bolondokházában. „Igaza van, nincsenek –

vágtam vissza – s ha valaki ismeri őket, hát ön az!" A részeges poéta, akinek sílány tragédiáját nem fogadta el – hitt önmagában. A roskatag miniszter, aki elől a hálószobába rejtőzött, mert nem kívánt megismerkedni legújabb hősköltemények vel – az is hitt önmagában. Ha nyomorúságos individualista filozófiája helyett üzleti tapasztalataira hagyatkoznék, belátná, hogy az önmagunkban való hit legnyilvánvalóbb jele a hitványságnak. Színészek, akik nem tudnak játszani, hisznek önmagukban; és szintúgy az adósok, akik nem tudnak fizetni. Közelebb járna az igazsághoz, ha azt mondanánk, hogy az ember biztosan elhibázza a dolgot, ha nagyon hisz önmagában. A teljes önbizalom: nem csupán bűn; a teljes önbizalom: gyengeség. Tökéletesen hinni önmagunkban: hisztérikus és babonás hit, annyi, mintha Joanna Southcote-ban hinnénk; s az ilyen embernek arcára van írva „Hanwell", világosabban, mint az omnibusz oldalára. Kiadó barátom minderre mély és hatásos választ adott: „Nos, ha az ember nem hisz önmagában, hát akkor kiben higgyen?" Hosszú szünet után így válaszoltam: „Elmegyek haza, és írok egy könyvet feleletül." Íme, a könyv – íme, a válasz.

Mindenesetre úgy vélem, e könyv indulhat onnan, ahonnét érvelésünk indult – vagyis a bolondokházából. A tudomány modern mestereit annak szükségessége hatja át, hogy minden kutatást ténnyel kezdjenek. E szükségesség éppúgy áthatotta a vallás ősi mestereit. Abból a tényből indultak ki, hogy a bűn létezik – kézzelfogható, mint a burgonya. Függetlenül attól, vajon csodás vizek tisztára tudják-e mosni az embert vagy sem, afelől nem volt kétség, hogy a mosakodásra rászorul. Ám bizonyos londoni vallási tekintélyek, nem is egyszerűen materialisták, napjainkban tagadni kezdték nem ám a felettébb vitatható vizet, hanem az elvitathatatlan mocskot. Néhány új teológus kétségbe vonja az eredendő bűnt, a keresztény teológiának ezt az egyetlen dogmáját, mely csakugyan bizonyítható. Nagytiszteletű R. J. Campbell néhány követője légies spiritualizmustól áthatva elismeri az isteni bűnnélküliséget, amit még álmában se látott. Ugyanakkor alapvetően tagadják az emberi bűnt, ami ott hever előttük az utcán. A legnagyobb szentek és a legnagyobb szkeptikusok a pozitív rosszat érvelésük kiinduló pontjául választották. És ha igaz (miként valóban az), hogy vannak emberek, akik kéjes örömet éreznek, ha megnyúzhatnak egy macskát, a vallásos filozófusnak csupán két következtetés közül lehet választania. Vagy tagadja Isten létezé-

sét, miként tagadja valamennyi ateista, vagy tagadja Isten és az ember jelenben való egyesülését, miként tagadja ezt valamennyi keresztény. A modern teológusok, úgy látszik, a kérdés felettébb ésszerű megoldásának tekintik, hogy tagadják a macskát.

E figyelemre méltó helyzetben nyilvánvalóan lehetetlen (az egyetemes érthetőség akár legparányibb reményével) onnan indulni, ahonnan apáink indultak, vagyis a bűn tényéből. E nyilvánvaló igazságot, mely a régiek szemében (és számomra is) világos volt, mint a nap, manapság különösképpen felhígítják vagy letagadják. Viszont, bár a modernek tagadják a bűn létezését, nem hinném, hogy mind ez ideig valaha is tagadták volna a bolondok házának létezését. Mindnyájan egyetértünk abban, hogy az ész is éppoly kétségbevonhatatlanul összeomolhat, mint egy roskatag ház. Sokan tagadják a poklot, de (legalábbis eleddig) nem tagadják Hanwellt. Eredeti érvelésünk céljának megfelelően az egyik nyugodtan állhat ott, ahol a másik állott. Tudniillik, miként azelőtt minden gondolatot és elméletet aszerint ítéltek meg, vajon nem veszti-e el miattuk az ember a lelkét, jelen célunk szempontjából minden modern gondolatot és elméletet aszerint ítélhetünk meg, vajon nem veszti-e el miattuk az ember az eszét.

Való igaz, hogy vannak, akik könnyedén és felelőtlenül úgy beszélnek az őrültségről, mint valami önmagában vonzó dologról. Ám könnyen beláthatjuk, hogy ha egy betegség szép, akkor az rendszerint másnak a betegsége. Meglehet, a vak ember festői látvány, ám két szem szükségeltetik ahhoz, hogy lássuk a képet. Hasonlóképpen: az őrültség legvadabb költészetét is csupán az tudja érzékelni, aki épelméjű. Az őrült szemében önnön őrültsége tökéletesen prózai, mert tökéletesen igaz. Aki magát csirkének képzeli, önmaga előtt annyira közönséges, mint egy csirke. Aki üvegcserépnek képzeli magát, önmaga szemében éppoly semmitmondó, mint az üvegcserép. Szellemének homogenitása az, ami semmitmondóvá teszi, ami megőrjíti. Akár mulatságosnak is találhatjuk őt, mert látjuk gondolatának ferdeségét, ő viszont csakis azért került Hanwellbe, mert nem látja gondolatának ferdeségét. Röviden: különcségek csak közönséges emberre hatnak. A különcségek nem lepik meg a különcöt. Éppen ezért a közönséges emberek számára sokkal izgalmasabban telik az idő, míg a különcök folyton arról panaszkodnak, milyen unalmas az élet. Ez az oka annak is, hogy az új regények oly hamar meghalnak, míg a régi tündérmesék örökké élnek. A tündérmesék hőse közönséges ember-

fia; meglepőek csupán a kalandjai; meglepik őt, mert normális. A modern pszichológiai regényben viszont a hős az abnormális; a középpont nincs a középpontban. Ennélfogva a legvadabb kalandok sem hatnak rá úgy, amint kellene, és a könyv egyhangú. Lehet mesét kitalálni a hősről, aki sárkányok közé került; viszont nem lehet mesét kitalálni arról, hogy mit művel a sárkány a sárkányok között. A tündérmese arról beszél, mit csinál az épelméjű ember egy bolond világban. Napjaink józan, realista regénye meg arról, hogy mit csinál a színtiszta bolond egy unalmas világban.

Kezdjük hát az őrültek házával; induljunk szellemi utunkra e gonosz és fantasztikus vendégfogadóból. Mármost, ha szemügyre akarjuk venni a józanság filozófiáját, első dolgunk csak az lehet, hogy kiírtunk egy vaskos és közkeletű tévedést. Széltében-hosszában mondogatják, hogy a képzelet, különösképp a misztikus képzelet, veszélyezteti az ember lelki egyensúlyát. A költőkről általában azt mondják, hogy lélektanilag megbízhatatlanok; mintha nem lenne nagy különbség a között, hogy valaki borostyánt fon a homloka köré, vagy szalmát dug a hajába. A tények és a történelem e vélekedést tökéletesen cáfolják. Az igazán nagy költők közül legtöbben nemcsak józanok voltak, hanem rendkívül ügyes üzletemberek is; és ha Shakespeare csakugyan őrzött valaha lovakat, hát azért történt, mert nála voltak a legjobb kézben. A képzelőerő nem táplálja az őrültséget. Pontosabban szólva: ami az őrültséget táplálja, az éppen az ész. Költők nem szoktak megőrülni; de sakkjátékosok igen. Matematikusok megőrülnek és pénztárosok is, de alkotó művészek csak nagyon ritkán. Amint kiderül majd, semmiféle tekintetben nem akarom a logikát támadni: mindössze azt állítom, hogy e veszély a logikában rejlik és nem a képzelőerőben. A művészi apaság éppoly áldásos, mint a fizikai. Sőt, érdemes megjegyezni, hogy ha egy költő igazán beteges volt, azt közönségesen annak lehetett betudni, hogy agyának valamely gyenge pontján befészkelődött a racionalizmus. Poe például csakugyan beteges volt; nem azért, mert költői, hanem azért, mert nagyonis analitikus volt. Még a sakkjátékot is túlságosan költőinek tartotta; utálta a sakkot, mert az tele volt lovagokkal és bástyákkal, mint egy költemény. Maga sem tagadta, hogy jobban kedveli az ostábla játék fekete korongjait, mert ezek jobban hasonlítanak egy grafikon fekete pontjaihoz. Talán mindezeknél többet nyom a latban, hogy mindössze egyetlen nagy angol költő őrült meg: Cowper. És őt

határozottan a logika kergette őrületbe, a predesztináció undok és elidegenítő logikája. A költészet nem betegség volt számára, hanem orvosság; addig-ameddig a költészet tartotta egészségben. Az Ouse folyó széles hullámai és fehér liliomai között, legalább néhanapján, feledte a vörösen tátongó és szomjúhozó poklot, ahová förtelmes szükségszerűségi elve vonszolta. Kálvin János kárhozatra ítélte; Gilpin János viszont majdnem megmentette. Akárhányszor tapasztalhatjuk, hogy az embereket nem kergeti őrületbe az álmodozás. A kritikusok sokkal inkább őrültek, mint a költők. Homérosz egységes és meglehetősen nyugodt; kritikusai azok, akik furábbnál furább cafatokra tépik. Shakespeare egészen önmaga; egynémely kritikusa fedezte föl, hogy ő valaki más. És bár Szent János evangélistának megannyi különös szörnyeteg jelent meg látomásaiban, olyan vad creaturát még ő se látott, mint egynémely magyarázója. Hogy miről is van szó valójában, igen egyszerű. A költészet józan, mert könnyedén a végtelen tengerbe ömlik; az értelem mindenáron át akar kelni rajta, és ezáltal végessé teszi. Az eredmény: szellemi kimerültség, hasonló a fizikai kimerültséghez, melyről Mr. Holbein beszél. Mindent elfogadni: torna csupán, mindent megérteni: túlterhelés. A költő csak lelkesülni és terjeszkedni kíván, világot akar, melybe bele tud nyújtózni. A költő csak annyit kér, hogy bedughassa fejét a mennybe. A logikus az, aki fejébe akarja gyömöszölni a mennyországot. És az ő feje az, ami kettéhasad.

Apróság, de azért nem minden jelentőség nélkül való, hogy ezt a feltűnő tévedést egy feltűnően téves idézettel szokták alátámasztani. Úton-útfélen idézgetik Dryden híres sorát, hogy tudniillik: „A nagy szellem tőszomszédja az őrültségnek." Csakhogy Dryden sohasem mondta azt, hogy a nagy szellem tőszomszédja az őrültségnek. Dryden maga is nagy szellem volt, és jobban tudta, hogyan is áll a dolog. Nálánál romantikusabb vagy érzékenyebb emberre aligha akadnánk. Dryden ezt mondta: „Nagy ész gyakorta tőszomszédja az őrültségnek;" és ez igaz. Mert épp a folyton készenlétben álló értelmet fenyegeti a veszély, hogy összeomlik. Ne feledkezzünk meg arról sem, miféle emberekre gondolt Dryden. Nem a világtól elrugaszkodott látnokokra gondolt, mint amilyen Vaughan vagy George Herbert. A cinikus világfira gondolt, a szkeptikusra, a diplomatára, a nagy gyakorlati politikusra. Az ilyen ember valóban tőszomszédja az őrültségnek. Veszedelmes mesterség, ha az ember folyton a saját

agyvelejével és mások agyvelejével bíbelődik. Mindig kockázatos dolog, ha az elme az elmét méricskéli. Egy komolytalan úr valaha megkérdezte, miért járja az a mondás, hogy: „olyan bolond, mint a kalapos." Egy nálánál is komolytalanabb úr azt válaszolhatná, hogy a kalapos azért bolond, mert emberfejeket kell méregetnie.

És ha a nagy okoskodók gyakran mániákusok, szintúgy igaz, hogy a mániákusok rendszerint nagy okoskodók. Mikor vitába keveredtem Clarionnal a szabad akaratról, Mr. R. B. Suthers, a jeles író azt állította, hogy a szabad akarat őrültség, mert oktalan cselekvésekhez vezet, márpedig ok nélkül az őrült cselekszik. Nem akarok a determinista logika végzetes botlásának fejtegetésébe bocsátkozni. Nyilvánvaló, hogy ha létezik egyáltalán ok nélküli cselekvés, legyen az akár egy őrült cselekedete, a determinizmusnak befellegzett. Mert ha az okság láncát meg tudja törni egy őrült, akkor meg tudja törni egy épelméjű is. Ám ezúttal valami sokkal gyakorlatibb dologra szeretnék rámutatni. Az talán természetes, hogy a modern marxista szocialista semmit sem tud a szabad akaratról. De az már igencsak feltűnő, hogy a modern marxista szocialista semmit sem tud az őrültekről. Márpedig nyilvánvaló, hogy Mr. Suthers semmit sem tud az őrültekről. Mindent el lehet mondani az őrültekről, csak azt nem, hogy cselekedetei oktalanok. Ha léteznek olyasfajta emberi cselekedetek, amelyeket – pontatlanul – oktalannak nevezhetnénk, ezek éppen az egészséges ember jelentéktelen cselekedetei: séta közben fütyül, botjával a füvet csapkodja, összeüti a sarkát vagy dörzsöli a kezét. Mindig a boldog ember csinálja ezeket a haszontalan dolgokat; a beteg ember nem elég erős ahhoz, hogy haszontalankodjék. És éppen ezek a gondtalan és ok nélküli cselekvések azok, melyeket az őrült sosem tud megérteni; mert az őrült (akárcsak a determinista) rendszerint mindenben túl sok okot lát. Az őrült például összeesküvési szándékot olvasna bele ezekbe a semmiségekbe. Azt hinné, az illető azért csapkodja a füvet, hogy kárt tegyen a magántulajdonban. Azt hinné, hogy a sarkak összeütögetése a cinkostársnak ad jelet. Ha az őrült egy pillanatra gondtalanná tudna válni, menten meggyógyulna. Bárki, akit balsorsa összehozott a kezdeti vagy kifejlett elmezavar áldozataival, tudja, hogy legsötétebb képességük a részletek iszonyú tisztánlátása; nincs az a labirintus, mely bonyolultabb lenne, mint az a térkép, melyen az őrült összeköti az egyik dolgot a másikkal. Ha őrülttel vitatkozol, minden valószínűség szerint te fogod majd a rövi-

debbet húzni; az ő esze ugyanis sok tekintetben fürgébb, éppen azért, mert nem késleltetik azok a dolgok, melyek a józan ítélettel együtt járnak. Nem korlátozza a humorérzék, a könyörületesség vagy a tapasztalat néma bizonyossága. Ő az, aki a logikusabb, mert elveszítette bizonyos egészséges vonzalmait. S valóban, az elmezavar szó ebben a vonatkozásban félrevezető. Az őrült nem az az ember, aki elvesztette az eszét. Őrült az az ember, aki mindenét elvesztette, csak az eszét nem.

Az őrült magyarázata mindig teljes és pusztán racionális értelemben sokszor kielégítő. Pontosabban szólva: az őrült magyarázat, ha nem is meggyőző, mindenesetre cáfolhatatlan; jól megfigyelhetjük ezt az elmezavar egynémely közönséges eseteiben. Ha például valaki azt állítja, hogy az emberek összeesküdtek ellene, cáfolat helyett csak annyit mondhatsz: az emberek mind egy szálig tagadják, hogy összeesküdtek volna; igen ám, de épp így szoktak tenni a valódi összeesküvők. Az őrült magyarázata éppúgy fedi a tényeket, mint a tiéd. Ha valaki azt állítja magáról, hogy ő Anglia törvényes királya, mi értelme lenne azt válaszolni, hogy a fennálló tekintélyek őrültnek mondják, hiszen ha csakugyan ő volna Anglia királya, a fennálló tekintélyek ennél bölcsebbet nem is mondhatnának. Ha pedig valaki azt állítja, hogy ő Jézus Krisztus, semmi értelme azzal válaszolni, hogy a világ tagadja az ő istenségét; hiszen a világ tagadta Krisztust.

Persze azért még sincs igaza. Viszont ha megkíséreljük tévedését egzakt fogalmakkal végignyomozni, kiderül, hogy a feladat távolról sem olyan könnyű, mint elképzeltük. Legközelebb talán akkor járunk az igazsághoz, ha ezt mondjuk: értelme tökéletes körben mozog, de szűk körben. A kicsiny kör éppoly végtelen, mint a nagy; csakhogy bár éppoly végtelen, nem olyan nagyméretű. Hasonlóképp: az őrült magyarázata éppoly teljes, mint az épelméjűé, de a jelenségek szűkebb körét világítja be. Egy golyó éppoly gömbölyű, mint a világ, de azért mégsem a világ. Létezik olyasmi, amit szűkkörű egyetemességnek nevezhetnénk; létezik kicsiny és korlátozott örökkévalóság; számtalan modern vallásban mindezek fellelhetők. Szigorúan külső és empirikus szemszögből nézve azt mondhatnánk, hogy az őrültség legszembetűnőbb és legfélreismerhetetlenebb jele épp a logikai teljességnek és az összezsugorodott szellemnek ez a kombinációja. A bolond teóriája sok mindent megmagyaráz, de magyarázata nem elég széleskörű. Arra gondolok, hogy ha kezelésünkre volna

bízva valaki, akin kezd elhatalmasodni a betegség, nem is az lenne a fő dolgunk, hogy érveket adjunk néki, hanem az, hogy levegőhöz jusson: arról kéne meggyőznünk őt, hogy a merő érv fojtogató körén kívül létezik valami tisztább és üdítőbb realitás. Tegyük fel, hogy az általam tipikusnak tartott első esetről van szó, arról az emberről, aki mindenkit összeesküvéssel vádol. Ha alkalom adódnék, hogy kifejezzük tiltakozásunkból fakadó legmélyebb érzelmeinket és fellebbezhetnénk e rögeszme ellen, azt hiszem, valami ilyesmit mondanánk: „Ó, elismerem, hogy nehéz a sorsa, és szenved emiatt, és amint mondja: számtalan dolog összevág. Elismerem, hogy magyarázata sok mindent megvilágít; ám ugyanakkor mennyi mindent kihagy! Vajon nincs más történet, mint az öné; vajon mindenkinek legfőbb gondja, hogy önnel foglalkozzék? Tegyük fel, hogy a részletek igazak; az a bizonyos ember talán azért nem vette észre az utcán, mert valami hátsó szándékot forgat a fejében; a rendőr talán csak azért kérdezte meg a nevét, mert már tudta azt. Ám mennyivel boldogabb lenne, ha tudná, hogy ezek az emberek az égvilágon semmit se törődnek önnel! Mennyivel tágabb lenne az élete, ha énje kisebb helyet tudna elfoglalni benne; ha valóban közönséges kíváncsisággal és gyönyörűséggel tudná nézni a többi embert; ha sétájuk közben olyannak látná őket amilyenek: derűsen önzők, büszkén közönyösek! Érdeklődni kezdene irántuk, mert nem érdeklődnek ön iránt. Kitörne abból az apró és ízléstelen színházból, ahól örökké az ön saját kis összeesküvését játsszák, és egyszerre ott találná magát egy szabadabb ég alatt az utcán, mely tele van csodás idegenekkel." Vagy tegyük fel, hogy az őrültség második esetéről van szó, a férfiúról, aki a koronát követeli; annak meg válaszul ezt mondhatnánk: „Rendben van! Talán csakugyan tudja, hogy ön az angol király; ne törődjön vele! Egyetlen óriási erőfeszítéssel tegye emberi lénnyé magát, és akkor lenézheti a föld összes királyait." Vagy nézzük a harmadik esetet, az őrültét, aki magát Krisztusnak tartja. Ha azt mondanánk, amit érzünk, ezt kéne mondanunk: „Úgy, tehát ön a Teremtő és a világ Megváltója? Milyen kicsi lehet az a világ! Milyen kicsi lehet lakóhelye a mennyország, pillangónál kisebb angyalaival! Bizonyára szomorú dolog Istennek lenni, aki ráadásul tökéletlen Isten! Valóban nincs hát teljesebb élet és csodásabb szeretet, mint az öné; valóban csak az ön kicsinyes és fájdalmas könyörületébe vetheti hitét minden halandó? Mennyivel boldogabb lehetne, mennyire inkább önmaga, ha egy magasabb Isten

szétzúzná kalapácsával az ön apró kozmoszát, porként szórná szét annak csillagait, és ott hagyná önt a tágas ég alatt, mint más szabad embert, hogy nézhessen lefelé és fölfelé, amint jólesik."

Ne feledjük, hogy a legtisztábban gyakorlatias tudomány is magáévá teszi az elmebajnak ezt a szemléletét; nem keresi az alkalmat, hogy vitába szálljon vele, mint holmi eretnekkel, hanem egyszerűen el akarja űzni, mint valami bűbájt. Sem a modern tudomány, sem az ősi vallás nem hisz a teljesen szabad gondolatban. A teológia helytelenít bizonyos gondolatokat, mert úgy ítéli, hogy istenkáromlók. A tudomány helytelenít bizonyos gondolatokat, mert úgy ítéli, hogy betegesek. Egynémely vallási társulat például bátorságát szegte az embereknek, hogy a nemiségről gondolkozzanak. Az új tudományos társulat végleg elveszi bátorságukat, hogy a halálról gondolkozzanak; mert a halált ugyan ténynek tekinti, ámde beteges ténynek. És ha azokkal van dolga, akiknek betegsége már a rögeszméhez jár közel, a modern tudomány kevesebbet törődik a tiszta logikával, mint egy táncoló dervis. Ezekben az esetekben nem elegendő, hogy a szerencsétlen ember kívánja az igazságot; az egészséget kell kívánnia. Semmi sem mentheti meg, csak az, ha oly falánk étvággyal kívánja a normalitást, mint egy vadállat. Az ember nem okoskodhatja ki magát az elmebajból, hiszen épp a gondolkodás szerve az, amely megbetegedett, kormányozhatatlanná, úgyszólván függetlenné vált. Csakis az akarat vagy a hit mentheti meg. Mihelyt puszta értelme megmozdul, a régi kerékvágásban halad; újra meg újra a saját logikai körpályáját futja, szakasztott úgy, ahogy az Inner Circle harmadosztályú utasa újra meg újra az Inner Circle körül kering, míg csak véghez nem viszi a maga önkéntes, erőteljes és misztikus cselekedetét, hogy tudniillik a Gower Streeten kiszáll. Az egész a döntésen múlik; egy ajtót örökre be kell csapni. Minden orvosság: kétségbeesett orvosság. Minden gyógyulás: csodás gyógyulás. Őrültet gyógyítani nem azt jelenti, hogy vitába szállsz egy filozófussal, hanem azt, hogy kiűzöd belőle az ördögöt. És bármily nyugalommal látnak is e kérdésben munkához az orvosok és a pszichológusok, magatartásuk mélységesen türelmetlen – éppoly türelmetlen, mint Bloody Mary. Mert felfogásuk valójában ez: az embernek abba kell hagynia a gondolkodást, ha továbbra is élni akar. Amit tanácsolnak, nem egyéb, mint egyfajta szellemi amputáció. Ha fejed megbotránkoztat, vágd le azt; mert nemcsak gyermekként, de gyöngeelméjűként is jobb belépni a mennyek or-

szágába, ahelyett, hogy minden szellemi képességeddel együtt a pokolba vagy a bolondok házába vettetnél.

Ilyennek mutatja az őrültet a tapasztalás; rendszerint érvelni szokott, és gyakran sikerrel érvel. Kétségtelen, hogy puszta ésszel is le lehetne győzni, s vele szemben a kérdést meg lehet vitatni tisztán logikai úton. Ám a kérdést sokkal szabatosabban meg lehet vitatni általánosabb, sőt esztétikai fogalmakkal. Az őrült egyetlen idea tiszta és jól kivilágított börtönében él, odatűzve egy fájdalmas pontra. Hiányzik belőle az egészséges ember habozása és bonyolultsága. Mármost, miként a bevezetésben kifejtettem, e könyv első fejezeteiben nem is annyira egy doktrína ábráját akarom megrajzolni, hanem inkább képeket festek, melyek egy bizonyos nézőpontból láthatók. A mániákus emberről való látomásomat pedig azért írtam le ilyen terjedelmesen, mert a legtöbb modern gondolkodó szakasztott úgy hat rám, mint az elmeháborodott. Az a félreismerhetetlen hangnem és hangsúly, melyet Hanwellből ismerek, igen sok tudományos katedráról és iskolateremből elhallatszik manapság hozzám; és a legtöbb bolonddoktor nem egy tekintetben bolond doktor. Valamennyien ugyanazt a kombinációt mutatják, melyről beszéltem: a kiterjedt és kimerítő elme és az összezsugorodott józan ész kombinációját. Csakis abban az értelemben univerzálisak, hogy elkapnak egy sovány magyarázatot és nagyon messzire viszik. Ám egy minta, még ha örökké nyúlik is, akkor is kicsi marad. Sakktáblát látnak maguk előtt: fehér kockákat a feketén, és ha kirakják vele a világegyetemet, az még mindig fehér a feketén. Mint az őrült, ők sem tudják megváltoztatni álláspontjukat; nem képesek a szellemi erőfeszítésre, hogy egyszeriben úgy lássák: fehér alapon van a fekete.

Vegyünk először egy kézenfekvő példát, a materializmust. A materializmusban mint világfelfogásban, van valami őrült egyszerűség. Éppúgy érvel, mint az őrültek szoktak; egyszerre támad az az érzésünk, hogy mindenre kiterjed, és hogy mindent kihagy. Ha szemügyre veszünk egy tehetséges és őszinte materialistát, amilyen például Mr. Cabe, épp a fent említett páratlan szenzációval örvendeztet meg bennünket. Mindent megért, de ez a minden valahogy nem érdemes arra, hogy megértessék. Kozmoszában minden szögecske és fogaskerék a helyén van, ám ez a kozmosz mégis kisebb, mint a mi világunk. Rendszere valahogy megegyezik az őrült világos rendszerével, mintha csak nem is sejtené az ismeretlen energiákat, a világ irdatlan

közönyét; nem gondol a föld valóságos dolgaival: a harcoló népekkel, a büszke anyákkal, az első szerelemmel vagy a félelemmel, amit az ember a tengeren él át. Oly igen hatalmas a föld, s a kozmosz oly igen kicsi. A kozmosz a legkisebb lyuk, ahová az ember bedughatja a fejét.

Az olvasónak meg kell értenie: nem azt vitatom, hogyan viszonyulnak ezek a credók a valósághoz, hanem egyelőre csak azt, hogyan viszonyulnak az egészséghez. Később, remélem, lesz alkalmam fölvetni a kérdést az objektív igazság szempontjából; itt csupán egy bizonyos lélektani jelenségről beszélek. E pillanatban éppoly kevéssé szándékom bebizonyítani Haeckelnek, hogy a materializmus hamis, mint az önmagát Krisztusnak képzelő őrültnek bebizonyítani azt, hogy téved. Itt mindössze azt a tényt hangsúlyozom, hogy mindkét esetben ugyanazzal a tökéletességgel és tökéletlenséggel találkozunk. Elmagyarázhatom a közömbös publikumnak, hogy ha valakit becsuknak a hanwelli őrültek házába, az nem egyéb, mint keresztre feszítése egy istennek, akire nem méltó a világ. Ez a magyarázat – magyaráz. Hasonlóképp: a világegyetem rendjét úgy is magyarázhatom, hogy minden dolog, még az emberek lelke is, kikerülhetetlen rügyezése egy teljességgel öntudatlan fának – s mindez az anyagban rejlő vak végzetszerűség. Ez a magyarázat is magyaráz, bár természetesen nem oly teljes, mint az őrülté. Ám a dologban a lényeg az, hogy a normális embernek nem csupán az érzése tiltakozik mindkettő ellen, hanem egyúttal mindkettő ellen ugyanazon érzése tiltakozik. Nagyjából ezt állítja: ha a tébolydabeli ember az igazi Isten, nem valami isteni. És hasonlóképp: ha a materialista kozmosza az igazi kozmosz, nem túlságosan kozmikus. A dolog összetöpörödött. Az istenség kevésbé isteni, mint sok ember; és (Haeckel szerint) az élet egésze sokkal sivárabb, szűkösebb és közönségesebb valami, mint számtalan róla alkotott fölfogás. Mintha a részek nagyobbak lennének az egésznél.

Mert ne feledjük, hogy a materialista filozófia (akár igaz, akár nem) mindenképpen korlátozóbb, mint bármely vallás. Bizonyos értelemben persze minden értelmes gondolat szűk. Nem lehet tágasabb önmagánál. Bizonyos értelemben a keresztény éppúgy korlátozott, mint az ateista. Mihelyt hamisnak tartja a kereszténységet, nem maradhat továbbra is keresztény; és az ateista sem maradhat ateista, ha hamisnak látja az ateizmust. Ám a dolog úgy áll, hogy egy bizonyos,

sajátságos értelemben a materializmus több korlátot állít elénk, mint a spiritualizmus. Mr. McCabe rabszolgának tart engem, mert nem szabad hinnem a determinizmusban. Én viszont Mr. McCabe-t tartom rabszolgának, mert nem szabad hinnie a tündérekben. Ám ha megvizsgáljuk a kétféle tilalmat, máris belátjuk, hogy az ő tilalma mennyivel tilalmasabb tilalom, mint az enyém. A keresztény ember szabadon hiheti, hogy a világegyetem igen tekintélyes részben megszabott rendet és elkerülhetetlen fejlődést mutat. A materialistának viszont nem szabad tűrni, hogy kifogástalan gépezetébe beléhulljon a spiritualizmusnak vagy a csodának akár egyetlen porszeme. Szegény Mr. McCabe a legparányibb manócskát sem tarthatja meg magának, még akkor sem, ha az a manócska megbújhatnék egy tikkszemfű kelyhében. A keresztény elismeri, hogy a világegyetem sokrétű, sőt vegyes, miként a józan ember is tudja magáról: mennyire összetett. A józan ember tudja, hogy van benne valami állati vonás, ördögi vonás, van benne valami a szentből és az állampolgárból. Sőt, aki igazán józan, tudja jól, hogy van benne valami az őrültből is. A materialista világa viszont egészen egyszerű és homogén, miként az őrült is teljesen bizonyos abban, hogy ő épelméjű. A materialista bizonyos abban, hogy a történelem egyszerűen és kizárólag oksági láncolat, miként a fontebb említett érdekes személyiség teljesen bizonyos abban, hogy ő egyszerűen és kizárólag: csirke. A materialistának és az őrültnek nincsenek kételyei.

A spirituális tanok nem korlátozzák annyira az értelmet, mint a materialista tagadások. Még ha hiszek is a halhatatlanságban, nem szükséges gondolkodnom róla. De ha nem hiszek a halhatatlanságban, akkor nem szabad rágondolnom. Az első esetben az út nyitva áll, és addig mehetek rajta, ameddig akarok; a második esetben az út le van zárva. Ám a dolog ennél is súlyosabb, és az őrültséggel való párhuzama mindamellett még különösebb. Az őrült ember kimerítő és logikus elméletével szemben ugyanis az volt a kifogásunk, hogy akár igaz, akár hamis, fokozatosan szétrombolja az emberséget. Mármost, a materialista főbb következtetéseivel szemben is az a kifogásunk, hogy akár igazak, akár hamisak, fokozatosan szétrombolják az emberséget; s itt nemcsak a jóságra gondolok, hanem a reményre, bátorságra, költészetre és kezdeményező erőre – mindarra, ami emberi. Ha például a materializmus teljes fatalizmusba hajszolja az embereket (mint ahogy általában teszi), badarság lenne elhitetni magunk-

kal, hogy bármilyen vonatkozásban felszabadító erő. Képtelenség azt állítani, hogy növekvő szabadságnak adunk teret, mikor a szabad gondolatot csak arra használjuk fel, hogy szétromboljuk a szabad akaratot. A deterministák azért jöttek, hogy gúzsba kössenek, s nem azért, hogy föloldozzanak. Teljes joggal nevezhetik törvényüket oksági „láncnak". A leggonoszabb lánc ez, mely valaha emberi lényen csörgött! Ha kedvünk tartja, beszélhetünk a materialista tanításról a szabadság nyelvén, de nyilvánvaló, hogy egészében véve éppoly kevéssé alkalmazható rá ez a nyelv, mint arra az emberre, akit becsuktak a bolondok házába. Ha tetszik, mondhatjuk azt, hogy az ember szabadon tarthatja magát tükörtojásnak. Ámde minden bizonnyal súlyosabb és fontosabb tény az, hogy ha emberünk tükörtojás, akkor nem cselekedhet szabadon: nem ehet, nem ihat, nem alhat, nem sétálhat és nem szívhat el egy cigarettát. Hasonlóképpen mondhatjuk azt is, ha úgy tetszik, hogy a merész determinista okoskodó szabadon tagadhatja, hogy létezik szabad akarat. Ám sokkal súlyosabb és fontosabb az a tény, hogy akkor nem imádkozhat szabadon, nem átkozódhat, nem mondhat köszönetet, nem igazulhat meg, nem sürgethet, nem büntethet, nem állhat ellent a kísértésnek, nem lázíthatja a csőcseléket, nem bocsáthat meg a bűnösöknek, nem tehet újévi fogadalmakat, nem ostorozhatja a zsarnokot, s még azt se mondhatja szabadon, hogy „köszönöm", amikor az asztalnál elibe tartják a mustárt.

Mielőtt tovább haladnék, meg kell jegyeznem: valami ravasz fortéllyal úgy tüntetik fel a dolgot, mintha a materialisztikus végzetszerűség bizonyos irányban kedvezne az irgalmasságnak, a kegyetlen büntetések, sőt bárminő büntetés eltörlésének. Ez azonban homlokegyenest ellenkezője az igazságnak. Nagyon sok szól amellett, hogy a szükségszerűség elve semmit sem változtat: aki megkorbácsolta a bűnös testét, vagy aki megpróbált a lelkére beszélni, továbbra is éppúgy végzi a dolgát, mint azelőtt. Sőt nyilvánvaló, hogy ha valamelyiket megállítja, csakis azt állítja meg, aki megpróbált a bűnösnek lelkére beszélni. Azért, mert a bűn kikerülhetetlen, még nem fog megszűnni a büntetés; ha valami megszűnik egyáltalán, épp az fog megszűnni, hogy valakit a bűnről lebeszéljenek. A determinizmus éppoly valószínűséggel vezet kegyetlenségre, mint amilyen bizonyossággal vezet gyávaságra. A determinizmus nagyonis összefér azzal, hogy a bűnösökkel kegyetlenül bánjunk. Amivel (talán) nem fér

össze, éppen az, hogy a bűnösökkel nagylelkűen bánjunk, hogy jobb érzésükre appelláljunk, vagy bátorítsuk erkölcsi küzdelmükben. A determinizmus nem hisz az akaratra való hagyatkozásban, de felettébb hisz a környezet megváltoztatásában. Nem mondhatja a bűnösnek: „Eredj és többé ne vétkezzél!", hiszen a bűnös úgyse tehet róla. Viszont belelökheti forró olajba, mert a forró olaj: környezet. A materialista ugyanazokat a fantasztikus körvonalakat mutatja, mint az elmeháborodott. Mindkettő olyan álláspontot foglal el, mely éppoly cáfolhatatlan, amilyen tűrhetetlen.

Persze mindez nemcsak a materialistákra nézve igaz. Ugyanezt mondhatjuk a spekulatív logikának egy másik szélsőségéről. A szkeptikus még borzalmasabb, mint az, aki azt hiszi, hogy minden az anyaggal kezdődik. Könnyen akadhatunk olyan szkeptikusra, aki azt hiszi, hogy minden vele kezdődik. Nem az angyalok vagy az ördögök, hanem az emberek és a tehenek létezésében kételkedik. Számára még barátai sem egyebek, mint önmaga által kötött mitológiai lények. Saját apját, saját anyját is ő maga alkotta. Van ebben a szörnyű képzelgésben valami határozottan vonzó korunk meglehetősen misztikus egoizmusa számára. A könyvkiadó, aki úgy vélte, hogy azok az emberek boldogulnak, akik hisznek önmagukban, mindazon Felsőbbrendűember-keresők, akik azonban a Felsőbbrendű embert folyton a tükörben keresik, mindazok az írók, akik azt hangoztatják, hogy műveiknek az egyéniség bélyegét kell hordozniuk, ahelyett, hogy életet teremtenének a világba – valamennyiüket csupán egy hajszál választja el a rettenetes és tátongó ürességtől. És aztán, midőn az ember körül e szépséges világ úgy megfeketedik, mint maga a hazugság, midőn a jóbarátok kísértetekké testetlenednek, és meginognak a világ alapjai, midőn az ember, ki nem hisz már semmiben, senkiben, önnön lidércével ott marad egyedül – bosszúálló iróniával iratik fölébe akkor a nagy individualista mottó. A csillagok csupán világos pontok agyának sötétségében; anyjának arca semmi egyéb, mint bolond ecsetjének vázlata cellája falán. Ám a cella fölött írva leszen a rettentő igazság: „Hisz önmagában."

Számunkra azonban most annak megállapítása fontos, hogy a gondolkodásnak ez a panegoisztikus szélsősége ugyanazt a paradoxont tárja elénk, mint a másik szélsőség, a materializmus. Elméletben ez is éppoly hibátlan, s a gyakorlatban éppoly rokkant. Az egyszerűség kedvéért ezt a gondolatot a következőképp érzékeltethetnénk: kép-

zeljünk el egy embert, aki abban a hitben él, hogy mindig álmodik. Mármost nyilvánvaló, hogy semmiféle pozitív bizonyítékkal nem tudnánk meggyőzni őt arról, hogy nem álmodik, éspedig egyszerűen azért, mert nincs az a bizonyíték, melyről ne gondolhatná, hogy azt is álmában kapta. Ám ha emberünk felgyújtaná Londont, s aztán közölné velünk, hogy gazdasszonya perceken belül meghívja vacsorára, bizony nyakoncsípnénk őt, és a többi logikussal együtt bedugnánk ama bizonyos házba, melyre többször is utaltam már e fejezetben. Az az ember, aki nem hisz az érzékeinek, s az, aki érzékein kívül nem hisz semmi másnak: egyaránt őrült, ám őrültségüket nem az bizonyítja, hogy érvelésükben valamiféle hibát követtek el, hanem az, hogy egész életük nyilvánvalóan hamis. Mindketten bezárták magukat egy dobozba, mely belülről a nappal s a csillagokkal van kifestve, és képtelenek kiszabadulni onnét: egyikük a mennyei egészségbe és boldogságba, másikuk, ha oda nem is, legalább a földi egészségbe és boldogságba. Helyzetük tökéletesen ésszerű; sőt, bizonyos szempontból végtelenül ésszerű, miként egy hárompennis pénzdarab is végtelenül kerek. Csakhogy létezik olyan végtelenség, amely silány, s létezik olyan örökkévalóság, amely közönséges és rabszolgai. Igazán mulatságos dolog, hogy sokan a modernek közül, szkeptikusok és misztikusok egyaránt, egy keleti szimbólumot választottak jelképül, mely igazi szimbóluma e végső semmiségnek. Midőn az örökkévalóságot óhajtják ábrázolni, egy kígyóval ábrázolják, mely a saját farkába harap. Valami megdöbbentő szarkazmus rejlik e fölöttébb gyarló étkezés képében. A materialista fatalisták örökkévalóságát igazán találóan ábrázolja az önnön farkát felfaló kígyó, e csúszó-mászó állat, mely elpusztítja még önmagát is.

Szándéka szerint e fejezet tisztán gyakorlatias, és csak azzal foglalkozik, mi is valójában az őrültség legszembetűnőbb jele és alkotó eleme. Összefoglalóan azt mondhatnánk, hogy az őrült ész: gyökértelen ész, a semmiben filozofál. Az az ember, aki megfelelő alapelvek nélkül kezd gondolkodni, megőrül; mondhatnánk azt is: megőrül, mert rossz helyről kezdte az okoskodást. A továbbiakban arról lesz szó, hol kell megfogni a dolgot. Persze megkérdezhetnénk: ha tudjuk már, mi kergeti őrületbe az embert, akkor mi az, ami egészségben tartja. Könyvem végére érve, remélem, e kérdésre határozott, sőt, egyesek úgy fogják találni, túlságosan is határozott választ adok. Szigorúan a gyakorlatiasság szintjén maradva, általánosságban most

csak arra felelek: mi az, ami tényleges történelme folyamán az embert egészségben tartja. Válaszom ez: a miszticizmus. Amíg van benned miszticizmus, egészséges vagy; ha a misztériumot kipusztítod, utat nyitsz a morbiditásnak. A közönséges ember mindig is józan volt, mert mindig is misztikus volt. Elismerte a félhomályt. Egyik lábával mindig a földön állott, a másikkal Tündérországban. Mindenkor megengedte magának a szabadságot, hogy kételkedjen isteneiben; ámde ugyanakkor (ellentétben napjaink agnosztikusaival) megengedte magának azt is, hogy higgyen bennük. Mindig nagyobb gondja volt az igazság, mint a következetesség. Ha elébe került két igazság, mely egymásnak látszólag ellentmondott, elfogadta mind a kettőt, a köztük lévő ellentmondással együtt. Szellemi látása sztereoszkópikus, éppúgy, mint fizikai: két különböző képet lát egyszerre, s éppen ezért lát jobban. Így azután mindig is hitte, hogy létezik valami olyan dolog, amit végzetnek hívunk, viszont létezik valami olyas dolog is, aminek szabad akarat a neve. Hitt abban, hogy a gyermekeké a mennyek országa, mindazonáltal hitt abban is, hogy engedelmesnek kell lennie e földi országban. Csodálta az ifjúságot, mert ifjú, s az öregkort, mert nem az. A látszólagos ellentmondásoknak épp emez egyensúlya alkotja az egészséges ember minden frisseségét és lendületét. A miszticizmus egész titka abban áll, hogy az ember mindent meg tud érteni annak segítségével, amit nem ért. Az őrült logikus arra törekszik, hogy mindent világossá tegyen, s végül oda lyukad ki, hogy mindent titokzatossá tett. A misztikus elismeri, hogy létezik egyetlen dolog, mely titokzatos, de általa minden világossá válik. A determinista kifundálja a maga oksági elméletét, de egyszercsak úgy találja, hogy azt se mondhatja a szobalánynak: „Köszönöm." A keresztény elismeri, hogy a szabad akarat szent misztérium; ám pontosan emiatt, a szobalányhoz való viszonya oly szikrázó és áttetszően világos lesz, mint egy kristály. A dogma magvát a középpont sötétségébe veti; de ez a mag, természetes egészségtől duzzadva, minden irányban kihajt. Miként a kört az értelem és az őrültség szimbólumának vettük, hasonlóképpen tekinthetjük a keresztet a titok és egészség szimbólumának. A buddhizmus centripetális, a kereszténység centrifugális: ki akar törni önmagából. Mert a kör természeténél fogva tökéletes és végtelen; mérete azonban örökre meg van határozva; nem lehet se kisebb, se nagyobb. Ám a kereszt, bár szívében összeütközés van és ellentmondás, a végtelenbe terjesztheti négy

karját, anélkül, hogy alakja megváltoznék. Mivel paradoxon van középpontjában, a végtelenségig nőhet, és mégsem változik. A kör önmagába tér vissza és korlátozott. A kereszt kitárja karjait a négy égtáj felé – útjelzője szabad vándoroknak.

E mély titokra csupán szimbólumok vethetnek némi világosságot, s egy másik szimbólum, melyet a fizikai természetből veszünk, talán még inkább megsejteti velünk, mit is jelent igazában a miszticizmus az ember számára. Az egyetlen teremtett dolog, melybe nem nézhetünk: egyúttal az egyetlen dolog, melynek fényénél minden egyebet látunk. A miszticizmus olyan, mint délben a nap; diadalmas láthatatlanságának tüzében minden rajta kívül eső dolgot megmagyaráz. Az elszigetelt intellektualizmus (egy népszerű és szabatos mondás szerint) olyan, mint a holdvilág; fény, amelynek nincsen heve, másodlagos fény, mely egy halott világról verődik vissza. A görögöknek viszont igazuk volt, midőn Apollónt a képzelet s egyúttal az egészség istenévé tették; hisz ő lett a költészet és a gyógyítás patrónusa. A szükséges dogmákról és a sajátságos hitvallásról majd később ejtek szót. Az embereket éltető transzcendentális gondolat körülbelül ugyanazt a szerepet tölti be, mint a nap az égen. Úgy él tudatunkban, mint valami ragyogó zűrzavar; fénylő és alaktalan, tündöklő és homályló egyszerre. A hold korongja oly világos és félreérthetetlen, oly önmagába visszatérő és kikerülhetetlen, mint egy euklideszi kör az iskolai táblán. Mert a hold tökéletesen ésszerű, és a hold az anyja minden lunátikusnak, s valamennyi tőle kapta a nevét.

III. fejezet

A GONDOLAT ÖNGYILKOSSÁGA

Az utca emberének kifejezései nemcsak erőteljesek, hanem találóak is, hiszen egy metafora általában azokba az apró repedésekbe is be tud hatolni, melyek definiálhatatlanok. Az olyasféle kifejezéseket, mint például „kiteszi a lelkét" vagy „rossz színben van", a verbális szabatosság extázisában akár Mr. Henry James is alkothatta volna. Nincs is találóbb igazság annál, amit a jólismert mindennapi szólás tartalmaz, mondván: „helyén van a szíve." Magába foglalja annak gondolatát, hogy az arányok normálisak; nemcsak azt állítja, hogy egy

bizonyos funkció létezik, hanem azt is, hogy helyesen viszonyul más funkciókhoz. S valóban, e szólás megfordítása meglepő pontossággal fejezi ki a legjelesebb modern gondolkodók perverz gyöngédségét és morbid irgalmasságát. Ha például Mr. Bernard Shaw-t kéne elfogultság nélkül jellemeznem, találóbbat nem is mondhatnék, mint hogy hősies és nagylelkű szíve van, de ez a szív valahogy nincs a helyén. S ugyanez jellemző korunk társadalmára.

A modern világ nem rossz; sőt, bizonyos tekintetben nagyonis jó. Tele van zabolátlan és elpazarolt erényekkel. Ha egy vallási rendszer megrendül (mint a kereszténység a reformáció idején), nemcsak a bűnök szabadulnak el. A bűnök persze elszabadulnak, és pusztítva száguldják be a világot. Csakhogy elszabadulnak az erények is; és az erények még vadabbul száguldoznak, még szörnyűbb pusztítást végeznek. A modern világ tele van a régi jó keresztény erényekkel, melyek megháborodtak. Éspedig azért háborodtak meg, mert elszigetelték őket egymástól, és mindegyik a maga kósza útjára kelt. Ezért aztán vannak tudósok, akik az igazsággal törődnek, és igazságuk könyörtelen. Vannak emberbarátok, akiknek legfőbb gondja a könyörületesség; és könyörületességük (sajnálom, hogy ezt kell mondanom) gyakran igazságtalan. Mr. Blatchford például azért támadja a kereszténységet, mert iszonyúan dühíti egy keresztény erény: a merőben misztikus és majdnem irracionális irgalmasság. Az a különös ideája támadt, hogy könnyebb a bűnöket megbocsátani, ha nincs mit megbocsátanunk. Mr. Blatchford nem csupán őskeresztény, ő az egyetlen őskeresztény, akit az oroszlánoknak fel kellett volna falni. Mert az ő esetében tényleg igaza lett volna a pogány vádnak: irgalmassága nem más, mint puszta anarchia. Valóban ellensége az emberi fajnak – éppen azért, mert annyira humánus. Egy másik szélsőség példájaként nézzük a fanyar realistát, aki szándékosan kiölte magából azt az emberi képességet, hogy a boldog meséknek és a szív gyógyulásának örülni tudjon. Torquemada fizikailag gyötörte meg az embereket a morális igazság kedvéért, Zola viszont morálisan gyötörte meg az embereket a fizikai igazság kedvéért. Csakhogy Torquemada idejében legalább volt valamiféle rendszer, mely időnként lehetővé tette, hogy az igazságosság és a béke megcsókolják egymást. Manapság: még csak meg se hajolnak egymás előtt. Ám az igazságosság és könyörület e két eseténél is figyelemre méltóbb egy másik eset: az alázatosság elmozdulása.

Az alázatosság kérdését most egyetlen szemszögből vizsgálom. Az alázatosságot mindenütt az ember gőgje és végtelen falánksága ellen szabott korlátnak tekintették. Újonnan támasztott önnön igényei mindenkor megelőzték az ember irgalmasságát. Épp az élvezet képessége volt az, amely elvette tőle élvezeteinek jórészét. A gyönyörűséget hajszolva elveszítette legfőbb gyönyörét; mert a legfőbb gyönyör a meglepetés. Ezért aztán nyilvánvalóvá lett, hogy ha az ember ki akarja tágítani világát, szüntelenül össze kell zsugorodnia. Még a büszke látomások, hatalmas városok és égbemeredő tetőtornyok is az alázatosság alkotásai. Az óriások, akik erdőket gázolnak le, mintha csak réten járnának, valamennyien az alázatosság alkotásai. És szintúgy az alázatosság alkotásai a tornyok, melyeknek csúcsa belevész a csillagok magasába. Mert a tornyok nem magasak, hacsak nem alulról tekintünk fel rájuk; és az óriások nem óriások, ha nem nagyobbak, mint mi vagyunk. Mindez a gigászi képzelőerő, melyben az ember talán legnagyobb gönyörűségét leli, lényegét tekintve tökéletesen alázatos. Alázat nélkül semmiben sincs örömünk – még a büszkeségben sem.

Ámde manapság attól szenvedünk, hogy az alázat nincs helyén. A szerénység lemozdult a becsvágy szervéről, és a meggyőződés szervére telepedett, ahová senki se hívta. Az embertől elvárták, hogy kételkedjen önmagában, de nem kételkedhetett az igazságban. A dolog most éppen fordítva áll. Manapság az embernek pontosan azt a részét állítják előtérbe, melyet nem volna szabad előtérbe állítani – vagyis önmagát. Ugyanakkor pontosan abban kételkedik, amiben nem volna szabad kételkednie – vagyis az Isteni Értelemben. Huxley olyasfajta alázatról prédikált, amely megelégszik azzal, hogy csakis a Természettől tanul. Ám a legújabb szkeptikus annyira alázatos, hogy még abban is kételkedik: vajon képes-e bármit is megtanulni. Tévednénk tehát, ha elhamarkodottan kijelentenők, hogy nem létezik semmiféle, korunkra jellemző alázatosság. Az igazság az, hogy valóban létezik egyfajta korunkra jellemző alázatosság, de ez százszorta mérgezőbb, mint az arcraboruló aszkéták szertelen alázata. A régi alázatosság olyan volt, mint egy sarkantyú, mely arra ösztönözte az embert, hogy ne álljon meg az úton, s nem olyan, mint a csizmából kiálló szög, amitől az ember lépni se tud. Mert a régi alázatosság arra sarkallta az embert, hogy kételkedjék önnön erőfeszítéseiben, és annál keményebben dolgozzék tovább. Az új alázatosság viszont arra

készteti, hogy kételkedjék céljaiban, ami végül is oda vezet, hogy minden munkának befellegzett.

Bármelyik utcasarkon találkozhatunk valakivel, aki eszeveszetten és istenkáromlón kijelenti: nem biztos, hogy igaza van. Minden nap belebotlunk valakibe, aki azt mondja: lehetséges, hogy véleménye nem helytálló. Véleményének természetesen helytállónak kell lennie, másképp nem lehetne az ő véleménye. Lassacskán kitenyésztünk egy emberi fajtát, mely lélekben még ahhoz is túlságosan szerény, hogy az egyszeregyben higgyen. Veszélyesen közel került a pillanat, mikor olyan filozófusokkal találkozhatunk, akik kétségbevonják a gravitáció törvényét, merthogy az nem más, mint önnön képzelgésük. A régi idők hencegői azzal büszkélkedtek, hogy van meggyőződésük; filozófusaink viszont túlságosan szerények ahhoz, semhogy meggyőződésük legyen. A szelídek öröklik majd a földet; igen ám, de a modern szkeptikus még ahhoz is túlságosan szelíd, hogy az örökségre igényt támasszon. Nos, épp ez az intellektuális gyámoltalanság a mi második problémánk.

Az előző fejezet egy megfigyelt tényre korlátozódott: a morbiditás veszélye inkább az értelemben rejlik s nem a képzelőerőben. Nem volt szándékom, hogy az értelem tekintélyét megtámadjam; sőt, végső célom, hogy megvédjem azt. Mert szüksége van a védelemre! Az egész modern világ hadban áll az ésszel, és a torony már inog.

Gyakran hallhatjuk, hogy a bölcsek nem találják a választ a vallás rejtélyére. Bölcseinkkel azonban nem az a baj, hogy nem találják a választ a vallás rejtélyére, hanem az, hogy magát a rejtélyt se látják. Azokhoz a nagyon ostoba gyerekekhez hasonlók, akik semmi paradoxikus jelleget nem vesznek észre a játékos állításban, hogy tudniillik az ajtó nem ajtó. A modern latitudináriusok például nem úgy beszélnek a vallási tekintélyről, mintha nem volna benne semmi értelem, hanem úgy, mintha értelmetlenség volna, hogy létrejött. Eltekintve attól, hogy nem látják filozófiai alapjait, még történelmi okát se látják. Kétségtelen, hogy a vallási tekintély gyakran volt ésszerűtlen és elnyomó, s mint minden törvényes rendszer (különösen a jelenlegi!) kegyetlen közönnyel és érzéketlenséggel telítődött. Ésszerű dolog támadni a rendőrséget, sőt igencsak dicsőségünkre válik. A vallási tekintély modern kritikusai ellenben azokhoz az emberekhez hasonlók, akik támadják a rendőrséget, anélkül, hogy valaha is hallottak volna a tolvajokról. Pedig az emberi elmét hatalmas

veszély fenyegeti; oly kézzelfogható veszély, mint a tolvajlás. Helyesen avagy helytelenül, de ellene emeltetett gátként a vallási tekintély. És valamiféle gátra feltétlen szükségünk van, ha emberi fajunk el akarja kerülni a pusztulást.

Mármost a veszély abban rejlik, hogy az emberi értelem, saját jószántából, képes elpusztítani önmagát. Miként egyetlen nemzedék meg tudná akadályozni a következő nemzedék létrejöttét azáltal, hogy mindenki kolostorba vonul vagy a tengerbe ugrik, hasonlóképp: egy csapat gondolkodó bizonyos mértékben meg tudná akasztani a további gondolkodást, ha az ifjú nemzedéknek azt tanítanák, hogy minden emberi gondolat érvénytelen. Ostobaság unos-untalan az értelem és a hit alternatíváját emlegetni. Maga az értelem is hit kérdése. Hiten alapul, ha azt állítjuk, hogy gondolatainknak valamiféle köze van a valósághoz. A vérbeli szkeptikus előbb vagy utóbb fölteszi magának a kérdést: „Miért lehetne bármi is igaz; akár a megfigyelés, akár a dedukció? Miért ne lehetne a jó logika éppoly félrevezető, mint a rossz? Hiszen egyik se több, mint egy rémült majom agyvelejének rezgései." Az ifjú szkeptikus ezt mondja: „Jogom van ahhoz, hogy a saját fejemmel gondolkodjam." Ám az öreg szkeptikus, a tökéletes szkeptikus így szól: „Nincs jogom, hogy a saját fejemmel gondolkodjam. Ahhoz sincs jogom, hogy gondolkodjam egyáltalán!"

Létezik olyan gondolat, amely megállítja a gondolkodást. S ez az egyetlen gondolat, amelyet meg kell állítani. A legfőbb rossz, mely ellen minden vallási tekintély emeltetett. Csak a miénkhez hasonló dekadens korokban jelentkezik, s Mr. H. G. Wells már magasba is emelte végzetes zászlaját: inyenceknek való szkeptikus művet alkotott Kételyek egy szervről címmel. Itt aztán magát az agyvelőt faggatja, és igyekszik eltávolítani saját vélekedéseitől, múltjától, jelenétől és jövendőjétől minden realitást. Csakhogy eredetileg épp e fenyegető rombolás ellen sorakoztak fel katonai jellegű módszerek az egyes vallásokban. A hitvallásokat, a keresztes háborúkat, a hierarchiákat és rettentő üldözéseket nem azért találták ki, miként a tudatlanok hiszik, hogy az értelmet elnyomják. Mindezzel pontosan arra a roppant feladatra vállalkoztak, hogy az értelmet megvédjék. Az ember ösztönszerűen tudta, hogy ha a dolgokat elkezdik vadul kétségbevonni, az értelem lesz az, amit először kétségbevonnak. A papok feloldozó hatalma, a pápák tekintélye, hogy a hatalmat szavatolják, még az ink-

vizítorokét is, hogy elrettentsenek: mindezt csupán komor sáncul emelték egy centrális tekintély köré, amely bizonyíthatatlanabb és természetfölöttibb mindeneknél, és nem más, mint az emberi gondolkodás tekintélye, az ember képessége, hogy gondolkodjék. Most már tudjuk, hogy így van, és nincs mentségünk, hogy ne tudjuk. Láthatjuk már, miként próbálja a szkepticizmus áttörni a tekintély ősi védőgyűrűjét, láthatjuk, miként inog trónján az ész. Ha a vallás elpusztul, vele pusztul az értelem is. Mert mindkettő alapjaiban autoritatív természetű. Mindkettő bizonyítási módszer, mely maga nem bizonyítható. S az isteni tekintély eszméjének lerombolásával egyetemben jócskán leromboltuk annak az emberi tekintélynek eszméjét, mely által egy aritmetikai osztás elvégezhető. Hosszú és makacs erőfeszítéssel próbáltuk lerángatni a főpapról a püspöksüveget, s akkor vettük észre, hogy vele együtt a feje is lejött.

Hogy mindezt ne tekinthessék alaptalan locsogásnak, kívánatos, ha mindjárt unalmas is, futtában áttekinteni a legfőbb és legdivatosabb modern teóriákat, melyeknek hatása éppen abban mutatkozik, hogy megbénítják magát a gondolkodást. A materializmus és a mindent egyéni illúziónak kikiáltó másik fölfogás bizonyos mértékben ezt a hatást teszi; mert ha a szellem gépszerű, a gondolkodás nem túl izgalmas dolog, és ha a kozmosz nem reális, akkor nincs min gondolkodnunk. Ám ezekben az esetekben a hatás közvetett és kétségbevonható. Bizonyos esetekben viszont közvetlen és világos, mint a nap; nevezetesen annak a bizonyos fölfogásnak esetében, melyet általában evolúciónak hívnak.

Az evolúció ugyanis kitűnő példája annak a modern intellektusnak, mely ha rombol valamit egyáltalán, hát önmagát rombolja le. Az evolúció, szűkebb értelemben, ártatlan tudományos leírást ad arról, miként jöttek létre bizonyos dolgok a földön; de ha több ennél, önmaga ellen indít rohamot. Ha az evolúció csakugyan lerombol valamit, nem a vallást rombolja le, hanem a racionalizmust. Ha az evolúció csupán annyit jelent, hogy egy majomnak nevezett pozitív dolog szép lassacskán egy másik pozitív dologgá alakult, melynek ember a neve, akkor nincs az a mégoly ortodox hívő, akit sértene ez a fölfogás, mert egy személyes Isten éppúgy létrehozhat valamit lassan, mint gyorsan, főképp akkor, ha, miként a keresztény Isten, időn kívül áll. Ha viszont az evolúció ennél többet jelent, akkor azt jelenti, hogy nincs majom, ami változzék, és nincs ember, amivé a majom

változhatna. Azt jelenti tehát, hogy a dolgok mint dolgok nem léteznek. Legföljebb egyetlen dolog létezik: mindennek és bárminek szakadatlan áramlása. Ez azonban nem a hit ellen intéz támadást, hanem az értelem ellen: az ember nem gondolkodhat, ha nincs miről gondolkodnia. Nem gondolkodhatunk, ha nem választjuk el magunktól a gondolkodás tárgyát. Descartes azt mondta: „Gondolkodom, tehát vagyok." Az evolucionista filozófus ellenben megfordítja és tagadja ezt az aforizmát. Így szól: „Nem vagyok, tehát nem gondolkodom."

Itt van aztán az ellenkező oldalról jövő támadás a gondolat ellen, Mr. H. G. Wellsé, aki azt hangoztatja, hogy minden dolog „egyetlen" és nincsenek kategóriák. Ez megint csak tisztára destruktív gondolat. Gondolkodni annyi, mint összekapcsolni a dolgokat, de ha nem lehet a dolgokat összekapcsolni, akkor a gondolkodásnak vége! Mondanom sem kell, hogy a szkepticizmusnak ez a fajtája, mely megtiltja a gondolkodást, megtiltja a beszédet is; az ember nem nyithatja ki a száját anélkül, hogy ellentmondásba ne kerüljön vele. Így aztán, ha Mr. Wells azt mondja (amint valóban mondja is egy helyen), hogy „minden szék teljesen különbözik egymástól", akkor nem pusztán téves gondolatot állít, hanem fogalmi önellentmondást. Ha minden szék teljesen különbözne egymástól, nem mondhatnánk azt, hogy „minden szék."

Rokon mindezekkel a haladás hamis teóriája, mely azt bizonygatja, hogy szakadatlanul változtatni kell a próbatételt ahelyett, hogy egy próbát kiállanánk. Gyakran hangoztatják például, hogy „ami igaz az egyik korban, nem igaz egy másikban." Ez teljesen ésszerű kijelentés, ha azt jelenti, hogy meghatározott cél áll előttünk, s vannak módszerek, melyek megfelelnek az egyik kornak, de nem felelnek meg egy másiknak. Ha például az asszonyok csinosak akarnak lenni, a cél érdekében egyszer a teltebb, másszor a karcsúbb alakra áhítoznak. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy azáltal lesznek tökéletesebbek, ha nem akarnak többé csinosak lenni, és ideáljuk egy téglatest. Ha az ideál megváltozik, beszélhetünk-e tökéletesedési folyamatról, mely épp az ideált rejti magában? Nietzsche azzal a képtelen gondolattal állt elő, hogy amit valaha az emberek mint jót kerestek, azt mi most rossznak nevezzük; ha így állna a dolog, nem beszélhetnénk arról, hogy fölülmúltuk a régieket, sem pedig arról, hogy mögöttük maradtunk. Hogyan tudnád utolérni Jánost, ha az ellenkező irányban haladsz? Nem lehet arról vitatkozni, vajon jobban sikerült-e az

egyik embernek szerencsétlenné lennie, mint a másiknak boldoggá. Olyan ez, mintha arról vitatkoznánk, hogy Milton-e a puritánabb lelkű, vagy a malac kövérebb.

Szintiszta igazság, hogy az ember (az ostoba ember) megváltoztathatja törekvésének tárgyát vagy ideálját. De maga a változás mint ideál, változatlan marad. Ha a haladás imádója meg akarja ítélni saját haladását, szigorúan lojálisnak kell maradnia a változás ideáljához, nem kezdhet könnyelműen flörtölni az egyhangúság ideáljával. Maga a haladás nem halad. Érdemes futtában megjegyezni, hogy amikor Tennyson, a maga zabolátlan és eléggé gyámoltalan módján üdvözölte a társadalom szakadatlan változásainak ideálját, ösztönösen oly metaforához nyúlt, mely a bebörtönzöttséget és életunalmat sugallja. Idézem:

„Hadd fonja örökkön a változás gyűrűző barázdáit a világ!" A változást változatlan barázdának képzelte el; és az ilyen is valóban. A változás a legszűkebb és legkeservesebb barázda, amibe belekerülhet az ember. Az egészben mindenesetre az a bökkenő, hogy az ideálok lényegi változása egyike azon dolgoknak, melyek lehetetlenné teszik a múltról vagy a jövőről való gondolkodást. A teória, mely azt hirdeti, hogy az ideálok örökösen változnak a történelemben, nemcsak attól az örömtől foszt meg, hogy tisztelhessük atyáinkat, hanem attól a modernebb és arisztokratikusabb érzéstől is, hogy lenézzük őket.

Napjaink gondolat-pusztító erőinek áttekintése nem volna teljes, ha nem térnénk ki a pragmatizmusra; mert bár a pragmatista módszerrel magam is élek e könyvben, és hajlandó vagyok bármikor megvédeni, ha az igazság megalapozásáról van szó, túlzásba vitt alkalmazásának semmi köze az igazsághoz. Véleményem röviden a következő. Egyetértek a pragmatistákkal abban, hogy a nyilvánvaló objektív igazság nem minden, és parancsoló szükségesség hinni azokban a dolgokban, melyek az emberi szellem számára szükségesek. Állítom azonban, hogy épp e parancsoló szükségességek egyike: az objektív igazságban való hit. A pragmatista azt mondja az embernek, hogy arról gondolkozzon, amiről gondolkoznia kell, és ne törődjön az Abszolútummal. Igen ám, de az Abszolútum pontosan egyike azoknak a dolgoknak, amelyekről gondolkodnunk kell. Ez az okoskodás kétségtelenül egyfajta verbális paradoxon. A pragmatizmus az emberi szükségletekkel foglalkozik; ám a legfőbb emberi szükségletek egyike éppen az, hogy többek legyünk, mint merő pragmatisták. A szélsősé-

ges pragmatizmus éppoly embertelen, mint a determinizmus, melyet akkora eréllyel támad. A determinista, akiről a méltányosság kedvéért elmondhatjuk, még csak nem is színleli, hogy emberi lény – képtelenségnek tekinti az emberi választás szabadságát. A pragmatista viszont, aki fölöttébb embernek vallja magát, képtelenségnek tekinti azt, hogy az ember a tényeket képes érzékelni.

Vitánkat összegezve megállapíthatjuk, hogy a legjellemzőbb, forgalomban lévő filozófiák nemcsak a mánia, hanem egyúttal az öngyilkossági mánia jegyét hordozzák. A makacs vallató az emberi gondolat korlátaiba ütközött, és beverte a fejét. Ez az, ami oly fölöslegessé teszi a hívők aggodalmait és a progresszivisták dicsekvését a veszedelmes ifjúvá serdült szabad gondolat láttán. Amit ugyanis ma látunk, az már nem a szabad gondolat ifjúkora; a szabad gondolat megvénült, sőt kezd is már fölbomlani. Teljesen hiábavaló, hogy püspökök és jámbor hívők azon vitatkozzanak, micsoda szörnyű dolgok szakadnak majd a világra, ha az elvadult szkepticizmus tért hódít. Hiszen már tért hódított. Hiába magyarázzák ékesszólóan az ateisták, hogy milyen hatalmas igazságok fognak elénk tárulni, ha a szabad gondolat egyszer elindul útján. Hiszen láttuk már azt is, hogy célhoz ért. Nincs többé kérdeznivalója; önmagát kérdőjelezte meg. Elképzelni se tudnánk rettenetesebb víziót a városnál, melynek lakói azt kérdik önmaguktól, vajon van-e énjük. És nincs szkeptikusabb annál a világnál, melyben az emberek kétségbevonják, hogy a világ létezik. A szkepticizmus sokkal hamarabb és látványosabban csődbe jutott volna, ha nem állnak útjában az istenkáromlásra vonatkozó tarthatatlan törvények, ha nem akadályozza az a képtelen alakoskodás, hogy a modern Anglia keresztény. A csőd előbb-utóbb elérte volna. A harcos ateistákat még ma is igazságtalanul üldözik; ámbátor inkább azért, mert ősi kisebbség, s nem azért, mert új. A szabad gondolat felélte önnön szabadságát. Kimerült önnön sikerétől. Ha manapság egy lelkes szabadgondolkodó újjongva köszönti a filozófiai szabadság hajnalát, úgy jár, mint Mark Twain embere, aki lepedőbe burkolózva kirohant, hogy lássa a napfölkeltét, s épp idejében érkezett, hogy lássa lenyugodni. Ha egy megrémült lelkész napjainkban is azon siránkozik, micsoda szörnyűség származna abból, ha a szabad gondolat sötétsége kezdené elárasztani a világot, aggodalmaira Mr. Belloc emelkedett és kifejező szavaival válaszolhatnánk: „Könyörgöm, ne essen kétségbe olyan erők növekedésén, melyek már fölosz-

lóban vannak. Ön eltévesztette az óráját: már reggel van." Nincs több kérdés, amit föltehetnénk. Kérdések után kutattunk a legsötétebb zugokban s a legzordabb ormokon. Megtaláltunk minden kérdést, amit csak meg lehet találni. Ideje hát, hogy ne a kérdéseket keressük, hanem nézzünk válasz után.

Egy szót azonban még hozzá kell tennem. E bevezető, negatív vázlat elején azt állítottam, hogy szellemi romlásunkat a zabolátlan értelem idézte elő s nem a zabolátlan képzelet. Az ember nem bolondul meg attól, hogy mérföld magas szobrot csinál, de abba valószínűleg belebolondul, ha négyzetcentiméterekben próbálja elgondolni. Nos, a gondolkodók egy iskolája belátta ezt, s a fölfedezésre tüstént rá is vetette magát abban a hiszemben, hogy megtalálták a módját, miként nyerheti vissza pogány egészségét a világ. Észrevették, hogy az ész rombol; azt állítják, hogy az Akarat teremt. A legfelsőbb tekintély (mondják) az akarat, nem pedig az ész. Nem az a döntő, hogy az ember miért követel valamely dolgot, hanem maga a tény a döntő, hogy követeli. Könyvem terjedelmének korlátai nem engedik, hogy végignyomozzam és kifejtsem az Akarat eme filozófiáját. Úgy tudom, Nietzschétől származik, aki olyasmit prédikált, aminek egoizmus a neve. Az igazság az, hogy meglehetősen együgyű dolog; Nietzsche ugyanis épp azáltal tagadta az egoizmust, hogy elkezdte prédikálni. Mert ha valamit prédikál az ember, egyúttal túl is ad rajta. Az egoista azzal indul, hogy az életet könyörtelen harcnak nevezi, s aztán vállalja a legkeservesebb fáradságot is, hogy saját ellenségeit kiképezze. Egoizmust prédikálni annyi, mint emberszeretetet gyakorolni. No de bárhogy is kezdték, ez a fölfogás ma már eléggé közhelyszerű az irodalomban. Ezeknek a gondolkodóknak legfőbb mentsége abból adódik, hogy nem gondolkodók, hanem iparosok. Azt állítják, hogy maga a választás isteni dolog. Bernard Shaw például megtámadta azt a régi fölfogást, hogy az emberi tetteket aszerint kell megítélnünk, mennyire közelítik meg a boldogságvágyunk által kitűzött ideált. Azt mondja: az ember nem a boldogságért, hanem akaratából adódóan cselekszik. Nem azt mondja tehát, hogy „a lekvár boldoggá tesz", hanem így szól: „lekvárt akarok!" S mindebben még nagyobb lelkesültséggel követik őt a többiek. Mr. John Davidson, a jeles költő, oly szenvedélyesen fölizgult e tan hallatán, hogy úgy találja, prózát kell írnia. Rövid drámát tett közzé, hosszú előszóval. Az ilyesmi természetes Mr. Shaw esetében, hiszen minden egyes drámája: előszó.

Az a gyanúm, hogy Mr. Shaw az egyetlen ember a világon, aki egyetlen sort se írt, amiben valami költészet volna. De hogy Mr. Davidson, aki ragyogó verseket ír, keserves munkával metafizikai értekezéseket fabrikál az akarat tanát igazolandó, nos, e tény világosan bizonyítja, hogy az akaratról szóló tanítás mennyire elbolondította az embereket. Félig-meddig még Mr. H. G. Wells is ezen a nyelven beszél; azt állítja, hogy a dolgokat nem gondolkodóként, hanem művészként kell megítélnünk, mondván: „Úgy érzem, ez a görbe helyes." Vagy: „Ennek az egyenesnek erre kell tartania." Valamennyien izgatottak, és nem is ok nélkül. Azt hiszik, hogy az akarat isteni tekintélyének doktrínájával ki tudnak törni a racionalizmus pusztulásra ítélt várából. Azt hiszik, hogy kiszabadulhatnak.

De ez nem olyan egyszerű! A puszta akarat magasztalása éppúgy fölbomláshoz vezet, éppúgy a semmibe torkollik, mint a logikai megszállottság. Miként a tökéletes szabad gondolat magában rejti a gondolkodásban való kételkedést, a puszta „akarás" megbénítja magát az akaratot. Mr. Bernard Shaw nem vette észre a különbséget a régi, hasznossági gyönyör-elv (mely tagadhatatlanul durva és könnyen félreérthető) és azon elv között, melyet ő állít. A boldogság megítélése és az akarat megítélése között a valódi különbség egyszerűen abban áll, hogy a boldogság megítélése csakugyan ítélet, míg a másik nem az. Lehet vitatkozni azon, hogy ha valaki átugrott egy sziklát, vajon közelebb került-e a boldogsághoz; arról viszont nem lehet vitatkozni, hogy amit művelt, vajon az akaratból származott-e. Persze, hogy onnan származott. Dicsérhetünk valamely tettet, mondván, hogy számításunk szerint örömet vagy bánatot hozhat, föllelhetjük általa az igazságot, vagy lelkünket megmenthetjük. Viszont nem dicsérhetünk valamely cselekedetet pusztán azért, mert az akaratból származik; hiszen ha ezt mondjuk, csak annyit állítunk, hogy cselekedetről van szó. Az akarat ilyesfajta dicsérete nem teszi lehetővé, hogy két dolog közül a jobbikat válasszam. S mégis, két dolog közül az egyiknek mint jobbiknak választása jelenti az akarat lényegi definícióját, az akaratét, melyet olyannyira dicsérünk.

Az akarat imádása: az akarat tagadása. A puszta választást csodálni annyi, mint visszautasítani a választás szabadságát. Ha Mr. Bernard Shaw odalép hozzám és azt mondja: „akarj valamit", ez annyi, mintha azt mondaná: „nem érdekel, hogy mit akarsz", vagy: „az egészhez semmi közöm!" Nem lehet csak úgy általában akarni vala-

mit, hiszen az akarat lényege éppen abban rejlik, hogy partikuláris. A szellemes anarchistát, mint amilyen például John Davidson, ingerli a közönséges morál, és segítségül hívja az akaratot – akarjunk bármit! Az emberiségtől csak annyit kíván, hogy akarjon valamit. Csakhogy az emberiség tényleg akar valamit. Akarja a közönséges morált. Az anarchista föllázad a törvény ellen, és azt mondja nekünk, hogy akarjunk valamit, akarjunk bármit. De hát tényleg akarunk valamit! Akarjuk a törvényt, mely ellen az anarchista lázad!

Valamennyi akaratimádó, Nietzschétől Davidsonig, teljességgel hiján van minden akaratnak. Nemhogy akarni, még kívánni se tudnak. S ezt igen könnyű bebizonyítani. Íme a bizonyíték. Úgy beszélnek az akaratról, mint olyasvalamiről, ami terjeszkedik és kitör. Csakhogy az igazság épp az ellenkező. Minden akarati aktus önkorlátozás. Tevékenységet kívánni annyi, mint kívánni a korlátozást. Ebben az értelemben minden cselekedet az önfeláldozás egy aktusa. Ha az ember választ valamit, minden egyebet visszautasít. Azzal, hogy elutasítok valamit (miként a szóbanforgó filozófiai iskola elutasítja a házasságkötést) – minden egyéb tevékenységre nemet mondok. Minden cselekedet visszavonhatatlan válogatás és kizárás. Ha az ember feleségül vesz egy nőt, lemond az összes többi nőről. Hasonlóképpen: ha vállalunk egy eseménysort, lemondunk az összes többiről. Ha az ember Anglia királya akar lenni, feladja börtönőri állását Bromptonban. Ha Rómába mégy, föláldozod azt a sajátosan gazdag életet, melyben részed volt Wimbledonban. Az akaratnak épp e negatív és korlátozó mivolta teszi, hogy csaknem minden, amit az anarchista akaratimádók összehordanak, alig több üres fecsegésnél. Mr. Davidson például arra buzdít bennünket, hogy rá se hederítsünk a „ne tedd" parancsolatára; pedig egészen nyilvánvaló, hogy a „ne tedd" csupán szükségszerű következménye a szónak: „Akarom! . . . " „El akarok menni a lordmayor beiktatására, és te ne akadályozz meg ebben!" Az anarchisták ünnepélyesen fölszólítanak bennünket, hogy vegyünk példát a bátor alkotó művészekről, s ne törődjünk a törvényekkel és korlátokkal. De hát képtelenség, hogy az ember művész legyen s ne törődjék a törvényekkel és korlátokkal. A művészet korlátozás; minden kép lényegéhez hozzátartozik a keret. Ha zsiráfot rajzolsz, hosszú nyakat kell neki rajzolnod. Ha megengeded magadnak a szabadságot, lévén bátor alkotó, hogy rövid nyakat rajzolsz neki, elveszítetted a szabadságod, hogy zsiráfot raj-

zolj. Mihelyt belépsz a tények világába, a korlátok világába lépsz. Megszabadíthatod a dolgokat az idegen és járulékos törvényektől, de nem szabadíthatod meg saját természetük törvényeitől. Ha úgy tetszik, megszabadíthatod a tigrist ketrecétől; de ne szabadítsd meg csíkjaitól! Ne szabadítsd meg a tevét púpjának terhétől: feltehetően attól fosztod meg, hogy teve! Ne légy izgága, mint a demagógok, ne biztasd a háromszögeket, hogy törjenek ki három oldaluk börtönéből! Ha egy háromszög kitör oldalaiból, siralmas véget ér. Valaki írt egy munkát: „A háromszögek szerelmei." Nem olvastam, de fogadni mernék, hogy ha valaha is beleszerettek a háromszögekbe, hát azért szerettek beléjük, mert háromszögűek. Ugyanígy áll a dolog a művészi alkotással, mely bizonyos értelemben legmeggyőzőbb példája a tiszta akaratnak. A művész szereti korlátait, hiszen hozzátartoznak ahhoz a valamihez, amit létrehoz. A festő örül, hogy a vászon sík. A szobrász örül, hogy az agyag színtelen.

Ha mondanivalóm még most sem világos, vegyünk egy történelmi példát. A francia forradalom hősies és döntő dolog volt, mert a jakobinusok valami határozott és körülhatárolt dolgot akartak. Kívánták a demokrácia szabadságát és a demokrácia tilalmait. Tilalmakat kívántak a címek helyett. A republikanizmusnak volt valami aszketikus oldala Franklinban és Robespierre-ben, mint ahogy volt valami expanzív jellege Dantonban és Wilkesben. Ennélfogva csakugyan létrehoztak valamit, aminek határozott tartalma és formája volt: a tisztességes társadalmi egyenlőséget és a jómódú francia parasztot. Csakhogy azóta Európa forradalmi és racionális szellemét elsorvasztotta egy olyan magatartás, mely visszariad mindenféle céltól a bennük lévő korlátok miatt. A liberalizmus szabadossággá silányult. Próbálják a tárgyas „lázítani" igét tárgyatlanként ragozni. A jakobinus nemcsak azt tudta megmondani, melyik az a rendszer, mely ellen föllázad, hanem (ami több ennél) azt is, hogy mi ellen nem fog lázadni, mi az a rendszer, amelyben bízni fog. Az új forradalmár azonban szkeptikus, és semmiben sem bízik egészen. Mivel nincs benne lojalitás, nem lesz belőle soha forradalmár. Kétkedik mindenben, és kétkedése megakadályozza, hogy bármit is leleplezzen. Minden leleplezés mélyén van valami erkölcsi elv; a modern forradalmár viszont nemcsak az intézményben kételkedik, melyet kárhoztat, hanem az elvben is, melynek alapján az intézményt megbélyegzi. Ezért aztán ír egy könyvet, és elpanaszolja, hogy az impe-

rialista elnyomás megsérti a nők tisztaságát, majd fogja magát és ír egy másik könyvet (a szexuális kérdésről), amelyben ő maga sérti meg. Átkozza a Szultánt, hogy a keresztény leányok elveszítik szüzességüket, majd átkozza Mrs. Grundyt, hogy megtartják azt. Politikusként világgá kiáltja, hogy a háború nem más, mint millió elpazarlott élet, filozófusként meg azon kesereg, hogy minden élet elpazarolt idő. Az orosz pesszimista kárhoztatja a rendőrt, amiért megölt egy parasztot, aztán mélyreható filozófiai elvek alapján bebizonyítja, hogy a parasztnak, ha esze van, önmagát kellett volna megölnie. Más meg lecsepüli a házasságot, merthogy az hazugság, majd csepülni kezdi a feslett életű arisztokratákat, merthogy úgy kezelik mint hazugságot. Rongynak nevezi a nemzeti zászlót, majd azzal vádolja Lengyelország és Írország elnyomóit, hogy elvették ezt a rongyot. Aki így gondolkodik, először politikai gyűlésre megy, ahol azon siránkozik, hogy a vadakkal úgy bánnak, mint a vadállatokkal, majd veszi kalapját, esernyőjét és továbbrándul egy tudományos értekezletre, ahol fényesen bebizonyítja, hogy a vadak csakugyan nem többek vadaknál. Egyszóval: a modern forradalmár, határtalanul szkeptikus lévén, egyebet se csinál, mint szüntelenül aláaknázza saját tárnáit. Politikai tárgyú könyveiben azért támadja az embereket, mert legázolják az erkölcsöt, etikai tárgyú könyveiben viszont az erkölcsöt támadja, amiért legázolja az embereket. Épp ezért a modern lázadó gyakorlatilag mindenféle lázadás céljára hasznavehetetlen. Mivel föllázadt minden ellen, elveszítette jogát, hogy bármi ellen is föllázadjon.

Hozzátehetjük, hogy ugyanez a csőd és kiüresedés figyelhető meg az irodalom veszélyes és kegyetlen műfajaiban, főként a szatíra esetében. A szatíra lehet őrült és anarchikus, de föltételezi bizonyos dolgok felsőbbrendűségét a többivel szemben; föltételez egy bizonyos normát. Amikor a kisgyerekek kikacagnak kövérsége miatt egy hírneves újságírót az utcán, önkéntelenül elfogadják a görög szobrászat mércéjét. Ideáljuk a márvány Apollón. A szatíra furcsa eltűnése irodalmunkból egyik kitűnő példája annak, hogy a tüzesen ágáló dolgok kihunynak, ha nincsenek többé elvek, amelyek mellett tüzesen ágálhatnánk. Nietzschének volt némi természetes tehetsége a szarkazmusra: tudott vigyorogni, bár nem tudott nevetni; szatíráiban mégis mindig van valami testetlenség és súlytalanság, egyszerűen azért, mert a közönséges moralitás tömege nincs mögötte. Ő maga sokkal

képtelenebb jelenség, mint bármi, amit tollára vesz. Nietzsche valóban jól példázza az elvont erőszakosság csődjét. Az agylágyulás, mely végül elhatalmasodott rajta, nem volt fizikai véletlenség. Ha Nietzsche nem halt volna meg agylágyulásban, a nietzscheizmus halt volna meg benne. Elszigetelt és gőgös gondolkodásnak elhülyülés a vége. Aki nem engedi, hogy meglágyuljon a szíve, annak meglágyul az agya.

Az utolsó kísérlet, hogy az intellektualizmustól szabaduljanak, intellektualizmussal végződik, vagyis halállal. A kitörés nem sikerült. A törvénytelenség vad imádata és a törvényimádó materializmus ugyanabba az űrbe torkollik. Nietzsche szédítő ormokon kúszik fölfelé, s végül ott találja magát Tibetben. Leül Tolsztoj mellé a semmi és a Nirvána földjén. Mindkettő gyámoltalan – az egyik azért, mert nem foghat meg semmit, a másik meg azért, mert nem mondhat le semmiről. A tolsztoji akaratót megdermeszti a buddhista ösztön, hogy minden speciális cselekvés gonosz. A nietzschei akaratot ellenben éppúgy megdermeszti az a fölfogás, hogy minden speciális cselekvés jó; mert ha minden speciális cselekvés jó, akkor egyik sem speciális. Ott állnak a keresztúton, s az egyik minden utat gyűlöl, a másik minden utat szeret. S az eredmény?... Vannak dolgok, melyeknek végét nem is olyan nehéz kitalálni. Állnak, állnak a keresztúton...

Ezzel véget is vetek (Istennek hála) könyvem első és legunalmasabb részének – futtában áttekintettem a divatos filozófiákat. A továbbiakban megpróbálok fölvázolni egy bizonyos életszemléletet, amely tán nem érdekli az olvasót, de érdekel engem. Alighogy ezt az oldalt teleírtam, tekintetem megakadt az előttem tornyosuló könyveken (mondanivalóm céljából valamennyit átlapoztam), modern könyv valamennyi – egy halom szellemesség, egy halom haszontalanság. Mivel történetesen nem osztom nézeteiket, olyan tisztán látom Schopenhauer, Tolsztoj, Nietzsche és Shaw filozófiáinak karambolját, mintha léghajóból figyelnék egy kikerülhetetlen vonat szerencsétlenséget. Mindnyájan úton vannak az elmegyógyintézet Nirvánája felé. Őrültnek lenni annyi, mint szellemi tevékenységünket arra használni, hogy szellemi gyámoltalanságra jussunk; és ők majdnem el is jutottak oda. Aki azt gondolja, hogy üvegből van, addig gondolkodik, amíg meg nem semmisíti magát, a gondolkodást; hiszen az üveg nem tud gondolkodni. Éppígy: aki semmit sem akar elutasítani,

az akarat megsemmisítését akarja; mert akarni nemcsak annyit jelent, hogy választok valamit, hanem azt is, hogy csaknem minden mást elutasítok. S míg egyre-másra lapozgatom ezeket az okos, csodás, fárasztó és haszontalan modern könyveket, egyiknek címén megakad tekintetem: „Jeanne d'Arc", szerzője Anatole France. Épp csak egy pillantást vetettem rá, de egyetlen pillantás elég volt ahhoz, hogy emlékeztessen Renan „Jézus életé"-re. Ebben is ugyanaz a módszer található, a tiszteletreméltó szkeptikus módszere. A természetfölötti eseményeket, melyeknek van némi alapjuk, egyszerűen úgy próbálja megfosztani hitelétől, hogy természetes történeteket mesél, melyeknek viszont semmi alapjuk nincsen. Mivel nem hiszünk a szent tetteiben, azt a látszatot keltjük, mintha pontosan tudnánk, hogy mit érzett. Ám egyik könyvet sem azért említem, mintha kedvem volna bírálni őket, hanem azért, mert a nevek véletlen társulása eszembe juttatta az egészség két megdöbbentő típusát, melyek valósággal elfújták az előttem tornyosuló könyveket. Jeanne d'Arc nem akadt meg a keresztútnál, sem azáltal, hogy elutasított minden ösvényt, mint Tolsztoj, sem pedig azáltal, hogy mindegyiket elfogadta, mint Nietzsche. Választott egy ösvényt, és végigszáguldott rajta, akár a villám. Ha elgondolkozom Jeanne d'Arcon, úgy látom, megvolt benne minden, ami igaz Tolsztojban és Nietzschében, sőt az is, ami tűrhető volt mindkettőjükben. Eszembe jut mindaz, ami nemes Tolsztojban: az egyszerű dolgok fölött érzett öröm, főként a mesterkéletlen könyörület, a föld realitásai, tisztelet a szegények iránt, a hajlott hát méltósága. Jeanne d'Arcban mindez megvolt, sőt valamivel több is, hiszen elviselte a szegénységet, nem csupán bámulta, míg Tolsztoj tipikus arisztokrata, aki igyekszik titkát fölfedezni. Aztán eszembe jut mindaz, ami bátor, büszke és nemes volt szegény Nietzschében: lázadozása a mai idők üressége és gyávasága ellen – kiáltása a veszély extatikus egyensúlyáért, vágyakozása a küzdelem után, a lovasrohamok és a hősi fegyverek víziói. Nos, mindez megvolt Jeanne d'Arcban is, azzal a különbséggel, hogy nem csupán magasztalta a küzdelmet, hanem küzdött maga is. *Tudjuk*, hogy nem ijedt meg egy egész hadseregtől, míg Nietzschéről köztudomású, hogy félt a tehéntől. Tolsztoj csupán magasztalta a parasztot, Jeanne d'Arc maga is paraszt volt. Nietzsche csupán magasztalta a hőst, ő azonban maga is hőssé vált. Mindkettőt megveri ellentmondó eszményeik terén; szelídebb volt, mint az egyik, erőszakosabb, mint a másik. Mindamellett

tökéletesen praktikus egyéniség, aki tett is valamit, míg a másik kettő vad szemlélődő, egyikük sem tett semmit. Lehetetlenség lett volna nem arra a következtetésre jutnom, hogy egyéniségében és hitében az erkölcsi egységnek és hasznosságnak valamiféle titka rejtezett. És e gondolathoz társult egy másik: fölbukkant az ő Mesterének óriás alakja. Ugyanaz a modern betegség árnyékolta be Anatole France és Ernest Renan szereplőjét. Renan is elválasztotta hősének könyörületességét annak harciasságától. Sőt, Krisztus igazságos fölindulását Jeruzsálemben úgy állítja be, mintha az egyéb se volna, mint ideges kitörés a galileai poétikus várakozások után. Mintha volna valami összeférhetetlenség az emberiség szeretete és az embertelenség gyűlölete között! Az altruisták (vékony, csipogó hangon) egoistának bélyegzik Krisztust. Az egoisták (még vékonyabb, még csipogóbb hangon) altruizmussal vádolják. A mai légkörben e vádak eléggé érthetők. A hős szeretete borzalmasabb, mint a zsarnok gyűlölete. A hős gyűlölete nagylelkűbb, mint az emberbarát szeretete. Létezik valami hatalmas és hősies egészség, melynek a modernek csak morzsáit szedegetik. Óriással van dolgunk, akinek csak lemetszett lábait és karjait látjuk vándorolni. Krisztus lelkét szánalmas csíkokra szabdalták, ellátták egoista és altruista címkékkel, s megzavarodnak őrült nagyszerűségétől és őrült szelídségétől egyaránt. Felosztották egymás közt ruháit, és sorsot vetettek öltönye fölött, pedig azt egy darabban szőtték – varrás nélkül!

IV. fejezet

TÜNDÉRORSZÁG ETIKÁJA

Mikor az üzletember megleckézteti idealizmusa miatt zöldfülű beosztottját, rendszerint ilyenforma beszédet intéz hozzá: „Ó, igen, míg az ember fiatal, elvont ideálokról álmodik és légvárakat épít; de ha benő a feje lágya, mindez szétfoszlik, mint a köd, és odáig süllyed, hogy csakis a gyakorlati politikában kell hinni, csakis azt a gépezetet kell használni, ami megvan, és a világot olyannak kell látni, amilyen." Legalábbis ezt mondogatták nekem ifjúkoromban azok a tiszteletre méltó és emberbarát öregurak, akik ma tisztes sírjukban pihennek. Csakhogy azóta benőtt a fejem lágya, és rájöttem, hogy az

emberbarát öregurak hazudtak nekem. Mert annak, amit megjósoltak, épp az ellenkezője történt. Megjósolták, hogy elveszítem ideáljaimat, és csakis a gyakorlati politika módszereiben fogok hinni. Az igazság viszont az, hogy ideáljaimból egy morzsányi se veszett, s alapvető kérdésekben hitem ugyanaz, mint azelőtt. Amit elveszítettem, az éppen régi gyermeki hitem a gyakorlati politikában. Az armageddoni csata ma is éppúgy érdekel, mint bármikor; de az általános választójoghoz már nincs annyi közöm, mint hajdanán. Kisgyermekként egyetlen szóra anyám térdén termettem. Nem! A látomás azóta is rendületlen és megbízható. A látomás, mindig tény. És a valóság az, amely gyakran csalárd. Éppúgy, mint valaha, sőt jobban mint valaha, hiszek ma is a liberalizmusban. Ám régen elszállt ártatlanságomnak ama rózsás kora, amikor hittem a liberálisokban.

Maradandó ideáljaim közül azért választottam e példát, mert egyéni szemlélődésem gyökereit kutatva, úgy vélem, ez volt bennem az egyetlen pozitív részrehajlás. Liberálisnak neveltek, és mindig is hittem a demokráciában, az önmagát kormányzó emberiségnek ebben az alapelvében. Ha valaki homályosnak vagy elcsépeltnek találja ezt a kifejezést, meg kell állnom egy pillanatra és el kell magyaráznom, hogy a demokrácia, ahogyan én értem, két állításban foglalható össze. Az első így szól: azok a dolgok, melyek minden emberrel közösek, fontosabbak, mint azok, melyek az egyes ember sajátosságai. A közönséges dolgok értékesebbek, mint a rendkívüli dolgok; sőt mi több: rendkívülibbek. Az ember valahogy nagyszerűbb, mint az emberek; valahogy sokkal különösebb. Magának az emberiségnek csodáját mindig élénkebben kellene érzékelnünk, mint bármiféle csodát, melyet a hatalom, az értelem, a művészet vagy a civilizáció teremt. Magát a kétlábon járó embert mint olyant, szívszaggatóbb valaminek kellene tartanunk, mint bármiféle zenét, és megdöbbentőbbnek, mint bármiféle karikatúrát. A halál maga: tragikusabb, mint az éhhalál. És az, hogy az embernek orra van, komikusabb, mint egy görbe orr.

A demokrácia első tétele tehát így szól: az emberekben azok a lényeges dolgok, amelyek minden emberrel közösek, és nem azok, amelyek egymástól megkülönböztetik őket. A második tétel pedig mindössze ennyi: a politikai ösztön vagy szenvedély egyike azoknak a dolgoknak, melyek minden emberben közösek. Szerelembe esni poétikusabb dolog, mint beleszédülni a költészetbe. A demokrácia

azt állítja, hogy a kormányzás (uralomra segítvén a törzset) olyan, mint a szerelem, s nem olyan, mint a versírás. Nem hasonlítható a templomi orgonáláshoz, sem pedig ahhoz, hogy az ember vellumra festeget, felfedezi az Északi-sarkot (álnok egy szokás!), hurokrepülést végez, vagy Királyi Csillagászként szorgoskodik, és a többi. Senkitől sem kívánjuk, hogy efféle dolgokat csináljon, hacsak nem csinálja jól. Ezzel szemben a demokrácia olyasféle dolog, mint mikor valaki saját szerelmes levelét írja, vagy kifújja az orrát. Elvárjuk az emberektől, hogy mindezzel foglalkozzanak, még akkor is, ha a dolgot rosszul csinálják. Nem azt vitatom most, hogy bármelyik állítás igaz; tudom, hogy vannak modern emberek, akik azt követelik, hogy tudósok válasszanak ki számukra feleséget, és meglehet, nemsokára azt követelik majd, hogy dada fújja ki az orrukat. Azt állítom csupán, hogy az emberiség elismeri ezeket az egyetemes emberi funkciókat, és a demokrácia a kormányzást is ezek közé sorolja. Röviden szólva, a demokrácia hitvallása a következő: a legszörnyűségesebben életbevágó dolgokat rá kell bízni magukra a közönséges emberekre – a nemek párosodását, az ifjúság fölnevelését, az állam törvényeit. Ez a demokrácia; és én mindig is hittem benne.

Van azonban egy dolog, melyet ifjúkorom óta sohasem tudtam megérteni. Sohasem tudtam megérteni, honnan a csudából vették az emberek azt a gondolatot, hogy a demokrácia bizonyos vonatkozásban ellentmond a tradíciónak. Nyilvánvaló, hogy a tradíció nem más, mint időben kiterjesztett demokrácia. Jobban bízik a közfelkiáltásban, mint valami önkényes irományban. Az az ember például, aki valamelyik német történészt idézi a katolikus egyház ellenében, szigorúan az arisztokráciára hivatkozik. Egyetlen szakértőre hivatkozik a tömeg rettentő tekintélyével szemben. A legendát rendszerint a falu népének többsége szerzi, szóval azok az emberek, akik épelméjűek. A könyvet rendszerint a falunak az az egyetlen embere írja, aki bolond. Mindazok, akik a tradíció ellen azt hozzák fel, hogy a múltban az emberek tudatlanok voltak, hangoztassák csak ezt a véleményüket a Carlton Klubban, és tegyék hozzá, hogy a szegénynegyedek választói tudatlanok. Nem hiszünk nekik. Ha nagy jelentőséget tulajdonítunk a közönséges emberek egyöntetű véleményének a napi kérdésekben, semmi okunk rá, hogy fitymáljuk azt, amikor történelemről vagy meséről van szó. A tradíciót úgy is meghatározhatjuk, hogy az nem egyéb, mint a választójog kiterjesztése. A tradíció annyit jelent,

hogy megadjuk a választójogot a legmélyebbre szorult társadalmi osztálynak: őseinknek. Ez a halottak demokráciája. A tradíció nem hajlandó alávetni magát annak a csekélyszámú és pökhendi oligarchiának, mely azokból áll, akik a véletlen szerencse folytán még itt vannak közöttünk. Minden demokrata tiltakozik az ellen, hogy valakit megfosszanak jogaitól, csak azért, mert a sors úgy hozta, hogy megszületett; a tradíció viszont tiltakozik az ellen, hogy az embert megfosszák jogaitól, csak azért, mert a sors úgy hozta, hogy már meghalt. A demokrácia azt tanítja nekünk, hogy ne mellőzzük a jó ember véleményét, még akkor sem, ha az illető csak az inasunk; a tradíció azt kéri tőlünk, hogy ne mellőzzük a jó ember véleményét, még akkor sem, ha az illető csak az apánk. Én magam semmiképp se tudom elválasztani egymástól a demokrácia és a tradíció gondolatát; számomra nyilvánvaló, hogy a kettő egy és ugyanaz. Gyűléseinken ott lesznek a halottak is. Az ókori görögök kővel szavaztak; ők majd sírkővel fognak szavazni. Egészen szabályszerű és hivatalos eljárás, mert a legtöbb sírkövön, csakúgy, mint a legtöbb szavazó cédulán, rajta van a kereszt.

Épp ezért előre kell bocsátanom, hogy ha volt bennem valaha részrehajlás, mindig a demokrácia, vagyis a tradíció javára voltam részrehajló. Mielőtt még bárminő elméleti vagy logikai fejtegetésbe kezdenék, elégedetten vallom be személyes elfogultságomat; mindig is több hajlandóság volt bennem, hogy a keményen dolgozó átlagemberek tömegének higgyek, mint annak a fura és lármás irodalmi társaságnak,melyhez magam is tartozom. Sőt, azoknak az embereknek, akik az életet belülről látják, még képzelődéseit és előítéleteit is többre becsülöm, mint akár a legvilágosabb bizonyítékait mindazoknak, akik az életet kívülről látják. Mindig is jobban bíztam a vénasszonyok meséiben, mint a vénlányok által elém tárt tényekben. Amíg az ész, anyai ész, úgy nekivadulhat, ahogy csak kedve tartja.

Most, hogy álláspontomat rendszerbe kellene foglalnom, elismerem, hogy nincs ebben semmi gyakorlatom. Lejegyzek hát néhány sarkalatos gondolatot, melyekre magam jöttem rá, abban a sorrendben, ahogy rájuk bukkantam. Aztán megpróbálok létrehozni valamiféle hevenyészett szintézist, és összefoglalom személyes filozófiámat, mondhatnám azt is: természetes vallásomat; végül beszámolok arról a megdöbbentő felfedezésemről, hogy az egészet már előttem fölfedezték. A kereszténység fedezte föl. Mélységes meggyőződéseim kö-

zül az első a népi hagyomány egyik jelenségével kapcsolatos. A tradíciót és a demokráciát érintő bevezetés híján nehezen tudnék szellemi élményemre világosságot deríteni. Hogy végül is világosságot tudok-e deríteni rá, nem tudom, mindenesetre megpróbálom.

Első és legvégső filozófiámat, melyben azóta is rendületlenül hiszek, a gyermekszobában tanultam. Tanítómesterem rendszerint egy dajka volt, a demokráciának és tradíciónak eme ünnepélyes és fölkent papnője. Azt, amiben akkor legjobban hittem, s legjobban hiszek ma is, úgy hívják, hogy: tündérmesék. Nem egyszerűen a fantázia szüleményei: hozzájuk képest a többi dolog az, ami fantasztikus. Hozzájuk képest a vallás és a racionalizmus egyaránt abnormális, bár a vallás abnormálisan igaz, és a racionalizmus abnormálisan téves. Tündérország nem más, mint a józan ész napfényes tája. Nem a föld ítélkezik az ég fölött, hanem az ég ítélkezik a föld felett; így aztán, legalábbis számomra, nem a föld bírálta Tündérországot, hanem Tündérország bírálta a földet. Ismertem a bűvös borsószárat, mielőtt borsót ízleltem volna; bizonyosságom volt a holdbéli emberről, mielőtt a holdról bizonyosságot szereztem volna. Mindez pontosan egybevágott a népi hagyománnyal. A másodrendű modern költők, naturalisták lévén, a bokorról és a patakról beszélnek; a régi hősköltemények és mesék dalnokai azonban szupernaturalisták voltak, és a patak és a bokor isteneiről beszéltek. Erre mondják a modernek, hogy a régiek „nem értékelték a Természetet", mert azt állították, hogy a Természet isteni. Vén dajkák nem a pázsitról mesélnek a gyermekeknek, hanem a tündérekről, akik a pázsiton táncolnak; és a régi görögök nem látták az erdőt a dryádoktól.

Most azonban csak arról lesz szó, miféle etika és filozófia származik abból, ha valaki tündérmeséken nevelődik. Ha részletesen elmondanám őket, sorolhatnám azt a sok-sok nemes és egészséges eszmét, melyek mind e mesékből származnak. Ott van például az „Óriásölő Jankó", amely leckét ad nekünk a lovagiasságból: az óriásokat azért kell megölni, mert olyan óriások. Nem egyéb ez, mint férfias lázadás a gőg mint olyan ellen. Mert a lázadó régibb minden királyságnál, és a jakobinus mélyebben gyökerezik a hagyományban, mint a jakobita. Ott a „Hamupipőke", mely ugyanezt tanítja, mint a Magnificat – exaltavit humiles. És ott a „Szépség és Vadállat" nagy tanítása, hogy valamely dolgot szeretnünk kell, mielőtt méltó lenne a szeretetre. Csipkerózsika rettentő allegóriája elmondja, hogy

egy földi teremtést megáldottak midenféle születésnapi jóval, de megverték halállal; ám lehetséges, hogy még a halál is álommá enyhíthető. Most azonban nem Tündérország paragrafusaival kívánok foglalkozni, hanem törvényeinek egészéből fakadó szellemével, melyet megtanultam már azelőtt, hogy beszélni tudtam volna, és megőrzök akkor is, amikor nem tudok már írni. E pillanatban egy bizonyos világszemlélet érdekel, melyet a tündérmesék alakítottak ki bennem, s melyet azóta a puszta tények szerényen igazoltak.

Vannak bizonyos szekvenciák vagy fejlemények (olyan esetekről van szó, mikor az egyik dolog követ egy másikat), melyek a szó valódi értelmében ésszerűek. Sőt, a szó valódi értelmében szükségszerűek is. Ilyenek a matematikai és a tisztán logikai összefüggések. Mi, tündérországbeliek (mèllesleg szólva: a legésszerűbb lények) elismerjük az ilyesfajta logikát, s az ilyesfajta szükségszerűséget. Ha például a rút mostohatestvérek idősebbek, mint Hamupipőke, rettentő vaslogikával adódik a szükségszerűség, hogy Hamupipőke fiatalabb, mint a rút mostohatestvérek. Ez ellen nincs appelláta. Ténnyel állunk szemben, melynek kapcsán kedvére okoskodhat Haeckel a fatalizmusról; a dolog csakugyan megmásíthatatlan. Ha pedig Jack egy molnár fia, akkor a molnár Jacknek az apja. Rettenthetetlen trónusáról így dönt a hűvös ész, és mi, tündérországbeliek meghódolunk. Ha a három fivér mind lóra pattan, az annyi, mint hat élőlény és tizennyolc láb: mindez szintiszta racionalizmus, és tele van vele Tündérország. De amint átkukkantottam Tündérország kerítésén, és kezdtem szemügyre venni a természeti világot, rendkívüli fölfedezésre jutottam. Fölfedeztem, hogy a pápaszemes tudósok úgy beszélnek a ténylegesen bekövetkező dolgokról, mint aminő a hajnal, a halál és egyebek – mintha azok ésszerűek és kikerülhetetlenek volnának. Mintha a tény, hogy a fák gyümölcsöt hoznak, éppoly szükségszerű volna, mint az a tény, hogy két fa meg egy fa: összesen három. Ez viszont nem igaz. A kettő között óriási a különbség, s ezt bizonyítja számunkra Tündérország, vagyis a képzelet. Az ember nem tudja elképzelni, hogy kettő meg egy: nem három. Azt viszont könnyedén el tudjuk képzelni, hogy vannak fák, melyek nem hoznak gyümölcsöt; el tudjuk képzelni, hogy arany gyertyatartók nőnek rajtuk vagy tigrisek, melyek a farkuknál fogva csüngnek le ágaikról. E pápaszemes tudósok sokat beszélnek egy bizonyos Newton nevezetű férfiúról, akire rápottyant egy alma, és felfedezett egy törvényt. Csak-

hogy e tudósok képtelenek belátni, mi a különbség az igazi törvény, vagyis az ésszerű törvény és ama puszta tény között, hogy egy alma lehull a fáról. Ha az alma megütötte Newton orrát, Newton orra megütötte az almát. Igazi szükségszerűség ez, hiszen nem tudjuk elgondolni, hogy egyik nélkül a másik megtörténjék. Azt viszont egész jól el tudjuk gondolni, hogy az alma nem az ő orrára pottyan; igenis el tudjuk képzelni, amint nagybőszen alázuhan, hogy megüssön egy másik orrot, melyet sokkal jobban utál. Tündérmeséinkben mindig élesen megkülönböztettük a szellemi viszonylatok tudományát, melyben csakugyan vannak törvények, és a természeti tények tudományát, amelyben nincsen törvény, csak kísérteties ismétlődés. Hiszünk a testi csodákban, de nem hiszünk a szellemi képtelenségekben. Elhisszük, hogy a borsószár fölkapaszkodott a mennybe; ám ez egyáltalán nem veszélyezteti meggyőződésünket ama filozófiai kérdést illetően, hogy tudniillik hány borsót kell összeadnunk ahhoz, hogy öt legyen.

Íme, a dajkamesék sajátságosan tökéletes hangneme és igazsága. A tudomány embere így szól: „vágd el a szárat, és az alma leesik!" Mindezt oly nyugalommal mondja, mintha az egyik gondolat csakugyan a másikhoz vezetne. A tündérmesék boszorkánya így szól: „Fújd meg a kürtöt, és az emberevő óriás vára összeomlik! Ő azonban nem úgy beszél erről mint olyasvalamiről, melynek során az eredmény nyilvánvalóan következik az okból. Kétségtelen, hogy számos vitéznek tanácsolta ugyanezt, és számtalan várat látott összeomlani, ettől azonban még nem veszett ki belőle sem a csodálkozás, sem a józan ész. Sohasem kótyagosodik meg annyira, hogy végül azt képzelné: szükségszerű értelmi kapcsolat van egy kürt és egy vár összeomlása között. A tudósok viszont annyira megkótyagosodnak, hogy végül azt képzelik: szükségszerű értelmi kapcsolat van a fáról lehulló és a földre ütődő alma között. Csakugyan úgy beszélnek, mintha nem csupán egy sorozat csodás tényre bukkantak volna, hanem egyúttal az igazságra is, mely e tényeket összefűzi. Úgy beszélnek, mintha két különös dolog fizikai kapcsolata egyszersmind filozófiai kapcsolatot is jelentene. Mivel egy érthetetlen dolgot állandóan követni szokott egy másik érthetetlen dolog, úgy érzik, hogy a kettő együttvéve valahogy értelmes dologgá válik. Két talány kiad egy megoldást.

Tündérországban kerüljük ezt a szót, hogy „törvény"; a tudomány országában viszont rendkívül kedvelik. Így például ha akad majd valamiféle érdekes föltevés arra vonatkozóan, hogyan ejtették bizonyos elfeledett népek az ábécét, annak Grimm Törvény lesz a neve. Ám a Grimm Törvény messze nem olyan intellektuális, mint a Grimm Mesék. Mert a mesék legalább minden kétséget kizáróan mesék, míg a törvény nem törvény. A törvény ugyanis megkívánja, hogy ismerjük az általánosítás és törvényalkotás természetét, ne csak azt a néhány következményt, melyet módunkban állt megfigyelni. Ha törvényt hozunk arról, hogy a zsebtolvajokat börtönbe kell csukni, az egyúttal azt is föltételezi, hogy elképzelhető értelmi kapcsolat van a börtön gondolata és zsebtolvajlás gondolata között. És mi tudjuk is, hogy mi ez a kapcsolat. Meg tudjuk mondani, miért vesszük el egy olyan ember szabadságát, aki túl sok szabadságot vesz magának. Arra viszont, hogy miért lesz a tojásból csirke, éppúgy nem tudunk válaszolni, mintha azt kérdeznénk: miért képes tündérherceggé változni egy medve. Mint gondolat, a tojás és a csirke sokkal távolabb van egymástól, mint a medve és a herceg; mert önmagában egyetlen tojás sem emlékeztet a csirkére, míg ellenben van olyan herceg, aki határozottan medvére emlékeztet.

Ha tehát elfogadjuk, hogy valóban történnek bizonyos átváltozások, a lényeg az, hogy a tündérmesék filozofikus módszerével s ne a tudomány és a „természeti törvények" filozófiátlan módszerével értelmezzük őket. Ha megkérdezik tőlünk, miért lesz a tojásból madár, vagy miért hullanak le a gyümölcsök ősszel, pontosan úgy kell válaszolnunk, miként a jó tündér válaszolna, ha Hamupipőke megkérdezné tőle: miért változtak az egerek lovakká, s miért hullott le róla a ruhája, mikor eljött az éjfél. Azt kell mondanunk, hogy ez bizony varázslat. Nem „törvény", hiszen nem értjük általános formuláját. Nem szükségszerűség, mert bár számíthatunk arra, hogy a gyakorlatban tényleg megtörténik, még sincs jogunk azt állítani, hogy mindig meg kell történnie. A törvény változtathatatlanságát nem bizonyíthatjuk azzal – miként Huxley képzelte –, hogy számíthatunk a dolgok szokásos menetére. Nem is számítunk – hanem fogadunk rája! Megkockáztatjuk egy távoli csoda lehetőségét, mint ahogy vállaljuk egy mérgezett palacsinta vagy egy világpusztító üstökös kockázatát. Kihagyjuk a számításból, és pedig nem azért, mert csoda és ennélfogva lehetetlen, hanem azért, mert csoda,s épp ezért kivétel. A tudo-

mányos munkákban használatos kifejezések, mint például „törvény", „szükségszerűség", „rend", „tendencia", valóban értelmetlenek, mert olyan belső szintézist tételeznek föl, amellyel nem rendelkezünk. A Természetről beszélvén, engem csak azok a szavak elégítettek ki, melyek a tündérmesék szavai: „bűbáj", „igézet", „varázs". Kifejezik a tény önkényességét és misztériumát. A fa azért hoz gyümölcsöt, mert bűvös fa. A víz azért fut alá a hegyről, mert megbabonázták. És a nap azért süt, mert megigézték.

Tagadom, hogy mindez fantasztikus vagy netán misztikus volna. Némi miszticizmussal majd később lesz dolgunk; ám a tündérmesék nyelve, midőn tényekről beszél, egyszerűen racionális és agnosztikus. Számomra ez az egyetlen mód, hogy szavakba öntsem azt a világos és határozott fölismerésemet, hogy az egyik dolog teljesen különbözik a másiktól; hogy semmiféle logikai kapcsolat nincs a repülés és a tojás kiköltése között. Az az ember misztikus, aki folyton a „törvény"-ről beszél, melyet pedig sohasem látott. Sőt, a közönséges tudós javíthatatlanul szentimentális. Szentimentális abban a lényegi értelemben, hogy átitatják és magukkal sodorják a merő képzettársítások. Oly gyakran látta, hogy a madár repül és tojásokat költ, hogy úgy érzi, kell lennie valami álomszerű és gyöngéd kapcsolatnak a két gondolat között, holott nincsen. Az elhagyott szerelmesekkel megesik, hogy nem tudják elválasztani a holdat az elveszett szerelemtől; éppígy a materialista képtelen elválasztani a holdat a dagálytól. A két eset közül egyikben sem lehet szó kapcsolatról, legfeljebb azzal a ténnyel állunk szemben, hogy a dolgokat egyszerre látták. Az érzelgős ember, ha megérzi az almavirág illatát, tán könnyeket ont, mert önnön homályos asszociációja révén emlékezteti gyermekkorára. Hasonlóképp: a materialista professzor, bár elrejti könnyeit, mégiscsak érzelgős, mert önnön homályos asszociációja révén: az almavirág emlékezteti őt az almára. Tündérország hűvös racionalistája azonban nem látja be, hogy – gondolatban – miért ne nyílhatnának az almafán bíbor tulipánok; bizony megesik ilyesmi az ő honában.

Ez az elemi erejű csodálkozás azonban nem a tündérmesékből származó puszta képzelődés, hanem ellenkezőleg: a tündérmesék minden tüze és ragyogása épp e csodálkozásból ered. Miként valamennyien kedveljük a szerelmi históriákat, mert megvan bennünk a nemi ösztön, éppúgy kedveljük mindnyájan a csodás históriákat, mert a csodálkozás ősi ösztönének ideghúrjait érintik meg bennünk.

Ennek bizonysága az a tény, hogy amíg kisgyermekek vagyunk, nincs szükségünk a tündérmesékre: közönséges meséket kívánunk, semmi mást. Hiszen eléggé érdekfeszítő maga az élet. Egy hétéves gyermek izgalomba jön, ha elmodják neki, hogy Tommy kinyitott egy ajtót és meglátott egy sárkányt. De egy hároméves gyermek már attól is izgalomba jön, ha elmondják neki, hogy Tommy kinyitott egy ajtót. A fiúk szeretik a romantikus meséket; a kisgyermekek viszont a realisztikus meséket szeretik – mert romantikusnak találják. Valószínűleg egy kisgyermek az egyetlen személy, akinek nyugodtan föl lehetne olvasni egy realista regényt, anélkül, hogy untatná. Ez viszont azt bizonyítja, hogy a dajkamese is csupán visszhangja az érdeklődés és ámulat szinte születés-előtti ösztönének. E mesék szerint csak azért teremnek aranyalmák, hogy fölidézzék az elfeledett pillanatot, midőn még zöldnek láttuk őket. És a folyó medrében csak azért folyik bor, hogy egy vad pillanatban eszünkbe jusson: víz folyik benne. Mondottam már, hogy mindez tökéletesen ésszerű, sőt agnosztikus. S valóban, ezen az egy ponton annak a magasabbrendű agnoszticizmusnak híve vagyok, melynek igazibb neve: Tudatlanság. Tudományos művekben, sőt regényekben is, valamennyien olvashattuk annak az embernek történetét, aki elfelejtette a nevét. Emberünk az utcákat járja, mindent lát, mindent felfog; csak arra képtelen visszaemlékezni, hogy kicsoda. Nos hát, így vagyunk valamennyien. Minden ember elfelejtette, hogy ő kicsoda. Lehetséges, hogy megértjük a kozmoszt, de lehetetlen, hogy megértsük az ego-t; az „én" messzibb van tőlünk, mint bármely csillag. Szeresd az Urat, a te Istenedet; de meg ne ismerhesd soha tenmagad! Szellemi balsorsunk egyetemes; mindnyájan elfelejtettük, kik vagyunk. Mindaz, amit józan észnek, ésszerűségnek, gyakorlatiasságnak és pozitivizmusnak hívunk, csupán annyit jelent, hogy életünk bizonyos holt szintjein elfelejtjük azt, hogy felejtettünk. S mindaz, amit szellemnek, művészetnek és eksztázisnak hívunk, csupán annyit jelent, hogy egy magasztos pillanatban eszünkbe jut, hogy feledünk.

S ámbár jóllehet, valami féleszű csodálkozással járunk az utcán (szakasztott úgy, mint az emlékezőtehetségét vesztett regénybeli ember) – csodálkozásunk mégis valódi csodálkozás. Admiratio – s ez nemcsak latinul, de angolul is ugyanazt jelenti. A csodálkozásnak pozitív eleme a hálaadás. Íme, az újabb mérföldkő, melyet Tündérországon keresztül vezető utunkon föl kell állítani. Az optimisták és

pesszimisták értelmi aspektusáról, ha ugyan rendelkeznek ilyesmivel egyáltalán, a következő fejezetben szólok. Itt most csupán azt a hatalmas érzést igyekszem leírni, mely valójában le sem írható. Legerősebb érzésem pedig az volt, hogy az élet éppoly értékes, mint amennyire zavarba ejtő. Az élet eksztázis, mert van benne kaland; és kaland, mert egyetlen óriási alkalom. A tündérmese értékéből semmit sem von le az a tény, ha netán több benne a sárkány, mint a hercegnő; mégiscsak jól érzi magát az ember a tündérmesében. Minden boldogság bizonyítéka a hála; és én hálás voltam, bár aligha tudtam, kinek. A gyermekek hálásak Mikulás bácsinak, amikor harisnyáikba játékot vagy édességet rejt. S én ne lennék hálás Mikulás bácsinak, amiért harisnyáimba két csodás lábat rejtett ajándék gyanánt? Megköszönjük az embereknek, ha születésnapunkra szivart vagy papucsot ajándékoznak nekünk. S én nem köszönhetem meg senkinek a születésnapi ajándékot, hogy megszülettem?

Ezek voltak abban az időben első érzéseim, mindkettő igazolhatatlan és vitán felül álló. A világ megrázott, de nem csapott agyon; a létezés meglepő, ám kellemes meglepetés. Első nézeteimet szabatosan kifejezte egy találós kérdés, mely gyermekkorom óta megragadt emlékezetemben. A kérdés így hangzott: „Mit mondott a legelső béka?" És a válasz így szólt: „Uram, hogy csináltad, hogy ugorni tudjak?!" Mindez velősen kifejezi, amiről beszélek. Isten úgy alkotta meg a békát, hogy az ugorni tudjon; de a béka szeret is ugorni. Ám ha idáig eljutottunk, máris következik a tündéri filozófia második elve.

Bárki rájöhet, ha egyszerűen fogja magát és elolvassa Grimm tündérmeséit vagy Mr. Andrew Lang kitűnő gyűjteményét. Hogy szőrszálhasogatóan pontos legyek, ezt az elvet a Feltételes Öröm Doktrinájának fogom nevezni. Touchstone azt állítja, hogy számtalan erény foglaltatik a „ha" szócskában; a tündéri etika szerint minden erény benne foglaltatik. Tündérországban mindig efféle kijelentésekkel találkozunk: „Arany és zafir palotában lakhatsz, ha nem mondod ki azt a szót, hogy „tehén". Vagy: „Boldogan élhetsz a Király leányával, ha nem mutatsz neki egy hagymát." A látomás mindig egy veto függvénye. Minden szédítő és kolosszális adomány valami apróságtól függ, amit megtagadnak tőled. Minden szabadjára engedett vad és elsöprő dolog egyetlen valamin múlik, amit megtiltottak. Mr. W. B. Yeats az ő mives és magával ragadó tündéri költészetében

úgy ír a tündérekről, mint akiknek nincsenek törvényeik; ártatlan anarchiában tombolnak, zabolátlan légparipáikon száguldván:

„Vágtatnak hullámtarajon, felborzolt dagályon,
S hegyormon táncolnak, miként a láng."

Szörnyű dolog volna kimondani, hogy Mr. W. B. Yeats nem érti Tündérországot. Én mégis kimondom. Mr. Yeats irónikus hajlammal megáldott ír, akinek minden reakciója intellektuális. Nem eléggé ostoba, hogy megértse Tündérországot. A tündérek jobban kedvelik az olyasféle bugrisokat, amilyen magam is vagyok; azokat az embereket, akik szájukat tátják, vigyorognak, és azt teszik, amit mondanak nekik. Mr. Yeats fajtájának minden jogos lázadását beleolvassa Tündérországba. Írország törvénytelensége azonban keresztény törvénytelenség, amely az értelmen és igazságon alapul. A Fenian Szövetség olyasmi ellen lázad, amit túlságosan is megért; Tündérország hűséges polgára viszont olyasminek engedelmeskedik, amit egyáltalán nem ért. A tündérmesében a felfoghatatlan boldogság valami felfoghatatlan föltételen nyugszik. Egy dobozt kinyitnak, és minden gonoszság elenyész. Valaki elfelejt egy szót, és városok pusztulnak el. Egy lámpás kialszik, és a szerelem tovaszáll. Egy virágot letépnek, és megannyi ember életével lakol. Megesznek egy almát, és Isten reménye odavan.

Íme, a tündérmesék hangja, és bizonyos, hogy ez nem törvénytelenség, még csak nem is szabadság, bár annak vélheti a silány modern zsarnokságban sinylődő ember. A portlandi börtön lakói tán azt hiszik, hogy a Fleet Street a szabadság hazája; ám ha alaposabban tanulmányozzuk a dolgot, kiderül, hogy a tündérek és újságírók egyaránt a kötelesség rabszolgái. A tündéri keresztanyák legalább oly szigorúak, mint más keresztanyák. Hamupipőke kapott egy hintót Csodaországból és hozzá egy kocsist a semmiből, de egyszersmind azt is megparancsolták néki (a parancs jöhetett volna akár Brixtonból is), hogy éjfélre legyen otthon. Volt aztán üvegpapucsa is, és semmiképp se lehet véletlen, hogy az üveg oly gyakran használatos matéria a népköltészetben. Az egyik hercegnő üvegkastélyban él, egy másik hercegnő üveghegyen; van, aki mindent tükörben lát, és lakhatnak mindnyájan üvegházban, ha nem fognak kövekkel dobálózni. Mert e mindenütt fölbukkanó halvány üvegcsillanás kifejezi a tényt,

hogy a boldogság tündöklő de törékeny, mint az a matéria, melyet oly könnyen összetörhet egy szobalány vagy egy macska. A tündérmeséknek eme érzése is mélyen belém hatolt, s mivel sajátommá vált, így éreztem ezentúl jómagam is a világgal szemben. Úgy éreztem akkor, s úgy érzem ma is, hogy az élet ragyogó, mint egy gyémánt, de éppoly törékeny, mint az ablaküveg; s midőn az egeket rettentő kristályhoz hasonlították, emlékszem, tetőtől-talpig beleborzongtam. Megrémített a gondolat, hogy Isten egyetlen csapással darabokra zúzza az egész világot.

Mindazonáltal ne feledjük, hogy a törékenység nem azonos a romlandósággal. Csapj rá valami üvegtárgyra, és egy pillantás alatt összetörik; de ha egyszerűen nem csapsz rá, eltart ezer esztendeig. Úgy tűnt nekem, ilyen az emberi öröm is, Tündérországban csakúgy, mint itt a földön; a boldogság attól függ, hogy nem teszünk meg valamit, amit bármely pillanatban megtehetnénk, s amitől gyakran azt se tudjuk, miért ne tehetnénk meg. Mármost, a dologban az a lényeg, hogy az én szememben ez sosem tűnt igazságtalannak. Ha a molnár harmadik fia azt mondaná a tündérnek: „Magyarázd meg, miért nem állhatok fejen a tündérpalotában!", a tündér nyugodt szívvel így válaszolhatna néki: „Nos, ha már erről van szó magyarázd meg a tündérpalotát!" És ha Hamupipőke igyen szólalna: „Hogy van az, hogy már éjfélkor el kell mennem a bálból?", keresztanyja válasza így hangozhatnék: „Hogy van az, hogy éjfélig ott maradhatsz?" Ha végrendeletemben tíz beszélő elefántot és száz szárnyas lovat hagyok valakire, igazán nem panaszkodhat amiatt, hogy a feltételekben van valami az ajándék kissé excentrikus természetéből. Szárnyas lónak ne nézd a fogát! Úgy tűnt nekem: az élet maga is annyira excentrikus örökség, hogy nem szabad panaszt emelnem, amiért nem értem e látomás korlátait, hiszen nem értem magát a látomást sem, melyet korlátoznak. A keret nem rendkívülibb, mint a kép, melyet közrefog. A veto éppoly szertelen lehet, mint maga a látomás: meglepő, mint a nap, megfoghatatlan, mint a víz, fantasztikus és rettentő, mint az égnek meredő fák.

Éppen ezért (a tündérkeresztanyák filozófiájának is nevezhetnénk) sohasem tudtam osztozni a velem egykorú fiatalembereknek abban az érzelmében, amit ők az általános lázadás érzésének hívtak. Elutasítottam volna, remélem, minden olyan szabályt, amely gonosz; definíciójukkal a következő fejezetben foglalkozom. De semmi ked-

vem nem volt ahhoz, hogy elutasítsak bármiféle szabályt csakis azért, mert rejtélyes. Van úgy, hogy bolondos formák által lehet egy birtokot megtartani, teszem azt kettétörnek egy pálcát, vagy borsóval fizetnek érte. Jómagam szívesem tartottam volna meg a hatalmas földi és égi égi birtokot akár egy ilyesfajta szertelen és feudális ötlet révén. Hiszen ez sem lett volna fantasztikusabb, mint maga a tény, hogy egyáltalán megtarthatom. Ezen a ponton csupán egyetlen etikai példát említek, hogy mondanivalómat érzékeltessem. Nemzedékem körében általános volt a zúgolódás a monogámia ellen, de kórusukba sohase tudtam belekapcsolódni, mert a nemiség semmiféle korlátozása nem tűnt számomra oly furcsának és meglepőnek, mint maga a nemiség. Ha valakinek, miként Edymionnak, megengedik, hogy beleszeressen a Holdba, s aztán hősünk azon siránkozik, hogy bezzeg Jupiter egész háremnyi Holdat tart – az én szememben (aki az Endymion-féle tündérmeséken nevelkedtem) az ilyesmi nem más, mint a nemiség közönséges meghazudtolása. Egyetlen nőhöz ragaszkodni túlságosan csekély ár azért az óriási dologért, hogy egyáltalán nő van a világon. Panaszkodni amiatt, hogy csak egyszer lehet megházasodnom, épp annyit tesz, mintha amiatt panaszkodnék, hogy csak egyszer lehetett megszületnem. Mindez valahogy nem állt arányban azzal a rettentő izgalommal, ahogy az emberek tárgyalták. És nem túlzott érzékenységet árult el a nemiség iránt, hanem ellenkezőleg: valami furcsa érzéketlenséget. Bolond az olyan ember, aki amiatt panaszkodik, hogy nem léphet be öt kapun át egyszerre a Paradicsomba. A poligámia a nemiség meglehetősen hiányos felfogása; mintha puszta szórakozottságból valaki öt körtét szakítana egyszerre a fáról. Az esztéták dicshimnuszokat zengtek a szeretetreméltó dolgokról, és rajongásukban a nyelvet az őrület végső határáig kitágították. Egy bogáncskóró megrikatta őket; térdre omoltak egy fényes bogárka láttán. Rajongásuktól mégse tudtam egy csöppet se meghatódni, egyszerűen azért, mert sohasem jutott az eszükbe, hogy cserébe a gyönyörűségért valami jelképes áldozattal fizessenek. Az embernek (úgy éreztem) negyven napon át kéne böjtölnie, hogy énekelni hallhasson egy feketerigót. Keresztül kéne mennünk a tűzön is, hogy meglelhessünk egy kankalint. Ám a szépség e szerelmesei a fekterigó kedvéért még csak józanok se tudtak maradni. Nem vállalják a közönséges keresztény házasságot, viszonzásul a kankalinért. Rendkívüli örömökért igazán nem lenne drága fizetség egy kis közönséges morál. Oscar

Wilde azt mondta, hogy a naplementének nincs értéke, mert nem tudjuk megfizetni. Oscar Wilde azonban tévedett; igenis meg tudjuk fizetni a naplementét. Meg tudjuk fizetni azzal, hogy nem leszünk Oscar Wilde-ok.

Nos hát, a tündérmeséket otthagytam a gyermekszoba padlóján, s azóta se találtam hozzájuk fogható okos könyveket. Magam mögött hagytam a dajkám, a tradíciónak és a demokráciának eme őrzőangyalát, és a modern világ figurái közül egy se akadt, aki oly egészségesen radikális vagy oly egészségesen konzervatív lett volna, mint ő. Ám ami elsősorban magyarázatot kívánt, az a következő volt: midőn a modern világ szellemi atmoszférájába belekerültem, úgy találtam, hogy a modern világ két ponton mond határozottan ellent dajkámnak és a dajkameséknek. Jó sok időbe tellett, míg rájöttem, hogy a modern világ téved, és dajkámnak van igaza. Mármost a dolog furcsasága abban állott, hogy a modern gondolkodás két leglényegesebb doktrinájában támadta meg az én gyerekkori hitvallásomat. Mint mondottam már, a tündérmesék két meggyőződést alakítottak ki bennem; először is azt, hogy megveszekedett és megdöbbentő hely a világ, amely lehetne valami egészen más is, de azért így is egészen varázslatos; másodszor, hogy e veszettséggel és varázslatossággal szemben igazán szerények lehetünk, és a különös kegyesség legkülönösebb korlátozásainak is alávethetjük magunkat. De aztán úgy találtam, hogy az egész modern világ oly hevesen ront neki gyengéd érzéseimnek, mint a rohanó ár; és e megrendítő összecsapásból két váratlan és önkénytelen érzés született, melyek azóta sem gyöngültek, s valóban makacs érzések lévén, meggyőződéssé szilárdultak bennem.

Először is úgy találtam, hogy az egész modern világ a tudományos fatalizmusról beszél, mondván, hogy minden olyan, amilyennek lennie kellett, mert minden, ami létezik, egy szükségszerű és hibátlan kibontakozás eredménye. A falevél azért zöld, mert sohasem lehetett volna más színű. Mármost, a tündérmese filozófusa épp azért örül annak, hogy a falevél zöld, mert lehetne skarlátpiros is. Az az érzése támad, hogy csak abban a pillanatban lett zöld, ahogy ránézett. Örvendezik, amiért a hó fehér, éspedig kizárólag azon az ésszerű alapon, hogy lehetne fekete is. Minden színben van valami a választás bátorságából; a kerti rózsa pirosa nemcsak határozott, de egyúttal drámai is, mint a váratlanul kiontott vér. A tündérmese filozófusa

úgy érzi, hogy valami megtörtént. Ám a 19. század nagy deterministái konokul támadták azt a velünkszületett érzést, hogy egy pillanattal előbb igenis történt valami. Az igazság az, hogy szerintük valójában semmi sem történt a világ kezdete óta. Semmi se történt azóta, hogy a létezés életbelépett; s hogy mikor – biztosan még ezt se tudták.

A modern világ, miként tapasztaltam, megérett a modern kálvinizmusra, mely azt állítja, hogy a dolgok szükségszerűen vannak úgy, ahogy vannak. De mikor faggatni kezdtem az embereket, kiderült, hogy a dolognak erre az elkerülhetetlen ismétlődésére vonatkozóan nincsen egyéb bizonyítékuk, mint maga a tény, hogy a dolgok ismétlődnek. Mármost, a puszta ismétlődés az én szememben inkább rejtelmesebbé teszi a dolgokat, mintsem ésszerűbbé. Hasonlóan ahhoz az esethez, hogy teszem azt, egy különös formájú orrot pillantok meg az utcán, és merő véletlennek tartva rá se hederítek, s aztán egyszerre hat ugyanilyen meglepő formájú orr bukan elém. Egy pillanatra könnyen azt is képzelhetném, hogy ez valami titkos helyi társaság. Mert hogy egy elefántnak ormánya van, az lehet páratlan furcsaság, de hogy minden elefántnak ormánya van, az már valóságos összeesküvés. Amiről beszámolok, egy érzelem csupán, olyan érzés, mely makacs és egyszersmind kifinomult. Ám a természetben tapasztalható ismétlődés gyakran úgy tűnt föl szememben, mint valami lázas ismétlődés, és a felbőszült tanítóra emlékeztetett, aki ezerszer elmondja ugyanazt. És úgy rémlett, hogy minden fűszál jeleket ad, és a föld fölé hajol, hogy megértessék. A nap mintha szította volna kíváncsiságomat: vajon fölkel-e ezredszer is. A világegyetem ismétlődései a varázsigék őrjítő ritmusáig fokozódtak, és megvilágosodott bennem egy gondolat.

Az egetverő materializmus, mely hatalmába kerítette a modern elmét, végtére is egyetlen feltevésen nyugszik – egy hamis feltevésen. Azt képzeli, hogy ha egy dolog folyton ismétlődik, akkor valószínűleg halott dolog; olyan, mint egy óramű. Az emberek úgy érzik, hogy ha a világegyetem lelkes lény volna, régesrég kibújt volna a bőréből, és ha a nap élne, minden bizonnyal táncra kerekednék. Ez viszont még az ismert tényekhez viszonyítva is tévedés. Mert az emberi dolgokba rendszerint nem az élet hoz változást, hanem a halál; az erő elenyész, a vágy kilobban. Az ember azért változtatja mozgását, mert valamiben kudarcot vallott vagy kimerült. Omnibuszra száll, mert a

járkálás kifárasztotta; vagy járkálni kezd, mert az ülésbe belefáradt. Ám ha életereje és életöröme oly gigantikus volna, hogy sohasem fáradna ki Ishlingtonba menet, akkor éppoly szabályossággal járna folyton Ishlingtonba, mint ahogy a Themze folyton Sheernessbe megy. Életének épp e folytonos áramlásában volna meg a halál nyugalma. A nap minden reggel fölkel. Én nem kelek föl minden reggel; a változatosság azonban nem aktivitásomnak köszönhető, hanem tétlenségemnek. Mármost, hogy népszerű formában fejezzem ki magam, lehet valami igazság abban, hogy a nap azért kel föl minden reggel, mert sohasem fárasztja ki a fölkelés. Rutinja nem élettelenségből fakad, hanem hatalmas, forrongó életerejéből. A gyermek nem azért lóbálja ritmikusan a lábát, mert nincs benne elég élet, hanem azért, mert túlteng benne. Mivel a gyermekekben buzog az életerő, s mert szellemük tüzes és szabad, azért kívánják, hogy a dolgok ismétlődjenek és ne változzanak. Folyton azt mondják: „még egyszer!", és a felnőtt ember addig csinálja újra meg újra, míg a fáradtságtól se holt, se eleven. Mert a felnőtt emberben nincs elég erő, hogy az egyhangúságnak örvendezzék. Ám az Úristen talán elég erős ahhoz, hogy örömét lelje az egyhangúságban. Lehet, hogy minden reggel így szól a naphoz: „még egyszer!; és minden este így szól a holdhoz: „még egyszer!" Meglehet, nem automatikus törvényszerűség, hogy minden százszorszépet külön alkot, de bele nem fárad soha, hogy létrehozza őket. Lehet, hogy benne megvan a gyermekség örök étvágya, mert mi vétkeztünk és megöregedtünk, de a mi Atyánk ifjabb, mint mi vagyunk. A természetben mutatkozó ismétlődés talán nem puszta gyakoriság; lehet, hogy olyan, mint egy színházi „hogy volt!" Az ég megújráztatja a madarat, mely tojásokat költött. S midőn egy emberi lény megtermékenyül és gyermeket hoz a világra hal, denevér vagy griffmadár helyett, az ok talán nem abban rejlik, hogy állati sorshoz láncoltattunk, mely élettelen és céltalan. Lehet, hogy a mi kis tragédiánk meghatotta az isteneket, akik csillagos karzataikról ámulták végig az előadást, és minden emberi dráma végén függöny elé szólítják az embert. Az ismétlődés eltarthat évmilliókig, de bármely pillanatban megszakadhat. Az ember még nemzedékek során fennmaradhat a földön, de minden egyes születés: egyúttal utolsó föllépése is lehet.

Ez volt az én első meggyőződésem; gyermeki érzéseimnek a modern hitvallással való megrendítő szembesülése váltotta ki pályám

közepén. Halványan mindig is éreztem, hogy a tények – csodák, abban az értelemben, hogy csodálatosak; most viszont abban a szigorúbb értelemben kezdtem csodálatosnak tartani őket, hogy önkényesek. Úgy értem, hogy valamiféle akaratnak ismétlődő megnyilatkozásai, vagy legalábbis feltehetően azok. Egyszóval: mindig is hittem, hogy a világban van valami varázslat; most pedig arra gondoltam, hogy ott lappang benne talán egy varázsló is. Ez viszont egy mindig is jelenlevő és tudat alatti érzelemről vallott, arról ugyanis, hogy ennek a mi világunknak valami célja van; és ahol cél van, ott egy személynek is kell léteznie. Eleinte az életet mesének éreztem; ha pedig mese, kell, hogy létezzen egy mesemondó.

Ám a modern fölfogás ama másik, tradícióval egybehangzó sejtésemre is lecsapott. Cáfolta Tündérországból honos vélekedésemet a szigorú korlátozásokról és feltételekről. Minden mást háttérbe szorító kedvteléssel a kiterjedésről és nagyságról beszélt. Herbert Spencer rettentően bosszankodott volna, ha történetesen valaki imperialistának nevezi, épp ezért felettébb sajnálatos, hogy nem tette meg senki. Pedig imperialista volt, a legsilányabb fajtából. Ő népszerűsítette azt az alávaló eszmét, hogy a naprendszer méretének tönkre kell zúznia az emberről vallott spirituális dogmát. Miért kéne az embernek inkább a naprendszerrel s nem egy bálnával szemben feladnia a méltóságát? Ha a puszta méret bizonyítja, hogy az ember nem Isten képmása, akkor nyugodtan lehet Isten képmása egy bálna is; igaz, hogy egy kissé idomtalan képmás; olyasféle, mint egy impresszionista arckép. Tisztára haszontalan dolog azzal érvelni, hogy a kozmoszhoz képest az ember kicsi; hisz az ember mindenkor kicsi volt, a legközelebbi fához mérve is. Herbert Spencer viszont, az ő bódult imperializmusában, váltig azt állítja, hogy az asztronómiai világegyetem valamiképp legyőzött és bekebelezett bennünket. Az emberről s az emberi ideálokról szakasztott úgy beszélt, mint a legpimaszabb unionisták beszélnek az írekről és az írek ideáljairól. Aprócska nemzetiséggé zsugorította az emberiséget. Káros hatása még az utóbbi idők legelmésebb és legtiszteletreméltóbb tudományos íróinak munkáiban is érezhető, különösképp Mr. H. G. Wells korai regényeiben. Számos moralista, meglehetős túlzással, gonosznak mutatta be a földet. Ám Mr. Wells és iskolája gonosznak tünteti föl az eget. Nézzünk hát föl a csillagokra, mert onnan jön a mi végromlásunk!

Ám a terjeszkedés, melyről szólottam, még ennél is százszorta gonoszabb dolog. Említettem már, hogy a materialisták, éppúgy, mint az elmeháborodottak, börtönben élnek: egy gondolat börtönében. Úgy látszik, mindennél jobban inspirálja őket, ha folyton azt hangoztatják, hogy a börtön óriási. E tudományos világegyetem nem nyújtott semmi újdonságot, nem kínált semmi megkönnyebbülést. A kozmosz időtlen-időkig foroghat tovább, de legvadabb konstellációiban sincs semmi igazán érdekes, semmi olyasmi, mint például a megbocsátás vagy a szabad akarat. Nagysága és végtelen titokzatossága nem gazdagítja semmivel. Olyan ez, mintha a readingi fegyház lakóját azzal vigasztalnánk, hogy bizonyára jókedve kerekedik, ha megmutatja, hogy a börtön immár félországra terjed. A fegyházőr semmi mást nem mutathat néki, csak még több és még hosszabb folyosót, melyekben kísérteties világítás dereng, és nincs bennük semmi emberi. Hasonlóképp: a világegyetem e kiterjesztői semmit se mutattak nekünk, csupán még több és végtelen folyosót a térben: kísérteties napok világítják meg őket, és nincs bennük semmi isteni.

Tündérországban volt valóságos törvény; törvény, melyet meg lehet szegni, hiszen a törvény természeténél fogva olyasvalami, ami megszeghető. Ám e kozmikus börtön gépezete olyan dolog, melyben megakasztani az égvilágon semmit se lehet, mivel e gépezetnek mi magunk is csak részei vagyunk. Vagy képtelenek vagyunk megcselekedni dolgokat, vagy eleve arra rendeltettünk, hogy megcselekedjük őket. A misztikus feltétel fogalma szertefoszlott; oda az állhatatosság lehetősége, hogy a törvényt betartsuk, s egyben a mulatságé is, hogy megszegjük azt. E hatalmas világegyetemben semmi sincs mindabból az üdeségből és szabad áramlásból, melyet a költő világegyetemében magasztaltunk. A modern világegyetem szó szerint olyan, mint egy birodalom; óriási, de nem szabad. Egyik ablaktalan szobából a másikba jutunk, egyre nagyobb, babilóni méretű szobákba, de sehol a legkisebb ablak, sehol egy légfuvallat, mely a szabadból beszökhetne hozzánk.

Pokoli párhuzamosaikat csak meghosszabbította a távolság; az én szememben viszont minden jó dolog egyetlen csúcsba fut, akár egy kardpenge. Mivel aztán érzéseimet e hencegő óriás kozmosz sehogy se tudta kielégíteni, eltöprengtem egy kissé, és hamarosan rájöttem, hogy e fölfogás sekélyesebb, mint gondoltam. Ezeknek az embereknek gondolkodása szerint a kozmosz egyetlen egységes dolog, mert

egy áthághatatlan törvény uralkodik benne. Csakhogy (szokták mondogatni) ez az egy dolog egyszersmind az egyetlen dolog, ami létezik egyáltalán. Akkor viszont miért bajlódnánk azzal, hogy teszem azt nagynak nevezzük? Hiszen nincs mivel összevetni! Éppoly ésszerű alapon nevezhetnénk kicsinek is. Az ember így szólhatna: „Szeretem ezt az óriási kozmoszt, csillagsokadalmával, nyüzsgő és tarka élőlényeivel." De ha már erről van szó, miért ne szólhatnánk így is: „Szeretem ezt az otthonos, kicsi kozmoszt, illő számú csillagaival, s mert elegendőn feltöltött éléstára épp a kedvem szerint való." Az egyik kijelentés annyit ér, mint a másik; mindkettő puszta érzelem. Merőben érzés dolga annak örvendezni, hogy a nap nagyobb, mint a föld; viszont éppoly egészséges dolog annak örvendezni, hogy a nap nem nagyobb, mint amekkora. Az ember választ egy érzést: örül annak, hogy nagy a világ. Nos, miért ne választhatna egy másikat, örvendezvén, hogy a világ kicsi?

Mármost úgy esett, hogy engem az utóbbi érzés kerített hatalmába. Ha az ember szeret valamit, kicsinyítő szócskával illeti, még akkor is, ha egy elefántról vagy egy testőrről van szó. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy ha valamit egységesnek észlelünk, lett légyen bárminő óriás, felfoghatjuk kicsinek is. Ha a katonai bajúsz nem a kardot juttatná eszünkbe s az agyar nem a farkot, akkor a dolog csakugyan óriási, mert megmérhetetlen. Mihelyt azonban el tudunk képzelni egy testőrt, elképzelhetjük kicsinek is. Mihelyt valóban megpillantok egy elefántot, „kicsikémnek" is szólíthatom. Ha valamiről szobrot tudok készíteni, szobrocskát is csinálhatok róla. Ezek az emberek azt hirdették, hogy a világegyetem egyetlen egységes dolog, csakhogy a világegyetemet nem szerették. Én viszont borzasztóan szerettem a világegyetemet és kicsinyítő szócskával akartam megszólítani. Akárhányszor meg is tettem, és nem mondhatnám, hogy a világegyetem zokon vette volna. Őszintén és igazán úgy éreztem, hogy a vitalitásnak e homályba burkolózó dogmáit jobban ki tudjuk fejezni, ha a világot kicsinek mondjuk, mintha nagynak nevezzük. Voltak, akik a végtelenséggel felelőtlenül bántak, ellentétben az én szilaj és jámbor gondosságommal, melyet az élet megfizethetetlenségének és kockázatának tudata ébresztett fel bennem. Ők csak rettentően tékozoltak; engem viszont megérintett valami szent takarékosság. Mert a beosztás sokkalta regényesebb, mint a költekezés. Az ő szemükben a csillagok a soha el nem apadó napi kereset fillérei voltak, én azonban

úgy örültem az arany napnak és az ezüst holdnak, mint az iskolásfiú, aki egy arany sovereign-t és egy ezüst shillinget talál a zsebében.

E tudat alatt lappangó meggyőződéseket bizonyos mesék színei és tónusai érzékeltetik a leghívebben. Mondottam már, hogy egyedül a csodás történetek fejezik ki azon érzésemet, hogy az élet nemcsak gyönyörűséges, hanem egyúttal valami rendkívüli kiváltság. Másik érzésemet, hogy a világegyetem kellemes és otthonos hely, tán azzal világíthatom meg leginkább, ha egy másik történetre utalok, Robinson Crusoe történetére, melyet mindnyájan olvastunk gyermekkorunkban, s ez idő tájt olvastam jómagam is. Ez a könyv annak a ténynek köszönheti örök üdeségét, hogy a korlátok költészetét dicsőíti, sőt mi több, a megfontoltság vad romantikáját. Crusoe egy sziklára kivetett ember, alig maradt egypár holmija, melyet csak az imént ragadott vissza a tengertől, s a legnagyszerűbb dolog az egész könyvben azoknak a holmiknak lajstroma, melyeket a hajóroncsból kimentett. A költemények legnagyobbika: egy leltár! Minden konyhaeszköz valami eszményi tárggyá válik, hiszen Crusoe netán a tengerbe ejthette volna őket. Üres vagy komor óráinkban igen hasznos időtöltés, ha végigpillantunk a dolgokon: a szenesvödrön, a könyvszekrényen, akármin, és elgondoljuk, milyen boldogok lehetünk, hogy a süllyedő hajóról valamennyit kiszállíthattuk a magányos szigetre. Ám ennél is hasznosabb időtöltés, ha arra emlékezünk, hogy minden létező dolog megmaradása egy hajszálon múlt; mindent egy hajótörésből kellett kimenteni. Minden embernek volt egy iszonyú kalandja: nem pusztult el mint titkolt koraszülött, mint annyi csecsemő, ki sohasem látta meg a napvilágot. Gyermekkoromban sokat beszéltek a kibontakozni nem engedett vagy elkallódott zsenikről, és valóságos szállóigeként emlegették, hogy számos ember nem egyéb, mint egy „Nagy-lehetett-volna". Számomra azonban sokkal vaskosabb és megdöbbentőbb az a tény, hogy bárki, aki csak fölbukkan az utcán, egy nagy „Hátha-nem-lett-volna."

Én viszont valóban úgy éreztem (meglehet, bolondos elképzelésnek tűnik), mintha minden rendű és rangú dolog: Crusoe hajójának regényes maradványa volna. A tény, hogy két nem létezik és egy nap, hasonlatos volt ama másik tényhez, hogy Crusoe-nak két puskája és egy fejszéje maradt. Életbevágóan fontos, hogy semmi ne vesszen el; s valahogy mégis mulatságos volt, hogy a dolgokhoz nem kell semmit se hozzáadni. A fákat és a bolygókat mintha ugyancsak

hajótörésből mentették volna meg, és mikor elém tárult a Matterhorn, örültem, hogy nem feledkeztek meg róla a zűrzavarban. Úgy éreztem, takarékoskodnom kell a csillagokkal, mintha zafirok volnának (így nevezi őket Milton a Paradicsomban), a hegyeket meg kuporgatni kezdtem. Mert a világegyetem egyedülálló ékszer, és ha természetesnek vesszük a locsogást, hogy egy ékszer páratlan és megfizethetetlen, hát erre az ékszerre e megállapítás szó szerint igaz. A kozmosznak valóban nincsen párja és nincsen ára. Merthogy nincs belőle másik.

Így végződik, elkerülhetetlen fogyatékossággal, a kísérlet, hogy kimondjuk a kimondhatatlant. Ezek az én végső állásfoglalásaim a világgal szemben; termőföld a doktrina magvai számára. Mielőtt írni tudtam volna, a gondolatok már derengni kezdtek bennem, és éreztem őket, mielőtt tudtam volna gondolkodni. Hogy könnyebben jussunk tovább, most röviden összefoglalom őket. Csontjaimban éreztem valamennyit. Először is azt, hogy a világ nem magyarázza önmagát. Lehet, hogy csoda, amelynek magyarázata természetfölötti; lehet, hogy bűvészmutatvány, melynek magyarázata természetes. De a bűvészmutatvány magyarázatának, ha ki akar elégíteni engem, meggyőzőbbnek kell lennie azoknál a természetes magyarázatoknál, melyeket eddig hallottam. Varázslat a világ, akár igaz, akár hamis. Másodszor: az az érzésem támadt, hogy ha a világ varázslatos, akkor kell, hogy valami szándékosság legyen benne, s ha szándékosság van benne, akkor lennie kell valakinek, aki e szándékot akarja. Van a világban valami személyes jelleg, mint egy műalkotásban; mert bármi a szándéka, hévvel szándékozza. Harmadszor: az eredeti tervet szépnek találtam, noha voltak hibái, mint teszem azt a sárkány. Negyedszer: e szépségért a hálaadás megfelelő formája valamiféle alázat és önmegtartóztatás: úgy köszönhetjük Istennek a sört és a burgundit, hogy nem iszunk belőlük túl sokat. És engedelmességgel tartozunk, bárki is alkotott bennünket. És végül, ami a legfurcsább, az a homályos és lenyűgöző benyomásom támadt, hogy különös módon minden létező valami ősi és eredeti pusztulásból maradt meg, és valamennyit szent gondoskodással kell megőrzenünk. Az ember éppúgy mentette meg jószágát, mint Crusoe a maga javait: hajótörésből mentette meg. Így éreztem tehát, és a kor nem bátorította érzéseimet. És ez idő tájt még csak eszembe se jutott a keresztény teológia.

V. fejezet

A VILÁG ZÁSZLAJA

Gyermekkoromban két különös ember szerepelt mindenfelé: az optimista és a pesszimista. Magam is állandóan használtam e szavakat, de bátran megvallom, nem tudtam, mit jelentenek. Világos csak az volt, hogy az emberek nem úgy gondolják ezeket a dolgokat, ahogyan mondják; a legközönségesebb meghatározás szerint ugyanis az optimista szemében a világ a lehető legjobb, a pesszimista szemében viszont a lehető legrosszabb. Mindkét állítás nyilvánvaló hülyeség, ezért más magyarázat után kell néznünk. Optimistán nem érthetünk olyan valakit, aki szerint minden az égvilágon helyes és semmi se helytelen. Az ilyen fölfogás értelmetlen: mintha mindenre azt mondanánk, hogy jobbfelőli és soha semmi sincs a bal oldalon. Végül arra a következtetésre jutottam, hogy az optimista mindent jónak tart, kivéve a pesszimistát, míg a pesszimista mindent rossznak tart, kivéve önmagát. Tisztességtelen dolog volna, ha meg nem említeném a misztikus és szuggesztív meghatározást, melyet állítólag egy kislány adott: „Az optimista az embernek a szemébe néz, a pesszimista pedig a lábára." Nem vagyok meggyőződve arról, hogy valamennyi közül nem éppen ez-e a legjobb definíció. Még egyfajta allegórikus igazság is kifejeződik benne. Talán érdemes különbséget tennünk a búvalbélelt és a derűs gondolkodó között: egyikük csak azt vizsgálja, hogyan érintkezik az ember pillanatról pillanatra a földdel, míg a másik inkább arra figyel, hogy az embernek látóképesség adatott, és választhat az utak közül.

Az optimizmus és pesszimizmus alternatíváját illetően eluralkodott egy vaskos tévedés, mely föltételezi, hogy az ember úgy bírálhatja a világot, mintha lakást keresne, mintha megmutogatnának neki egy csomó szobát. Ha képességeinek teljes birtokában idecsöppenne világunkba valaki egy másik világból, vitathatná, vajon a nyári erdők szépsége fölér-e azzal a hátránnyal, hogy veszett kutyák járkálnak benne szabadon, miként a lakáskereső is mérlegeli, hogy a szobájában lévő telefon kárpótolja-e a hiányzó tengeri kilátásért. Csakhogy egyikünk sincs ilyen helyzetben. Az ember a világhoz tartozik, mielőtt föltenné magának a kérdést, hogy illendő-e idetartoznia. Küzdött a zászlóért, hősi diadalokat aratott érte, már jóval az-

előtt, hogy besorozták. Egyszóval az itt a lényeg, hogy az ember már lojális, mielőtt csodálkoznék.

Az előző fejezetben azt mondottuk, hogy van egy ősi érzés, melyet a tündérmesék fejeznek ki a legjobban: a világ különös, de vonzó az ember számára. Ha az olvasónak úgy tetszik, vegye második lépcsőként azt a harcias, sőt nemzetieskedő ponyvairodalmat, mely egy kisfiú élettörténetében a mesék után szokott következni. Mindnyájan sokat köszönhetünk a ponyváknak: egészséges erkölcsiséget vetettek el bennünk. Bármi legyen is az oka, de úgy tűnt nekem, és ma is úgy tűnik, hogy az élettel kapcsolatos magatartásunkat sokkal helyesebben kifejezhetjük egyfajta lojalitás és katonai hűség nyelvén, mint a bírálat és helyeslés szavaival. Az én világnézetem nem optimista, inkább olyan, mint a hazaszeretet. Valami elsődleges lojalitás. A világ nem olyan, mint egy brightoni bérház, melyet azért hagyunk el, mert nyomorúságos. A világ a mi családunk erődje, odafönn a tornyon lobog a zászló, és mennél nyomorúságosabb, annál kevésbé gondolunk arra, hogy otthagyjuk. Nem az itt a lényeg, vajon túlságosan szomorú-e a világ, hogy szerethessük, avagy túlságosan derűs, hogy ne szerethessük; a lényeg az, hogy ha igazán szeretünk valamit, vidámsága arra ösztönöz bennünket, hogy szeressük, szomorúsága meg arra, hogy még jobban szeressük. Az Angliáról vallott optimista és pesszimista nézetek egyaránt arra serkentik az angol hazafit, hogy szeresse Angliát. Hasonlóképp: az optimizmus és a pesszimizmus egyformán arra serkentik a kozmosz fiát, hogy szeresse a kozmoszt.

Tegyük fel, hogy valami kétségbeejtő dologgal kell szembesülnünk, mondjuk Pimlicóval. Ha azon törjük a fejünket, mi lenne a legjobb Pimlico számára, rájövünk, hogy a gondolat fonala a misztikum és az önkényesség trónusához vezet. Nem elég, ha az ember rosszallja Pimlicót: ez csak annyi, mintha elvágná a saját torkát, vagy átköltözne Chalsea-be. Az sem elég, ha az ember helyesli Pimlicót: mert akkor Pimlico örökre Pimlico marad, és az borzasztó lenne. Úgy tűnik, az egyetlen kiút, hogy az ember beleszeret Pimlicóba: szereti transzcendens odaadással, minden földi ok nélkül. Ha akadna valaki, aki szereti Pimlicót, akkor Pimlico elefántcsonttornyokká és arany tetőkké szépülne; Pimlico fölékesítené magát, mint a nő, ha megérzi, hogy szeretik. Mert az ékesítés nem arra szolgál, hogy elrejtsünk vele valami szörnyű dolgot, hanem arra, hogy fölékesítsünk valami olyasmit, ami önmagában is csodálatra méltó. Az anya nem azért

ad gyermekének kék szalagot, mert anélkül csúnyának találja. A szerelmes nem azért ad nyakláncot a lánynak, hogy nyakát elfödje. Ha az emberek úgy szeretnék Pimlicót, mint az anyák gyermekeiket – önkényesen és egyszerűen azért, mert az övék, egy-két év múlva Pimlico csodásabb lenne, mint Firenze. Olvasóim netán azt mondhatják: mindez merő fantázia. Én viszont azt válaszolom, hogy ez az emberiség tényleges története. Kutassuk fel a civilizáció legtávolabbi gyökereit, és rájövünk, hogy a gyökérzet mindig valamely megszentelt kő vagy egy megszentelt forrás köré csavarodik. Az emberek tisztelni kezdtek egy helyet, majd dicsőséggel övezték. Rómát nem azért szerették, mert nagy volt. Azért lett nagy, mert szerették.

A társadalmi szerződés 18. századi teóriái otromba kritikák tüzébe kerültek napjainkban; pedig e teóriáknak bizonyíthatóan igazuk volt, amikor azt állították, hogy minden történeti kormányzás mélyén a megelégedés és együttműködés gondolata lappang. Viszont nyilvánvalóan tévedtek, amikor feltételezték, hogy az emberi világban a rend és az erkölcsi normák a kölcsönös érdekek alapján szoktak létrejönni. Az erkölcs nem azzal kezdődött, hogy az egyik ember így szólt a másikhoz: „nem ütlek meg, ha te se ütsz meg engem." Ilyesfajta szerződésnek nyomát se találjuk. Annak ellenben igenis megtaláljuk a nyomát, hogy mindketten így szóltak: „nem szabad megütnünk egymást ezen a szent helyen!" Azáltal jutottak az erkölcs birtokába, hogy őrizték a vallást. Nem csináltak a bátorságból kultuszt. Harcoltak az oltárért, és úgy találták, hogy eközben bátrak lettek. Nem csináltak kultuszt a tisztaságból. Megmosták magukat az oltár kedvéért, és úgy találták, hogy tiszták. A zsidók története az egyetlen korai dokumentum, melyet a legtöbb angol ismer, s a tényeket elég jól meg lehet ítélni ebből a történetből. A Tízparancsolat, melyről elmondhatjuk, hogy az egész emberiség számára közös alapot talált, tulajdonképpen nem egyéb, mint katonai parancsok gyűjteménye: ezredparancsokat tartalmaz, melyeket azzal a céllal bocsátottak ki, hogy egy bizonyos pusztaságon áthaladva megvédelmezzenek egy bizonyos szekrényt. Az anarchia azért volt gonosz, mert veszélyeztette a szentséget. S csak azután, mikor ünnepet rendeltek el Istennek, vették észre, hogy ünnepnapot teremtettek az embereknek.

Ha elfogadjuk, hogy egy helyhez vagy tárgyhoz tapadó ősi áhitat a teremtő energia forrása, különös tényre bukkanhatunk. Hadd ismételjem meg, hogy az egyedüli helyes optimizmus: egyfajta egyetemes

hazafiság. Mit kifogásolhatunk a pesszimistában? Gondolom, bátran megállapíthatjuk róla, hogy kozmikus anti-hazafi. S vajon mit kifogásolhatunk az anti-hazafiban? Róla, úgy hiszem, indokolatlan keserűség nélkül megállapíthatjuk, hogy olyan, mint az őszinte barát. S vajon hogy is állunk az őszinte barattal? Nos, éppen itt ütközünk a való élet sziklájába, a megváltoztathatatlan emberi természetbe.

Megkockáztatom az állítást: az őszinte baráttal az a baj, hogy nem őszinte. Valamit mindig rejteget előlünk – sivár örömét, hogy kellemetlen dolgokat mondhat. Titkos vágya: hogy sértsen, s nem az, hogy segítsen. Bizonyára ezért ingerli az anti-hazafi az egészséges honpolgárt. Természetesen nem arról a hazafiatlanságról beszélek, mely csak a túlfűtött tőzsdeügynököt ingerli és a szenvelgő színésznőt; őszintén kimondva: nem több az merő patriotizmusnál. Ha valaki azt állítja, hogy egyetlen hazafinak sem szabad támadnia a Bur Háborút, amíg az véget nem ér, egyszerűen nem méltó az értelmes válaszra; hiszen ez annyit ér, mintha azt mondaná, hogy a jó fiú nem figyelmeztetheti anyját a kőre, amíg meg nem botlott benne. Csakhogy van olyan anti-hazafi, aki természetes bosszúságot ébreszt a becsületes emberben, s ennek magyarázata, gondolom, abban rejlik, amit már említettem: az őszintétlen őszinte baráttal van dolgunk, aki így szól: „Sajnálattal közlöm, hogy pusztulunk", és bizony egyáltalán nem sajnálja a dolgot. Róla elmondhatjuk, szónokias túlzás nélkül, hogy áruló, mert a fenyegető hírt, melyet a sereg erősítése céljából közöltek vele, arra használja fel, hogy az embereket a bevonulástól elriassza. Mivel megengedik neki, hogy katonai tanácsadóként pesszimista legyen, toborzó őrmesterként is pesszimista marad. Úgyanígy állunk a pesszimistával, aki kozmikus anti-hazafi: a szabadságot, melyet az élet megenged tanácsosainak, arra használja fel, hogy a lobogó alól elcsalja az embereket. Tegyük fel, hogy csak tényeket állapít meg; de azért mégiscsak fontos tudnunk, mik az indulatai, mik az indító okai. Lehetséges, hogy Tottenhamben 1200 ember fekszik bárányhimlőben; de hát tudni szeretnénk, vajon egy nagy filozófus állapította-e ezt meg azon a címen, hogy megátkozza az isteneket, vagy egy egyszerű pap, aki segíteni akar az embereken.

A pesszimistával tehát nem az a baj, hogy ostorozza az isteneket és az embereket, hanem az, hogy nem szereti, amit ostoroz – hiányzik belőle a dolgokhoz való ősi és természetfeletti lojalitás. Mi a hibája

annak az embernek, akit általában optimistának hívnak? Nyilvánvalóan az az érzésünk támad, hogy az optimista, mivel föltett szándéka, hogy megvédje a világ becsületét, meg akarja védeni a védhetetlent. Nem más ő, mint a világegyetem sovinisztája, aki így szól: „Akár jó, akár rossz, ez az é n kozmoszom!" Reformokra kevésbé hajlik, szívesebben vállalja a miniszter szerepét, aki minden támadásra hivatalos választ ad, és midenkit garanciákkal csillapít. Nem megtisztítani akarja a világot, hanem fehérre meszelni. Mindez pedig (mely jellemzi az optimista egy típusát) a pszichológia egyetlen valóban érdekes pontjához vezet bennünket, mely az alábbiak nélkül homályban maradna.

Megállapítottuk, hogy léteznie kell valami élethez kötődő ősi lojalitásnak; egyedüli kérdésünk mármost csak az, vajon természetes vagy természetfölötti legyen-e ez a lojalitás. Kérdezhetnénk úgy is: ésszerű legyen-e ez a lojalitás vagy ésszerűtlen. Nos hát, a dologban épp az különös, hogy a rossz optimista (aki fehérre meszel, aki gyámoltalanul védelmez) egybeesik az ésszerű optimistával. A racionális optimizmus megrekedéshez vezet, az irracionális optimizmus azonban reformhoz. Hadd említsem még egyszer a hazafiság párhuzamát. Aki hajlandó lerombolni szeretett városát, azonos azzal, aki észokokból szeret. Aki ellenben tökéletesíteni akarja városát, azonos azzal, akinek szeretete nem észokokon nyugszik. Ha valaki szereti Pimlico valamely részét (ami nem valószínű), nemsokára abban a helyzetben találja magát, hogy ezt a részt hajlandó magával Pimlicóval szemben is megvédeni. De ha egyszerűen csak szereti Pimlicót, akár romba is döntheti, és új Jeruzsálemet csinálhat belőle. Nem tagadom, hogy a reform túlzó is lehet; mindössze azt állítom, hogy a misztikus hazafi az, aki képes reformokra. A soviniszta önelégültség azokra jellemző, akiknek pedáns okuk van a hazaszeretetre. A legrosszabb fajtából való soviniszta nem Angliát szereti, hanem Anglia eszméjét. Ha azért szeretjük Angliát, mert birodalom, könnyen túlbecsüljük az eredményt, mellyel a hindukat kormányozzuk. Ám ha egyszerűen azért szeretjük, mert nemzet, akkor bátran szembe merünk nézni akármivel, mert akkor is nemzet marad, ha a hinduk fognak kormányozni bennünket. Hazafiság okán csak azok engedik meg maguknak, hogy meghamisítsák a történelmet, akiknek hazafisága a történelemtől függ. Aki azért szereti Angliát, mert angol, nem sokat törődik azzal, hogyan keletkezett. De aki angolszász voltáért szereti

Angliát, hajlandó akár minden ténnyel szembeszállni, csakhogy megőrizhesse képzelgéseit. Végül is oda lyukadhat ki (ahová Carlyle és Freeman jutott), hogy a Norman Hódítás nem norman volt, hanem Szász. Teljes oktalanságra jut, – s éppen azért, mert okai vannak. Aki katonai jellegéért szereti Franciaországot, mentegetni fogja az 1870-es hadsereg kudarcát. De aki azért szereti Franciaországot, mert Franciaország, az tökéletesíteni fogja az 1870-es hadsereget. Nos hát, pontosan ezt tették a franciák, és Franciaország jó példája annak, hogy eleven paradoxonnal állunk szemben. Nincs még egy hely a világon, ahol annyira elvont és önkényes lenne a hazafiság; és nincs még egy ország, ahol annyira drasztikus, annyira elsöprő reformokat vittek volna végbe. Mennél természetfölöttibb hazafiságunk, annál gyakorlatibb a politikánk.

Ennek az igazságnak legmindennapibb példáit a nők adják: különös és rendíthetetlen hűségük. Néhány ostoba ember azt terjeszti, hogy mivel tüskön-bokron keresztül támogatják a férfit, akit szeretnek, nyilván vakok és nem látnak semmit. Aligha ismert életében asszonyt, aki így beszél. Ugyanaz a nő, aki kész tűzön-vízen át védelmezni a maga emberét, a vele való személyes viszonyban csaknem betegesen tisztán látja, milyen silány mentségekkel áll elő a férfi, vagy mennyire keményfejű. A jóbarát kedveli az embert, de meghagyja olyannak, amilyen; a feleség viszont szereti őt, és azon vesződik, hogy valami mást faragjon belőle. A nők, akiknek hitvallása végletesen misztikus, végletes cinizmust árulnak el bírálataikban. Thackeray nagyszerűen ábrázolta ezt Pendennis anyjának személyében, aki istenként imádta fiát, de számolt a lehetőséggel, hogy nem válik ember belőle. Alábecsülte erényeit, ám túlbecsülte értékét. A rajongó szabadon bírálhat; a fanatikus megengedheti magának, hogy szkeptikus legyen. A szerelem nem vak; szó sincs róla. A szerelem: kötelék, és mennél szorosabban köt, annál kevésbé vak.

Legalábbis erre a következtetésre jutottam az optimizmust, pesszimizmust és tökéletesedést illetően. A reform kozmikus tette előtt hűségesküt kell fogadnunk a kozmosznak. Előbb érdekeljen a világ, s csak azután engedhetem meg magamnak, hogy ne érdekeljenek túlságosan róla alkotott nézeteim. „Add nekem a szívedet, fiam!"; a szívet a megfelelő tárgyhoz kell fűzni: mihelyt megkötöttük a szívünk, szabad lesz a kezünk. De álljunk csak meg egy percre... Ki kell vennem egy várható bírálat méregfogát. Egyesek azt vethetik elle-

nem, hogy a racionalista a világot a jó és rossz keverékének tekinti, s illő megelégedéssel és béketűréssel el is fogadja. Ám épp e felfogás az, amit hibásnak tartok, s tudom, mennyire elterjedt napjainkban. Tökéletesen kifejezik Matthew Arnold e nyugodt sorai, melyek harsányabban istenkáromlók, mint Schopenhauer jajveszékelése:

„Eleget élünk – s ha a lét
Ajándékával oly szegény,
Bár tűrhető, aligha éri meg,
Pompáját, kínját, hogy magadra vedd."

Tudom, hogy ez az érzés árasztja el korunkat, de úgy vélem, ez az, ami egyúttal meg is dermeszti. Hitünkből és revolúcionista szellemünkből fakadó céljainkhoz nem arra van szükség, hogy hideg közönnyel úgy fogadjuk el a világot, mint valamiféle kompromisszumot, hanem arra, hogy szívből tudjunk gyűlölni, és szívből tudjunk szeretni. Nem akarjuk, hogy az öröm és a harag semlegesítsék egymást, és biztonságos elégedettséggé szűrődjenek; izzó örömet akarunk és izzó elégedetlenséget. Egyszerre kell azt éreznünk, hogy a világ egy óriás várához hasonlatos, mely megostromlandó, s ugyanakkor és mindennek ellenére: otthonunk, ahová megtérünk pihenni estelente.

Senki sem kétli, hogy a közönséges ember valahogy elboldogul a világban; mi azonban nem ahhoz kívánunk erőt néki, hogy boldoguljon benne, hanem ahhoz, hogy véle megbirkózzék. Gyűlöli-e annyira, hogy megváltoztassa, s mégis, szereti-e, hogy érdemesnek találja megváltoztatni? Képes-e csodálni a benne lakozó temérdek jót, anélkül, hogy behódolna? Képes-e meglátni a benne lakozó temérdek rosszat, anélkül, hogy kétségbeesnék? Egyszóval: képes-e arra, hogy egyidőben ne csupán pesszimista és optimista, hanem megszállott pesszimista és megszállott optimista legyen? Eléggé pogány-e, hogy meghaljon a világért, s eléggé keresztény-e, hogy a világnak meghaljon? Állítom, hogy e kombináció kérdésében a racionális optimista fog kudarcot vallani, s az irracionális optimista lesz az, akinek a dolog sikerül. Kész összezúzni a világegyetemet, magáért a világegyetemért.

Mindezeket nem átgondolt logikai sorrendben idézem, csak úgy, amint épp eszembe jutnak. Fölfogásomat megtisztította és kiélezte a

mai idők egyik jellemző tünete. Ibsen növekvő árnyékában arról kezdtek vitázni, vajon nem nagyszerű dolog-e, ha az ember megöli magát. Komoly modern gondolkodók azt bizonygatják, hogy ha valaki kiloccsantotta az agyvelejét, nem szabad „szerencsétlen fickónak" neveznünk, hiszen az illető irigylésreméltó személyiség, és csak azért loccsantotta ki agyvelejét, mert az kivételesen tökéletes volt. Mr. William Archer még azt is föltételezi, hogy az eljövendő aranykorban automaták lesznek majd, és az öngyilkosság csak egy pennybe kerül. E kérdésben élesen szembehelyezkedtem mindazokkal, akik magukat liberálisnak és humánusnak nevezték. Az öngyilkosság nemcsak bűn, hanem maga a Bűn. A végső és abszolút rossz, visszautasítása a léttel való minden közösségnek, a hűségeskű megtagadása az élettel szemben. Aki megöl egy embert, csak egyetlen embert öl meg. Aki megöli önmagát, minden embert megöl, hiszen önmaga számára megsemmisíti a világot. Tette rosszabb (jelképes értelemben), mint bármiféle rablás vagy bombamerénylet. Lerombol minden épületet, bántalmaz minden nőt. A tolvaj megelégszik a gyémántokkal, az öngyilkos azonban nem: és ez a bűne. Még az Égi Város ragyogó ékköveivel sem lehet őt megvesztegetni. A tolvaj bókol az ellopott tárgyaknak, ha a tulajdonosnak nem is. Az öngyilkos bántalmaz minden létezőt, épp azáltal, hogy nem lopja el őket. Bemocskol minden virágot, mert nem hajlandó élni a kedvükért. Nincs a világegyetemben oly apró teremtmény, akit halálával ki ne gúnyolna. Ha valaki fölakasztja magát egy fára, haragjában le kéne hullnia minden levélnek, bőszülten kéne elszállni arról minden madárnak: hiszen valamennyiüket személyében érte támadás. Patetikus érzelmi mentségek persze vannak a dologra. Akad mentség a rablásra, s majdnem mindig a bombamerényletre is. Ám ha ideává kristályosul, és a dolgok értelmezése lesz belőle, több ráció és filozófiai igazság rejlik abban, hogy az öngyilkost útkereszteződésnél temetik el, és tüskét szúrnak a szívébe, mint Mr. Archer öngyilkossági automatáiban. Van annak értelme, hogy az öngyilkost külön temetik. Vétke különbözik minden más vétektől; hisz lehetetlenné teszi magát a vétket is.

Ugyanebben az időben olvastam egy szabadgondolkodó eszmefuttatását, melyben azt állítja, hogy az öngyilkos nem egyéb, mint vértanú. Kézenfekvő tévedése segített tisztázni a kérdést. Nyilvánvaló, hogy az öngyilkos a vértanú ellentéte. A vértanú annyira szívén visel valamiféle önmagán kívül eső dolgot, hogy elfeledkezik személyes

életéről. Az öngyilkost viszont annyira nem érdeklik a rajta kívül eső dolgok, hogy mindennek végét szeretné látni. Az egyik el akar kezdeni valamit, a másik szeretne mindent befejezni. Más szóval: a vértanú nemeslelkű, mert (noha lemond a világról, és kárhoztatja az emberiséget) megvallja az élettel való kapcsolatát; önmagán kívülre helyezi szívét: meghal azért, hogy valami más éljen. Az öngyilkos nemtelen, mert épp a léttel való eme kapcsolata nincs meg; közönséges romboló; szellemi értelemben lerombolja az univerzumot. Akkor aztán eszembe jutott az útkereszteződés meg a szívátszúrás, s a különös tény, hogy a kereszténységet nem minden ok nélkül azzal vádolták, hogy a kietlenség és pesszimizmus szélső pontjáig vitte a vértanúságot és az aszketizmust. Az őskeresztény vértanúk a halálról irtoztató boldogsággal beszéltek. Káromolták a test szép kötelességeit: úgy szívták magukba a sírok illatát, mint a virágokét. Sokak szemében mindez a pesszimizmus hamisítatlan költészete. S mégis, ott áll a karó az útkereszteződésen s hirdeti: mit gondolt a kereszténység a pesszimizmusról.

Ez volt az első a talányok hosszú sorából, mellyel a kereszténység a vitába belekapcsolódott. S megmutatkozott benne valmi furcsa sajátosság, mely jellemzője minden keresztény elvnek. Erről kell most szólnom. A vértanúval és az öngyilkossal szemben kialakult keresztény fölfogás nem az, amit a modern erkölcstanok oly gyakran állítanak. Ugyanis nem fokozati különbségekről van szó. A kereszténység sohasem állította, hogy meg kell húznunk egy vonalat, s aki elragadtatásában ölte meg magát, az a vonalon innen esik, az viszont, aki bánatában tette ugyanezt, a vonalon túl. A keresztény fölfogás nem mondta azt, hogy az öngyilkos túlzásba vitte a vértanúságot. A keresztény érzület vadul hangsúlyozta az egyiket és vadul ellenezte a másikat: a két dolog, mely egymashoz annyira hasonló, a pokol és a mennyország két ellenkező pontján foglal helyet. Az egyik eldobta magától életét; annyira jó volt, hogy kiszáradt csontjai meg tudtak gyógyítani dögvészes városokat. A másik is eldobta életét; oly gonosz volt, hogy csontjai megfertőzhették volna testvéreinek csontjait. Nem mondom, hogy ez a vadság helyes volt; de hát miért volt ennyire vad?

Ez volt az első alkalom, hogy úgy találtam: vándor lábam vert úton halad. A kereszténység is érezte az ellentétet a vértanú és az öngyilkos között: s talán ugyanazon okból, mint jómagam? Vajon a kereszténység ugyanazt érezte, amit én, de nem tudta (s nem tudja) ki-

fejezni a vágyat a dolgokhoz való ősi lojalitás s az azt követő romboló reformok után? S akkor eszembe jutott, hogy a kereszténységet ugyanannak a két dolognak társításával vádolták, melyeket magam is vadul próbáltam társítani. Egy és ugyanazon időben a kereszténység ellen azt a vádat emelték, hogy tulságosan optimista a világegyetemmel s túlságosan pesszimista a világgal szemben. Ez az egybeesés megdöbbentett.

Bárgyú szokás kapott lábra a modern vitákban: azt állítják, hogy ilyen vagy amolyan hitvallás megállja helyét az egyik korban, de egy másikban nem. Bizonyos dogmákat, mondogatják nekünk, el lehetett hinni a tizenkettedik században, de nem lehet elhinni a huszadikban. Mintha azt mondanánk, hogy egy bizonyos filozófia hihető hétfőn, de nem hihető kedden. Ilyen meggondolás alapján azt is mondhatnánk, hogy egy világnézet igaz fél háromkor, de nem igaz fél négykor. Az, hogy az ember mit tud elhinni, filozófiájától függ s nem az órától vagy a századtól. Ha valaki a rendíthetetlen természeti törvényben hisz, semmiféle csodát nem képes elhinni, éljen bármely korban. Ha azonban valaki hisz a törvény mögött rejlő akaratban, el tud hinni bármiféle csodát bármely korban. Vegyük például a csodás gyógyítások esetét. A tizenkettedik századi materialista éppúgy nem hitt benne, mint a huszadik századi. A tizenkettedik századbeli keresztény szcientista viszont éppúgy elhitte, mint a huszadik századi keresztény. Az egész egyszerűen attól függ, hogy milyen nézetet vallunk a dolgokról. Ha tehát történeti kérdéseinkre keressük a választ, nem az a lényeg, hogy a választ a mi időnkben adták-e vagy sem, hanem az, hogy csakugyan arra válaszoltak-e, amit kérdeztünk. Minél többet gondolkodtam arról, hogy mikor és milyen módon jelent meg a kereszténység a világban, annál világosabban éreztem jövetelének célját: azért jött, hogy megválaszolja e kérdést.

Általában a liberalizáló keresztények azok, akik védelmezhetetlen bókokat aggatnak a kereszténységre. Úgy beszélnek, mintha a kereszténység előtt nem létezett volna jámborság és könyörületesség, pedig e kérdésben bármelyik középkori ember helyre tudta volna igazítani őket. Szerintük a kereszténység azért volt figyelemre méltó, mert elsőként hirdette az egyszerűséget, az önmegtartóztatást, a bensőségességet és nyiltságot. Én azonban azt állítom, tartsanak bár korlátoltnak emiatt, hogy a kereszténység azért volt figyelemre méltó, mert elsőként hirdette a kereszténységet. Rendkívülisége abban rej-

ott, hogy rendkívüli volt, márpedig az egyszerűség és nyíltság nem rendkívüli dolgok, hanem kézenfekvő eszmények az egész emberiség szemében. A kereszténység egy rejtély megoldása volt s nem valami hosszú vita végén megeresztett közhely. Nemrég egy kiváló puritán hetilapban olvastam azt a megjegyzést, hogy a dogmáinak páncéljától megfosztott kereszténység (mellesleg szólva olyasmi ez, mintha valakit csontozatának páncéljától fosztanánk meg) nem egyéb, mint kvéker tanítás a Benső Világosságról. Mármost nyilvánvaló túlzás volna azt állítani, hogy a kereszténység azért jött a világra, hogy lerombolja a Benső Világosságról szóló tanítást. Túlzás volna, de közelebb járna az igazsághoz. Az utolsó sztoikusok, mint például Marcus Aurelius, határozottan olyan emberek voltak, akik hittek a Benső Világosságban. Méltóságuk tudata, fáradtságuk, szomorú külső gondoskodásuk másokról, gyógyíthatatlan belső gondoskodásuk önmagukról – mind a Benső Világosságnak tulajdonítható, és csakis e hideg fényben tenyészhetett. Ne feledjük, hogy Marcus Aurélius, mint a befelé tekintő moralisták általában, az elvégzendő vagy elhagyható apró feladatokat hangsúlyozta, mert nem volt benne elegendő gyűlölet és szeretet, hogy erkölcsi forradalmat hajtson végre. Reggel korán kelt, miként Egyszerű Életet élő arisztokratáink, mert az ilyesfajta altruizmus sokkal könnyebb dolog, mint véget vetni az amfiteátrum véres játékainak vagy visszaadni az angol népnek a földjét. Marcus Aurelius a legtürhetetlenebb embertípus. Önzetlen egoista. Önzetlen egoista pedig az, akinek büszkeségét nem menti szenvedélye. A felvilágosodás elképzelhető formái közül a legrosszabb az, amit ezek az emberek Benső Világosságnak neveznek. Valamennyi szörnyvallás közül a legszörnyűbb: a bennlakó isten imádása. Aki ismeri az embereket, tudja, hogy ez a vallás hová juthatna; aki ismer bárkit is a „magasabb gondolkodású emberek köréből", tudja, hogy ténylegesen hová vezet. Ha Jánosnak kötelessége a benne lakó istent imádni, oda lyukad ki, hogy Jánosnak Jánost kell imádnia. Hadd imádja János a napot vagy a holdat, imádjon bármit inkább, mint a Benső Világosságot; hadd imádja a macskát vagy a krokodilt, ha akad a környéken, csak ne az istent, aki benne lakik. A kereszténység azért jött a világba, hogy szenvedéllyel bizonyítsa: az embernek nemcsak befelé kell pillantania, hanem kifelé is – megdöbbenéssel és lelkesedéssel kell észrevennie az isteni csapatot és az isteni kapitányt. Kereszténynek lenni csupán azért nagyszerű, mert az

ember nem marad magára a Benső Világossággal, hanem végérvényesen elismeri a külső világosságot, mely tündöklő, mint a nap, tiszta, mint a hold, és rettentő, mint egy zászlós hadsereg.

Mindazonáltal helyénvaló, ha János nem imádja a napot és a holdat. Ha megteszi, föltámad benne az igyekezet, hogy utánozza őket. Mivel a nap élve megégeti a rovarokat, lehet, hogy ő is ugyanezt teszi majd velük. Mivel a nap napszúrást okoz, szomszédját netán kanyaróval fertőzi meg. Ha pedig úgy találja, hogy megőrjíti az embereket, megpróbálja őrületbe kergetni a feleségét. A pusztán külsődleges optimizmusnak ez a visszataszító oldala megmutatkozott már a régi világban. Az idő tájt, hogy a sztoikus idealizmus kezdte kimutatni a pesszimizmus gyöngeit, a régiek természetimádata kezdte kimutatni az optimizmus rettentő árnyoldalait. A természet-imádat eléggé természetes, amíg egy társadalom fiatal, más szóval: a panteizmussal rendjén van a dolog, amíg csak Pant imádja. Van azonban a Természetnek egy másik oldala, melyet a tapasztalat és a bűn hamar fölfedez magának, és nem puszta szellemeskedés, ha azt állítjuk, hogy Pán isten csakhamar kimutatta patáit. A Természeti Vallással szemben az az egyetlen ellenvetés, hogy valahogyan mindig természetellenessé válik. Reggelente ártatlanságáért és kedvességéért szeretjük a természetet, este pedig, ha meg mindig szeretjük, sötétségéért és kegyetlenségéért. Virradatkor tiszta vízben mosakodik, miként a Bölcs Sztoikus Ferfiú, s mégis, midőn a nap komoran alkonyul, bikák meleg vérében fürdik, mint Julianus aposztata. Az egészség merő hajszolása mindenkor valami egészségtelenségez vezet. A fizikai természet nem lehet az engedelmesség közvetlen tárgya; elvezni kell és nem imádni! A csillagokat és a hegyeket nem szabad komolyan venni. Ha komolyan vesszük, oda jutunk, ahol a pogány természetimádat végezte. Mivel a föld kedves, hajlandók leszünk utánozni valamennyi kegyetlenkedését. Mivel a szexualitás egészséges dolog, valamennyien a szexeualitás bolondjai leszünk. A merő optimizmust elérte esztelen ám jogos végzete. A nézet, mely szerint minden jó, orgiájává vált mindannak, ami gonosz.

Másfelől a mi idealista pesszimistáinkat a sztoikusok régi maradványa képviselte. Marcus Aurelius és barátai valóban föladták a világegyetemben lakozó isten ideáját, és csakis a bennlakó istent kerestek. A természetben nem találtak erényt, a társadalomban is csak keveset. Nem szerették eléggé a külső világot ahhoz, hogy romba dönt-

sék vagy forradalmasítsák. Nem szerették eléggé városukat, hogy üszköt vessenek rá. A régi világ tehát ugyanabban a kínzó dilemmában vergődött, mint a mi korunk. Akik valóban örömüket lelték a világban, azon iparkodtak, hogy fölbomlasszák; az erényes embereknek viszont kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogysem leüssék őket. Ebbe a dilemmába (mely azonos a miénkkel) csapott bele váratlanul a kereszténység, és meglepő választ kínált, melyet a világ végül is elfogadott: ez lett szemében a felelet. Akkor felelet volt, s úgy gondolom, hogy az ma is.

Olyan volt ez a felelet, mint egy kardcsapás; valamit kettévágott; nem próbálta a dolgokat szentimentálisan egyesíteni. Röviden: elválasztotta Istent a világegyetemtől. Az istenség transzcendenciája és különállása, melytől néhány keresztény meg akarja fosztani a kereszténységet, volt az egyetlen valódi ok, amiért valaki keresztény akart lenni. Ebben rejlett ama válasz lényege, melyet a kereszténység a boldogtalan pesszimistának s a még boldogtalanabb optimistának adott. Mivel sajátos problémájuk érdekel, csupán fölületesen érintem e hatalmas, metafizikai gondolatot. A dolgokban mutatkozó teremtő és fenntartó elvnek valamennyi leírása szükségszerűen metaforikus, mert szükségszerűen verbális. Így például a panteista kénytelen a dolgokban jelenlévő Istenről úgy beszélni, mintha Isten valami dobozban volna. Az evolucionista pedig, nevének megfelelően, úgy állítja be a dolgok egymásutánját, mintha kigurítani látna egy hatalmas szőnyeget. Minden meghatározás, vallásos avagy vallástalan, ki van téve e bírálatnak. Az egyedüli kérdés mármost az, vajon haszontalan-e minden meghatározás, vagy pedig képes valamit megfogalmazni a dolgok távoli eredetéről. Úgy gondolom, hogy képes, s nyilvánvalóan úgy gondolja az evolucionista is, különben nem beszélne evolúcióról. A keresztény teizmus gyökérfrázisa ez: Isten a teremtő, abban az értelemben, ahogy teremtőnek nevezhetünk egy művészt. A költő annyira különáll költeményétől, hogy úgy beszél róla, mint valami apróságról, amit „kivetett magából". Midőn közzé teszi, el is szakítja önmagától. Az az elv, hogy minden teremtés és nemzés elszakadást is jelent, legalább annyira következetesen megmutatkozik a kozmoszban, mint az evolucionisták elve, mely szerint minden növekedés egyúttal elágazás. Ha a nő gyermeket szül: gyermeket veszít. Minden teremtés: elválasztás. A születés éppoly magasztos elválás, mint a halál.

A kereszténység ősi, filozófiai alapelve, hogy az isteni teremtés aktusában rejlő eme elválás (hasonlóan ahhoz, mely a költőt művétől, anyját újszülött gyermekétől elkülöníti) nem egyéb, mint hű leírása annak az aktusnak, mellyel az abszolút energia létrehozta a világot. A legtöbb filozófus szerint azzal, hogy Isten megalkotta a világot, egyúttal rabszolgává is tette. A kereszténység viszont azt mondja, hogy megteremtvén, szabadlábra helyezte. Isten nem is annyira kolteményt írt, hanem inkább színjátékot; színjátékot, melyet tökéletesnek alkotott, ám az szükségszerűen emberi színészek és színigazgatók gondjaira bízva elsilányult. E teoréma bizonyítására később még visszatérek. Ehelyütt csupán azt szeretném megvilágítani, mily meglepő könnyedséggel jutott túl a kereszténység az előző fejezetben tárgyalt dilemman. Boldogok és elégedetlenek lehetünk egyazon pillanatban, anélkül, hogy magunkat pesszimistává vagy optimistává alacsonyítanánk. E fölfogás szerint a létezés összes erejét megtámadhatom, anélkül, hogy a létezés lobogójához hűtlen lennék. Békében élhetünk a világegyetemmel, de háborút viselhetünk a világgal. Szent György megküzdhet a sárkánnyal akkor is, ha irdatlan szörnyetegként tornyosul eléje a világegyetemben, akkor is, ha nagyobb a hatalmas városoknál s a mozdíthatatlan hegyeknél. Legyen bár akkora, mint a világ, bátran megölheti a világ nevében. Nem kell törnie fejét az arányokon, csak tartsa szem előtt a dolgok eredetének titkát! Megrázhatja kardját a sárkány felé akkor is, ha az maga a minden; akkor is, ha a feje fölött tátongó üres ég nem más, mint állkapcsának roppant boltozata.

Ekkor aztán olyan élményben volt részem, melyet lehetetlenség leírnom. Úgy tűnt, mintha születésemtől kezdve két óriási és kezelhetetlen gépezettel bíbelődtem volna; formájuk elüt egymástól és nincs közöttük látható összeköttetés: az egyik gépezet a világ, másik a keresztény tradíció. A világban egy üreget találtam, azt a tényt, hogy valamiképpen szeretnünk kell a világot, de ne higgyünk neki, azaz szeretnünk kell anélkül, hogy mi magunk világiassá válnánk. S ekkor fölfedeztem, mintha kemény szög volna, a keresztény teológia legfőbb jellegzetességét, mely abban a dogmatikus állításban öltött testet, hogy Isten személyes lény, és önmagától különállónak alkotta meg a világot. A dogma szöge pontosan beleillett a világba – nyilvánvalóan oda szánták – s alighogy ez megtörtént, különös dolgok mentek végbe. Mihelyt a két gépezet e két alkatrésze szépen egymás-

ba illeszkedett, kiderült, hogy a többi alkatrész is összeillik, méghozzá kísérteties pontossággal. Szinte hallottam, ahogy a megkönnyebbülés kattanásával becsapódnak az alkatrészek, mindenik a saját helyére. Amint az egyik rész helyére került, megtalálta helyét a többi is, oly következetességgel, ahogy az óra egyiket üti a másik után. A doktrína felelt az ösztönre – szépen sorjában. Vagy hogy más metaforával éljünk: hasonló voltam ahhoz az emberhez, aki idegen országba hatolt, hogy bevegyen egy várat, s midőn a vár elesett, az egész ország meghódolt, és egységesen fölsorakozott mögém. Fénybe borult az egész ország, s a láthatáron feltündököltek gyermekkorom-nak első rétjei. Ifjúságom összes vak képzelődése, melyeket a negyedik fejezetben hiába iparkodtam nyomon követni ama rettentő sötétben, hirtelen megvilágosodtak és józanokká váltak. Igazam volt tehát, mikor úgy éreztem, hogy a rózsák csak véletlenül lettek pirosak: isteni véletlen folytán. Igazam volt, amikor úgy éreztem, hogy inkább nem mondom zöldnek a füvet, ha szükségszerűen lett zöld: bizony lehetett volna más is! Sejtelmem, hogy a boldogság egy föltétel bolondos cérnaszálán függ, mégiscsak jelentett valamit, amikor mindent megmondtak: jelentette a Bűnbeesés egész tanát. Még a homályos és alaktalan gondolatszörnyek is, melyeket nem voltam képes leírni, még kevésbé megvédelmezni, azok is mind nyugodtan a helyükre léptek, mint a hitvallás roppant kariatidái. Elképzelésem, hogy a kozmosz nem hatalmas és üres, hanem kicsiny és kényelmes, végül teljes értelmet nyert, mert minden művészi alkotásnak kicsinynek kell lennie az alkotó szemében; Isten előtt a csillagok oly kicsinyek és kedvesek, mint darabka gyémántok. Visszatérő sejtelmem, hogy a jó nem puszta szerszám, melyet használunk, hanem ereklye, melyet őriznünk kell, miként Robinson Crusoe őrizte a hajóról megmentett tárgyakat – nem volt egyéb, mint valami eredendő bölcsesség vad susogása, mert a kereszténység szerint hajótöröttek vagyunk, legénysége az arany hajónak, mely régesrég elsüllyedt, a világ kezdete előtt.

Ám e fölfogásban az is lényeges volt, hogy megváltoztatta az optimizmus okát. És abban a pillanatban, hogy az ok megváltozott, olyan érzésem támadt, mint amikor a csont visszaugrik az ízületébe. Gyakran neveztem magam optimistának, hogy elkerüljem a pesszimizmus túlságosan is nyilvánvaló istenkáromlását. Ám a kor minden optimizmusa hamis és csüggesztő volt, mert örökké azt próbálta bi-

zonygatni, hogy beleillünk a világba. A keresztény optimizmus viszont azon a tényen nyugszik, hogy nem illünk a világba. Boldogságra törekedvén, azt mondogattam magamnak, hogy az ember éppen olyan állat, mint a többi, melyet Isten tart élelemmel. Most azonban igazán boldog voltam, mert rájöttem, hogy az ember szörnyeteg. Igazam volt, amikor úgy éreztem, hogy minden dolog furcsa, hisz én magam voltam egyszerre jobb és rosszabb, mint minden egyéb. Az optimista gyönyöre prózai, mert a mindenség természetes voltára épül; a keresztény gyönyöre költői, mert arra épül, hogy természetfölötti fényében a mindenség nem természetes. A modern filozófus szüntelenül azt hangoztatta, hogy a helyemen vagyok, és én kellemetlenül éreztem magam, bár e nézetet elfogadtam. Ekkor azonban tudomásomra hozták, hogy nem vagyok a helyemen, és lelkem az örömtől dalolni kezdett, mint tavasszal a madár. E tudás fölkereste a gyermekkor sötétbe borult házát, és megvilágította a rég feledt szobákat. Most már tudtam, miért volt szememben mindig is oly furcsa a fű, mint egy óriás zöld szakálla, s miért gyötör a honvágy, bár otthon vagyok.

VI. fejezet

A KERESZTÉNYSÉG PARADOXONAI

Ennek a mi világunknak nem az az igazi baja, hogy ésszerűtlen világ, még csak az sem, hogy ésszerű. A legfőbb baj az, hogy majdnem ésszerű, de mégsem egészen az. Az élet nem logikátlan, de csapdája a logikusoknak. Egy kicsit matematikaibbnak és szabályosabbnak látszik, mint amilyen; egzaktsága nyilvánvaló, inegzaktsága azonban rejtett; vadsága lesben áll. Egy dűrva példával világítom meg, mire gondolok. Tegyük fel, hogy valami matematikus holdbeli lénynek számot kéne adnia az emberi testről; a lényegre azonnal rájönne: az emberi test szimmetrikus és kettős. Az ember voltaképpen két ember, jobboldala szakasztott olyan, mint a bal. Miután pedig megállapította, hogy karja meg lába van a jobb és a bal oldalon, továbbmehet és azt fogja találni, hogy ugyanannyi kézujj és lábujj van mindkét oldalon, továbbá két szem, két fül, két orrlyuk, sőt az agy is két féltekéből áll. Végül a dologban törvényszerűséget látna; s mivel

talált egy szívet az egyik oldalon, arra a következtetésre jut, hogy létezik egy másik szív is a másik oldalon. Így azután, mikor leginkább meg van győződve arról, hogy igaza van, pontosan akkor téved.

És épp ez a szabályosságtól való észrevétlen és hajszálnyi eltérés a nyugtalanító mindenben. Mintha valami titkos árulás szövődne az univerzumban. Egy alma vagy egy narancs eléggé gömbölyű ahhoz, hogy gömbölyűnek nevezzék, de végül is nem az. Maga a föld is narancsformájú, szinte csak azért, hogy arra csábítsa az együgyű csillagászt: ne átallja globusnak nevezni. A fűszálat hasonlíthatom a kardpengéhez, mert azt gondolom, hogy a fűszálnak is van hegye, holott nincsen. Minden dologban van valami rejtőzködő és kiszámíthatatlan elem, mely kisiklik a racionalisták kezéből, de csakis az utolsó pillanatban. Földünk hatalmas görbületéből könnyen azt következtethetnénk, hogy minden centimétere ugyanígy görbe. Ésszerűnek látszik a következtetés, hogy ha az embernek mindkét oldalon van agyféltekéje, akkor szíve is van mindkét oldalon. A tudomány emberei mégis állandóan expedíciókat szerveznek, hogy megtalálják az Északi-sarkot; mert hát ennyire odavannak a síkságért. A tudomány emberei expedíciókat szerveznek azzal a céllal is, hogy megtalálják az ember szívét; és ha a kutatáshoz hozzákezdenek, rendszerint nem azon az oldalon lyukadnak ki, ahol a szív található.

Mármost, az igazi belátást és megérzést az igazolja legjobban, ki tudja-e találni ezeket a rejtett formátlanságokat és meglepetéseket az ember. Ha holdbeli matematikusunk látná, hogy két karunk és két fülünk van, arra a következtetésre jutna, hogy két lapockánk van és agyunk is két féltekéből áll. De ha azt is kitalálná, hogy az ember szíve ott van, ahol lennie kell, akkor azt mondanám róla, hogy több mint matematikus. Nos, ezt az igényt támasztottam én a kereszténységgel szemben. A kereszténység nem pusztán logikai igazságokra következtet, hanem amikor váratlanul illogikussá válik, hogy úgy mondjam: illogikus igazságra bukkan. Nemcsak helyesen ítéli meg a dolgokat, hanem (ha szabad így mondanom) helytelenül is, mégpedig éppen ott, ahol maguk a dolgok helytelenek. Fölfogása igazodik a titkos szabálytalanságokhoz; felkészülve várja a váratlant. Egyszerűen bánik az egyszerű igazságokkal, de hajthatatlan ott, ahol az igazság bonyolult. Elismeri, hogy az embernek két keze van, de a modernisták siránkozása ellenére sem fogadja el azt a „nyilvánvaló" következtetést, hogy netán két szíve van. E fejezet során egyetlen célom, hogy

kimutassam: valahányszor úgy érezzük, hogy valami furcsaságra akadtunk a keresztény teológiában, rendszerint rájövünk, hogy magában az igazságban van valami furcsaság.

Említettem a badar szóbeszédet, mely szerint azt vagy amazt a hitvallást korunkban már nem lehet elhinni. Az igazság persze az, hogy bármit el lehet hinni bármely korban. Csakhogy, jóllehet furcsa jelenség, bizonyos tekintetben valamely credót, ha hiszik egyáltalán, jobban el lehet hinni egy bonyolult társadalomban, mint egy egyszerűben. Ha valaki igaznak találja a kereszténységet Birminghamben, hitére világosabb okai vannak, mintha Merciában találta volna igaznak. Mennél bonyolultabbak a véletlenek, annál kevésbé lehetnek pusztán véletlenek. Ha például olyan formájú hópelyhek hullanak, mint az edinburghi régi fegyház, a dolog merő véletlen is lehet. Ám ha szakasztott olyan a formájuk, mint a Hampton Court-i labirintus, gondolom nemigen vonakodnánk, hogy az esetet csodának nevezzük. Ugyanilyen csodának tartom én a keresztény filozófiát. Modern világunk bonyolultsága tökéletesebben bizonyítja a credo igazságát, mint a vallásos korok egyszerű problémái. Nottinghillben és Battersea-ben kezdtem belátni, hogy a kereszténység igaz. Pontosan ezért van a hitnek árnyalt és részleteiben is kidolgozott tanrendszere, mely elkeseríti mindazokat, akik csodálják a kereszténységet, anélkül, hogy hinnének benne. Ha valaki hisz egy vallás igazságában, nagyonis büszke annak bonyolultságára, miként a tudósok is büszkék arra, hogy a tudomány mennyire bonyolult. Megeshet, hogy egy bot beleillik egy lyukba, egy kő valamely mélyedésbe, csak úgy véletlenül. A kulcs és a zár esetében viszont komplex dolgokról van szó. És ha a kulcs beleillik a zárba, elmondhatjuk, hogy a megfelelő kulcs van birtokunkban.

Ám a dolognak épp e bonyolult pontossága nehezíti meg feladatomat, hogy ezt a sokrétű igazságot leírjam. Roppant nehéz olyasmit védeni, amiről az ember tökéletesen meg van győződve. Viszonylag könnyebb a dolog, ha csak részben van meggyőződve, mert talált egy-két bizonyítékot, melyeket aztán szépen előadhat. De nem mondhatom, hogy az ember igazán meg van győződve egy filozófiai igazságról, ha úgy találja, hogy egynéhány bizonyíték mellette szól. Igazán csak akkor van róla meggyőződve, ha úgy találja, hogy minden mellette szól. Mennél több összevágó érvet talál, annál könnyebben jön zavarba, ha egyszer csak azt kérik tőle, hogy foglalja össze

érveit. Tegyük fel, hogy egy átlagos intelligenciájú embernek váratlanul nekiszegezzük a kérdést: „Mondja kérem, miért tartja többre a civilizációt a barbár állapotnál?" – az illető zavartan nézne körül, egyik tárgyról a másikra pillantva, és válaszul csak ezt tudná eldadogni: „Hát, itt ez könyvespolc... a kőszén a szenesládában... a zongorák... meg a rendőrök..." A civilizáció mellett a legjobb érv az, hogy minden érv mellette szól. A bizonyítékok sokaságának elsöprő erejűvé kéne tennie a választ, a dolog azonban úgy áll, hogy épp a választ teszi lehetetlenné.

Ezért van minden tökéletes meggyőződésben valami rettentő gyámoltalanság. Oly nagy a hit, hogy jó időbe telik, amíg mozgásba lendül. És e habozás mindenekelőtt és furcsamód abból ered, hogy az embernek édesmindegy, honnan induljon a bizonyítás. Minden út Rómába vezet; s ez pontosan egyik oka annak, miért nem jutnak el oly sokan sohase Rómába. Bevallom, a keresztény meggyőződésnek eme védelmében is kezdhetném akármivel, teszem azt egy répával vagy egy autótaxival. Ha azonban fölfogásomat világosan ki akarom fejteni, okosabb lesz az előző fejezet érveihez nyúlnom, melyek az első titokzatos egybevágásokkal, illetve utólagos felismerésekkel foglalkoztak. Mindaz, amit a keresztény teológiáról hallottam, csak elidegenített tőle. Tizenkét éves koromban pogány voltam, tizenhat éves koromban megrögzött agnosztikus; és nem értem, hogyan töltheti be valaki tizenhetedik életévét anélkül, hogy föl ne tenne magának egy ilyen egyszerű kérdést. Igaz, megmaradt bennem valami homályos tisztelet egy kozmikus istenség és valami nagy történelmi érdeklődés a kereszténység Alapítója iránt. De csakis embert láttam benne; bár valószínűleg az volt róla a fölfogásom, hogy így is különb, mint egynémely modern kritikusa. Olvastam az akkori idők tudományos és szkeptikus irodalmát, legalábbis mindazt, amihez angol nyelven hozzáférhettem, sőt nem is olvastam egyebet; semmilyen másnemű filozófiát. A krajcáros regények ugyan, melyeket akkor forgattam, a kereszténység egészséges és hősies hagyományában gyökeresztek, ezt azonban akkor még nem tudtam. Soha egyetlen keresztény apológiát nem vettem kezembe. Ma is ritkán esik meg velem. Huxley, Herbert Spencer és Bradlaugh vittek vissza az ortodox teológiához. Ők vetették el lelkemben a kételyben való ádáz kételkedést. Nagyanyáinknak tökéletesen igazuk volt, amikor azt mondották, hogy Tom Paine és a szabadgondolkodók megingatják az észt. Így

igaz! Az enyémet borzasztóan megingatták. A racionalista kérdésessé tette előttem, hogy a rációnak van-e valami haszna egyáltalán; és miután végigolvastam Herbert Spencert, a kételkedés odáig vitt, hogy életemben először megkérdeztem magamtól: vajon csakugyan végbement-e az evolúció. Mikor pedig letettem Ingersoll ezredes utolsó ateista tanulmányát, rettentő gondolat cikázott át agyamon: „Te majdnem meggyőzöl arról, hogy kereszténnyé kell lennem." Rettenetesen éreztem magam.

A nagy agnosztikusoknak ezt a különös hatását, hogy tudniillik mélyebb kételyeket ébresztettek a magukéinál, sokféleképpen lehet illusztrálni. Erre most egyetlen példát hozok. Amint újra meg újra átolvastam a nem-keresztény vagy keresztényellenes iratokat, Huxleytől Bradlaugh-ig, lassan de biztosan az a rettentő sejtelem kerített hatalmába, hogy a kereszténység okvetlenül rendkívüli dolog. Mert nemcsak arról volt szó (amint írásaikból kivettem), hogy a kereszténységnek vannak a legperzselőbb bűnei, hanem egyúttal arról is, hogy minden kétséget kizáróan valami rejtélyes tehetségnek van birtokában, mely által egymással összeférhetetlennek tetsző bűnöket képes társítani. Támadták minden oldalról, de homlokegyenest ellenkező okokból. Mihelyt az egyik racionalista bebizonyította, hogy túlságosan keletre esik, tüstént fölbukkant egy másik, és ugyanolyan világosan bebizonyította, hogy túlságosan nyugatra fekszik. Még le sem csillapult felháborodásom amiatt, hogy a kereszténység mennyire szögletes, agresszív és faragatlan, máris enerváló és érzéki kerekdedségére irányították figyelmemet, követelvén, hogy vessem meg érte. Ha olvasóim közül akad netán olyan, aki nem bukkant még ilyesmire, találomra megemlítem a szkeptikusok támadásának néhány önellentmondását. Négy vagy öt példát hozok, de van belőlük legalább ötven.

Így például borzasztóan megrendített az az ékesszóló vád, hogy a kereszténység embertelenül komor, mivel úgy tartottam (és tartom ma is), hogy az őszinte pesszimizmus megbocsáthatatlan bűn. Az őszintétlen pesszimizmus társadalmi virtus, amely inkább valami kellemetes dolog, és szerencsére majdnem minden pesszimizmus őszintétlen. De ha a kereszténység tisztára pesszimista és életellenes, amint ezek az emberek állították, akkor, ám legyen, kész vagyok levegőbe röpíteni a Szent Pál katedrálist. Csakhogy itt a bökkenő. Az első fejezetben (nagy megelégedésemre) bebizonyították, hogy a ke-

reszténység túlságosan pesszimista; a második fejezetben viszont azt kezdték bizonygatni, hogy túlteng benne az optimizmus. Az egyik vád megtámadta a kereszténységet, amiért beteges könnyekkel és félelmekkel megakadályozta az embert abban, hogy a természet ölén boldog és szabad legyen. De a másik vád már úgy szólt, hogy képzelt gondviseléssel vigasztalja az embert, és betuszkolja egy rózsaszínű gyerekszobába. Egy nagy agnosztikus azt kérdezte, nem elég szép-e a Természet, s mért volna lehetetlen, hogy szabadok legyünk. Egy másik agnosztikus viszont azzal a kifogással állt elő, hogy a keresztény optimizmus, „az illusiókoknak ez a jámbor kezektől szőtt fátyola" elrejti előlünk a tényt, hogy a Természet rút, és lehetetlen, hogy szabadok legyünk. Alig fejezte be mondókáját az egyik racionalista, kijelentvén, hogy a keresztenység lidérces álom, a másik nyomban rásütötte a bélyeget, hogy lám, a balgák paradicsoma. Ez zavarba ejtett; valahogy nem illettek össze a vádak. A kereszténység nem lehet egy fehér világ fekete álarca, s ugyanakkor fehér álarca egy fekete világnak. A keresztény hívő állapota nem lehet egy és ugyanazon időben annyira kényelmes, hogy gyáván ragaszkodjék hozzá, s annyira kényelmetlen, hogy őrültség, ha megmarad benne. Ha a kereszténység megrontotta az emberi szemléletet, ilyen vagy amolyan vonatkozásban rontotta meg, de nem hordhat egyszerre sötét és rózsaszín szemüveget. Rettentő gyönyörűséggel szavaltam én is, mint akkoriban minden fiatalember Swinburne kifakadásait a keresztény hitvallás kietlensége ellen:

„Te győztél, óh sápadt Galilei,
és leheletedtől elhervadt a világ."

Mikor azonban elolvastam, hogy ugyanez a költő miként vélekedik a poganyságrol (többek között az Atlantában), arra kellett következtetnem, hogy a világ, ha ugyan lehetséges, sokkal hervadtabb volt, mielőtt a Galilei rálehelt volna. A költő ugyanis elméletben azt vallotta, hogy maga a világ koromfekete. És valahogy mégis a kereszténységtől lett sötét. Ugyanaz az ember, aki pesszimizmussal vádolta a kereszténységet, maga is pesszimista volt. Éreztem, hogy itt valami nincs rendjén. És egy merész pillanatban megvillant bennem a gondolat, hogy a vallás és a boldogság viszonyának talán mégsem azok a leghivatottabb bírái, akiknek – saját bevallásuk szerint – egyikhez sem volt közük.

Értsék meg, nem vontam le azt az elhamarkodott következtetést, hogy a vádak hamisak volnának, a vádlók meg bolondok. Egyszerűen oda lyukadtam ki, hogy a kereszténység még annál is kísértetiesebb és gonoszabb, mint amilyennek föltüntetik. Meglehet, hogy valamely dologban két, egymásnak ellentmondó bűn egyesül, de ha így van, akkor a dolog meglehetősen rendkívüli. Lehetséges, hogy valaki egyhelyütt túlsagosan kövér, másutt meg túlságosan sovány, de akkor furcsa egy alak. Gondolataim ez idő tájt csak akörül forogtak, hogy a keresztény vallás mennyire furcsa, és nem állítottam, mennyire furcsa a racionalista gondolkodás.

Nézzünk egy másik, hasonló esetet. Mindig súlyos bizonyítéknak ereztem a kereszténységgel szemben azt a vádat, hogy mindabban, amit „kereszténynek" mondunk, van valami félénk, szerzetesi és férfiatlan vonás, főként az ellenállás és küzdelem tekintetében. A tizenkilencedik század nagy szkeptikusai szembetűnően férfias jelenségek voltak. Bradlaugh és Huxley határozottan férfias volt: egyikük a maga expanzív, másikuk a maga zárkózott módján. Hozzájuk képest úgy tűnt, hogy a keresztény tanításokban van valami gyengeség és birkatürelem. Az evangéliumi paradoxon a jobb és bal orcáról, a tény, hogy a papok sohasem harcoltak, és száz más dolog, hihetővé tette azt a vádat, hogy a kereszténység megpróbálja birkává alacsonyítani az embert. Elolvastam és elhittem mindezt, és ha egyebet nem olvasok, meg is maradtam volna hitemben. Csakhogy olvastam valami egészen mást is. Lapoztam egyet agnosztikus kézikönyvemben, és egyszerre tótágast állt velem a világ. Most ugyanis azt láttam, hogy a kereszténységet nem azért kell gyűlölnöm, mert túlságosan keveset harcol, hanem azért, mert túlságosan sokat harcol. A kereszténység a háborúk anyjának mutatkozott. A kereszténység vérrel áztatta a világot. Először azért kellett haragudnom a keresztényekre, mert a keresztény sohasem haragszik. Most meg azért kívánták tőlem, hogy haragudjak rá, mert az ő haragja volt a legirdatlanabb és legborzasztóbb romboló erő az emberi történelemben: haragja átitatta a földet és elsötétítette a napot. Ugyanazok az emberek, akik szemére vetették a kolostori szelídséget és megadást, egyúttal szemére vetették a keresztes hadjáratok erőszakosságait és vitézségét. Furcsamód a jó öreg kereszténység hibájául rótták fel, hogy Hitvalló Edward nem harcolt, de azt is, hogy Oroszlánszívű Richárd harcolt. A kvékerek voltak (így mondták nekünk) az igazi és jellegzetes ke-

resztények; Cromwell és Alva mészárlásait mégis jellegzetes keresztény bűnöknek tekintették. Hol volt mindebben a ráció? Miféle csudabogár ez a kereszténység, mely folyton tiltja a háborúkat, és folyton háborúkat visel? Milyen természetű egy olyan dolog, melyet először azért lehet vádolni, mert nem akar harcolni, másodszor meg azért, mert állandóan harcol? Miféle rejtély bugyrában fogant ez a szörnyű vérszomj és szörnyű szelídség? A kereszténység szememben egyre furcsább alakot öltött.

Lássunk egy harmadik példát; valamennyi közül a legkülönösebb, mert ebben rejlik az egyetlen és igazi kifogás a hit ellen. Az egyetlen, igazi kifogás a kereszténység ellen ugyanis egyszerűen az, hogy vallás. A világ nagy, és tele van mindenféle néppel. Bizonyára nem ésszerűtlenség azt állítanunk, hogy a kereszténység egy bizonyos népre korlátozódott: Palesztinából indult, és gyakorlatilag nem jutott tovább Európanál. Ez az érv nagy hatással volt rám ifjúkoromban, és erősen hajlottam az etikai társaságokban gyakorta prédikált doktrina felé, mely szerint az emberiség egyetlen óriási és öntudatlan egyház, melynek alapja a mindenütt jelen való emberi lelkiismeret. A hitvallások az embereket elválasztják egymástól, de szerencsére ott az erkölcs, mely egyesíti őket. A lélek bejárhatja a legkülönösebb, legtávolibb országokat, eljuthat bármely korba, mégis mindenütt ugyanarra a természetes erkölcsi érzékre bukkan. Megláthatja Konfuciuszt az egzotikus keleti fák alatt, amint éppen papírra veti: „Ne lopj!" Kibetűzheti az őskori sivatagok legsötétebb hieroglifáit, s amit kibetűzött, annak ez lesz az értelme: „Kisfiúk mondják meg az igazat." Elhittem tehát a doktrinát, hogy ennek az erkölcsi érzéknek birtokában az emberiség egyetlen hatalmas testvériséget alkot, és hiszem ma is – sok más dologgal egyetemben. Mélységesen bosszantott, hogy a kereszténység azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha egész korszakok és birodalomnyi népek lettek volna megfosztva az igazságnak és értelemnek e világosságától. Hanem ekkor meglepő dologra leltem. Rájöttem, hogy ugyanazok az emberek, akik azt hirdették, hogy az emberiség Platóntól Emersonig egyetlen egyház, ugyanakkor azt is állították, hogy az erkölcs megváltozott, s ami igaz az egyik korban, nem igaz egy másikban. Ha teszem fel, oltárt kívánnék, azt válaszolnák, hogy teljesen fölösleges dolog, mert testvéreink, az emberek világos orákulumokat hagytak ránk s egyetemes szokásaikban és eszményeikben egyetlen hitvallást. Ha szerényen közbevetném: az em-

bernek egyetemes szokása, hogy oltárokat állít, agnosztikus tanítómestereim fordítanának egyet a köpönyegen, mondván: az emberek mindig is sötétségben és vad babonák között tévelyegtek. Naponta a kereszténység fejéhez vágják, hogy csak egy népnek hozott világosságot, a többit meg hagyta elpusztulni a sötétségben. Igen ám, de rájöttem arra is, mindennél jobban dagasztotta őket az a folytonos dicsekvés, hogy a tudomány és a haladás egyetlen nép fölfedezése, míg a többi nép odaveszett a sötétségben. Legfőbb vádjuk a kereszténység ellen egyúttal legfőbb dicséretük volt önmaguk számára, s úgy tetszett, mégiscsak van valami különös méltánytalanság abban, hogy mindkettőt egyszerre bizonygatják. Ha valami pogány vagy agnosztikus jelenség került elénk, arra emlékeztettek bennünket, hogy az egész emberiségnek egyetlen vallása van; ha ellenben misztikus vagy spirituális jelenség került szóba, azt kellett gondolnunk: micsoda képtelen vallásokban hisznek némelyek. Epiktetosz etikájában megbízhatunk, mert az erkölcs sohasem változik. De nem bízhatunk meg Bousset etikájában, mert az erkölcs folyton változik. Kétszáz év alatt változik, kétezer év alatt nem!

A dolog kezdett ijesztővé válni. Úgy tetszett, mintha nem is arról volna szó, elég romlott-e a kereszténység, hogy mindenféle bűnt magába foglaljon, hanem inkább arról, hogy nincs az a bot, amit el ne lehetne verni a hátán. Végtére is mi ez a megdöbbentő dolog, melynek oly lázasan iparkodnak az emberek ellentmondani, hogy közben azt se bánják, ha egymásnak ellentmondanak? Ugyanezt tapasztaltam minden oldalon. Nem akarok részletekbe bocsátkozni, de nehogy bárki is azt higgye: tisztességtelenül és szándékosan szedegettem össze példáimat, röviden megemlítek még néhányat. Bizonyos szkeptikusok azzal a főbenjáró bűnnel vádolták a kereszténységet, hogy megtámadta a családot; a kolostorok magányába és szemlélődésébe taszította az asszonyt, elszakította otthonától és gyermekeitől. Ám ekkor más szkeptikusok (valamivel felvilágosultabbak) a kereszténységnek azzal a főbenjáró bűnével hozakodtak elő, hogy ránk kényszerítette a családot és a házasságot; otthonaikat és gyermekeiket kiszolgáló rabszolgamunkára ítélte az asszonyokat, s megtiltotta nekik a magányt és a szemlélődést. A vádat szépen a visszájára fordították. Íme egy másik példa: az Apostoli Levelek és a Házassági Szertartás bizonyos passzusairól a keresztényellenes írók azt állították, hogy megvetően nyilatkoznak a nők intellektusáról. Én viszont

úgy találtam, hogy a kereszténye llenes írók azok, akik megvetően nyilatkoznak a nők intellektusáról, hiszen Európa-szerte azzal intézték el a templomot, hogy „oda csak az asszonyok járnak." Szemére vetették a kereszténységnek aszketizmusát – a szőrcsuhát és a száraz borsót. Ám a következő pillanatban pompáját és szertartásait vetették szemére – a porfir oltárt és az arany palástot. Becsmérelték, amiért túlontúl színtelen, s hogy nagyonis tarka. Vádolták azzal, hogy túlságosan korlátozza a nemiséget, míg Bradlaugh, a malthuziánus ki nem sütötte, hogy nem korlátozza eléggé. Egy szuszra vádolták a társadalmi formákhoz való ragaszkodással és vallási különcködéssel. Ugyanazon ateista pamflet kifogásolta egyenetlenségeit, merthogy: „egyikük ezt hiszi, másikuk amazt", majd kifogásolta egységét, hiszen: „a vélemények különbözősége akadályozza meg, hogy ebek harmincadjára ne kerüljön a világ." Egy szabadgondolkodó barátom ugyanazon beszélgetés során azért vádolta a kereszténységet, mert az megveti a zsidókat, a következő pillanatban viszont ő maga vetette meg a kerszténységet, amiért túlságosan zsidós.

Becsületes akartam maradni a dologban, és ez a szándékom most is; nem vontam le azt a következtetést, hogy a kereszténység ellen indított támadás alaptalan. Mindössze arra a következtetésre jutottam, hogy ha a kereszténység hamis, akkor mértéken felül az. Ugyanazon dologban társulhatnak efféle gonosz szörnyűségek, de akkor a dolog nagyon különös és egyedülálló. Vannak, akik zsugorik s tékozlók egyszerre, de ez ritkán fordul elő. Ugyancsak ritkaság, hogy valaki érzéki s egyszersmind aszketikus legyen. De ha az őrült ellentmondásoknak ez a tömkelege valóban létezik, hogy tudniillik ugyanaz a valaki békeszerető és vérszomjas, odavan a pompáért és a rongyos csuháért, szigorú erkölcsű, ám ugyanakkor kerítője minden természetellenes gyönyörnek, mit a szem megkíván, ellensége az asszonyoknak és együgyű menedéke, fennkölten pesszimista és balgán optimista, nos, ha ez a szörnyalak csakugyan létezik, van benne valami magasabbrendű és egyedülálló. Racionalista mestereim ugyanis e kivételes romlottságra semmiféle magyarázatot nem adtak. A kereszténység (teoretikusan szólva) az ő szemükben nem volt más, mint egy a jólismert mítoszok és emberi tévedések közül. Nem adták e csavaros és természetellenes gonoszság kulcsát a kezembe. És e paradox romlottság hovatovább természetfeletti méreteket öltött. Igaz is, majdnem annyira természetfeletti volt, mint a pápai csalhatatlanság. Egy

történelmi intézmény, amely sohasem működött helyesen, szakasztott olyan csoda, mint az az intézmény, amely mindenkor helyesen működik. Hirtelenjében csak az a magyarázat ötlött az eszembe, hogy a kereszténység nem a mennyországból jött, hanem a pokolból. Valóban, ha a Názáreti Jézus nem a Krisztus volt, csakis az Antikrisztus lehetett.

És akkor, egy csöndes órán, villámként csapott belém egy furcsa gondolat. Váratlanul eszembe jutott egy másik magyarázat. Tegyük fel, hogy sok mindent hallottunk már valakiről. Tanácstalanul állunk vele szemben, mert egyesek azt állították róla, hogy túlságosan magas, mások meg azt, hogy túlságosan alacsony; egyesek kifogásolták kövérségét, mások azon siránkoztak, hogy milyen ösztövér; egyesek azt mondták, hogy túlságosan barna, mások meg azt, hogy túlságosan szőke. Az egyik magyarázat az lehet (ismerjük már), hogy az illető furcsa egy alak. De van egy másik magyarázat. Lehetséges, hogy az illető egészen normális. A hórihorgas emberek alacsonynak találják, az apró termetűek meg magasnak. Pocakot eresztett vén kosok szerint vékonydongájú, elaszott vén dandyk viszont úgy gondolják, hogy túlhízta az elegancia karcsú vonalait. A lenszőke svédek talán feketének tekintik, a négerek viszont kifejezetten szőkének. Egyszóval lehetséges, hogy épp ez a rendkívüli alak a rendes, a normális és centrális. Végtére is, talán a kereszténység az egészséges, és kritikusai azok, akik bolondok – mindegyik a maga módján. E föltételezés igazságát úgy próbáltam ellenőrizni, hogy megkérdeztem magamtól, nincs-e a vádaskodókban valami morbiditás, amely megmagyarázza a vádat. És meglepődve tapasztaltam, hogy a kulcs beleillik a zárba. Nyilvánvalóan furcsa volt például, hogy a modern világ önsanyargatással s ugyanakkor művészi pompával vádolja a kereszténységet. Ámde furcsa volt az is, rendkívül furcsa, hogy épp a modern világ volt az, amelyben a testi luxus a művészi pompa ordító hiányával társult. A modern világ Becket öltözékét túlságosan pompázónak, étkezését túlságosan szegényesnek találta. De hát akkor a modern ember igazán kivételes jelenség a történelemben, mert nem volt még rá példa, hogy ilyen pazar lakomákat adtak volna ilyen csúf ruhákban. A modern ember pontosan ott találta az egyházat túlontúl egyszerűnek, ahol a modern élet túlságosan bonyolult; és az egyházat pontosan ott ítélte túlságosan fényűzőnek, ahol a modern élet túlságosan szürke. Az az ember, aki nem kedveli a böjtöt és az egyszerű

étkezést, bolondja az inyenc lakomáknak. És az, aki nem kedveli a miseruhát, idétlen pantallót hord. S ha van valami őrültség a dologban, hát a pantalló az, s nem a természetes redőkben aláhulló palást; az inyenc lakoma őrültség, de a kenyér és a bor nem az.

Valamennyi esetet megvizsgáltam, és kiderült, hogy a kulcs mindenütt beleillik a zárba. Könnyű volt most már megmagyarázni, hogy a keresztények boldogtalansága miért ingerelte Swinburne-t, s miért ingerelte még inkább azok boldogsága; nem a kereszténység volt súlyos beteg, hanem Swinburne. A kereszténység korlátozásai egyszerűen azért szomorították el, mert hedonistább természet volt, mint amennyire egy egészséges embertől elvárható. A keresztény hit azért bőszítette fel, mert az egészséges ember mértékén felül pesszimista volt. Hasonlóképp: a malthusiánusok ösztönösen támadták a kereszténységet, éspedig nem azért, mert a kereszténységben van valami antimalthusiánus, hanem azért, mert a malthusianizmusban van valami embertelen.

Mindamellett azt is éreztem, hogy a kereszténység nem pusztán ésszerű, és nem áll az arany középúton. Volt benne valami felfokozottság, sőt szertelenség, mely igazolni látszott a szekularisták felületes bírálatait. Lehet, hogy a kereszténység bölcs, sőt egyre inkább megerősödött bennem a gondolat, hogy valóban az, de bölcsessége nem evilági bölcsesség; nem pusztán illedelmes és mértékletes. Harcias keresztesei és szelíd szentjei valahogy kiegyensúlyozták egymást, de a keresztesek nagyon harciasak, a szentek meg nagyon szelídek voltak – mindkettő mértéken fölül. És akkor, töprengéseimnek épp ezen a pontján jutott eszembe mindaz, amit a mártírról és az öngyilkosról gondoltam. Ismét egy ellentmondás került elém, s én fölfedeztem benne az igazságot. A credo paradoxonjai közül a szkeptikusok ezt is hamisnak ítélték, én viszont úgy találtam, hogy igaz. Bármily őrülten szerették a keresztények a mártírt és gyűlölték az öngyilkosságot, hevesebben nem gyűlölhették nálamnál, pedig akkor még csak nem is álmodtam a kereszténységről. A szellemi folyamat legnehezebb és legérdekesebb útja nyílt meg ekkor előttem, és megpróbáltam e gondolatot a teológia hatalmas rendszerében végignyomozni. Magát a gondolatot már körvonalaztam, amikor az optimistáról és pesszimistáról volt szó; nem keveréket vagy kompromisszumot kívánunk, hanem mindkét dolgot – energiájuk csúcspontján; lángoló szeretetet és lángoló gyűlöletet. Ám ez a kombináció centrális gondolata

az ortodox teológiának. Mert az ortodox teológia különösképpen ragaszkodott ahhoz, hogy Krisztus nem valamiféle Istentől és embertől távol álló lény, mint a tündérek, sem pedig félig ember és félig nem az, mint a kentaur, hanem mindkettő egyszerre és mélységesen: egészen ember és egészen Isten. Haladjunk most e gondolat ösvényén tovább.

Minden egészséges ember tudja, hogy az egészség bizonyos egyensúlyban rejlik; szertelenségében az egyik ember túl sokat eszik, a másik túl keveset. A modernek közül néhányan a haladás és a fejlődés homályos verzióival állottak elő, hogy felborítsák a *μέσον*-t, az arisztoteleszi egyensúlyt. Mintha azt akarnák velünk elhitetni, hogy a fejlődés során egyre jobban fogunk koplalni vagy egyre kiadósabb reggeliket eszünk. Ám a gondolkodó elmék ezután sem kételkedtek a *μέσον* nagy igazságában, s a moderneknek nem sikerült felborítani semmiféle egyensúlyt, csakis a magukét. Föltéve, hogy az egyensúlyt valóban meg kell őriznünk, a dologban épp az a fő kérdés: miképpen tartható fönn ez az egyensúly. Ez volt a probléma, melyet a pogányság igyekezett megoldani; ez volt a probléma, melyet (úgy vélem) megoldott a kereszténység – éspedig igen különös módon oldotta meg.

A pogányság azt hirdette, hogy az erény az egyensúlyban rejlik; a kereszténység azt hirdette, hogy a konfliktusban rejlik: két nyilvánvalóan ellentétes szenvedély összeütközésében. Alapjában véve ezek a szenvedélyek nem ellentmondók, de természetüknél fogva nehéz őket egyszerre fönntartani. Haladjunk egy pillanatra a mártír és az öngyilkos kérdésének nyomán, s nézzük a bátorság esetét. Nincs az a fogalom, mely a racionalista okoskodók fejét és definícióit annyira megzavarta és összekuszálta volna, mint éppen ez. A bátorság fogalmában ugyanis ellentmondás rejlik. Roppant életvágy, mely a halálra való készség formáját ölti. „Aki elveszti életét, megtalálja azt": s ez nem valamiféle szenteknek vagy hősöknek szóló miszticizmus csupán. Mindennapos jótanács a tengerészeknek és hegymászóknak is. Ki lehetne nyomtatni egy alpesi kalauzban vagy egy katonai gyakorlókönyvben. E paradoxon a bátorság alapelvét foglalja magába, a legföldibb és legbrutálisabb bátorságét is. A tengertől elsodort ember úgy mentheti meg az életét, ha egy szirtfokon kockára teszi. Csak úgy menekülhet meg a haláltól, ha folyton mellette halad. Egy katona csak akkor tudja magát kivágni az ellenség gyűrűjéből, ha erős életvágya a halál iránti furcsa nemtörődömséggel párosul. Ha nincs más

benne, mint az élethez való ragaszkodás, elgyávul és nem fog megmenekülni. Ha pedig folyton csak a halált várja, öngyilkost csinál önmagából, és nem sok esélye marad, hogy megmenekül. Elszánt közönnyel kell az életért küzdenie; úgy kell szomjúhoznia az életet, mint a vizet, s úgy kell kiinnia a halált, mint a bort. Úgy vélem, egyetlen filozófusnak sem sikerült megvilágítania e romantikus rejtélyt, s hogy nekem se sikerült, ez egészen biztos. A kereszténység azonban tovább lépett; megvonta még a határokat is, az öngyilkos átkozott sírja áll az egyik, s a hősé a másik oldalon. Megmutatta, mi a különbség a két ember között: egyikük azért hal meg, hogy éljen, másikuk azért hal meg, hogy meghaljon. És az európai lándzsák fölött azóta is ott táncol a vitézség misztériumának lobogója: a keresztény bátorságé, amely megveti a halált, ellentétben a kínai bátorsággal, amely megveti az életet.

És egyszerre fölfedeztem, hogy e kettős szenvedély a kulcsa az egész keresztény etikának. Két zabolátlan érzelem összecsapásából a keresztény vallás létrehozott valami mérsékletet. Vegyük például a szerénységet: ama egyensúlyt a büszkeség és megalázkodás között. Az átlagos pogány, miként az átlagos agnosztikus, csak annyit tudott mondani, hogy elégedett önmagával, ámde nem orcátlánul, hogy vannak nála jobbak és rosszabbak, s hogy jutalmai korlátozottak ugyan, de biztosan megkapja őket. Egyszóval: emelt fővel jár, de nem hordja fenn az orrát. Férfias és ésszerű álláspont, de felhozható ellene az a kifogás, melyet az optimizmus és pesszimizmus közötti kompromisszum, illetve Matthew Arnold „rezignációja" kapcsán említettem. Mivel két dolog keveréke, föl is hígul benne mind a két dolog; egyik sincs jelen teljes erejében és jellegzetes színében. Ez az ildomos büszkeség nem emeli föl a szívet, miként a trombitaszó, nem jársz tőle bíborban s aranyban. Másfelől, ez a jámbor racionalista szerénység nem tisztítja meg tűzzel a lelket, nem lesz tőle oly átlátszóvá a lélek, mint a kristály; nem csinál (mint a szigorú és kutató alázat) kisgyermeket belőlünk, aki le tud ülni egy fűszál tövébe. Nem adja meg azt a lehetőséget, hogy az ember fölfele nézhessen és csodákat lásson; mert Alice-nak picinnyé kell változnia, hogy bejusson Csodaországba. A racionalisták szerénysége kétszeresen vesztes: elveszíti a büszkeség és az alázatosság költészetét. A kereszténység viszont, az említett különös módon, arra törekedett, hogy mindkettőt megmentse.

Elválasztotta egymástól a két ideát, és mindkettőt eltúlozta. Egyfelől az Embernek gőgösebbnek kellett lennie, mint valaha is lehetett; másfelől alázatosabbnak kellett lennie, mint bármikor azelőtt. Mint Ember, én vagyok a teremtés koronája. Mint ember a többi közül: a legnagyobb bűnös vagyok. El kellett tűnnie minden olyan alázatnak, amely merő pesszimizmus volt, és csak annyit jelentett, hogy az embernek bizonytalan és silány felfogása van rendeltetéséről. Nem kellett többé hallgatnunk az Ecclesiasták jajongását amiatt, hogy az ember nem több az oktalan állatnál, sem Homérosz rettentő kesergését amiatt, hogy az ember a legszomorúbb állat a föld színén. Az ember ezentúl Istennek kertben sétáló szobra volt. Az ember minden oktalan állatnak fölötte áll; és az ember csak azért szomorú, mert nem állat, hanem bukott Isten. A görögök úgy beszéltek az emberről, mint valami csúszómászóról, aki hozzátapad a földhöz. Most pedig úgy járkált az ember a földön, mint aki meg akarja hódítani. A kereszténység ilymódon ragaszkodott az ember méltóságának gondolatához, melyet csak a napfény tündöklésű korona és a páva kiterjesztett legyezőjének pompája tudott kifejezni. Ugyanakkor ragaszkodott az ember nyomorult törpeségének gondolatához, melyet nem tudott kifejezni más, csak a böjt és a fantasztikus megalázkodás, a szürke hamu és a fehér hó – Szent Domonkos és Szent Bernát. Mikor az ember elgondolkodik önmagáról, az égvilágon semmi sem korlátozza abban, hogy a legzordabb önsanyargatásba kezdjen, és kimondja a legkeserűbb igazságokat is. A realista úriember addig csépelheti magát, amíg csak jólesik. Szabad a tér a boldog pesszimistának! Kedvére szidhatja önmagát, csak ne káromolja létezésének eredendő célját; hadd nevezze önmagát hülyének, sőt átkozott hülyének (bár ez amolyan kálvinista dolog), csak azt ne merje mondani, hogy a hülye nem érdemes arra, hogy üdvözüljön. Nem mondhatja azt, hogy az ember mint ember értéktelen. Más szóval: az Egyháznak sikerült ez esetben is két, szélsőséges ellentétet társítania, éspedig azáltal, hogy mindkettőt megtartotta, s mindkettőt a maga szélsőségében tartotta meg. Az Egyház határozottan állította mind a kettőt. Az ember nem gondolhat eléggé keveset önmagáról. Az ember nem gondolhat eléggé sokat a lelkéről.

Nézzünk egy másik esetet: az irgalmasság bonyolult kérdését, mely néhány fölöttébb irgalmatlan idealista szemében valami egészen egyszerű dolog. Az irgalmasság éppúgy paradoxon, mint a szerénység és

a bátorság. Nyersebben fogalmazva: az irgalmasság két magatartás közül valamelyik – megbocsátom a megbocsáthatatlan cselekedetet, vagy szeretem azt az embert, aki nem szeretetreméltó. Ám ha megkérdezzük magunktól (miként a büszkeség esetében tettük), hogyan vélekedne e kérdésről egy értelmes pogány, alighanem a dolog gyökerénél kell kezdenünk. Az értelmes pogány azt mondaná, hogy vannak emberek, akiknek megbocsátunk, és vannak olyanok, akiknek nem bocsáthatunk meg. Egy rabszolgán, aki bort lopott, csak kacagni lehet; de a rabszolgát, aki elárulta jótevőjét, meg lehet ölni, s még haló poraiban is csak átok illeti. Ha a tett megbocsátható, megbocsáthatunk az embernek is. Ez megint csak ésszerű, sőt életrevaló dolog, de nem több, mint fölhígítás. Nem ad teret az igazságtalanság fölött való őszinte elszörnyedésnek, mely legszebb tulajdonsága az ártatlanoknak. És nem ad teret a szeretetnek, mely az emberre mint olyanra irányul, s legfőbb varázsa az irgalmasoknak. A kereszténység úgy lépett közbe itt is, mint az előző esetben. Meglepő módon karddal érkezett, és a dolgot kettévágta. Elválasztotta a bűnt a bűnöstől. A bűnösnek hetvenhétszer is megbocsáthatunk. De a bűnt egyáltalán nem szabad megbocsátani. Nem elég az, hogy a bortolvaj rabszolga részben haragot ébreszt, részben jóindulatot. A tolvajlásra sokkal jobban kell haragudni, mint azelőtt, s mégis: a tolvajjal szemben sokkal nagyobb jóindulattal kell lennünk, mint azelőtt bármikor. Megnyílt a tér, melyben a gyűlölet és a szeretet kitombolhatja magát. S mennél inkább eltöprengtem a kereszténységen, annál világosabban láttam, hogy valahányszor szabályt és rendet teremtett, e rendnek fő célja az volt, hogy teret adjon, melyben kitombolhatja magát mindaz, ami jó.

A szellemi és érzelmi szabadság korántsem olyan egyszerű, mint amilyennek látszik. A törvényeknek és korlátozásoknak valójában éppoly gondos egyensúlyát igénylik, mint a társadalmi és politikai szabadság. A közönséges esztétikus anarchista, aki azzal indul, hogy minden érzést szabadjára enged, végülis belegabalyodik egy paradoxonba, amely lehetetlenné teszi, hogy bármit is érezzen egyáltalán. Kiszakítja magát az otthon kötelékeiből, hogy futhasson a költészet után. De ha nem érzi többé az otthon korlátait, nem élheti meg a maga „odüsszeáját". Megszabadult a nemzeti előítéletektől, és a hazafiságon kívül áll. Ám ha kívül áll a hazafiságon, nem érti meg az V. Henriket. Az ilyesfajta irodalmár egyszerűen kívül áll minden iro-

dalmon: sokkal inkább börtönben él, mint akármely bigott. Mert ha fal van közötted és a világ között, majdnem egyre megy, mit mondasz magadról: azt állítod-e, hogy bezártak, vagy azt, hogy kicsuktak. Nem olyan egyetemességet akarunk, mely kívül esik az egészséges érzelmeken; olyan egyetemességet akarunk, mely azokon belül esik. A kettő között a különbség abban áll, hogy az egyik esetben úgy vagyok szabad, mint aki nincs börtönbe zárva, a másik esetben meg úgy, ahogy az ember szabadon élhet városában. Független vagyok a Windsor Castle-tól (vagyis nem fognak ott erőszakkal), de semmiesetre sem vagyok független ama épülettől. Hogyan lehetünk megközelítően függetlenek a nemes érzelmektől, hogy hamisság és meghasonlás nélkül valami tiszta térbe lendítsük őket? Nos hát, ezt a kérdést oldotta meg sikerrel a párhuzamos szenvedélyekről szóló keresztény paradoxon. Miután megszületett a dogma az isteni és ördögi erők szakadatlan harcáról, a lázadó és önmagát pusztító világról, a keresztény optimizmus és pesszimizmus, a tiszta költészethez hasonlóan, oly gáttalanul kezdett alázuhogni, mint egy roppant vízesés.

Szent Ferenc, dicsérvén mindent, ami jó, harsányabb optimista lehetett, mint Walt Whitman. Szent Jeromos, mennydörögve minden ellen, ami rossz, feketébbre festhette a világot, mint Schopenhauer. Mindkét szenvedély szabadon érvényesülhetett, mert mindkettő ott volt a helyén. Az optimista kedvére dicsérhette a bíbor lobogókat, aranyló trombitákat, a hadbavonulók vidám indulóját. De nem mondhatta, hogy a harc szükségtelen. A pesszimista oly sötét képet festhetett a gyilkos menetelésekről, vérző sebekről, amilyet csak akart. De nem mondhatta, hogy a harc reménytelen. És ugyanúgy áll a dolog a többi erkölcsi problémával: a büszkeséggel, az ellenállással és a részvéttel. Miután meghatározta az alapelvet, az Egyház nemcsak hogy látszólag összeegyeztethetetlen dolgokat tartott fönn egymás mellett, hanem ami ennél is több: megengedte, hogy olyan művészi erővel törjenek ki, ahogy máskülönben csak egy anarchista számára lett volna lehetséges. A szelídség drámaibb lett, mint a téboly. A történelmi kereszténység az erkölcs magasrendű és különös színjátékává magasztosult, melyben a dolgok úgy viszonyultak az erényhez, mint Nero gaztettei a bűnhöz. A felháborodás és könyörületesség szelleme rettentő és elragadó formákat öltött, kezdve a vad szerzetestől, aki mint egy kutyát, megkorbácsolta az első és legnagyobb Plantagenetet, egészen Szent Katalin magasztos szánalmáig,

aki a vesztőhelyen megcsókolta a gonosztevő véres fejét. A költészetet nemcsak megírni lehetett akkor, de elő is lehetett adni. E monumentális és hősies erkölcsi magatartás a természetfölötti vallással együtt egészen kihalt. Ők, akik alázatosak voltak, méltán dicsekedhettek önmagukkal; mi azonban túlságosan büszkék vagyunk, semhogy jelentékenyek lehetnénk. Erkölcstanítóink okosan érvelnek a börtönreformok érdekében; de nem valószínű, hogy megérjük a napot, amikor Mr. Cadbury, vagy más kiváló emberbarát, bemegy a readingi fegyházba, hogy az akasztott ember tetemét átölelje, mielőtt oltatlan mészbe vetik. Erkölcstanítóink jámbor írásokat tesznek közzé a milliomosok hatalma ellen; de nem valószínű, hogy megérjük a napot, amikor Rockefellert, vagy más modern zsarnokot, nyilvánosan megkorbácsolják a Westminster Abbeyben.

Így azután a szekularisták kettős vádjai, bár magukra a szekularistákra csak zűrzavart és sötétséget hoztak, világosságot árasztottak a hitre. Való igaz, hogy a történelmi kereszténység egyaránt hangsúlyozta a cölibátus és a család fontosságát. Egyszerre kardoskodott (ha szabad így mondanom) amellett, hogy legyenek gyermekeink, és hogy ne legyenek. Megtartotta őket egymás mellett, mint két erőteljes színt: a pirosat meg a fehéret; mint a pirosat meg a fehéret Szent György pajzsán. Mindig egészséges gyűlöletet érzett a rózsaszín iránt. Gyűlöli a színek keverését, mely silány kibúvója a filozófusoknak. Gyűlöli, ha a fekete szín a fehérbe megy át, mert az eredmény: piszkos szürke. A kereszténység szüzességgel kapcsolatos egész teóriáját jelképesen azzal az állítással is kifejezhetnénk, hogy a fehér is szín, és nem pusztán valamiféle szín hiánya. Mondanivalóm lényege tehát a következő: a kereszténység a legtöbb esetben arra törekedett, hogy megtartson egymás mellett két színt, ámde mindkettőt tisztán. Ez az együttlét nem keverék, mint a barna és lila; inkább olyan, mint a színjátszó selyem, mert a színjátszó selyem szálai mindig derékszögben állnak, és mintázata a kereszt.

Ugyanúgy állunk azokkal az ellentmondó vádakkal is, melyeket a keresztényellenesek az öldöklés és megalázkodás vonatkozásában hangoztatnak. Kétségtelen, hogy az Egyház némelyeknek azt mondotta: harcoljanak, másoknak meg azt, hogy ne harcoljanak; viszont kétségtelen az is, hogy akik harcoltak, úgy csaptak le az ellenfélre, mint az égből szakadt villám, akik meg nem harcoltak, olyan mozdulatlanok voltak, akár egy szobor. Mindez egyszerűen annyit jelent,

hogy az Egyház felhasználta Felsőbbrendű embereit és tolsztojánusait egyaránt. Mégiscsak kell valami jónak lennie a hadi életben, ha annyi jó embernek okozott örömet, hogy beállhat katonának. És szintúgy kell valami jónak lennie a béketűrésben, ha annyi jó embernek okozott örömet, hogy kvéker lehet. Az Egyház mindössze annyit tett (már amennyire lehetséges), hogy e jó dolgok ne üthessék ki a nyeregből egymást. Megéltek szépen egymás mellett. A tolsztojánusok, akiknek szerzetesi aggályaik voltak, szerzetesrendbe léptek. A kvékerek meg klubot alapítottak szekta helyett. A szerzetesek elmondták mindazt, amit Tolsztoj elmondott; félreérthetetlen panaszaikban eljajongták, hogy a háborúk kegyetlenek, és a bosszú hiábavaló. De a tolsztojánusoknak nincs egészen igazuk, amikor tanaikkal befutkossák az egész világot; és a hivő századokban ezt nem is tehették volna meg. A világ nem vesztette szem elől Sir James Douglas utolsó pásztorlevelét, sem Jean d'Arc lobogóját. E valódi gyöngédség és valódi harciasság olykor találkozott, és igazolták összetartozásukat; minden próféta paradoxona beteljesült, és Szent Lajos lelkében együtt heverészett az oroszlán és a bárány. Ám ne feledjük, hogy e textust nagyon is fölületesen értelmezik. Szüntelenül azt bizonygatják, főként a tolsztojánus törekvések, hogy ha az oroszlán lefekszik a bárány mellé, olyan szelíd lesz, mint a bárány. Ez viszont brutális bekebelezés és imperializmus a bárány részéről. A dolog egyszerű: a bárány elnyeli az oroszlánt, ahelyett, hogy az oroszlán falná fel a bárányt. Ám a valódi probléma ez: lefekhet-e az oroszlán a bárány mellé, s megőrizheti-e mégis királyi vadságát? Ezt a problémát igyekezett az Egyház megoldani, ez az a csoda, amelyet végbevitt.

Erre gondoltam én, mikor arról volt szó, föl tudjuk-e fedezni az élet rejtett különcségeit; meg tudjuk-e állapítani, hogy az ember szíve balfelől van és nem középen; s nem csupán azt ismerjük fel, hogy a föld gömbölyű, hanem pontosan tudjuk azt is, hogy hol lapos. A keresztény tan kiderítette az élet furcsaságait. Nemcsak a törvényt fedezte fel, hanem a kivételeket is előre látta. Nagyon alábecsülik a kereszténységet, akik azt állítják, hogy fölfedezte az irgalmasságot. Bárki fölfedezhette volna, sőt föl is fedezte mindenki. Ám fölfedezni azt, hogy miként lehetünk könyörületesek és egyúttal szigorúk – annyit jelent, mint előre látni az emberi természet egyik különleges szükségletét. Mert senki sem kívánja, hogy megbocsássanak neki egy nagy bűnt, mintha az kis bűn volna. Bárki mondhatja, hogy ne le-

gyünk se egészen nyomorultak, se egészen boldogok. Ám kitalálni azt, hogyan lehet az ember egészen nyomorult annak a lehetőségnek elvesztése nélkül, hogy egészen boldog legyen – ez bizony pszichológiai fölfedezés! Bárki mondhatja: „Ne légy se kevély, se megalázkodó!" – de ez csak korlátozás. Ám azt mondani: „Itt kevélykedhetsz, amott alázkodj meg!" – ez bizony emancipáció!

Íme, a keresztény etika nagy ténye: fölfedezett egy új egyensúlyt. A pogányság olyan volt, mint egy márványoszlop, mely szimmetrikus arányai következtében egyenesen áll. A kereszténység egy hatalmas, kicsipkézett és regényes sziklához hasonló, mely talapzatán egy érintéstől is meginog, s mégis áll rendületlenül egy ezredéven át, mert szertelen kiszögellései pontosan kiegyensúlyozzák egymást. Egy gótikus katedrális oszlopai mind különbözőek, de mindegyik szükséges. Úgy látszik, hogy minden támaszték véletlenszerű és fantasztikus, mintha minden gyámpillér el akarna szállni. Ugyanígy egyensúlyozzák ki a látszólagos véletlenek a kereszténységben egymást. Arany és bíbor öltözéke alatt Becket Tamás darócinget viselt, és sok minden szól e párosítás mellett; mert a darócing néki vált javára, míg a bíbor s az arany az utca emberének. S ez mégiscsak többet ér, mint a modern milliomos szokása, aki szolíd barnában vagy feketében járkál a külvilág előtt, és aranyat hord a szíve fölött. Ám az egyensúly nem mindig egy valakinek testén mutatkozott, mint például Becketén, hanem gyakorta egyidejűleg a keresztény világ testének különböző pontjain. Mert valaki imádkozott és böjtölt a havas Északon, virágeső hullhatott Dél városaiban az ő ünnepén, s mert néhány megszállott vízzel oltotta szomjúságát Szíria sivatagjaiban, az emberek még almabort is ihattak Anglia gyümölcsöskertjeiben. Ezért van az, hogy a kereszténység sokkal jobban zavarba ejt, de sokkal érdekesebb is, mint a pogányság, mint ahogy az amiens-i székesegyház nem jobb, de érdekesebb, mint a Parthenon. Ha bárkinek bizonyítékra van szüksége, jusson eszébe az a különös tény, hogy a kereszténység alatt Európa (miközben megtartotta egységét) önálló nemzetekre tagozódott. A hazafiság tökéletes példája két ellentétes erő bölcs egyensúlyának. A pogány birodalom ösztöne ezt súgta volna: „Legyetek mind római polgárok, valamennyien egyformák; a germánok ne legyenek olyan lassúak és tisztelettudók, a franciák ne legyenek olyan élénkek és fürkészők!" Ám a keresztény Európa ösztöne ezt súgja: „Maradjanak csak a germánok lassúak és tisztelettudók, hogy a fran-

ciák annál biztonságosabban lehessenek élénkek és fürkészők!" Mi majd kiegyenlítjük ezeket a túlzásokat. A képtelenség, melynek Németország a neve, korrigálni fogja a tébolyt, melyet Franciaországnak hívnak.

S végül, ami a legfontosabb: ez a magyarázata annak, amit a modern kritikusok oly megmagyarázhatatlannak találtak a kereszténység történetében. Azokra a rettentő háborúságokra gondolok, melyek a teológia részletkérdései miatt támadtak, a földrengésszerű érzelmekre, melyeket egyetlen szó vagy egy gesztus idézett elő. Akárhányszor csak egy hüvelyknyi eltérésről volt szó; de egy hüvelyknyi eltérés minden, ha az egyensúly forog kockán. Bizonyos dolgokban az Egyház egy hüvelyknyi eltérést sem engedhetett meg magának, ha továbbra is folytatni akarta e rendhagyó egyensúly fönntartásának nagy és merész kísérletét. A keresztény pásztor nem juhnyájat terel, hanem egy hordányi bikát és tigrist, rettentő ideálokat és falánk doktrinákat, melyek közül bármelyik képes volna arra, hogy tévtanaival új vallást alapítson, és romlásba döntse a világot. Ne feledjük, hogy az Egyház veszélyes eszmék terjesztésére vállalkozott; oroszlánt kellett megszelídítenie, a világot. A Szentlélektől való fogantatás, az istenember halála, a bűnök bocsánata, a próféciák teljesülése (jól tudjuk) – mind olyan eszme, melyeknek elég egy érintés, hogy istenkáromló és elvadult erőkké változzanak. Ha Dél-Európa kézművesei akár egyetlen láncszemet elejtenek, a pesszimizmus ősi oroszlánja széttépte volna láncát Észak elfeledett erdőségeiben. E teológiai kiegyenlítődésekről majd később kell beszélnem. Ezúttal elegendő, ha nem tévesztjük szem elől, hogy a legapróbb doktrinális tévedés a legrettentőbb ostobaságokat szabadíthatta volna a világ nyakára. Egy rosszul fogalmazott mondat a szimbolizmus természetéről elpusztíthatta volna Európa legjobb szobrait. Egyetlen definícióbeli pontatlanság véget vethetett volna minden táncnak, elhervaszthatott volna minden karácsonyfát, összetörhetett volna minden húsvéti tojást. A doktrinákat szigorúan kellett megfogalmazni, hogy az ember annál inkább élvezhesse általános szabadságjogait. Az Egyháznak gondosnak kellett lennie, hogy gondtalan lehessen a világ.

Íme, az ortodoxia izgató regénye. Az emberek annak a bolond szokásnak rabjává lettek, hogy úgy beszélnek az ortodoxiáról, mint valami nehézkes, sivár és megülepedett dologról. Pedig nincs az ortodoxiánál kockázatosabb és érdekfeszítőbb. Az ortodoxia maga az

egészség; és az egészség mindig drámaibb, mint a téboly. Az ortodoxia annak az embernek az egyensúlya, aki őrülten száguldó lovak mögött tartja a gyeplőszárat, s bár látszólag hol erre, hol arra dől és meginog, mégis megőrzi minden egyes testtartásában a szobrok szépségét és az aritmetika pontosságát. Korai napjaiban az Egyház fölvette a versenyt a legszilajabb és leggyorsabb harci paripákkal; mégis történelmietlen dolog lenne, ha azt állítanók, hogy egyetlen őrült idea ösvényén vágtatott, mint a vulgáris fanatizmus. Egyszer balra tért el, majd jobbra kanyarodott, hogy kikerüljön roppant akadályokat. Az egyik oldalon maga mögött hagyta az arianizmus irdatlan tömegét, melyet jól megtámogattak a világi hatalmak, hogy túlságosan világivá tegyék a kereszténységet. A következő pillanatban megint nagyot kanyarodott, hogy kikerülje az orientalizmust, mely a kereszténységet túlságosan is világiatlanná tehette volna. Az ortodox Egyház sohasem tért a kitaposott útra, nem fogadta el a konvenciókat; az ortodox Egyház sohasem volt tiszteletreméltóan mértékletes. Könnyebb lett volna elfogadnia az ariánusok földi hatalmát. Könnyebb lett volna a kálvinista 17. században belehajtani a predesztináció feneketlen árkába. Könnyű őrültnek, könnyű eretneknek lenni. Mindig könnyű a kor feje után indulni, de nehéz dolog vigyázni saját fejünkre. Mindig könnyű modernistának, mindig könnyű sznobnak lenni. Könnyű lett volna belezuhanni a tévedések és túlzások e nyílt csapdáiba, melyek mint egymást váltó divatok és szekták húzódnak végig a kereszténység történelmi útján. Mindig könnyű elesni; hiszen temérdek sarok van, ahol el lehet botolni, de csak egy van, ahol meg lehet állni. Magától értetődő és kényelmes dolog lett volna belezuhanni, a gnoszticizmustól a keresztény scientistákig, valamelyik hóbortba. Ámde kikerülni mindezt: szédítő kaland; és lelki szemeim előtt mennydörögve száguld az égi szekér korszakokon át, az ostoba eretnekségek hanyattesnek vagy orra buknak, míg a merész igazság, bár meginog, diadalmasan megáll.

VII. fejezet

ÖRÖK FORRADALOM

Leszögeztük a következő tételeket: először is, hogy szükségünk van valamilyen hitre az életben, már csak azért is, hogy tökéletesebbé tegyük; másodszor, hogy szükséges a dolgok jelen állapotával szemben tanúsított elégedetlenség, már csak azért is, hogy elégedettek legyünk; harmadszor, hogy e szükségszerű elégedettség és szükségszerű elégedetlenség eléréséhez nem elegendő a sztoikus kézenfekvő egyensúlya. A puszta rezignációban ugyanis nincs benne sem a gyönyör gigászi könnyedsége, sem pedig a fájdalom nagyszerű türelmetlensége. Ha azt a tanácsot kapjuk, hogy tűrjünk fogvicsorítva, hevesen titalkozunk. Ellenvetésünk pedig az, hogy aki semmi mást nem tesz, csak tűr, az nem szokott vicsorogni. A görögök hősök nem vicsorítják fogukat, de a vízköpő sárkányok igen, merthogy keresztények. Ha a keresztény örül, öröme iszonyatos. Krisztus az egész gótikus építészetet megjövendölte abban az órában, midőn a felajzottak és komoran fennköltek (olyanok, mint akik napjainkban leszapulják a verklit) helytelenítették a jeruzsálemi utcagyerekek kiáltozását. Így szólt: „Ha ezek hallgatnak, maguk a kövek fognak majd kiáltani." Szellemétől ihletetten mint lármás kórus kelt életre a középkori székesegyházak homlokzata: megannyi kiáltó arc és tátott száj. Beteljesült a jövendölés – kiáltanak a kövek!

Ha a föntebbit elismerjük, jóllelehet csak a vita kedvéért, visszatérhetünk előző gondolatmenetünkhöz, mely a természetes emberrel volt kapcsolatos, akit a skótok (sajnálatos bizalmaskodással) csak úgy hívnak, hogy „az Öreg." Akkor viszont föl kell tennünk egy nyilvánvaló kérdést. Szükségünk van bizonyos elégedettségre, már csak azért is, hogy a dolgokat jobbá tegyük. Igen ám, de mit értünk jobbításon? Amit a modern ember válaszul összefecseg, az többnyire olyan érvelés, mely körben forog, abban a körben, melyről azt mondottuk, hogy az őrültség és a merő racionalizmus szimbóluma. Az evolúció csak akkor jó, ha jót eredményez; a jó viszont csak akkor jó, ha elősegíti az evolúciót. Az elefánt a teknősbéka hátán áll, a teknősbéke az elefánton.

Nyilvánvaló, hogy ideálunkat nem származtathatjuk valamiféle természeti elvből; egyszerűen azért, mert a természetben (nem szá-

mítva néhány emberi és isteni teóriát) nincsenek elvek. Napjaink rövideszű antidemokratája például ünnepélyesen kijelenti, hogy a természetben nincsen egyenlőség. Igaza van, de nem látja azt, ami e kijelentéshez logikailag hozzátartozik. A természetben nincs egyenlőség, de egyenlőtlenség sincsen. Az egyenlőtlenség, éppúgy mint az egyenlőség, feltételezi a zsinórmértéket. Az állatok anarchiájába arisztokráciát beleolvasni éppoly érzelgős dolog, mintha demokráciát olvasnánk bele. Az arisztokrácia és demokrácia egyaránt emberi ideálok: az egyik azt állítja, hogy minden ember értékes, a másik meg azt, hogy vannak, akik értékesebbek. A természet azonban nem állítja, hogy a macskák értékesebbek volnának, mint az egerek; a természet nem értelmez. Így azután azt se mondja, hogy a macska irigylésreméltó, az egér meg szánandó. Mi azonban magasabbrendűnek tartjuk a macskát, mert van egy sajátos filozófiánk (legalábbis többségünknek), mely szerint az élet jobb, mint a halál. De ha az egér német pesszimista egér volna, meg se fordulna a fejében, hogy magát a macska által legyőzöttnek tekintse. Valószínűleg azt gondolná, hogy övé a pálma, mert előbb mondott búcsút az életnek, mint a macska. Netán úgy érezné, hogy életben tartván a macskát, iszonyú büntetéssel sújtotta. Miként a bacillus büszke arra, hogy ragályt terjeszt, akként ujjong a pesszimista egér, hogy megújította a macskában a tudatos létezés kínjait. Minden az egér filozófiáján múlik. Nem állíthatjuk, hogy a természetben van győzelem és felsőbbrendűség, hacsak nincs valamiféle nézetünk arra vonatkozóan, hogy mit tartunk magasabbrendűnek. Nem állíthatjuk, hogy a macska játszmát nyert, hacsak nincsenek játékszabályok. Azt sem mondhatjuk, hogy a macska jobban járt, hacsak nem állapítottuk meg, hogy mi az, ami jó.

Magát az ideált nem vehetjük a természetből, s mivel itt most az elsődleges és természetes szemlélődés útján járunk, hagyjuk ki (egyelőre) azt az eshetőséget, hogy Istentől nyerjük. Kell, hogy az embernek célja legyen. Ám a legtöbb modern a célról csak dadogni tud.

Vannak, akik beérik az idővel: mintha egy bizonyos időtartam elmúlása valami magasabbrendűséget hozna magával. Még az elsőrangú szellemi képességekkel rendelkező ember is könnyelműen veti oda a frázist: „az emberi erkölcs sohasem korszerű." Hogyan lehetne ezen az alapon bármi is korszerű?" Az időpontnak nincsen jellegzetessége. Milyen alapon állíthatnánk, hogy december huszonötödiké-

hez nem való a karácsonyi ünnep? Az író természetesen arra gondolt, hogy kedvenc kisebbsége mögött elmarad a többség, vagy éppen vele szemben áll. Vannak azután olyan tétova modern emberek, akik anyagi metaforákhoz menekülnek; s valóban, ez jellemzi leginkább a modern embert. Mivel nem merik meghatározni, hogy mi a rossz és mi a jó, orcátlan bőbeszédűséggel összehordanak egy csomó fizikai beszédalakzatot, s ami a legrosszabb, azt hiszik, hogy ezek az olcsó analógiák fölöttébb szellemiek, és magasabbrendűbbek, mint a régi erkölcs. Így például fölöttébb értelmesnek vélik, hogy folyton a „magasabb" dolgokról beszélnek. Ez persze legalábbis visszája az értelmesnek, puszta metafora, mely a templomtorony vagy a szélkakas látványán alapul. „Tommy jó fiú": tiszta filozófiai megállapítás, Platónhoz vagy Aquinói Szent Tamáshoz méltó. „Tommy magasabb életet él": durva metafora.

Ebben van, mellesleg szólva, Nietzsche gyöngéje is, akit bátor és erőteljes gondolkodónak tartanak. Senki sem tagadja, hogy költői és szuggesztív gondolkodó volt, de az is tény, hogy az erőteljes szellemnek épp az ellentéte. Bátor meg éppenséggel nem volt. Véleményét sohasem merte magának megfogalmazni bátor absztrakciókban, mint Arisztotelész, Calvin vagy akár Marx, a gondolatnak e kemény és félelmet nem ismerő harcosai. Nietzsche mindig valamilyen fizikai metaforával bújt ki a kérdés alól, mint egy vidám fűzfapoéta. Többek között ezt mondta: „túl a jó és a rossz határán", mivel nem volt bátorsága azt mondani: „jobb, mint a jó és a rossz", vagy: „rosszabb, mint a jó és a rossz". Ha gondolatait metaforák nélkül közelítette volna meg, rájött volna, hogy milyen ostobaságok. Így például, amikor leírja hősét, nem méri róla azt mondani, hogy „a tisztább ember", „a boldogabb ember" vagy „a szomorúbb ember", hiszen mindezek ideálok, márpedig minden ideál zavarbaejtő. Inkább ezt mondja: „a felsőbb ember", „az emberen túli ember", vagyis fizikai metaforákkal él, melyek akrobatákhoz vagy alpinistákhoz illenek. Nietzsche valójában nagyonis bátortalan gondolkodó. Még csak véletlenül se tudja, miféle embert vár az evolúciótól. S ha ő nem tudja, nyilván a közönséges evolucionisták se tudják, akik a „magasabb" dolgokról hetet-havat összehordanak.

Vannak aztán, akik a puszta alávetettséggel és tétlenséggel is beérik. A természet egy napon majdcsak létrehoz valamit; senki se tudja, hogy mit, és senki se tudja, hogy mikor. Nincs okunk a cselek-

vésre, s nincs okunk a tétlenségre. Bármi is történjék, helyes volt; ha megakadályozzák, helytelen. Akadnak aztán, akik próbálják megelőzni a természetet, és csinálnak valamit, mindegy, hogy mit. Mivel lehetséges, hogy szárnyakat növesztünk, levágják lábukat. Mindazonáltal föltehető, hogy a természet megpróbál belőlük százlábút csinálni.

Végül van az embereknek egy negyedik csoportja; ők azok, akik elfogadják, amit megkívántak, s azt mondják, hogy ez a fejlődés végcélja. Egyedül ők az okos emberek. Dolgozni valamiért, amit elérni akarunk – ebben áll az evolúció egészséges értelmezése, ezt hívhatjuk evolúciónak. A fejlődés és haladás értelme az emberiség szemében csakis az lehet, hogy határozott elképzeléssel rendelkezünk, és ennek képére akarjuk átformálni az egész világot. Ha szabad így fogalmaznunk: a tan lényege abban áll, hogy mindaz, ami körülöttünk van, csupán módszer és előkészület arra, amit meg akarunk teremteni. Amit fölhasználunk, az nem a világ, inkább nyersanyag egy megépítendő világ számára. Isten nem a kép színeit adományozta nekünk, hanem a paletta színeit. Ám adott nekünk tárgyat és modellt is, határozott elképzelést. Világosan tudnunk kell, mit akarunk megfesteni. Eddigi elveinkhez így egy újabb elv kerül. Azt mondottuk: szeretnünk kell a világot, márcsak azért is, hogy megváltoztassuk. Tegyük most hozzá: szeretnünk kell egy másik világot (legyen az való vagy képzeletbeli), hogy legyen minek képére átformálni.

Ne vitatkozzunk az „evolúció" és a „haladás" szavak értelmén; bár ami engem illet, szívesebben nevezem reformnak. Mert a „reform" szó magában foglalja azt, hogy a világot valaminek a képére igyekszünk átformálni, és ez a kép már létezik szellemünkben. Az „evolúció" az automatikus kigöngyölődés metaforája. A „haladás" olyan embert idéz, aki úton jár – igencsak valószínű, hogy a rossz úton. A „reform" viszont olyan metafora, mely elfogadható az értelmes és eltökélt ember számára: azt jelenti, hogy alaktalan tömeget vettünk észre, és formát akarunk adni néki. És tudjuk is jól, mi az a forma.

E kérdésben tetten érhető korunk egész ingatagsága és rettentő zűrzavara. Összekevertünk két különböző és egymással ellentétes dolgot. A haladásnak azt kéne jelentenie, hogy szakadatlanul változtatjuk a világot, mert azt akarjuk, hogy egyre jobban hasonlítson az elképzeléshez. Ma viszont a haladás azt jelenti, hogy szakadatlanul

változtatjuk az elképzelést. Azt kéne jelentenie, hogy lassan, de biztosan igazságot és könyörületességet viszünk az emberi világba; manapság ellenben azt jelenti, hogy egy pillanatig sem vagyunk restek kételkedni az igazság és a könyörület kívánatos voltában: elegendő egyetlen bőszült oldal a porosz szofista tollából, hogy máris kétségbevonjuk. A haladásnak azt kéne jelentenie, hogy az Új Jeruzsálem felé haladunk, holott ma azt jelenti, hogy az Új Jeruzsálem egyre távolodik tőlünk. Nem a valóságot alakítjuk az ideál képére, hanem megváltoztatjuk az ideált: ez a könnyebb.

Az ostoba példák mindig érthetőbbek; tegyük fel, hogy valaki sajátos világot szeretne látni maga körül, mondjuk kék világot. Feladatának sürgősségén vagy csekély voltán nem ér rá panaszkodni; hosszú időn át fáradozik az átalakítás nagy munkáján, töri magát szünet nélkül (minden értelemben!), amíg kék nem lesz körülötte a világ. Feltehetően akadtak hősi kalandjai, például akkor, midőn a kék tigrisre fölrakta az utolsó ecsetvonást. És voltak tündéri álmai is; látta fölkelni a kék holdat. Ha azonban emelkedett szellemű reformerünk kitartóan dolgozott, bizonyos, hogy (saját nézőpontjából tekintve) különb és kékebb világot hagy hátra, mint aminőt talált. Ha naponta csak egyetlen fűszálat mázol be kedvenc színére, lassacskán akkor is előbbre jut. Ám ha naponta megváltoztatja kedvenc színét, nem megy semmire. Ha egy újabb filozófus eszméin fölbuzdulva otthagyna csapot, papot, s elkezdene mindent pirosra vagy sárgára mázolni, előző munkája mit sem ér, hiszen nem maradt belőle más, mint néhány kék tigris, korábbi tévelygésének rossz emlékei. Pontosan így fest az átlagos modern gondolkodó. Mondhatnánk erre, hogy magam se tagadom e példa abszurd voltát. Nem tagadom, de az is igaz, hogy betű szerint igazolja korunk története. Politikai civilizációnkban a nagy és mélyreható változások mind a tizenkilencedig század elején történtek s nem a végén. E változások a fekete-fehér korszak szülöttei, amikor az emberek rendíthetetlenül hittek a torizmusban, a protestantizmusban, a kálvinizmusban, a reformokban, sőt nem is oly ritkán a forradalomban. Bármiben is hitt, az ember nekigyűrkőzött munkájának s dolgozott minden kételkedés nélkül: volt idő, amikor az Államegyház majdnem megdőlt, és kis híja, hogy ebek harmincadjára nem került a Lordok Háza. Azért volt ez, mert a radikálisok eléggé bölcsek voltak ahhoz, hogy állhatatosak és következetesek legyenek; azért volt ez, mert a radikálisok eléggé bölcsek

voltak ahhoz, hogy konzervatívok maradjanak. A mai idők radikalizmusában viszont nincs elég türelem és tradíció, hogy bármit is megdöntsön. Nagy igazság rejlik lord Hugh Cecil javaslatában (egyik kitűnő beszédében hangzott el), hogy a változás korának vége, jöjjön most már a megőrzés és nyugalom kora. Én azonban úgy hiszem, hogy lord Hugh Cecilt nem kis mértékben bántaná, ha észrevenné (mert csakugyan erről van szó), hogy korunk csupán azért a megőrzés kora, mert olyan világ, amelyben teljes a hitetlenség. Ám változtassuk gyorsan és gyakorta hitünket, ha azt óhajtjuk, hogy az intézmények ne változzanak! Mennél inkább megháborodik az értelem, annál inkább magára lehet hagyni az anyag gépezetét. Valamennyi politikai tervünknek, a kollektivizmusnak, tolsztojánizmusnak, újfeudalizmusnak, kommunizmusnak, anarchizmusnak és tudományos bürokratizmusnak kézenfekvő eredménye, mondhatnám, gyümölcse az, hogy a Lordok Háza továbbra is megmarad. Valamennyi új vallásnak kézenfekvő eredménye, hogy az anglikán egyházat még mindig nem választották el, s a jóég tudja, mikor fogják elválasztani az államtól. Karl Marx, Nietzsche, Tolsztoj, Cunninghame Grahame, Bernard Shaw és Auberon Herbert voltak többek között azok, akik széles vállaikkal megtámasztották a cantenbury érsek trónusát.

Általánosságban kimondhatjuk, hogy a szabad gondolat a legjobb biztosíték a szabadság ellen. Modern stílusban szólva: a rabszolga értelmének felszabadítása a legkiválóbb módja annak, hogy megakadályozzuk a rabszolga felszabadítását. Tanítsátok meg neki, hogy kételkedjen: vajon igazán akarja-e a szabadságot, s ő oda fog kilyukadni, hogy nem akarja. Erre megintcsak azt mondhatnák, hogy a példa távoli és extrém. Nos, ha így találják, nézzenek csak körül a mindennapi életben! Kétségtelen, hogy a néger rabszolgát, lévén alantas barbár, a hűség emberi érzése vagy a szabadság emberi vágya hatja át. De a hétköznapi ember – a munkás Mr. Gradgrind gyárában, a kishivatalnok Mr. Gradgrind irodájában – szellemileg túlságosan zilált, semhogy higgyen a szabadságban. Forradalmi irodalommal tartják féken. Lecsillapítják és helyzetéhez kötik a szakadatlanul özönlő vad filozófiák. Egyik nap marxista, másik nap nietzscheista, alighanem Felsőbbrendű Ember, s minen nap: rabszolga. A filozófiák után egyetlen biztos dolog marad: a gyár. Az egyetlen emberfia, aki valamennyi filozófiából hasznot húz: Mr. Gradgrind. Úgy lászik,

kifizetődő, hogy üzleti helótaseregét jól tartja szkeptikus irodalommal. Igaz is, most jut szembe: Mr. Gradgrind arról nevezetes, hogy könyvtárakat alapít. Bizony van esze! Minden modern könyv őt szolgálja. Míg a mennyország látomása állandóan változik, a föld képe ugyanaz marad. Semmiféle ideál nem marad fenn elég soká, hogy valóra váltsák, akár csak részben is. A modern fiatalember sohasem fogja megváltoztatni környezetét, mert örökké felfogását változtatja.

A haladás irányát megszabó ideállal szemben tehát az a legfőbb követelményünk, hogy szilárd és állandó legyen. Whistlernek szokása volt, hogy számtalan vázlatot készített modelljeiről; mit bánta ő, hogy akár húsz portrét is össze kell tépnie egymás után. Az viszont még neki se lett volna mindegy, hogy húsz alkalommal fölpillantván, mind a hússzor új modellt lát, amint nyájas arccal ott ül az orra előtt. Épp ezért nem számít, hányszor vall kudarcot ideáljainak megvalósításában az emberiség, mert minden előző kudarca gyümölcsöző lehet. De az már rettenetesen sokat számít, milyen gyakran változtatja ideáljait, mert akkor valamennyi kudarca meddő. Kérdésünk tehát így hangzik: miképpen tarthatnánk meg képeivel kapcsolatos elégedetlenségében a művészt, hogy a művészettel való elégedetlenségének áldozatul ne essék? Mi módon érhetnénk el, hogy valaki szüntelenül elégedetlen legyen a munkájával, de magában a munkában sohase kételkedjék? Miképpen biztosíthatnánk, hogy a portréfestő a képtől szabaduljon meg, s természetesebb és emberszerűbb megoldást keresve, ne a modellt dobjak ki az ablakon?

Szigorú törvény nemcsak a kormányzáshoz kell, hanem a lázadáshoz is. E határozott és jólismert ideálra minenféle forradalomnak szüksége van. Új ideálokért az ember néha lassan cselekszk; de a régi ideálokért csak gyorsan cselekedhet. Ha csupán üzembe helyezni, elsorvasztani vagy kifejleszteni akarok valamit, a dologból anarchia is lehet, de ha lázadok, valami tiszteletreméltó ideáért teszem. Itt mutatkozik meg a pogresszivista és erkölcsfilozófiai iskolák legfőbb tévedése. Azt hirdetik, hogy lassan, észrevehetetlenül apró mozzanatokban haladunk az erkölcsösebb állapot felé – évről-évre, pillanatról-pillanatra. E nézetnek azonban van egy óriási hátránya. Az igazság felé haladó lassú mozgásról beszél, s nem engedi meg, hogy ez a folyamat gyors legyen. Az ember nem pattanhat föl és nem kiálthatja világgá, hogy a dolgok lényegi állapota tűrhetetlen. Hogy gondolatomat világosabbá tegyem, veszek egy konkrét példát. Bizonyos idealis-

ta vegetariánusok szerint, mint amilyen például Mr. Salt, itt az ideje, hogy ne együnk többé húst; állításukban viszont az is benne rejlik, hogy volt idő, amikor helyénvaló dolog volt a húsevés, tehát egyúttal azt is hirdetik, hogy eljön a nap, mikor a tej és hús fogyasztása már nem lesz korszerű. Nem vitatom most, hogy mi az igazság az állatok szempontjából. Azt mondom csupán, hogy bármi is az igazság, legyen az elszánt és gyors. Ha az állatot bántják, segítségére kell sietnünk. De hát hogy a csudába siethetnénk segítségére, ha ezzel megelőzzük korunkat? Hogyan érhetnénk el egy vonatot, amely csak évszázadok múlva fog megérkezni? Milyen cimen ítélem el azt, aki megnyúzza a macskát, ha az illető most tart ott, ahová feltehetően én is elérkezem majd, ha szorgalmasan iszogatom a tejet? Volt egy bolond orosz szekta, melynek hívei mindenfelé futkároztak, és kifogták a szekerek elől a marhákat. Honnan vegyem a bátorságot, hogy kifogjam a bérkocsi elől a lovakat, ha lehetséges, hogy az én evolúciós órám egy kicsit siet, de az is lehetséges, hogy a bérkocsisé egy kicsit késik. Tegyük fel, hogy ő így válaszol: „A kizsákmányolás a fejlődés jelenlegi állomása." Mit mondhatnék feleletül, ha nincs örökérvényű zsinórmérték? Ha lehetséges, hogy a kizsákmányoló az időszerű erkölcsiség mögött jár, miért ne volna lehetséges, hogy a philantróp meg túlságosan előre szaladt? Az időszerű erkölcsiség kisiklik kezünkből, akár a puszta idő.

Megállapíthatjuk tehát, hogy állandó ideálra mind az újítónak, mind a konzervatívnak szüksége van; akár azt kívánjuk, hogy a király ítéletét gyorsan végrehajtsák, akár azt, hogy az ítéletet gyorsan végrehajtsák a királyon. A guillotine-nak sok bűne van, de védelmére bátran fölhozhatjuk, hogy semmi köze az evolúcióhoz. Az evolucionista azt kérdezi: „Hol húzza meg ön a vonalat?" A revolucionista így válaszol: „Itt ni, pontosan az ön feje és teste között." Tudnunk kell, mi a jó és mi a rossz, ha valakire csapást akarunk mérni; kell számunkra valami örökérvényűnek léteznie, ha gyorsan akarunk végrehajtani valamit. Ha meg akarjuk változtatni vagy meg akarjuk őrizni a dolgokat, teszem azt örök időkre szóló rendszert akarunk létrehozni, mint a kínaiak, vagy hónaponként változtatni akarunk, mint a korai francia forradalom, egyszóval bármilyen értelmes emberi célt tűzünk magunk elé, – szilárd és állandó elképzelésre van szükségünk. Ez az első számú követelmény.

Alighogy e mondatokat papírra vetettem, a vitába ismét beleszólt egy hang; úgy szólalt meg, mint az utcazaj fölött hömpölygő harangszó. És a hang mintha ezt mondta volna: „Az én elképzelésem legalább szilárd; megvolt már azelőtt, hogy a világ alapjait megvetették. Biztos lehetsz, hogy tökéletesség-eszményem nem változtatható, mert úgy hívják, hogy Éden. Megváltoztathatod a helyet, ahová mégy, de nem változtathatod meg a helyet, ahonnan jöttél. Az igazhívőnek mindig van oka a forradalomra; mert az emberi szívben a Sátán lábai alá vettetett az Isten. Hajdan, a szellemvilágban, a mennyország ellen föllázadt a pokol. Ám a földi világban a mennyország lázad a pokol ellen. Az igazhívő szemében mindig lehetséges a forradalom, mert a forradalom: helyreállítás. Minden pillanatban csapást mérhetsz ama tökéletesség kedvéért, melyet senki se látott Ádám óta. Sem a változatlan szokás, sem a változó fejlődés nem képes az eredendő jóból egyebet csinálni, mint jót. Lehet, hogy az emberek fölszarvazzák egymást, mígcsak tehenek bőgnek a világon, de a csodás ékítmény mégsem illethet senki fiát, ha bűnből fakadt. Lehet, hogy az emberek elnyomás alatt szenvednek, mióta csak halak úszkálnak a vízben, de ennek nem szabad így lennie, ha az elnyomás bűn. Lehet, hogy természetesnek látszik a bilincs a rabszolgán s a festék a ringyó arcán, mint ahogy természetesnek vesszük, hogy a madárnak tolla van, s a róka földalatti lyukban él, s mégsem természetes, ha bűnös. Történelemelőtti legendámat a magasba emelem, s dacolok egész történelmetekkel. Elképzelésed több, mint szilárd, elképzelésed tény." Egy pillanatra megálltam, hogy följegyezzem gondolataimnak és a keresztény tanításnak eme újabb egybeesését, aztán mentem tovább.

Valamiféle progresszív ideál volt az, amit a továbbiakban meg kellett találnom. Egyesek (mint említettük) úgy látszik, hisznek a dolgok természetéből fakadó automatikus és személytelen haladásban. Világos azonban, hogy semmiféle politikai aktivitást nem bátorítunk, ha azt hirdetjük, hogy a haladás természetes és elkerülhetetlen; elméletünk nem tevékenységre ad okot, hanem a lustaságra. Ha úgyis tökéletesedünk, miért vesződnénk azzal, hogy tökéletesebbek legyünk. A haladás tana a legalaposabb ok arra, hogy ne legyünk haladók. Ám elsősorban nem is e kézenfekvő magyarázatokra kívánom a figyelmet felhívni.

Az érdekes tudniillik az a dologban, hogy ha a tökéletesedést természetesnek vesszük, úgy annak meglehetősen egyszerűnek kell lennie. Elképzelhető, hogy a világ valamiféle beteljesülés felé halad; az viszont aligha képzelhető el, hogy e beteljesülés megannyi különböző minőség sajátságos elrendeződését jelentené. Térjünk vissza a korábbi hasonlathoz: tegyük fel, hogy önfejlődése során a Természet fokozatosan kékre változik. Mivel a folyamat egyszerű, tekinthetjük személytelennek. Ám a Természet nem hozhat létre egy válogatott színekből komponált képet, hacsak nem személyes. Ha a világ vége merő sötétség vagy merő világosság volna, oly lassan és kikerülhetetlenül közelednék, mint a naplemente vagy a hajnal. De ha a világ végét olyan állapotnak képzelem, melyben bonyolult és raffinált választékossággal oszlik meg az árnyék és a fény, akkor kell benne tervnek lennie, akár emberi, akár isteni tervnek. A világ, az idő puszta folyamatában, megfeketedhet, mint egy régi kép, kifakulhat, mint egy öreg kabát; ha azonban a fény- és árnyjáték műremekévé válik, kell, hogy legyen egy művész, aki e csodát létrehozta.

Hogy ez a megkülönböztetés egészen világos legyen, fölhozok egy közönséges példát. Naponta hallhatjuk a humanitariánusok igencsak különleges hitvallását. A „humanitariánus" szót a mindennapi értelemben használom, vagyis olyan emberre vonatkozóan, aki az összes teremtmény érdekeit képviseli az emberiséggel szemben. Azt hirdetik, hogy a századok során egyre emberibbé válunk, másszóval: a lények különféle osztályai és csoportjai, a rabszolgák, gyerekek, nők, tehenek, s még Isten tudja mi nem, fokozatosan magukévá teszik, szép sorjában, az igazságosságot és könyörületet. Azt állítják, hogy valamikor helyénvalónak találtuk az emberevést, de hát nem áll szándékomban, hogy történelmükkel foglalkozzam, amely fölöttébb történelmietlen. Az emberevés, ha már erről van szó, dekadens jelenség, nem pedig primitív. Sokkal valószínűbb, hogy a modern ember a jövőben emberhúst fog enni perverzitásból, mint az, hogy a primitív ember valaha is ette volna tudatlanságból. Nem teszek mást, mint okoskodásukat követem, mely úgy tartja, hogy tökéletesedése során az ember egyre elnézőbb először polgártársaival, majd a rabszolgákkal, később az állatokkal s végül (feltehetően) a növényekkel szemben. Először belátom azt, hogy nem helyénvaló emberen ülni. Nemsokára úgy találom, hogy elítélendő lovon ülni. Végül pedig arra a következtetésre jutok (legalábbis feltehető), hogy nem szabad széken

ülni. Ez hát a gondolatmenet! S az érvelés javára az is elmondható, hogy az evolúció és az elkerülhetetlen haladás kifejezéseivel lehet róla beszélni. Brutális és oktalan tendenciát kell látnunk abban, hogy valaki egyre kevesebb dolgot akar megérteni. Mintha egy fajta arra törekednék, hogy egyre kevesebb gyereket hozzon a világra. Az ilyen irányzat kétségtelenül evolúciós, mert ostoba.

A darwinizmussal meg lehet támogatni két esztelen erkölcsi magatartást, de egy ésszerűt aligha. Az élőlények rokonsága és küzdelme alapos ok arra, hogy őrülten kegyetlenek vagy őrülten szentimentálisak legyünk; de nem elégséges ok arra, hogy józanul szeressük az állatokat. Evolúciós alapon lehetek inhumánus vagy képtelenül humánus, de nem lehetek emberies. Hogy a tigris és én egyek vagyunk, ok arra, hogy vele szemben szelíd legyek. Indíthat arra is, hogy kegyetlen legyek, akár a tigris. Lehetséges, hogy az ember utánzására idomítom, de az is lehet, és sokkal egyszerűbb, ha én utánozom a tigrist. Ám egyik esetben sem tanít meg az evolúció arra, hogy miként kell a tigrissel ésszerűen bánni, azaz megbámulni csíkjait, és őrizkedni karmaitól.

Ha a tigrissel ésszerűen akarok bánni, vissza kell mennem az Édenkertbe. Újra meg újra elhangzik a makacs intelem: csak a természetfelettinek van józan természetszemlélete! Mindennemű panteizmusnak, evolucionizmusnak és modern kozmikus vallásnak lényegét magában foglalja az alábbi tétel: a Természet a mi anyánk. Ám ha a Természetet anyánknak tekintjük, sajnos rá kell jönnünk, hogy mostohaanyánk. A kereszténység álláspontja az, hogy a Természet nem anyánk: ő a mi nővérünk. Szépségére büszkék lehetünk, mert közös az Atyánk, de a Természet nem parancsol nékünk; csodálhatjuk, de utánoznunk nem kell. A keresztény ember sajátságos földi öröme ily módon különös vonással gazdagul: könnyedséggel, mely csaknem frivol. A Természet méltóságteljes anya volt Ízisz és Cybele imádóinak szemében. Méltóságteljes anyának tekintette Wordsworth és Emerson. De nem látta benne méltóságteljes anyját Assisi Ferenc és George Herbert. Szent Ferenc nővérének tekintette a Természetet, sőt kicsiny, táncoló hugának, akin éppúgy lehet kacagni, mint ahogy van miért szeretni.

Számunkra persze most nem is ez a lényeg, s csupán azért említettem, hogy bebizonyítsam: a kulcs a legkisebb ajtók zárába is beleillik. Tárgyunkat illetően a lényeg az, hogy ha a Természetben létezik

tökéletesedési törekvés, akkor az feltehetően valami egyszerű diadal felé halad. El tudjuk képzelni, hogy valamiféle automatikus biológiai folyamat következtében egyre hosszabb lesz az orrunk. Ám az a kérdés, vajon akarjuk-e, hogy orrunk egyre hosszabb legyen. Azt hiszem, nem; úgy vélem, legtöbben így kiáltanánk orrunkra: „Eddig és ne tovább; maradjon veszteg büszke ormod!" Hiszen olyan hosszúságú orrot kívánunk, mely érdekessé teszi az arcunk. Csakhogy nem tudunk elképzelni egy olyan, tisztára biológiai folyamatot, mely érdekes arcokat tudna létrehozni. Az érdekes arc ugyanis nem egyéb, mint a szemek, a száj és az orr sajátos elrendeződése: mindegyik bonyolult viszonyban van a többivel. Az arányosság nem lehet puszta változás eredménye; véletlenül születik vagy tervszerűség következtében. Ugyanez áll az ember erkölcsi eszményére s a humanitáriusokhoz és antihumanitáriusokhoz való viszonyára. Elképzelhető, hogy a fejlődés következményeként egyre több dologtól tartóztatja meg kezét az ember: nem hajt többé lovakat, nem szed virágokat. Végül belátjuk, hogy még egy ártatlan vitával sem szabad megzavarnunk mások értelmét, egyetlen köhintéssel sem zavarhatjuk meg a madarak álmát. Az út végén pedig vár bennünket a mozdulatlanságba dermedt ember apoteózisa. azé az emberé, aki moccanni se mer, nehogy kényelmetlenséget okozzon egy mikróbának. Lehetséges vajon, hogy öntudatlanul e felé az otromba beteljesülés felé tartunk? De hát akarjuk-e ezt az otromba beteljesülést? Ugyanúgy haladhatunk öntudatlanul a fejlődés ellenkező, nietzschei vonalán – a zsarnokok várában „felsőbbrendű emberek" mészárolják egymást, és a világegyetem csődöt mond egy hecc miatt. De hát valóban akarjuk-e, hogy a világegyetem egy hecc miatt csődöt mondjon? Úgy látszik, nem egészen világos: reményünk valójában arra irányul, hogy megtaláljuk két dolog arányát,és sajátos módon össze is tudjuk egyeztetni őket: egyfelől az önkorlátozást és tiszteletadást, másfelől erőnk érzetét és fölényünket. Ha életünk csakugyan olyan szép, mint egy tündérmese, ne feledjük, hogy miben rejlik a tündérmesék szépsége: a herceg ámul, de ámulata tüstént szertefoszlik, ha elfogja a félelem. Ha az óriástól megijed, máris vége neki; ha viszont nem döbben meg az óriástól, vége a mesének. Minden azon fordul meg, eléggé alázatos-e, hogy csodálkozzék, s eléggé gőgös-e, hogy az óriást kihívja. Hasonlóképp: a világ-óriáshoz való viszonyunk nem lehet növekvő félelem vagy növekvő megvetés; a kettő sajátos arányára van szük-

ségünk, s akkor lesz rendjén a dolog. Akkora tisztelettel kell lennünk valamennyi külső dolog iránt, hogy rettegve járjunk a füvön. És elegendő megvetéssel is kell lennünk a külső dolgok iránt, hogy egyszersmind, ha úgy adódik, merjünk köpni a csillagokra. Mindazonáltal (ha jók és boldogok akarunk lenni) e két dolgot társítanunk kell: nem tetszés szerint, hanem sajátos módon. Az ember tökéletes földi boldogsága (ha valaha megvalósul), nem lesz egyhangú és szolíd, mint az állatok elégedettsége. Pontos és kockázatos egyensúly lesz az, mint aminőt egy érdekfeszítő regényben tapasztalunk. Az embernek kellőképp hinnie kell önmagában, hogy lehessenek kalandjai, és kellőképp kételkednie is kell önmagában, hogy tudjon gyönyörködni bennük.

Ez tehát a mi második követelményünk a haladás eszményét illetően. Első követelményünk az volt, hogy legyen szilárd, a második az, hogy legyen összetett. Ha ki akarja elégíteni lelkünket, nem jelentheti egyetlen dolog győzelmét, mely aztán fölfal minden mást: szeretetet, büszkeséget, békét és kalandot. Eszményünk olyan legyen, mint egy festmény, melynek minden eleme a szerepének legjobban megfelelő arányban és viszonylatban van jelen. Nem vitatom, hogy az emberi faj számára, a dolgok elrendeződésével, lehetséges valaminő beteljesülés. Arra kívánok csupán rámutatni, hogy ha az összetett boldogságnak ez az eszménye létező és szilárd, csakis valamiféle értelem tudja kijelölni egy összetett boldogság pontos arányait. Ha a világ boldogulása kizárólag a természet műve, a dolog oly egyszerű, mint az, hogy a világ egyszer majd kihűl vagy elég. Ám ha a világ boldogulása nem a természet műve, hanem műalkotás, akkor ott a művész is, aki e remekművet létrehozza. És töprengéseimbe újból belecsendült a jólismert, régi hang: „Mindezt már régesrég megmondhattam volna neked. Ha van valamiféle haladás, csak olyan lehet, mint az enyém; haladás, mely az erények és tekintélyek tökéletes városát veszi célba, ahol az igazságosság és a béke megcsókolhatják egymást. A személytelen erő csak a síkság vagy a hegycsúcs kietlen tökéletességébe tud elvezetni téged. Egyedül a személyes Isten képes elvezetni (ha ugyan hagyod magad) ama városba, mely rendezett utcáival és építészeti arányaival nyílik eléd, a városba, ahol mindenki a maga színével egészítheti ki József sokszínű köntösét."

Így esett, hogy a kereszténység immár másodízben adott kérdésemre olyan választ, amilyenre szükségem volt. Azt mondottam: „Legyen az ideál szilárd!", és az Egyház így válaszolt: „Az enyém szilárd, mert minden mást megelőzően létezett." Másodízben ezt mondottam: „Legyen művészien megalkotott, mint egy festmény!"; és az Egyház így felelt: „Az enyém valóban az, mert tudom, hogy ki festette." Akkor a harmadik kérdésre tértem, melyre, úgy látszott, szüksége van Utópiának, a haladásnak, a célnak. S mindhárom közül erről beszélni a legnehezebb. Röviden így körvonalaznám: ébernek kell lennünk még Utópiában is, hogy ki ne csöppenjünk Utópiából, mint hajdan az Édenkertből.

Említettük már: hogy haladók legyünk, arra többek között a dolgok természetéből adódó tökéletesedés ad okot. Ám az egyetlen igazi okot az szolgáltatja, hogy a dolgok természetükből adódóan rosszabbodnak. A dolgokban megfigyelhető romlás nemcsak a legjobb bizonyíték a haladás mellett, hanem egyszersmind az egyedüli bizonyíték a konzervativizmus ellen. A konzervatív fölfogás elsöprő és cáfolhatatlan volna, ha nem állna vele szemben ez a tény. Ugyanis minden konzervativizmus azon az elgondoláson alapul, hogy ha a dolgokat magukra hagyjuk, megmaradnak eredeti állapotukban. Csakhogy ez nem igaz. Ha valamit magára hagyunk, a változások özönének tesszük ki. Ha magára hagyunk egy fehér jelzőoszlopot, az hamarosan fekete lesz. Ha azt akarjuk, hogy fehér legyen, újra meg újra be kell mázolnunk, vagyis szűntelenül forradalmat kell csinálni. Röviden: ha a régi útjelzőre van szükségünk, szakadatlanul új útjelzőre kell törekednünk. S ami igaz még a lelketlen tárgyakra is, sajátságos és rettentő értelemben igaz az emberi dolgokra. Az állampolgárnak csaknem természetellenes fokon ébernek kell lennie amiatt az iszonyú gyorsaság miatt, mellyel az emberi intézmények elavulnak. A felületes újság- és regényirodalom szokásához híven gyakorta fölemlegeti az ősi zsarnokságot. Pedig az igazság az, hogy az emberek csaknem mindig az új zsarnokságok alatt sínylődnek, olyan zsarnokságok alatt, melyek alig húsz évvel ezelőtt még az általános szabadság nevét viselték. Így például Anglia valósággal megzavarodott Erzsébet hazafias monarchiája fölött érzett örömében; s aztán (egy pillanattal később) valósággal eszét vette a düh I. Károly zsarnokságának csapdájában. A monarchia Franciaországban is tűrhetetlenné vált, nem mindjárt azután, hogy tűrték, hanem azután, hogy elkezd-

ték imádni. A hőn szeretett Lajosnak fia volt a lenyakazott Lajos. Hasonlóképp: a tizenkilencedik századi Angliában a radikális gyárost valóságos néptribunussá avatta a bizalom, mígcsak váratlanul meg nem hallottuk a szocialisták kiáltozását, hogy emberünk közönséges zsarnok, aki úgy falja fel a népet, mint a kenyeret. Mostanáig azt hittük, hogy az újságok a közvélemény tolmácsolói; s csak az imént jöttünk rá (nem lassanként, hanem a megdöbbenés pillanatában), hogy a közvéleményhez semmi közük. Természeténél fogva az egész nem egyéb, mint néhány gazdag ember kedvtöltése. Semmi okunk, hogy föllázadjunk a régi ellen; az ellen kell föllázadnunk, ami új. A hatalom új birtokosai: a kapitalisták és lapszerkesztők tartják fönn a modern világot. Nem kell félnünk, hogy a modern király megpróbálja fölrúgni az alkotmányt; sokkal valószínűbb, hogy nem vesz róla tudomást és elkezd cselekedni a háta mögött; nem fogja kihasználni annak előnyét, hogy királyi hatalmat birtokol; sokkal valószínűbb, hogy királyi hatalomnélküliségének előnyét használja ki, vagyis azt a tényt, hogy a kritika és a nyilvánosság számára hozzáférhetetlen. Korunk igazi magánembere a király. Értelmetlen, hogy bárki is tiltakozzék a sajtó cenzúrázása ellen. Nincs nekünk szükségünk sajtócenzúrára. Olyan cenzúránk van, amit elvégez maga a sajtó.

E megdöbbentő iram, mellyel a népszerű rendszerek elnyomóvá válnak, immár a harmadik tény, mely bennünket arra késztet, hogy tökéletes haladási teóriánk érvényesüléséért fölszólaljunk. Állandóan vigyázni kell, hogy az előjogokkal vissza ne éljenek, és az érvényben lévő jó meg ne romoljon. Ebben a vonatkozásban teljesen a forradalmárok oldalán állok. Igazuk van, hogy az emberi intézményekre folyton gyanakvással néznek; igazuk van, hogy nem bíznak a hercegekben és senki emberfiában. A törzsfőnök, akit azért választottak, hogy a nép barátja legyen, a nép ellenségévé válik; az újság, melyet azért alapítottak, hogy az igazat megmondja, most azon fáradozik, hogy az igazság ki ne mondassék. Úgy éreztem tehát, még egyszer mondom, hogy a forradalmárok oldalán állok. S ekkor ismét elakadt lélegzetem, mert megintcsak rá kellett jönnöm, hogy az ortodoxokhoz tartozom.

Újból megszólalt a kereszténység és mondá: „Mindig is állítottam, hogy az ember természeténél fogva visszaeső bűnös; hogy az emberi erény természeténél fogva megrozsdásodik vagy megrohad; mindig is

állítottam, az emberi lény mint olyan, hamar megromlik, különösen a boldog, a büszke, a jómódú emberi lény. Ezt az örök forradalmat, ezt az évszázadokkal sem halványuló gyanút te, aki tétova modern vagy, haladásnak nevezed. Ha filozófus volnál, úgy hívnád, mint én: az eredendő bűn. Ha úgy tetszik, hát nevezd kozmikus haladásnak, én azonban annak hívom, ami: a Bűnbeesés!"

Azt mondottam az ortodoxiáról, hogy úgy sújtott alá, mint egy kard; ám e dologban, bevallom, úgy odavágott, mint egy harci bárd. Midőn ugyanis gondolkodni kezdtem, rá kellett jönnöm, hogy egyedül a kereszténységnek van joga kérdésessé tenni a jóltápláltak és jólneveltek hatalmát. Épp eleget hallgattam a szocialistákat, sőt demokratákat, akik azt állították, hogy a szegényeket szükségszerűen lealacsonyítják szellemi és erkölcsi téren a fizikai körülmények. Hallgattam aztán tudományos embereket (vannak még közöttük, akik nem ellenségei a demokráciának), ők meg azt állították, hogy ha egészségesebb körülményeket biztosítunk a szegényeknek, kipusztul a bűn és a rossz a világból. Hallgattam őket rettentő figyelemmel, viszolygó bűvölettel. Mintha olyan embert figyelnék, aki buzgón iparkodik elfűrészelni az ágat, amelyen ül. Ha e boldog demokraták be tudnák bizonyítani tételüket, agyoncsapnák a demokráciát. Ha a szegények ennyire lealjasultak erkölcsileg, felemelésük lehet célszerű, de az is lehet, hogy nem az. Viszont egészen biztos, hogy célszerű, ha szavazójogától megfosztjuk. Ha a túlzsúfolt hálószobában lakó ember nem tud helyesen szavazni, napnál világosabb, hogy ne szavazzon. Az uralkodó osztály nem minden ok nélkül mondja: „Időbe telik, míg megreformáljuk hálószobáját. De ha annyira lealjasodott, mint állítják, nem kell néki sok idő, hogy rombadöntse az országot. Épp ezért elfogadjuk a figyelmeztetést, és nem adunk neki eshetőséget, hogy megtegye." Borzasztóan mulatok a komoly Szocialistán, aki verejtékezve rakja le minden arisztokrácia alapjait, miközben nyájas hangon arról tart hosszadalmas előadást, hogy mennyire alkalmatlan a szegényember a kormányzásra. Mintha olyasvalakit hallgatnánk, aki mentegetőzik, amiért az estélyre frakk nélkül érkezett, de hát az imént csípett be, egyéni szokásához híven levetette ruháit az utcán, s különben is csak most cserélte ki a fogházi uniformist polgári ruhára. Az ember minden pillanatban úgy érzi, a házigazda joggal mondhatja, hogy ha így áll a dolog, akár el se jött volna. Ugyanez áll a közönséges szocialistára, aki ragyogó arccal bizony-

gatja, hogy a szegényemberben, akit tönkresilányítottak élményei, nem lehet megbízni. A gazdagember bármikor így szólhat: „Rendben van, nem bízunk meg bennük", és becsapja a szegényember orra előtt az ajtót. Mr. Blatchford nézetei alapján, melyek az átöröklést és a környezet szerepét hirdetik, az arisztokratának nyert ügye van. Ha a tiszta otthon és a tiszta levegő tiszta lelkeket eredményez, miért ne adhatnánk a hatalmat (legalábbis egyelőre) azoknak, akik kétségtelenül tiszta levegőt szívnak? Ha az egészségesebb körülmények alkalmasabbá teszik majd a szegényeket, hogy önmagukat kormányozzák, miért ne tehetnék az egészségesebb körülmények máris alkalmasabbá a gazdagokat, hogy a szegényeket kormányozzák? A környezetről szóló teória alapján a dolog, nyilvánvaló. A jómódú osztály csupán a mi előőrsünk Utópiában.

Van-e válasz arra az állításra, hogy minden valószínűség szerint a jómódúakból lesznek legjobb vezéreink? S van-e válasz arra az érvre, hogy akik tiszta levegőt szívnak, arra hivatottak, hogy döntsenek mindazok sorsa felől, akik szennyezett levegőben élnek? Tudomásám szerint egyetlen válasz létezik: a kereszténységé. Egyedül a keresztény Egyház tiltakozik ésszerű alapon az ellen, hogy feltétel nélkül megbízzunk a gazdagokban. Mert az Egyház kezdettől fogva állította, hogy a veszély nem az ember körülményeiben rejtőzik, hanem magában az emberben. Továbbá állította azt is, hogy ha már veszélyes környezetről beszélünk, valamennyi közül legveszélyesebb a jómódú környezet. Hallottam, hogy egy hipermodern gyárban szokatlan nagyságú tű készítésével foglalkoznak. Hallottam azt is, hogy a modern biológusok a legnagyobb buzgalommal iparkodnak fölfedezni egy nagyon kicsi tevét. De ha a tevét a lehető legkisebbre zsugorítjuk, a tű fokát meg kitágítjuk a lehető legnagyobbra, egyszóval: ha Krisztus kijelentését a legenyhébb értelemben vesszük, szavai akkor sem jelentenek kevesebbet, mint azt, hogy a gazdagok erkölcsileg nem éppen megbízhatók. A kereszténység még vízzel felesztve is elég forró, hogy a modern társadalmat ronggyá főzze. Az Egyház egyetlen porcikája: halálos ultimátum a világnak. Mert az egész modern világ egy feltevésre épül: nem ám arra, hogy a gazdagok léte szükségszerű (ami egyébként védhető álláspont), hanem arra, hogy a gazdagok megbízhatók, ami (egy keresztény szemében) védhetetlen. Az újságokról, különféle társaságokról, arisztokratákról és pártpolitikákról folytatott vitákban örökké azt hangoztatják, hogy

a gazdag embert nem lehet megvesztegetni. Az igazság persze az, hogy a gazdag ember megvesztegethető; sőt, már meg is vesztegették. Hiszen azért lett gazdag. A kereszténység felfogása az, hogy az élet fényűző javaitól függő ember romlott: lelkileg romlott, politikailag romlott, gazdasági vonatkozásaiban romlott. Van valami, amit Krisztus és a keresztény szentek vad egyhangúsággal ismételtek, éspedig azt, hogy gazdagnak lenni annyi, mint erkölcsi hajótörés veszélyében forogni. Nem bebizonyíthatóan kereszténynellenes dolog megölni a gazdagokat, amiért megsértették a definiálható igazságot. Nem bebizonyíthatóan kereszténynellenes dolog megkoronázni őket, mivel alkalmasnak találjuk őket arra, hogy a társadalmat kormányozzák. Nem mond ellent a kereszténységnek, hogy a gazdagok ellen föllázadjunk vagy behódoljunk. Az viszont minden kétséget kizáróan ellenemond a kereszténységnek, hogy a gazdagokban megbízzunk, erkölcsileg megbízhatóbbnak tartsuk őket, mint a szegényeket. A keresztény bátran mondhatja: „Tisztelem ennek az embernek a rangját, bár engedi magát megvesztegetni." De a keresztény sohasem mondhatja azt, amit a modern emberek mondogatnak a reggelinél vagy ebéd közben: „aki ilyen pozícióban van, azt nem lehet megvesztegetni." A keresztény tanításhoz ugyanis hozzátartozik, hogy bármilyen rendű és rangú az emberfia, bizony meg lehet vesztegetni. Ezt tanítja a kereszténység, és különös egybeesés folytán: az emberi történelem. Mikor az emberek azt mondogatják, hogy „aki ilyen pozícióban van", azt nem lehet korrumpálni, igazán semmi szükség rá, hogy a kereszténységet a vitába bevonjuk. Volt-e Lord Bacon valaha is cipőtisztító? Marlborough hercege söpört-e utcát? A legtökéletesebb Utópiában is el lehetek készülve arra, hogy rangjától függetlenül erkölcsileg bárki elbukhat bármely pillanatban; és különösképp el lehetek készülve arra, hogy én bukom el, s nem akármikor, hanem máris, ebben a pillanatban!

Zavaros és érzelgős újságcikkek tömege látott napvilágot azt bizonyítandó, hogy a kereszténység rokon a demokráciával, de többségük nem tudta határozottan és világosan megcáfolni a tényt, hogy a kettő gyakorta szembenállt egymással. A kereszténység és a demokrácia azonosságát bizonyító ok mélyebben rejlik. E kérdésben különösképp kereszténynietlen ideával hozakodott elő Carlyle, azzal az ideával tudniillik, hogy annak az embernek kell kormányoznia, aki úgy érzi, hogy képes kormányozni. Ha a világon minden más keresztény

is, e gondolat biztosan pogány. Ha vallásunknak a kormányzásról van valamiféle megjegyzése egyáltalán, az nem lehet más, mint a következő: kormányozzon az az ember, aki nem gondolja magáról, hogy tud kormányozni. Carlyle hőse nyugodtan mondhatja: „Király leszek!" Ám a keresztény szentnek így kell szólnia: „Nolo episcopari." Ha a keresztény paradoxon jelent valamit, jelentése csak ez lehet: fogjátok a koronát és keljetek útra, kutassatok a pusztaságokban, a föld sötét odvaiban, amíg meg nem lelitek azt az embert, aki méltatlannak tartja magát, hogy viselje azt! Carlyle tévedett. Nem azt a kivételes embert kell megkoronáznunk, aki tudja, hogy kormányozni képes, hanem azt a még kivételesebb embert, aki meg van győződve arról, hogy nem tud kormányozni.

E lényegbevágó érvet hozhatjuk fel, többek között, a tevékeny demokrácia védelmében. A szavazás puszta gépezete még nem demokrácia, bár a jelenlegi körülmények között ennél egyszerűbb módszerrel aligha tudnánk élni. Viszont még a szavazásnak ez a puszta gépezete is mélységesen keresztény abban a gyakorlati értelemben, hogy próbálja megtudni azoknak a véleményét, akik túlságosan szerények, semhogy maguktól kiálljanak vele. A szavazás: misztikus kaland; megbízunk azokban, akik nem bíznak meg önmagukban. Rejtély ez, mely a kereszténység lényegét érinti. A buddhista önmegtagadásban nincsen semmi alázat; a jámbor hindu csakugyan jámbor, de nem alázatos. Ám sajátosan keresztény pszichológia nyilvánul meg abban a gondolatban, hogy inkább kutatjuk az alacsony sorsúak véleményét, s nem választjuk a kézenfekvőbb megoldást, vagyis nem fogadjuk el azt a véleményt, amit a kiválóságok hangoztatnak. Azt állítani, hogy a szavazás fölöttébb keresztényi dolog, eléggé furcsának tűnik. Azt állítani, hogy a korteskedés keresztény jelenség, tisztára bolond ötletnek látszik. Pedig a korteskedés nagyonis keresztényi, ha alapelvét tekintem. Bátorítja az alázatos embert, mert így szól hozzá: „Lépj följebb, barátom!" Ha a korteskedésben van valami apró fogyatékosság, az éppenséggel tökéletes és kikerekített jámborságából ered, no meg abból, hogy nem ösztönzi szerénységre a kortest magát.

Az arisztokrácia nem intézmény, hanem bűn; bár rendszerint bocsánatos bűn. Tulajdonképpen nem egyéb, mint emberi hajlandóság a fontoskodásra és a hatalmasok dicséretére: a legkönnyebb és leghétköznapibb dolog a világon.

A modern ember az „erő" megszállottja. Pedig e tűnékeny perverzitást több érv cáfolja, s többek között az, hogy a legfürgébb és legbátrabb tevékenységek egyúttal a legtörékenyebbek és legérzékenyebbek. A leggyorsabb dolgok a legpuhábbak. A madár tevékeny, mert a madár puha. A kő gyámoltalan, mert a kő kemény. A kő már csak természeténél fogva is lefelé zuhan, mert a keménység: gyöngeség. A madár ellenben természeténél fogva fölfelé száll, mert a törékenység: erő. A tökéletes erőben van valami frivolitás és légiesség, mely fönn tudja magát tartani a levegőben. A csodás történetek modern kutatói ünnepélyesen elismerték, hogy a nagy szentekre jellemző a „levitációs" képesség. Nyugodtan továbbmehetnének és elismerhetnék, hogy a nagy szentek a könnyelműségre való képességgel is rendelkeznek. Az angyalok azért tudnak repülni, mert képesek könnyedén venni önmagukat. A kereszténység ösztönösen mindig is érezte ezt az igazságot, különösen a keresztény művészet. Fra Angelico festményein, mint tudjuk, az angyalok nemcsak madarakhoz, hanem márvány pillangókhoz hasonlók. És ne feledjük, hogy a legkomolyabb középkori művészet is tele volt fénnyel, repkedő drapériákkal, gyors és szökellő lábakkal. A modern prerafaeliták épp ezt nem tudták ellesni a valódi prerafaelitáktól. Burne-Jones sohasem érte el a középkornak ezt a mélységes könnyedségét. A régi keresztény festményeken az alakok fölött olyan az ég, akár egy kék-arany ejtőernyő. Mintha minden figura kész volna tüstént fölrepülni, hogy kedvére lebeghessen az égi magasban. Rongyos köpenye fölfelé emeli a koldust, miként az angyalt tündöklő tollai. Ám a súlyos aranyba öltözött királyok és a bíbor palástot viselő büszkék természetükből adódóan lefelé süllyednek, mert a büszkeség nem tud könnyelműségre emelkedni, a büszkeség nem tud lebegni. A büszkeség mindent lehúz valami üres méltóságba. Az ember „megállapodik", belekövül valamiféle önző komolyságba, pedig a vidám önfeledtség magasába kéne följutnia. Az ember ábrándozásba „merül", s valahogy mégis odafönn lebeg a kék égben. A komolyság nem erény. Eretnekség, bár sokkal értelmesebb eretnekség volna azt mondani, hogy a komolyság: bűn. Alapjában véve nem egyéb, mint természetes és vétkes törekvés, hogy az ember komolyan vegye önmagát, mert ez a legkönnyebb dolog a világon. Sokkal egyszerűbb jó vezércikket írni a Times-ba, mint egy jó viccet írni a Punch-ba. Mert az ünnepélyesség szép lassan kicsordogál az emberből, a kacagás azonban szökell.

Könnyű nehéznek, nehéz könnyűnek lenni. A Sátán önnön súlyának lett áldozata.

Mármost Európa különös büszkesége, hogy mióta keresztény, az arisztokráciát szíve mélyén úgy kezelte, mint valami gyengeséget – általában olyan gyengeséget, amit el kell tűrni. Ha helyesen akarjuk megítélni a dolgot, lépjünk csak át a kereszténységből valamilyen más bölcselet szférájába. Hasonlítsuk össze például Európa osztályait India kasztjaival! Indiában az arisztokrácia sokkal borzasztóbb, mert sokkal nagyobb mértékben intellektuális. Komolyan úgy érzik, hogy a társadalmi osztályok hierarchiája egyúttal szellemi értékrend; a pék jobb, mint a hentes, láthatatlan és szakrális értelemben. Ezzel szemben nincs az a mégoly tudatlan és természetellenes kereszténység, mely valaha is azt állította volna, hogy egy báró jobb, mint egy hentes, a szó szakrális értelmében. A kereszténység legtudatlanabb és legtorzultabb formájában sem tanította, hogy egy herceget nem lehet kiátkozni. A pogány társadalomban (én nem tudom) lehet, hogy volt szigorú válaszfal a szabadember és a rabszolga közt. De a keresztény társadalomban mindig is viccnek vettük az úriembert, bár elismerem, a nagy keresztes hadjáratok és zsinatok idején kiérdemelte magánk a jogot, hogy rossz viccnek tekintsék. Mi, európaiak azonban, lelkünk mélyén, az arisztokráciát sohase vettük komolyan. Alkalomadtán egy-egy nem-európai idegennek (mint aminő Dr. Oscar Levy, az egyetlen értelmes nietzscheista) sikerült komolyan vennie – néhány pillanatra. Lehetséges, hogy hazafiúi elfogultságból mondom, bár aligha, de az én szememben az angol arisztokrácia minden tényleges arisztokráciának nem csupán prototípusa, hanem egyszersmind gyöngye és koronája; megvannak oligarchikus erényei és oligarchikus hibái. Könnyelmű és kedves, a hétköznapi dolgokban tettrekész, de van még egy érdeme, mely az összes többit elhomályosítja. Az angol arisztokrácia legnagyobb és legnyilvánvalóbb érdeme az, hogy valószínűleg senki se veszi komolyan.

Röviden szólva: lassanként rájöttem, hogy egyenlő törvényre van szükség Utópiában, s mint általában, megintcsak rá kellett jönnöm, hogy a kereszténység megelőzött. Utópiám egész történetén végigvonul ez a mulattató szomorúság. Mint annyiszor, mérnöki dolgozószobámból az új torony tervével nagybőszen kirontottam, s akkor vettem csak észre, hogy a napfényben ott áll a torony – ragyogóan és ezerévesen! Isten meghallgatta imámat a kifejezés ősi és részint

modern értelmében: „Előzd meg, Uram, minden tetteinket!" Valóban azt hiszem, és nem is hiúságból, hogy volt pillanat, mikor a házassági fogadalmat (mint intézményt) saját fejemből kitaláltam volna, de egy sóhajtás kíséretében hamarosan rá kellett jönnöm, hogy a kereszténység már fölfedezte. Mivel azonban hosszadalmas dolog volna kimutatni, hogyan felelt meg Utópiáról alkotott elképzelésem pontról-pontra, lépésről-lépésre az Új Jeruzsálemnek, csupán a házasság kérdését ragadom meg, hogy illusztráljam az egybeesés mozgását, sőt, ha szabad így mondanom: az egymás felé tartó erők összeütközését.

Midőn a szocializmus ellenzői az emberi világ megoldhatatlan feladatairól beszélnek, szem elől tévesztenek egy fontos megkülönböztetést. A társadalom ideális jövőjére vonatkozó elképzelések között vannak olyan kívánságok, melyeket nem lehet valóra váltani; de akadnak olyanok is, melyeknek valóra váltása egyszerűen nem lenne kívánatos. Hogy minden ember egyformán szép házban lakjék: álom, ami megvalósulhat is, nem is. De hogy minden ember ugyanabban a szép házban lakjék – ez egyszerűen agyrém. Hogy az ember minden öregasszonyt szeressen: ideál, ami valószínűleg megvalósíthatatlan. De hogy az ember minden egyes öregasszonyra úgy tekintsen mint tulajdon édesanyjára – ez nemcsak megvalósíthatatlan ideál, hanem egyszersmind olyan ideál, amit nem is kell megvalósítani. Nem tudom, olvasóimnak tetszenek-e ezek a példák, de említek még egyet, mely engem mindig is különös erővel megragadott. Nem tudnék elképzelni, sem pedig elviselni olyan Utópiát, mely nem biztosítja a számomra legfontosabb szabadságot, hogy tudniillik korlátozzam önmagam. A tökéletes anarchia nem csupán a fegyelem és hűség szellemét teszi tönkre, hanem szárnyát szegi minden kalandnak is. Hogy nyilvánvaló példával éljek: a fogadás teljesen értelmetlen volna, ha az emberre semmiféle kötelezettséget nem hárítana. A szerződések felbontása nemcsak az erkölcsiséget rombolná szét, hanem a velejáró sportot is. Mármost, a fogadás és hasonló mulatságok csupán satnya és eltorzított formái az ember eredendő ösztönének, amely élmény és kaland után vágyik; de hisz épp elég szó esett már erről e könyv lapjain. Szükséges, hogy a kaland veszedelmei, jutalmai, büntetései és teljesülései valóságosak legyenek, különben a kaland nem egyéb, mint múló és kegyetlen lidércnyomás. Ha fogadok, fizetnem kell, különben nincs költészet a fogadásban. Ha ki-

hívok valakit, küzdenem kell, másképp nincs költészet a kihívásban. Ha hűséget esküszöm, szakadjon rám az égbolt, amikor hűtlen vagyok, különben nincsen kaland az eskütételben. Még csak tündérmesét sem lehet írni annak az embernek élményeiből, aki, midőn elnyelte egy bálna, az Eiffel tornyon találta magát, s midőn békává változott, úgy kezdett viselkedni, mint egy flamingo. Szükséges, hogy az eredmény, még a legvadabb mesében is, valóságos legyen és visszavonhatatlan. A valóságos és visszavonhatatlan eredmény nagy példája a keresztény házasság; ezért is lett fő tárgya és középpontja a romantikának. Ez hát az én végső kérésem, követelményem mindenféle társadalmi paradicsommal szemben; követelem, hogy eskümet és kötelezettségeimet komolyan vehessem; azt követelem Utópiától, hogy becsületemet megbosszulhassam magamon.

Modern utópista barátaim zavartan pillantgatnak egymásra, mert végső reményük: minden különleges kötelék felbontása. S én újra hallom, minthacsak visszhang volna, a túlvilági hangot: „Lesznek majd igazi kötelezettségeid és igazi kalandjaid, ha eljutsz az én Utópiámba. Ám a legnehezebb kötelezettség és a legfantasztikusabb kaland, hogy odajuss!"

VIII. fejezet

AZ ORTODOXIA ROMÁNCA

Gyakran panaszkodunk amiatt, hogy rohanó és túlhajszolt korban élünk. Századunk jellemzője azonban a mélységes renyheség és kimerültség, s az igazság az, hogy a valódi renyheség az oka a fölszínes hajszának. Vegyünk egy mindennapi esetet! Tény, hogy gépkocsik zajától hangosak az utcák. Igen ám, de ez nem az emberi aktivitásnak köszönhető, hanem az emberi tétlenségnek. Kevesebb volna a hajsza, ha több lenne az aktivitás, ha az emberek egyszerűen gyalog járnának. Világunk csendesebb lenne, ha jobban iparkodnánk. Ha pedig állításunk igaz a látszólagos fizikai hajszára, még inkább megállja a helyét, ha a látszólagos szellemi hajszoltságról van szó. Modern nyelvünk gépezete nem egyéb, mint munkamegtakarító szerkezet, s valójában több szellemi munkát takarít meg, mint amennyi kívánatos. Úgy élünk a tudományos kifejezésekkel, mintha afféle tu-

dományos kerekek és dugattyúk volnának, hogy a kényelmes úton még nagyobb sebességgel száguldhassunk. A hosszú szavak úgy robognak velünk, mint hosszú vonatszerelvények. Tudjuk, hogy ezreket és ezreket visznek, akik fáradtabbak vagy lustábbak, semhogy gyalog járjanak, vagy a saját fejükkel gondolkozzanak. Érdekes gyakorlat lenne számunkra, ha gondolatainkat megpróbálnánk a lehető legrövidebb szavakkal kifejezni. Ha ilyeneket mondunk: „az indeterminált ítélet szociális hasznosságát minden kriminalista elismeri, mint részét a szociális evolúciónak, mely a büntetés emberibb és tudományosabb szemléletére irányul", órákhosszat szónokolhatunk anélkül, hogy a koponyánkban székelő szürke massza akárcsak egy pillanatra is megrezdülne. Ha viszont így szólok: „azt akarom, hogy Jones menjen börtönbe, Brown pedig mondja meg, hogy meddig maradjon ott", borzadva konstatálom, hogy gondolkoznom kell. A hosszú szavak nem kemény szavak; a rövid szavak azok, amelyek kemények. Több metafizikai finomság van az „átok", mint a „degeneráció" szóban.

Ám e hosszú és kényelmes szavak, melyek megkímélik az embert a gondolkodás fárasztó munkájától, bizonyos tekintetben károsak és csak zavart okoznak. Különösen akkor tűnik ez fel, mikor ugyanazt a hosszú szót egy másik összefüggésben használjuk, hogy kifejezzünk vele egy másik jelentést. Hogy jólismert példát hozzak: az „idealista" szónak más az értelme mint filozófiai terminusnak és más mint erkölcsszónoklattani megjelölésnek. Hasonlóképp: a tudományos materialisták joggal panaszkodnak amiatt, hogy az emberek összekeverik a „materialistá"-t mint kozmológiai kifejezést és a „materialistá"-t mint erkölcsi minősítést. Hogy olcsóbb példát említsek: az, aki gyűlöli a „progresszíveket" Londonban, „progresszívnek" nevezi magát Dél-Afrikában.

Ugyanilyen zűrzavar keletkezik, ha a „liberális" szót a vallásra, a politikára és a társadalomra alkalmazzák. Újra meg újra kihirdetik, hogy minden liberálisnak szabadgondolkodónak kell lennie, mert a liberálisoknak szeretniük kell mindent, ami szabad. Ezen az alapon azt is mondhatnák, hogy minden idealistának a Magas Egyházba kell tartoznia, mert az idealistának szeretnie kell mindent, ami magas. És hasonlóképp: aki az Alsó Egyházban van, szeretni köteles mindent, ami az alacsony dolgokkal kapcsolatos. Mindez a szavak puszta találkozása. A jelenlegi modern Európában a szabadgondolkodó nem

azt az embert jelenti, aki a saját fejével gondolkodik. Azt az embert jelenti, aki – miután gondolkodott egy ideig – sajátságos következtetésekre jutott, például arra, hogy a jelenségek anyagi eredetűek, lehetetlenek a csodák, a személyes halhatatlanság valószínűtlen és így tovább. Csakhogy ezek közül az eszmék közül egyik se kimondottan liberális. Sőt, az ilyen és ehhez hasonló eszmék közül majdnem mindegyik határozottan illiberális, s ezt szeretném én bebizonyítani ebben a fejezetben.

Pár oldalon, amilyen sebtében csak lehet, igyekszem kimutatni, hogy a liberális teológusok eszméinek hatása a társadalmi gyakorlatra kifejezetten illiberális. Csaknem minden korunkbeli kísérlet, mely szabadságot akart vinni az egyházba, azzal végződött, hogy újabb zsarnokságot hozott a világ nyakába. Az egyház felszabadítása ugyanis manapság még csak annyit sem jelent, hogy felszabadítjuk minden oldalon. Annyit jelent, hogy felszabadítunk egy sereg dogmát, melyeket tévedésből tudományosnak nevezünk, a monizmus, a panteizmus, az arianizmus vagy a szükségszerűség dogmáját. Ezekről azonban (sorba vesszük majd őket) nagyszerűen kimutatható, hogy természetes szövetségesei az elnyomásnak. Tulajdonképpen furcsa körülmény (pedig ha belegondolunk, kiderül, hogy nem is annyira furcsa), hogy a legtöbb dolog szövetségese az elnyomásnak. Egyetlen dolog van, mely az elnyomással való szövetségében soha nem megy túl egy bizonyos ponton – és ez az ortodoxia! Való igaz: az ortodoxiát el lehet torzítani, hogy igazoljuk részben a zsarnokot. Viszont sokkal egyszerűbb német filozófiát alkotni, mely igazolja őt teljes egészében.

Vegyük most sorra az újításokat, melyek az új teológiát és a modernista egyházat jellemzik. Az előző fejezet végén egyre már rájöttünk. A legódivatúbbnak hirdetett dogmáról kiderült, hogy a föld új demokráciáinak egyetlen biztosítéka. Az állítólag népszerűtlen tanításról kiderült, hogy a nép egyedüli ereje. Egyszóval: rájöttünk, hogy az oligarchiának egyetlen logikailag lehetséges tagadása az eredendő bűn elfogadása. Állítom, hogy így van a többi esetben is.

Veszem a legnyilvánvalóbb esetet, a csodákat. Valami kifürkészhetetlen okból az a megrögzött vélemény uralkodik, hogy liberálisabb nem hinni a csodákban, mint hinni bennük. Hogy miért, elképzelni sem tudom, és föl se világosít senki. Valami megfoghatatlan okból „széles látókörű" és „liberális" pap mindig olyasvalakit jelent, aki,

ha mást nem, legalább a csodák számát akarja apasztani, de soha olyat, aki számukat növelni akarja. Mindig olyasvalakit jelent, aki kész kételkedni abban, hogy Krisztus föltámadt, és sohasem jelent olyasvalakit, aki kész elhinni, hogy saját nagynénje kijött a sírjából. Nem nehéz egyházközséget találni, ahol felfordulás van, mert az egyházközség papja nem hiszi, hogy Szent Péter a vízen járt, viszont mily ritkán találunk olyan egyházközséget, ahol a zűrzavart az okozná, hogy a lelkipásztor azt állítja tulajdon édesapjáról, hogy száraz lábbal kelt át a Serpentinen. S mindez nem azért van (mint a gyors észjárású profán vitatkozó máris odaveti), mintha a csodákat nem tenné hihetővé a tapasztalás, s miként a Matthew Arnold által ismételt együgyű dogma véli: „csodák nem történnek". Sokkal több természetfeletti dologra hivatkoznak manapság, mint nyolcvan évvel ezelőtt; olyan dolgokra, melyekről azt állítják, hogy korunkban történtek. A tudományos emberek jobban hisznek az efféle csodákban, mint bármikor. A legkétségbeejtőbb, sőt borzalmas értelmi és szellemi csodák lepleződnek le újra meg újra a modern pszichológiában. Dolgok, melyeknek csodás voltát a régi tudomány nyíltan visszautasította volna, valódi csodákként szerepelnek az új tudományban. Egyetlen dolog van, mely eléggé régimódi maradt, semhogy a csodákban higgyen: az új teológia! Az igazság persze az, hogy hiába „kész" a csodákat tagadni, ez a tagadás nem érinti a mellettük vagy az ellenük szóló bizonyítékokat. Gépies és szavakon nyargaló elfogultságról van itt szó, melynek gyökere és kezdete nem a gondolat szabadságában, hanem a materializmus dogmájában keresendő. A tizenkilencedik század embere a feltámadásban nem azért kételkedik, mert liberális kereszténysége ezt megengedi neki, hanem azért, mert szigorú materializmusa megtiltja, hogy higgyen benne. Tennyson, ez a tipikus tizenkilencedik századi ember, ösztönszerűen fején találta a szöget, midőn kortársairól megjegyezte, hogy becsületes kételyeikben hit volt. Volt bizony! Szavainak mélységes és borzalmas értelme van. Csodákban való kételkedésükben a kikerülhetetlen és istennélküli fátumba vetett hit rejtezett; mély és őszinte hit a világegyetem gyógyíthatatlan gépszerűségében. Az agnosztikus kételyei a monista dogmái voltak csupán.

Magáról a természetfelettiről s annak evidenciájáról majd később szólok. Ehelyütt elég, ha világosan látjuk a következőt: ha a szabadság liberális gondolata a csodákról folytatott vitában szóbakerülhet

egyáltalán valamelyik oldalon, nyilvánvalóan a csodák mellett foglal állást. A reform és a haladás (az egyedüli elfogadható értelemben) mindössze annyit jelent, hogy a szellem fokozatosan ellenőrzése alá vonja az anyagot. A csoda pedig egyszerűen nem más, mint a szellem villámgyors győzelme az anyag felett. Ha táplálni akarjuk az embereket, gondolhatjuk azt, hogy a pusztában kenyeret szaporítani lehetetlenség, azt azonban nem gondolhatjuk, hogy a dolog illiberális. Ha valóban a tengerpartra akarjuk küldeni a szegények gyermekeit, nem tarthatjuk illiberálisnak, hogy repülő sárkányokon kerülnek majd oda, legfeljebb azt gondolhatjuk, hogy a dolog valószínűtlen. Az ünnep, miként a liberalizmus, semmi egyéb, mint az ember szabadsága. A csoda pedig nem más, mint Isten szabadsága. Őszintén tagadhatjuk bármelyiket, de tagadásunkat nem nevezhetjük a liberalizmus győzelmének. A katolikus egyház hitt abban, hogy az ember és az Isten szellemi szabadsággal rendelkezik. A kálvinizmus elvette az ember szabadságát, de az Istenét meghagyta. A materializmus azonban megköti a Teremtőt magát; leláncolja Istent, miként az Apokalipszis az ördögöt. Rabságra kárhoztat mindent a világegyetemben. Azok pedig, akik segédkeznek e műveletben, magukat „liberális teológusoknak" hívják.

Ez tehát, mondom, a legegyszerűbb és legnyilvánvalóbb eset. Föltételezni, hogy a csodákban való kételkedésnek valamiféle köze volna a liberalizmushoz és a reformhoz: szószerint ellentéte az igazságnak. Ha valaki nem hisz a csodákban, hát nem hisz; nem túlzottan liberális, de teljességgel becsületes és logikus, ami sokkal többet jelent. De ha hisz a csodákban, ez annyit jelent, hogy velejében liberális, mert először is hisz a lélek szabadságában, másodszor pedig hisz abban, hogy a léleknek hatalma van a zsarnoki körülmények felett. Ezt az igazságot olykor még a legtehetségesebb emberek is különös és naiv módon mellőzik. Mr. Bernard Shaw például szívből fakadó és régimódi megvetéssel tér napirendre a csodák fölött, mintha a természet részéről valami borzasztó hitszegés nyilvánulna meg bennük. Furcsa módon szem elől téveszti, hogy a csodák csupán frissen nőtt virágok az ő kedvenc fáján, az akarat mindenhatóságának tanán. Hasonlóképp: a halhatatlanság utáni vágyat hitvány önzésnek tartja, feledvén, hogy az élet utáni vágyat egy perccel előbb még egészséges és heroikus önzésnek nevezte. Nemes dolog tehát az élet végtelenre nyújtását kívánni, de halhatatlanságra kívánkozni hitványság. Hogy

fér ez össze? Ha kívánatos, hogy az ember diadalmaskodjék a természet vagy a szokás kegyetlenségén, akkor a csodák feltétlen kívánatosak; később majd beszélünk arról, vajon lehetségesek-e.

Most azonban nézzük e különös tévedés fejlettebb példányait; nevezetesen azt az elgondolást, mely szerint a vallás „liberalizálása" valahogy elősegíti a világ felszabadulását. E hamisságnak második eseteként vehetjük a panteizmust, másszóval egyfajta modern elképzelést, melyet gyakorta immanentizmusnak hívnak, és lényegében nem más, mint buddhizmus. Ez viszont sokkal nehezebb kérdés, semhogy komolyabb előkészület nélkül hozzáfoghatnánk.

Felvilágosult emberek általában azokra a dolgokra hivatkoznak nagyképűen a zsúfolt hallgatóság előtt, melyek éppenséggel ellentmondanak a tényeknek. Nyilvánvalóan ezek a közhelyek azok, melyekben nincs egy szemernyi igazság. Íme egy példa. Etikai társaságokban, vallási gyűléseken unos-untalan ismételgetik a felszínes liberalizmus frázisát, hogy tudniillik „a világ vallásai különböznek egymástól szertartásaikban és külsőségeikben, de megegyeznek abban, amit tanítanak." Csakhogy ez tévedés; az igazság ennek épp az ellentéte. A világ vallásai nem nagyon különböznek egymástól szertartásaikban és külsőségeikben, de rettentően különböznek abban, amit tanítanak. Mintha valaki azt mondaná: „Nehogy megtévessze önt az a tény, hogy a Church Times és az Freethinker formájában annyira elüt egymástól, hogy az egyiket vellumra festették, a másikat márványba vésték, hogy az egyik háromszögű, a másik meg hatszögű; olvassa csak és meg fogja látni, hogy ugyanazt mondják." Az igazság persze az, hogy mindenben egyformák, csak abban nem, amit mondanak. A surbitoni ateista tőzsdeügynök szakasztott úgy fest, mint a wimbledoni swedenborgiánus tőzsdeügynök. Körbesétálhatjuk és a legalaposabb vizsgálatnak vethetjük alá őket anélkül, hogy fölfedeznénk valami swedenborgiánust a kalapban vagy valami sajátságosan istentelen vonást az esernyőben. Pontosan a lelkük az, amiben különböznek. Így hát az igazság az, hogy a számos hitvallás kérdésére nem ad választ nekünk az olcsó maxima, mely szerint a vallások megegyeznek a tanításban, de különböznek a gépezetben. A valóság ennek épp az ellentéte. A földkerekség csaknem valamennyi nagy vallása megegyezik a gépezetben; ugyanazokkal a külső módszerekkel dolgozik: papokkal, szent iratokkal, oltárokkal, szerzetesekkel és különleges ünnepekkel. Megegyeznek a tanítás módszerei-

ben és különböznek egymástól abban, amit tanítanak. A pogány optimistáknak és a keleti pesszimistáknak egyaránt vannak templomaik, mint ahogy a liberálisok és a torik is rendelkeznek újságokkal. A különféle hitvallásoknak, melyek azért léteznek, hogy elpusztítsák egymást, éppúgy vannak szent irataik, miként az egymás elpusztítására törekvő hadseregeknek is vannak ágyúik.

Az emberi vallások eme állítólagos azonosságának nagy példájaként szokták fölhozni a buddhizmus és a kereszténység állítólagos azonosságát. Akik e nézetet elfogadják, rendszerint mellőzik a többi hitvallás etikáját, kivéve a konfuciánizmust, amit kedvelnek, nyilván azért, merthogy tulajdonképpen nem hitvallás. Viszont az iszlámmal szemben dicséreteik jóval fukarabbak, és moralitása szerintük csak arra irányul, hogy az alsóbb néposztályokat fölfrissítse. Nemigen ajánlják a házasság mohamedán szemléletét (pedig volna mit mondani róla!), a thugokkal és a fétisimádókkal szemben pedig kifejezetten hűvösek. No, de az biztos, hogy Guatama nagy vallásának esetében őszintén érzik a hasonlóságot.

A tudomány népszerűsítésének mesterei, mint amilyen például Mr. Blatchford, folyton azt szajkózzák, hogy a kereszténység és a buddhizmus nagyon hasonlít egymáshoz, különösen a buddhizmus. Az emberek nagy része ezt el is hiszi, s elhittem jómagam is, míg rá nem akadtam egy könyvre, mely előállt a bizonyítékokkal. A bizonyítékok pedig kétfélék voltak: egyrészt olyan hasonlatosságok, melyek mitsem mondanak, mert az egész emberiség közös jellemzői, másrészt olyanok, melyek nem is hasonlatosságok. A szerző ünnepélyesen kifejtette, hogy a két hitvallás egyezik mindabban, amiben valamennyi hitvallás egyezik, vagy pedig igyekezett megmutatni az egyezéseket olyan pontokon, ahol tökéletesen különböznek. Az első típusra vonatkozóan azt állította, hogy Krisztust is, Buddhát is isteni hang szólította, mely az égből jött, mintha bizony az isteni hang szenespincében szokott volna megszólalni. Másutt meg nagy komolyan azt bizonygatta, hogy páratlan egybeesés következtében, mindkét keleti tanító különös módon hangsúlyozta a lábmosást. Mintha bizony páratlan egybeesésből adódott volna, hogy mindkettejüknek volt lába, amit időnként meg kellett mosni. A hasonlóságok másik típusába olyan dolgok kerültek, melyek nem is hasonlítottak egymásra. A két vallás e kibékítője komoly figyelmet szentelt annak a ténynek, hogy bizonyos ünnepeken a Láma köntösét tiszteletből darabokra tépik, és

a daraboknak magas értéke van az emberek szemében. Ez azonban a hasonlóságnak pont az ellentéte, mert Krisztus ruháit nem tiszteletből, hanem gúnyból tépték darabokra, és a maradványokat sem értékelték többre, mint egy rongykereskedő. Olyan ez, mintha a kétféle kardceremónia közötti kapcsolattal hozakodnánk elő: az egyik esetben megérintik karddal az ember vállát, a másik esetben lecsapják vele a fejét. Az embernek bizony nem mindegy. Ez a pedantéria persze édeskeveset jelentene, ha a fölhozott filozófiai hasonlóságokkal nem ugyanígy állna a dolog, hogy tudniillik vagy túl sokat bizonyítanak vagy semmit. Az, hogy a buddhizmus helyesli az irgalmasságot és az önmegtagadást, nem azt jelenti, hogy sajátosan keresztényi, hanem azt, hogy nem esett messze az emberi természettől. A buddhisták elméletben helytelenítik a kegyetlenséget és a kicsapongást, de hát minden normális ember elítéli elvben a kegyetlenséget és a kicsapongást. Ám azt állítani, hogy a buddhizmus és a kereszténység ezeknek a dolgoknak ugyanazon filozófiai magyarázatát adja, egyszerűen tévedés. Az egész emberiség egyetért abban, hogy a bűn hálójában vergődünk. Az emberiség nagy része abban is egyetért, hogy van onnét kivezető út. De hogy miben áll a kivezető út, arra vonatkozóan, úgy gondolom, nincs még a világegyetemben két olyan intézmény, mely egymásnak ennyire élesen ellentmondana, mint a kereszténység és a budhizmus.

Már akkor, midőn számos jólinformált, de tudatlan emberrel együtt úgy hittem, hogy a buddhizmus és a kereszténység azonos, volt a dologban valami, ami mindig is zavart. Ez pedig nem volt más, mint vallásos művészetük karakterének megdöbbentő eltérése. Nem a megformálás módjára gondolok, hanem magára a tárgyra, melyet ábrázolni óhajtottak. Nincs a világon két ideál, mely ellentétesebb volna, mint a gótikus székesegyházak keresztény szentje és a buddhista szent a kínai templomban. Az ellentét minden vonatkozásban kiütközik; a lényeget megragadva talán azt mondhatnám, hogy a buddhista szent szemei mindig zárva vannak, a keresztény szent szemei azonban tágra vannak nyitva. A buddhista szentnek jól táplált és harmonikus a teste, de szemeit súlyos álom pecsételi le. A középkori szent teste csupa csont és bőr, de szemei irtózatosan elevenek. Lehetetlen, hogy valódi szellemi közösség volna két erő között, melyek ennyire eltérő szimbólumokat tudtak létrehozni. Még ha föltesszük is, hogy mindkét ábrázolás túlzás és az eredeti hitvallás eltor-

zulása, ilyen ellentétes túlzásokat csak divergens jelenségek teremthetnek. A buddhista különös figyelemmel tekint befelé. A keresztény őrült figyelemmel tekint kifelé. Ha folytatjuk ezt a gondolatsort, egypár érdekes dologra fogunk rátalálni.

Röviddel ezelőtt egyik érdekes tanulmányában Mrs. Beasant bejelentette, hogy csak egyetlen vallás létezik, az összes többi ennek az egynek variációja vagy elferdítése, és ő bármelyik pillanatban meg is tudja nekünk mondani, hogy melyik ez a vallás. Mrs. Beasant szerint ez az egyetemes Egyház egyszerűen nem más, mint az egyetemes Én. A tanítás lényege tehát abban áll, hogy valamennyien egyetlen személyt alkotunk, ember és ember között nincsenek egyedi válaszfalak. Ha szabad így kifejeznem magam: a szerző nem azt mondja nekünk, hogy szeressük szomszédainkat, hanem azt, hogy legyünk önmagunknak szomszédai. Ez tehát Mrs. Beasant mélyenszántó és fantáziadús tanítása az egyetlen vallásról, melyben valamennyiünknek nagy egyetértésben meg kell találnia önmagát. Ami engem illet, életemben nem hallottam még olyan tanítást, melyet nagyobb hévvel utasítottam volna el, mint éppen ezt. Nem azért akarom szeretni a szomszédomat, mert azonos velem, hanem pontosan azért, mert nem azonos. Imádni akarom a világot, de nem úgy, mint egy tükröt, mert az én magam vagyok, hanem úgy, mint egy nőt, vagyis kifejezetten azért, mert különbözünk. Ha a lelkek el vannak választva, a szeretet lehetséges. Ha a lelkek egyesítve vannak, a szeretet lehetetlen. Tágabb értelemben mondhatjuk azt, hogy valaki szereti önmagát, de azt már aligha, hogy beleszeret önmagába, vagy ha igen, nos, az elég egyhangú udvarlás lehet. Ha a világban milliárd valódi én nyüzsög, elmondhatjuk, hogy valamennyi képes az önzetlenségre. Ámde Mrs. Beasant nézete szerint az egész világegyetem egyetlen óriási, önző személy.

Itt találkozik a buddhizmus a panteizmussal és immanentizmussal. És itt találkozik a kereszténység az emberiességgel, szabadsággal és szeretettel. A szeretet személyiséget kíván, s épp ezért kívánja az elválasztást. A keresztény ösztön örül annak, hogy Isten darabokra törte a világegyetemet, mert e darabok eleven darabok. A keresztény ösztön inkább ezt súgja: „gyermekek, szeressétek egymást", minthogy felszólítana egy hatalmas személyt, hogy szeresse önmagát. Itt mutatkozik meg az intellektuális szakadék a buddhizmus és a kereszténység között. A buddhista és a teozofista szemében a személyiség

az ember bukásával egyenlő, míg a keresztény szemében Isten szándéka s egész kozmikus világfelfogásának tengelye. A teozofisták világszelleme kívánja, hogy az ember szeresse őt, de csak azért, hogy belé vesse magát, a kereszténység isteni középpontja azonban kivetette az embert, hogy az ember szerethesse őt. A keleti istenség olyan, mint egy óriás, aki elveszítette kezét vagy lábát, és egyre keresi azokat, a keresztény szellem viszont olyan óriáshoz hasonló, aki különös nagylelkűségében levágta jobbkezét, hogy az a saját akaratából kezet rázhasson vele. Ismét felbukkan előttünk a gondolat, mely a kereszténység lényegét érinti: valamennyi modern filozófia megbéklyóz s összeköt, a kereszténység azonban olyan, mint egy kard, mely elválaszt és függetlenít. Nincs még egy filozófia, melynek Istene örömét lelné abban, hogy eleven lelkekké alkotva választotta el magától a világot. Az ortodox kereszténység szerint azonban Istennek és embernek ez a szétválasztása szent, mert örök. Hogy az ember szerethesse Istent, ahhoz nem csupán Istenre van szüksége, hogy legyen kit szeretni, hanem emberre is, hogy legyen, aki szereti őt. Mármost épp a tétova teozofikus elmék, akiknek számára az univerzum egyetlen óriási olvasztótégely, húzódoznak ösztönösen az Evangélium földrengésszerű mondásától, mely azt hirdeti, hogy Isten Fia nem békét hozni jött a világba, hanem kardot. A mondás még abban az értelemben is igaz, amit betű szerint jelent: mindenki, aki igazi szeretetet prédikál, gyűlöletet fakaszt. A demokratikus testvériségre ez éppúgy igaz, mint az isteni szeretetre; az álszeretet kompromisszumba és ordenáré filozofálgatásba torkollik, az igazi szeretet vége azonban mindig vérontás. Ám a betű szerinti jelentésen kívül, van a mi Urunk mondásában egy még borzasztóbb igazság. Szerinte a Fiú kard volt, mely testvért testvértől elválasztott, hogy gyűlölhessék egymást egy örökkévalóságon át. De kard volt az Atya is, aki testvért testvértől elválasztott az idők titokzatos kezdetén, hogy végül mégiscsak szerethessék egymást.

Ez hát az értelme annak a csaknem őrült boldogságnak, mely a középkori szent szemeiben lobog. És tudjuk már, miért hunyja le a szemét Buddha. A keresztény szent boldog, mert lemetszették a világról; a dolgoktól elválasztották, s most ámulva néz rájuk vissza. Csakhogy miért ámuldoznék a buddhista szent? Hiszen csak egyetlen egy dolog létezik, az pedig, lévén személytelen, aligha lepődik meg önmagán. Temérdek panteista költemény látott már napvilágot, de

egyik sem tudta kifejezni a csodálkozást. A panteista nem tud csodálkozni, mert nincs amit dicsérhetne mint önmagán kívül létezőt, lett légyen az az istenség vagy akármi más. Bennünket mindenesetre most az érdekel, miként hat a kívülálló istenségre irányuló keresztény ámulat az erkölcsi tevékenységre és társadalmi reformra. Hatása eléggé kézenfekvő. Az erkölcsi tevékenységnek a panteizmus semmiféle impulzust nem ad. A panteizmus lényegéhez az is hozzátartozik, hogy az egyik dolog épp olyan jó, mint a másik, holott a cselekvés természetéből adódóan föltételezi, hogy az egyik dolog sokkalta többet ér, mint a másik. Szkepticizmusának delelőjén hiába iparkodott Swinburne, hogy e nehézséggel megbirkózzék. Az itáliai forradalom és a Garibaldi által ihletett„Virradati dalok"-ban kikiáltotta az új vallást és a tisztább Istent, aki el fog tüntetni minden egyes papot a föld színéről.

„Miért kiáltasz
Istent keresve jajgatón,
Én vagyok én, te vagy te,
Én odalenn, te a magasba' fönn,
Én vagyok te, és kutatod őt, hogy rátalálj,
Találod tenmagad, s te: én vagyok."

Az egészből csupán azt az azonnali és kézenfekvő következtetést vonhatjuk le, hogy a zsarnokok éppúgy Isten gyermekei, mint a garibaldik; és Nápoly királya, Bomba, miután legvégül szerencsésen „megtalálta önmagát", azonos a dolgokban rejlő végső jóval. Az igazság az, hogy a nyugati energia, mely letaszítja trónusáról a zsarnokot, egyenes következménye a nyugati teológiának, mely azt mondja: „Én vagyok én, s te vagy te." Ugyanaz a szellemi különállás, mely feltekintett és megpillantott egy jó királyt a világegyetemben, felnézett újból és megpillantott egy rossz királyt Nápolyban. Bomba istenének imádói letaszították a trónusáról Bombát. Swinburne istenének imádói évszázadok óta lakják Ázsiát, és soha egyetlen zsarnokot le nem taszítottak trónusáról. A hindu szentnek jó oka van arra, hogy lehunyja a szemét, hiszen egy egész társaságot fog megpillantani: én, te, ő, mi, ti, ők! Ésszerű elfoglaltság, az viszont sem elméletben sem pedig a gyakorlatban nem igaz, hogy arra ösztönözné a hindut: tartsa szemmel Lord Curzont. A kifelé figyelő éber-

ség, mely a keresztény ségnek mindenkor jellemzője volt (emlékezzünk csak a parancsra: „Vigyázzatok és imádkozzatok!") éppúgy kifejezésre jutott a jellegzetes nyugati ortodoxiában, mint a jellegzetes nyugati politikában, de mindkettő a tőlünk különböző transzcendens istenség ideáján nyugszik, az istenségen, amely szüntelenül kicsúszik megfigyelésünk alól. Bölcs hitvallások okkal hirdetik, hogy keressük az Istent énünk labirintusának egyre mélyebb gyűrűiben. De csupán mi, keresztények tanítjuk azt, hogy úgy kell üldöznünk az Istent, mint sast a hegyekben, és minden szörnyet leterítünk e vadászaton.

Így aztán megintcsak rájövünk, hogy ha becsesnek tartjuk a demokráciát és a nyugat önmegújító energiáit, inkább meglelhetjük azokat a régi teológiában, mint az újban. Ha reformot akarunk, ragaszkodnunk kell az ortodoxiához, különösen abban a kérdésben (sokat írt erről Mr. R. J. Campbell), hogy vajon az immanens istenséghez ragaszkodjunk-e vagy a transzcendenshez. Az immanens Isten egyoldalúsága befelé forduláshoz, elszigeteltséghez, kvietizmushoz és társadalmi közönyhöz vezet – a végén kikötünk Tibetben. Ha azonban Isten transzcendenciáját hangsúlyozzuk, akkor csodálkozásban, kíváncsiságban, erkölcsi és politikai kalandban s igazságos felháborodásban lesz osztályrészünk – vár bennünket az otthon, a Kereszténység. Ha azt állítjuk előtérbe, hogy az Isten az emberben van, az ember megreked önmagában. Ha viszont azt állítjuk előtérbe, hogy az Isten fölülemelkedik az emberen, az embernek kölcsönzünk erőt, hogy fölülemelkedjék önmagán.

Ugyanígy áll a dolog egy másik, ugyancsak elavultnak nevezett tanítással. A Szentháromság mélyértelmű tanára gondolok. Az unitáriusok (oly felekezetről van szó, melyet előkelő szellemi méltósága és szellemi becsületessége miatt csak megkülönböztetett tisztelettel szabad említenünk) gyakorta reformerek is lehetnek azoknál az okoknál fogva, melyek a kisebb felekezeteket általában újításra ösztönzik. Annak viszont, hogy a Szentháromságot a puszta monoteizmussal helyettesítik, az égvilágon semmi köze a liberalizmushoz vagy bármiféle reformhoz. Az athanáziai hitvallás összetett Istene ugyan rejtély az intellektus számára, de sokkal kevésbé kelti a szultáni titokzatosság és kegyetlenség benyomását, mind Mohamed és Omar magányos istene. Az isten, aki merő borzalmas egység, nemcsak egyszerűen király, hanem keleti király. Az emberiség szívét, különösen az európai emberekét, jobban kielégítik a Szentháromság ideája körül

sokasodó furcsa szimbólumok és utalások, melyek a tanácskozást idézik, hol a könyörületesség éppúgy szóhoz jut, mint az igazság, és szívünket megnyugtatja a gondolat, hogy szabadság és különbözőség uralkodik még a világ e legbensőbb kamrájában is. Mert a nyugati vallás mindig is tudatában volt annak, hogy „nem jó az embernek egyedül lenni." A társadalmi ösztön mindenütt szóhoz jutott, midőn a remeteség keleti gondolatát elsöpörte a szerzetesség nyugati gondolata. Így azután még az aszketizmus is a testvériség jellegét öltötte, és a trappisták bár némaságot fogadtak, mégis együtt éltek. Ha pedig szívünk vágya az eleven összetettségre irányul, egészségesebb dolog a trinitárius vallást tartani, mint az unitáriust. Mert nekünk, trinitáriusoknak (ha szabad tisztelettel így mondanom) maga az isten is: társadalom. Mélységes titka ez a teológiának, s ha képzett teológusként közvetlenebb síkon is tudnék beszélni róla, akkor se mondanék többet ehelyütt. Elégedjünk hát meg azzal, hogy e hármas rejtély oly vigasztaló, mint a bor, és oly meghitt, mint egy angol kandallósarok, s hogy e hármasság, mely zavarba ejti az értelmet, megnyugtatja a szívet: ám a távoli pusztaságokból, a pusztító hőség tájairól útrakeltek a magányos Isten kegyetlen gyermekei, az igazi unitáriusok, akik handzsárral kezükben pusztává tették a földet. Mert nem jó az Istennek egyedül lenni.

Ugyanez áll a lélek veszedelmével kapcsolatos tanításra is, melyen annyi becsületes elme szenvedett már hajótörést. Minden lélek számára parancsoló törvény, hogy reménykedjék; nem éppen oktalanság azt állítani, hogy üdvözülésük kikerülhetetlen. Nem éppen oktalanság, de nem is túlságosan üdvös az aktivitás és a haladás szempontjából. Küzdő és kreatív társadalmunknak inkább ahhoz a gondolathoz kéne ragaszkodnia, hogy mindenki veszélyben forog, minden embert csak egy hajszál választ el a szakadéktól. Azt mondani, hogy a végén minden jóra fordúl: okos megjegyzés, de nem harsan belénk, mint a trombitaszó. Európának inkább a pusztulás lehetőségét kéne hangsúlyoznia, és Európa mindig is hangsúlyozta. Európa legmagasztosabb vallása és legolcsóbb irodalma e ponton tökéletesen egybevág. A buddhista szemében a létezés olyan, mint egy tudományos terv, amely meghatározott eredményhez vezet. A keresztény szemében olyan, mint egy t ö r t é n e t, amely bárhogyan végződhet. Egy érdekfeszítő regényben (ami tisztán keresztény produktum) a főhőst nem eszik meg a kannibálok; de az izgalom szempontjából nél-

külözhetetlen a lehetőség, hogy esetleg megeszik. A főhősnek (hogy úgy mondjam) ehető hősnek kell lennie. A keresztény morál sohasem mondta az embernek, hogy el fogja veszíteni a lelkét, hanem azt, hogy vigyázzon rá, hogy el ne veszítse. Röviden: a keresztény morál szerint bűn azt mondani valakire, hogy kárhozott, de szigorúan vallásos és filozofikus azt mondani rá, hogy kárhozandó.

A kereszténység az útkereszteződésen álló emberre összpontosít. A nagy és lapos filozófiák, a humbugnak eme óriási szintézisei, mind korokról, evolúcióról és a végső fejleményekről beszélnek. Az igazi filozófiát a pillanat érdekli. Vajon melyik útra tér az ember? Íme az egyetlen gondolkodásra érdemes dolog, ha az ember kedveli a gondolkodást. Könnyű gondolkodni az óceánokról; bárki tud gondolkodni róluk. De a pillanat csakugyan rettenetes. S mivel vallásunk intenzíven érezte mindenkor a pillanatot, ezért foglalkozott irodalmában oly sokat a háborúval, teológiájában pedig oly sokat a pokollal. A pillanat tele van veszéllyel, mint egy ifjúságnak szóló kalandregény. A pillanat nem más, mint halhatatlan krízis. A szórakoztató regény és a nyugati ember vallása között sok a valódi hasonlóság. Akik azt mondják, hogy a szórakoztató regény közönséges és ízléstelen, csupán azt ismételgetik, amit a puritánok és jól informáltak mondogatnak a katolikus templomok képmásairól. Az élet (a hit szerint) olyan, mint a képeslapokban megjelenő folytatásos regény: az élet azzal az ígérettel (vagy fenyegetéssel) zárul, hogy „folytatása következik." Nemes vulgarizmussal az élet a folytatásos regényt utánozza abban is, hogy a legérdekfeszítőbb pillanatban megszakad. Mert a halál kifejezetten érdekfeszítő pillanat.

A lényeg azonban az, hogy egy történet azért oly izgalmas, mert nagy szerepe van benne az akaratnak, amit a teológia szabad akaratnak nevez. Egy összeadást nem zárhatok le úgy, ahogy nekem tetszik, de egy történetet igen. Mikor valaki fölfedezte a differenciálszámítást, csupán egyetlen differenciálszámítást tudott fölfedezni. Shakespeare azonban, ahelyett, hogy megöli, nyugodtan hozzáadhatta volna Júlia öreg dajkájához Rómeót, ha éppen ahhoz lett volna kedve. A kereszténység remekelt az elbeszélő műfajokban, mert teológiájában ragaszkodott a szabad akarathoz. Túlságosan szövevényes kérdésbe ütköztünk, semhogy hitelesen kifejthetném, annyit azonban meg kell jegyeznem, hogy a szabad akarat az egyetlen valódi ellenvetés a modern szószátyárkodással szemben, mely úgy te-

kinti a bűnt, mint valami betegséget, a börtönt mint valami kórházhoz hasonló higiénikus környezetet, és a bűnt lassú tudományos módszerekkel akarja gyógyítani. A dologban ott a tévedés, hogy a bűn aktív választás eredménye, míg a betegség nem az. Ha valaki azt mondaná, hogy egy paráznát tudományos módszerekkel akar meggyógyítani, mint egy asztmás beteget, olcsó és kézenfekvő válaszom így hangzik: „Mutasson nekem olyan embereket, akik úgy óhajtják az asztmát, mint mások a paráznaságot!" Ha valaki nyugodtan fekszik, kigyógyulhat a betegségből. De nem maradhat veszteg, ha a bűnéből akar kigyógyulni, ellenkezőleg: fel kell kelni s vadul ugrálnia. A lényeg nagyszerűen kifejeződik abban a szóban, melyet a kórházi betegre alkalmaznak; a „páciens" szenvedő alak, a „bűnöző" cselekvő alak. Ha valakit ki akarunk gyógyítani az influenzából, tűrőnek kell lennie. Ám ha a pénzhamisításból akarjuk kigyógyítani, emberünk nem lehet tűrő, csakis *türelmetlen.* Neki magának nem szabad tűrnie a pénzhamisítást. Minden erkölcsi reform az aktív akaratból fakad és nem a passzívból.

Itt aztán megint ugyanarra a lényegi következtetésre jutunk. Ha merész újításokat és veszélyes forradalmakat óhajtunk, melyek jellemző módon végigkísérték az európai civilizációt, a lehetséges pusztulás gondolatát nem elhalványítani kell, hanem bátorítani. Ha a keleti szentekhez hasonlóan csak azon akarunk meditálni, milyen a dolgok tökéletes állapota, akkor természetesen nem mondhatunk mást, mint azt, hogy a dolgoknak tökéleteseknek kell lenniük. Ám ha a dolgokat tökéletesíteni akarjuk, akkor ragaszkodnunk kell a gondolathoz, hogy tönkre is mehetnek.

Végül ez az igazság igaznak bizonyul azoknak a jólismert modern próbálkozásoknak esetében is, melyek lefokozni vagy félremagyarázni akarják Krisztus istenségét. Lehet, hogy Isten volt, lehet, hogy nem, könyvem végén e kérdéssel majd foglalkozom. De ha istensége igaz, az föltétlenül és rettenetesen forradalmi. Hogy jó emberek nekidőltek a falnak, közismert, de hogy maga az Isten is nekidőlt a falnak, ez minden lázadó örök büszkesége. A kereszténység az egyedüli vallás, mely megérezte, hogy a mindenhatóság befejezetlenné tette az Istent. A kereszténység valamit megsejtett. Istennek, hogy egészen Isten legyen, nemcsak királynak, hanem lázadónak is kell lennie. Egyedül a kereszténység sorolta a bátorságot a Teremtő erényei közé. Mert a bátorság, ha valóban ki akarja érdemelni a bátorság nevet,

szükségszerűen azt jelenti, hogy a lélek ütközőponton halad át, de össze nem törik. Jól tudom, titokzatosabb és rettentőbb tárgyhoz közelítek, semhogy könnyedén vitatkozhatnék róla; és előre bocsánatot is kérek, ha szavaim netán hamisak vagy tiszteletlenül illetnek oly tárgyat, melyhez még a legnagyobb szentek és gondolkodók sem közeledhettek másként, mint félelemmel. Ám a Passio iszonyú történetében határozott érzelmi utalással találkozunk, mely azt bizonyítja, hogy minden dolognak szerzője (valami megfoghatatlan módon) nemcsak az agónián ment keresztül, hanem a kételyen is. Írva vagyon: „Ne kísértsd a te Uradat Istenedet!" Ne kísértsd! De az Úr, a te Istened megkísértheti önmagát, s úgy látszik, ez történt a Getszemáni kertben. Megkísértette egy kertben a Sátán az embert: és megkísértette egy kertben az Isten az Istent. Elszenvedte, emberfeletti módon, a mi emberi pesszimizmusunk borzalmát. Nem akkor rázkódott meg a föld, s nem akkor tűnt el a nap az égről, midőn a keresztre feszítést bevégezték, hanem abban a pillanatban, midőn a keresztről elhangzott a kiáltás: a kiáltás, amely megvallotta, hogy elhagyta Istent az Isten. S most lássuk a forradalmárokat! Válasszanak maguknak hitvallást a föld összes hitvallása, istent a föld összes istene közül, s mérlegeljék gondosan az elkerülhetetlen visszatérés és rendíthetetlen hatalom isteneit! Nem fognak találni még egy Istent, aki maga is lázadó. Sőt, (nehéz erről emberi szavakkal szólni) válasszanak maguknak Istent az ateisták! Egyetlen istenséget fognak találni, aki az ő elszigeteltségüknek is hangot adott, egyetlen vallást, melyben egy pillanatra maga az Isten is ateistának látszott.

Íme az ortodoxia lényege, melynek legnagyobb érdeme abban mutatkozik meg, hogy természetes forrása a forradalomnak és reformnak, s legnagyobb hibája az, hogy nyilvánvalóan nem egyéb, mint absztrakt állítás. Legfőbb előnye, hogy valamennyi teológia közül a legkalandosabb és legférfiasabb. Legfőbb hátránya pedig egyszerűen az, hogy teológia. Meg lehet támadni azzal, hogy önkényes és lóg a levegőben. Persze annyira azért nincs magasan, hogy a nagy íjászok egy életen át ne azzal foglalkoznának, hogy lövöldözzék... igen, hogy rá ne röpítsék legutolsó nyilaikat; vannak, akik hajlandók tönkretenni önmagukat, hajlandók tönkretenni egész civilizációjukat, csak hogy ezzel az ősöreg és fantasztikus mesével végezzenek. E hit kapcsán a legelképesztőbb az a tény, hogy ellenségei bármilyen fegyvert fölhasználnak ellene, a kardot, mely lecsapja saját ujjaikat, a

zsarátnokot, mely saját otthonaikat égeti porrá. Emberek, akik a szabadság és az emberiesség zászlajával keltek harcra az Egyház ellen, végül oda jutnak, hogy sutba dobják a szabadságot és az emberiességet, csak hogy az Egyház ellen harcolhassanak. És ez nem túlzás; mert példákkal akár egy egész könyvet teletömhetnék. Mrs. Blatchford, mint közönséges bibliaromboló, próbálta bebizonyítani, hogy Ádám nem vétkezett Isten ellen; s míg azon mesterkedett, hogy tézisét mindenáron fönntarthassa, azon épületes következtetésre jutott, persze csak úgy mellékesen, hogy a földkerekség zsarnokai, Nerótól Lipót királyig, nem vétkeztek az emberiség ellen. Ismerek valakit, aki akkora hévvel bizonygatja, hogy nem lesz tudatos létezése a halál után, hogy azzal is beéri: nincs tudatos létezése a jelenben. Hivatkozik a buddhizmusra, mondván, hogy egyik lélek a másikba olvad; hogy bebizonyítsa, miért nem mehet a mennyországba, bebizonyítja, hogy nem tud eljutni Hartlepoolba. Találkoztam emberekkel, akik olyan érveléssel tiltakoztak a vallásos nevelés ellen, mely mindenféle nevelést elutasít, mondván, hogy a gyermek értelmének szabadon kell fejlődnie, az öregeknek tehát nem szabad tanítaniuk a fiatalokat. Találkoztam emberekkel, akik úgy próbálták bebizonyítani az isteni ítélet lehetetlenségét, hogy azt bizonygatták: nincs szükség emberi ítéletre, nincs bizony, még gyakorlati célokból sem! Lángba borították saját kazlaikat, hogy az egyházat felégessék; tönkretették saját szerszámaikat, hogy az egyházat tönkretegyék; nem volt az a bot, amit jónak ne találtak volna, hogy összetörjék rajta, lett légyen az saját összetört bútoraik utolsó maradéka. Nem csodáljuk, sőt mentegetni is alig tudjuk a fanatikust, aki a világot szétrombolja egy másik világ iránt érzett szeretetében. De mit mondjunk a fanatikusról, aki a világot szétrombolja egy másik világ iránt érzett gyűlöletében. Feláldozza az emberiség létezését Isten nem-létének. Nem az oltárnak ajánlja áldozatát, hanem a célnak, hogy bebizonyítsa: az oltár csak haszontalanság és a trón üres. Furcsa és örök bosszúja nevében hajlandó elpusztítani még a dolgokat éltető ősi etikát is, hogy megfizessen valakinek, aki sohase élt.

De amit megtámad, ott lebeg az egekben sértetlenül. Ellenségeinek csak azt sikerült elpusztítaniuk, amit maguk is értéknek tartanak. Nem pusztítják el a hitet, csupán a politikai bátorságot és a józan észt. Nem tudják bebizonyítani, hogy Ádám nem volt felelős Istennek, hogy is bizonyíthatnák? Premisszáikból csak azt tudják leve-

zetni, hogy a Cár nem felelős Oroszországnak. Nem tudják bebizonyítani, hogy Istennek nem kellett volna Ádámot megbüntetnie; bebizonyítani csak azt tudják, hogy a kizsákmányolót nem büntethetik meg az emberek. A személyiséget tagadó keleti kételyeikkel nem teszik bizonyossá, hogy nem lesz személyes létünk odaát, bizonyossá csak azt teszik, hogy nem lehet vidám és teljes életünk itt, a földön. Bénító érveikkel, melyek minden kibontakozást halálra ítélnek, nem tépik ki a könyvtekercset az Angyal kezéből, csupán azt érik el, hogy ezentúl nehezebben adunk hitelt Marshall és Snelgrove könyveinek. A hit minden világi energiának szülőanyja, ellenségei pedig minden világi zűrzavarnak nemző apái. A szekularisták nem pusztították el isteni dolgokat, de elpusztították az emberi dolgokat –, ha ez ugyan vigasztalja őket. A titánok nem hágtak fel a mennybe, de a világot – azt letarolták.

IX. fejezet

TEKINTÉLY ÉS KALAND

Előző fejezetünk azzal a tétellel foglalkozott, hogy az ortodoxia (mint gyakorta állítják) nem csupán az erkölcs és a rend egyedüli őre, hanem ugyanakkor egyetlen logikai biztosítéka a szabadságnak, újításnak és progressziónak. Az emberi tökéletességről szóló modern tanítás segítségével nem tudjuk megdönteni az elnyomók hatalmát; csakis az Eredendő Bűn ősi tanával tudjuk őket a hatalom ormáról letaszítani. Ha ki akarunk irtani belénk gyökeresedett kegyetlenségeket, vagy emberi sorshoz akarunk juttatni romlásnak indult néprétegeket, nem sokra megyünk a tudományos teóriával, mely szerint az anyag megelőzi a szellemet. Földadatunkat a természetfölötti teória segítségével oldhatjuk meg, mely azt állítja, hogy a szellem megelőzi az anyagot. Ha a népet társadalmi éberségre és fáradhatatlan gyakorlati tevékenységre akarjuk nevelni, nem hagyatkozhatunk az Immanens Isten és a Belső Világosság tanára, mert ezek a tanok elégedettséget táplálnak belénk, ám annál inkább ráhagyatkozhatunk a transzcendens Isten eszméjére, a fénysugárra, mely bár kisiklik kezünk közül, isteni elégedetlenségre oktat. Ha az autokrácia rémisztő egyensúlyával szemben egy másfajta, nemes egyensúlyt akarunk

szembeállítani, ösztönszerűen trinitáriusoknak kell lennünk, nem pedig unitáriusoknak. Ha azt óhajtjuk, hogy az európai civilizáció támadó és egyszersmind megmentő legyen, inkább ragaszkodjunk ahhoz, hogy a lelkek igazi veszélyben forognak, mintsem ahhoz, hogy a lelkek veszélye végső fokon irreális. És ha felmagasztalni kívánjuk a számkivetetteket és keresztrefeszítetteket, higgyük inkább, hogy a valóságos Istent feszítették meg, mint egy bölcset vagy egy hőst. S mindenek előtt: ha védelmezni kívánjuk a szegényeket, határozott szabályok és világos dogmák mellett kell állást foglalnunk. A klub szabályai esetenként a szegényebb tagok javát szolgálják. A klub iránya mindig a gazdagokét.

Most érkeztünk a döntő kérdéshez, mely vitánk konklúziójához és végéhez vezet. Az okos agnosztikus, ha eddig történetesen egyetértett velem, most fölkapja fejét és így szól: „Ön gyakorlati filozófiát talált a Bűnbeesés tanában – helyes! Ön úgy találta, hogy az Eredendő Bűn tana bölcsen hangsúlyozza a demokráciát, melyet oly veszedelmesen semmibe vesz korunk – nagyszerű! Ön igazságot fedezett fel a pokolról szóló tanításban – gratulálok! Ön meg van győződve arról, hogy a személyes Isten imádói haladó szelleműek – gratulálok nekik! Ám, ha feltesszük is, hogy ezek a doktrínák az igazságot magukba foglalják, miért nem teszi azt, hogy elfogadja az igazságot, de elveti a doktrínát? Rendben van, fogadjuk el, hogy a modern társadalom azért bízik túlságosan a gazdagokban, mert nem veszi tekintetbe az emberi természet gyengeségét; fogadjuk el, hogy a hívő századok nagy előnnyel rendelkeztek, mert (elfogadván a Bűnbeesést) tekintetbe vették az emberi természet gyengeségét. Ám ha mindez igaz is, miért ne vehetné ön tekintetbe az emberi természet gyengeségét anélkül, hogy hinne a Bűnbeesésben? Ha rájött arra, hogy az elkárhozás gondolatában a veszély egészséges gondolata rejlik, miért ne hagyhatná el az elkárhozást, megtartva a veszély gondolatát? Ha világosan látja a keresztény ortodoxia dióhéjában a józan emberi ész magvát, miért nem veszi ki egyszerűen a magot s dobja el a héjat? Hogy újságírói klisével éljek (bár tudós agnosztikusként egy kicsit röstellem az ilyen faragatlan beszédet), miért nem veszi ki a kereszténységből mindazt, ami meghatározható érték és fölfogható, s miért nem ereszti szélnek a többit, vagyis az abszolút dogmákat, melyek természetükből adódóan fölfoghatatlanok?" Ez itt az igazi kérdés, az utolsó kérdés, és boldog vagyok, hogy megválaszolhatom.

Első válaszom egyszerűen az, hogy racionalista vagyok. Szeretem, ha megérzéseim némi intellektuális igazolást nyernek. Ha az emberrel mint bukott lénnyel foglalkozom, értelmem megkívánja, hogy bukásában higgyek; s valami furcsa lélektani oknál fogva úgy találom, hogy jobban értem az ember szabadakarati ténykedését, ha hiszek a szabad akarat létezésében. Ám e kérdésben még ennél is racionalistább vagyok. Nem akarok e könyvből szabályszerű keresztény apológiát csinálni, de bármikor szívesen nézek szembe a kereszténység ellenfeleivel ezen a nyíltabb küzdőtéren. Ehelyütt csupán arról számolok be, hogyan jutottam el szellemi fejlődésem során a bizonyosságig. Közbevetőleg megjegyzem, hogy mennél több merőben elvont okoskodásra találtam a keresztény kozmológia ellen, annál kevesebbet tartottam felőlük. Miután rájöttem, hogy a Megtestesülés erkölcsi atmoszférája a józan ésszel egybehangzik, a Megtestesülés ellen fölhozott érvek közönséges ostobaságokká váltak a szememben. Hogy szememre ne vethessék a szabályszerű apologetika hiányát, tárgyunk tisztán objektív és tudományos igazságának vonatkozásában röviden összefoglalom következtetéseimet és érveimet.

Ha felteszik nekem a pusztán intellektuális kérdést, hogy miért hiszek a kereszténységben, válaszom ennyi: „Ugyanazon az alapon hiszek, amilyen alapon az intelligens agnosztikus nem hisz." Hiszek benne észokok alapján, kétségbevonhatatlan bizonyítékok alapján. De a bizonyosságot az én esetemben, éppúgy, mint az intelligens agnosztikus esetében, nem egyik vagy másik bizonyítási eljárás szolgáltatja, hanem az apró, de egybevágó tények óriási tömege. A szekularistákat nem vádolhatjuk azzal, hogy a kereszténység ellen fölhozott vádjaik tarkák és rendszertelenek, hiszen épp a rendszertelen bizonyítékok győzik meg az értelmet. Arra gondolok, hogy négy könyv kevésbé győz meg valamiféle filozófia igazságáról, mint egyetlen könyv, egyetlen csata, egyetlen táj vagy egyetlen régi barát. A bizonyítékok súlyát pontosan az növeli meg, hogy a dolgok, bár elütnek egymástól, mégis ugyanarra a következményre mutatnak. Mármost, az átlagműveltségűek keresztténytelensége (hogy igazságtalanság ne essék rajtuk) csaknem minden esetben ezekből a laza, de eleven élményekből táplálkozik, mint az ő keresztényellenes bizonyítékaik. Ahányszor csak szemügyre veszem a keresztényellenes igazságokat, mindannyiszor rájövök, hogy egyik sem igaz. Úgy találom, hogy a tények árama és sodrása valójában az ellenkező irányba

halad. Lássunk néhány példát! Számtalan intelligens modern ember az alábbi konvergáló meggyőződések következtében hagyta el vallását: először is, hogy alakját, testalkatát és nemiségét illetően az ember nagyon hasonlít az állatokhoz, tehát nem egyéb, mint az állatvilág egy jelensége; másodszor, hogy az ősi vallás félelemből és tudatlanságból ered; harmadszor, hogy a papok a társadalmakat sötét világnézetükkel és keserűségükkel megrontották. E három érv különbözik egymástól, de mindegyik logikus, szabályszerű és ugyanabba az irányba mutat. Egyetlen kifogást lehet fölhozni ellenük: azt, hogy egyik sem igaz. Ha az embereket és az állatokat nem könyvekből tanulmányozzuk, hanem megnézzük szemtől-szembe a valóságban, ha van bennünk némi képzelőerő és humorérzék, ha föl tudjuk fogni az őrült és bohózatszerű dolgokat, akkor nem azt fogjuk megdöbbentőnek találni, hogy mennyire hasonlít az ember az oktalan állathoz, hanem azt, hogy mennyire különbözik tőle. Az eltérés óriási mértéke az, ami magyarázatot kíván. Hogy az ember és az oktalan állat hasonlítanak egymásra, bizonyos értelemben közhely; de hogy hasonlóságuk ellenére ilyen iszonyatosan különböznek egymástól, ez itt a döbbenet és a rejtély. A filozófus szemében sokkal kevésbé érdekes, hogy a majomnak keze van, mint az a tény, hogy bár vannak kezei, jóformán nem tud velük kezdeni semmit; nem tud kockázni, hegedülni, nem tud márványt faragni, nem tudja felszeletelni az ürühúst. Sokat beszélünk mostanában a barbár építészetről, az olcsó és ízléstelen művészetről. De az elefántok nem építenek elefántcsontból óriási templomokat még rokokó stílusban sem; a tevék még rossz képeket sem festenek, pedig bőségesen el vannak látva ecsetnek való szőrzettel. Modern ábrándozók azt mondják, hogy a hangyák és méhek társadalma magasabbrendű, mint a miénk. Tény, hogy van civilizációjuk, de ebből csupán az következik, hogy civilizációjuk a mienknél alacsonyabbrendű. Látott-e már valaki hangyabolyt, melyet híres hangyák szobrai díszítenek? Látott-e már valaki méhkaptárt, melynek belsejét nagynevű királynők képei ékesítik? Nem! Lehetséges, hogy az emberek és az állatok között lévő űrnek természetes magyarázata van, de az űr mégis űr marad. Azt mondjuk az állatokra, hogy vadak, pedig az ember az egyetlen vadállat. Az ember volt az, akinek sikerült kitörni. Minden más állat szelíd állat: készséggel aláveti magát a törzs vagy a fajta durva tekintélyének. Minden más állat: háziállat; csak az embert nem lehetett háziasítani

– paráznaként is, szerzetesként is megmaradt szertelennek. Vagyis arról van szó, hogy ami fölületesen tekintve a materializmust támogatni látszott, arról kiderül, hogy az ellenkező oldalon bizonyít; ahol véget ér a biológia, pontosan ott kezdődik a vallás.

Ugyanígy áll a dolog, ha a három találomra kiválasztott racionalista érv közül a másodikat veszem, azt az érvelést, hogy minden, amit isteninek hívunk, sötétségben és félelemben fogant. Midőn kutatni kezdtem e modern fölfogás alapját, egyszerűen rá kellett jönnöm, hogy semmi alapja nincs. A tudomány semmit sem tud a történelem előtti időkről azon érdekes oknál fogva, hogy történelem előttiek. Néhány professzor úgy találta, hogy az olyasféle dolgok, mint például az emberáldozat, valamikor ártatlan és elterjedt szokásként gyakoroltattak, de aztán fokozatosan eltűntek; csakhogy erre vonatkozóan nincsen közvetlen bizonyíték, a csekély számú közvetett bizonyíték pedig az ellenkező nézetet támogatja. Az emberáldozatról szóló legkorábbi legendák, mint amilyen például Izsák és Iphigénia története, az emberáldozatot nem régi dolognak tüntetik fel, hanem inkább valami újnak, borzalmas és sötét kivételnek, melyet követelnek az istenek. A történelem hallgat, és a legendák mind azt mondják, hogy a föld kedvesebb volt ifjúkorában. A haladásnak nincs hagyománya, de az egész emberi faj közös tradíciója a Bűnbeesés. Kétségtelenül mulattató, hogy e gondolatnak épp az elterjedtségét hozzák fel bizonyítékul hitelessége ellen. Tudós emberek betű szerint azt állítják, hogy e történelem előtti szerencsétlenség azért nem lehet igaz, mert az emberiség minden fajtája emlékszik reá. Jómagam nemigen tudok lépést tartani az efféle paradoxonokkal.

Ugyanez a helyzet a harmadik kifogással, hogy tudniillik a papok elsötétítik és megkeserítik a világot. Körülnézek a világban, és egyszerűen úgy találom, hogy ez nem igaz. Azok az európai országok, melyekben a papi befolyás még megvan, az ének, a tánc, a színes ruhák és az életörömet sugárzó plasztikus művészet otthonai. Lehetséges, hogy a katolikus tanítás és fegyelem olyan, mint egy fal, de ez a fal játszóteret kerít be. A kereszténység az egyedüli keret, melyben a pogány öröm fennmaradhatot. Képzeljük csak el, hogy gyermekek játszadoznak a tengerből magasan kiemelkedő sziget gyepes ormán. Míg a szirt szélén ott állt a fal, a legbolondabb játékba is nyugodtan belevethették magukat, s a sziget olyan lett, mint egy lármás gyerek-

szoba. Ám egy napon leomlott a fal, és elébük tárult a veszély a maga meztelenségében. Nem zuhantak a mélybe, de mikor barátaik visszatértek, ott találták őket összebújva és dideregve a sziget közepén, és ajkukon elnémult a dal.

E három tapasztalati tény, mely másokból agnosztikust farag, az én szememben egy ellenkező igazság bizonyítéka. Kénytelen vagyok ugyanis így szólni: „Magyarázzátok meg először is azt, hogy mi az oka az ember állatok közül való excentrikus kiemelkedésének; másodszor, hogy mit jelent az általános emberi hagyomány, mely egy letűnt ősrégi boldogságról tudósít; harmadszor, mi az oka annak, hogy a régi pogány életöröm bizonyos értelemben tovább folytatódik a katolikus egyházban. Mindenesetre van egy magyarázat, mely mindhárom kérdést fedi, éspedig az a teória, hogy a természetes rendet kétszer szakította meg valamiféle robbanás vagy kinyilatkoztatás, amit manapság „pszichikainak" neveznek. Először a mennyország szállott a földre hatalommal és pecséttel, amit Isten képmásának hívnak, és az ember megkezdte uralmát a Természet fölött; és másodszor (midőn birodalomról birodalomra egyre kevesebb lett az ember) ismét a mennyország szállt le a földre az ember tiszteletreméltó alakjában, hogy az emberiséget megmentse. Ez a magyarázata annak, hogy az emberek óriási tömegei miért tekintenek mindig a múltba, s az egyedüli zug, ahol mindig és mindenben előre tekintenek, nem egyéb, mint a kicsiny kontinens, ahol Krisztus Egyháza él. Tudom, azt vethetik ellenem, hogy „Japán is haladó lett." Ez viszont semmi mást nem jelent, mint azt, hogy Japán is haladó lett. Ámbár nem akarok én itt mindenáron saját magyarázataimhoz ragaszkodni, inkább visszatérek előző megállapításomhoz. Egyetértek az átlagos hitetlennel abban, hogy ráhagyatkozik néhány furcsa tényre, melyek egy irányba mutatnak, de ahogy e tényeket alaposabban megvizsgáltam, rá kellett jönnöm, hogy csakugyan rámutatnak valamire, de valami egészen másra.

A leggyakoribb kereszténye llenes érvek közül hármat említettem: ha vitánkhoz túlságosan sovány alapot szolgáltatnának, megtoldom még eggyel. Olyasféle gondolatokról van itt szó, melyek együttesen azt a benyomást keltik, hogy a kereszténység gyönge és beteges jelenség. Először is Jézusról kijelentik, hogy szelíd teremtés volt, félénk, akár egy bárány és persze fellegekben járó, aki végtére is tehetetlen volt a világgal szemben; másodszor azt állítják, hogy a kereszténység

a tudatlanság sötét századaiban fogant és virágzott, s az Egyház ebbe a sötétségbe akar bennünket visszaráncigálni; s végül előhozakodnak azzal, hogy a még ma is vallásos népek (vagy ha úgy tetszik: babonás népek) mint példának okáért az írek, gyengék, gyakorlatiatlanok, és mögötte kullognak az időnek. E vélekedéseket csupán azért említem, hogy megerősítsem korábbi tételemet. Mihelyt ugyanis elfogulatlanul kezdtem ezeket a tényeket megvizsgálni, nem oda lyukadtam ki, hogy a következtetések filozófiai szempontból hamisak, hanem egyszerűen oda, hogy a fölhozott tények nem tények. Ahelyett, hogy az Újszövetségről szóló könyveket és képeket tanulmányozgattam volna, elővettem magát az Újszövetséget. Itt azután nem olyasvalakiről tudósítottak, akinek haja ildomosan el van választva középen, s kezét könyörgőn imára kulcsolja, hanem egy rendkívüli lényről, akinek ajkán mennydörgés születik, akinek döntése lángokat lövell, aki asztalokat borít fel és ördögöket űz, aki a hegyi magányból egy szélvész vad titokzatosságával száguld alá egyfajta rettentő nyíltságú demagógiába, olyan lénnyel találkoztam, aki gyakorta úgy viselkedett, mint egy haragvó isten, de mindig úgy, mint egy isten. Krisztusnak még saját irodalmi stílusa is volt, melynek, úgy gondolom, nem találhatni mását: érvelése csaknem zabolátlan a fortiori. Az olyasféle kifejezései, mint például „mit használ az embernek . . . ", egymás tetejére épített erődökként tornyosulnak a felhőkbe. Meglehet, bölcs dolog, hogy a stílus, mellyel róla szólnak, édes és alázatos. De Krisztus beszédmodora egészen különös módon gigantikus; tele van tevékkel, melyek a tű fokán ugranak át, tele van hegyekkel, melyek a tengerbe borulnak. Morális szempontból éppoly megdöbbentő, hiszen az öldöklés kardjának nevezi magát, s azt a tanácsot adja, hogy vegyenek kardot, ha mindjárt a köpenyt is kell eladni érte. Hogy még vadabb kifejezéseket használt az ellenállás hiábavalóságára, elmélyíti a titkot, de mindenesetre növeli az erőszakosságot. Magatartását nem magyarázhatjuk azzal, hogy őrültnek nevezzük őt; mert az őrültség rendszerint egyetlen fonal mentén halad. A mániákus általában monomániákus. Emlékezzünk csak a kereszténységről oly nehezen megfogalmazott definíciónkra: a kereszténység emberfeletti paradoxon, mely által két ellentétes szenvedély izzón megmaradhat egymás mellett. Az Evangélium nyelvének egyik lehetséges magyarázata abban áll, hogy olyasvalakinek vizsgálódását tanúsítja, aki természetfölötti magasságból szemlélődik, és megdöbbentő szintézist képes fölfedezni.

Veszem a következő ellenvetést, miszerint a kereszténység a sötét századokhoz tartozik. Itt aztán nem elégedtem meg azzal, hogy modern általánosításokat olvasgassak, hanem tanulmányozni kezdtem egy kissé a történelmet. Ekkor rájöttem: a kereszténység nemhogy a sötét századokhoz tartozott volna, hanem maga volt a sötét századokon át vezető egyetlen ösvény, amely nem volt sötét. Tündöklő híd volt, mely összekötött két tündöklő civilizációt. Ha valaki azt állítja, hogy a keresztény hit tudatlan és barbár korszakban született, válaszom mindössze ennyi: nem igaz! A földközi-tengeri civilizációban kelt életre a Római Birodalom napfényes nyarában. A földkerekségen csakúgy nyüzsgött a sok szkeptikus, és a panteizmus delelőjére hágott, midőn Konstantin kiszegezte az árbócra a keresztet. Való igaz, hogy később a hajó elsüllyedt, ám annál különösebb, hogy aztán ismét a felszínre bukkant: újrafestve és ragyogóan, s árbócán még mindig ott tündökölt a kereszt. A vallás bámulatos dolgot vitt végbe: tengeralattjáróvá varázsolta az elsüllyedt hajót. A frigyszekrény nem roppant össze a víztömeg súlya alatt, dinasztiák és néptörzsek roncsai temették maguk alá, ám egyszerre fölemelkedtünk és megemlékeztünk Rómáról. Ha hitünk csak egy enyésző birodalom hóbortja lett volna, egyik hóbort a másikat követte volna az alkonyi homályban, és ha civilizációnk újra feltűnik (hány civilizáció maradt örökre a tenger fenekén!), új és barbár zászlót kellett volna kitűznie. Ám a kereszténység a régi társadalom utolsó élete volt, s ő lett első élete az újnak. A népeket szárnya alá vette, és megtanította nekik, hogyan kell bolthajtást építeni, fölfedeztette velük a gótikus katedrálist. Nincs annál képtelenebb dolog, mint amit az Egyházról szajkóznak. Hogyan is állíthatnánk, hogy a sötét középkorba akar bennünket visszataszítani? Hiszen ő volt az egyedüli, aki bennünket onnan kihozott.

Az ellenvetések hármas csoportjához tartozik az a korlátolt fölfogás is, hogy a vallásos meggyőződésű népek, mint például az írek, babonaságuk következtében gyengék és tehetetlenek. A dolgot csak azért említem, mert klasszikus példája a ráfogásnak. Az írekről azt terjesztik, hogy nincs bennük gyakorlatiasság. Ha azonban nem azt tekintjük, hogy mit beszélnek róluk, hanem azt, hogy mit *tesznek* velük, azonnal belátjuk, hogy az írek nemcsak gyakorlatiasak, hanem fájdalmasan talpraesettek. Országuk szegény, népességük csekély, a körülmények, melyeknek közepette dolgozniuk kell:

kegyetlenek, de nincs a Brit Birodalomnak még egy olyan zuga, mely ilyen körülmények mellett ennyire vitte volna. A nacionalisták voltak az egyetlen kisebbség, melynek sikerült a brit parlamentet a járt ösvényről eltéríteni. Az ír paraszt volt az egyetlen szegényember a szigeteken, akinek sikerült urait lerázni a nyakáról. E nép, melyre azt mondjuk, hogy a papok bolondja, az egyetlen briton nép, mely nem lett a földesurak bolondja. Mikor aztán szemügyre vettem az írek jellemét, ugyanarra az eredményre jutottam. A különösen nehéz foglalkozások esetében az írek az elsők – a vasmunkás, az ügyvéd, a katona ír. Következtetésem tehát nem változott: a szkeptikusnak tökéletesen igaza van, hogy a tényekre hagyatkozik, csak az a baj, hogy nem a tényeket nézi. A szkeptikus túlontúl hiszékeny; hisz az újságoknak, sőt a lexikonoknak is. A három kérdés három ellenkező nézetet váltott ki bennem. Az átlag szkeptikus arra volt kíváncsi, miként magyarázom az Evangélium érzelmes mozzanatait, milyen összefüggést találok a hitvallás és a középkor sötétsége között, s végül hogyan ítélem meg a kelta keresztények politikai gyakorlatiatlanságát. Én viszont kérdéssel válaszolok, mely komoly és sürgető: „Mi ez a páratlan energia, mely elsőként egy személyben jelentkezett, aki eleven ítéletként járt a földön, mi ez az energia, mely meg tud halni a haldokló civilizációval, s aztán mégis arra kényszeríti, hogy halottaiból feltámadjon? Honnan az energia, mely a tönkretett parasztságot az igazság oly rendíthetetlen hitével izzítja át, hogy képesek kicsikarni azt, amit akarnak, s míg másoknak kudarccal kell beérniük, a Birodalom leggyámoltalanabb szigete segíteni tud önmagán?"

A válasz pedig a következő: ez az energia nem e világról való. Mély tisztelet és hála a két nagy civilizációnak, a régi egyiptominak és a ma is élő kínainak! De nem esik rajtuk sérelem, ha azt mondjuk, hogy csupán a modern Európa tanúsított szakadatlanul önmegújító energiát, mely a legrövidebb időközökben ismétlődött, és megmutatkozott a legkisebb részletekben is: az építkezésben, ruházkodásban. Más társadalmak végérvényesen és méltósággal pusztulnak el. Mi naponta meghalunk. És szűntelenül újjá is születünk, bár jóllehet szülészeti fogóval segítenek bennünket napvilágra. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a történelmi kereszténységben van valami természetellenes élet, mely természetfeletti életnek is felfogható. Ijesztő, gal-

vanikus életnek is tekinthetnénk, mely működésre készteti a hullát. Civilizációnknak minden emberi számítás szerint el kellett volna pusztulnia, szociológiai bizonyossággal kellett volna elpusztulnia Róma bukásával. Helyzetünkben van valami kísérteties: önöknek és nekem nincs itt semmi keresnivalónk többé. Mindnyájan hazajáró lelkek vagyunk; valamennyi élő keresztény fennjáró halott pogány. Abban a percben, midőn Európa csendben osztozni készült Asszíria és Babilónia sorsában, valami behatolt testébe. És Európának azóta különös élete van, talán nem túlzás azt mondanunk, hogy rángásszerű az élete.

Azért foglalkoztam ily hosszadalmasan e jellegzetes kételyekkel, hogy bebizonyítsam fő tételemet: a kereszténységgel kapcsolatos fölfogásom észokokon nyugszik, de távolról sem egyszerű. Meggyőződésem különféle tények halmazára épül, ugyanúgy, mint az átlagos agnosztikusé. De az átlagos agnosztikus hamis tényekre épít. Elvesztette hitét egy sereg ok miatt, ám ezek mind hamis okok. Kételkedik, mert szerinte a középkor barbár volt, pedig nem volt az; nem hisz, mert a darwinizmus igazolást nyert, pedig nem nyert; nem hisz, mivel csodák nem történnek, pedig történnek; nem hisz, mert a szerzetesek lusták, pedig nagyonis szorgalmasak; nem hisz, mert az apácák boldogtalanok, pedig felettébb vidámak; nem hisz, mert a keresztény művészet szomorú és sápadt, pedig derűs és aranyló színekben tündököl; nem hisz, mert a modern tudomány eltávolodik a természetfelettitől, pedig ez tévedés, mert épp a természetfelettihez közeledik – oly sebességgel, akár egy gyorsvonat.

Az egy irányba áramló tények özönében föltűnik egy, mely eléggé fontos és különálló, hogy vele röviden foglalkozzam, s ez nem egyéb, mint a természetfeletti tárgyi megnyilvánulása. Az egyik fejezetben már jeleztem annak a feltevésnek tarthatatlanságát, hogy a világ bizonyára személytelen, mert rendszeres. A személy azonban éppoly valószínűen kívánhat rendszeres, mint rendszertelen dolog. Nekem ugyan pozitív meggyőződésem, hogy a személyes teremtés elképzelhetőbb, mint az önmagából születő anyagi tevékenység, de elismerem, hogy ez az álláspont, bizonyos értelemben, védhetetlen. Nem nevezem hitnek vagy intuíciónak, mert e szavakhoz erős érzelmi jelentés tapad; amit vallok nem más, mint szigorú értelmi meggyőződés, oly elemi, mint bizonyosságunk abban, hogy az „én" létezik, és az élet jó. Ha úgy tetszik, ám nevezzék az én istenhitemet merőben

misztikusnak; nem érdemes szavakon nyargalózni. Ám abban a hitemben, hogy az emberi történelem folyamán történtek csodák, nincs egy szemernyi misztikum sem; hiszek bennük emberi bizonyítékok alapján, mint ahogy hiszek abban, hogy Amerikát felfedezték. Egyszerű logikai ténnyel állunk itt szemben, melyet csak megállapítani és tisztázni kell. Hogy, hogy nem, de lábrakapott az a különös nézet, hogy a csodák tagadói elfogulatlanul és becsületesen vizsgálják a csodákat, míg a hivők valamiféle dogmával kapcsolatosan fogadják el azokat. Az igazság ennek pont az ellentéte. A hivők (jogosan vagy jogtalanul) elfogadják a csodát, mert úgy találják, hogy bizonyítékok szólnak mellette. A hitetlenek viszont (jogosan vagy jogtalanul) tagadják a csodát, mert ellene szól egy tan. Becsületes, természetes és demokratikus dolog hinni az öreg almáskofának, ha csodáról tesz tanúbizonyságot, éppúgy mint hitelt adni néki, ha gyilkosságról tanúskodik. Őszinte és népies eljárás hitelt adni a kísértetlátó paraszt szavának, mint ahogy őszinte és népies eljárás hitelt adni néki, ha földesuráról tanúskodik. Mivel paraszt, valószínűleg egészséges agnoszticizmussal tekinti mindkettőt. Ám valahogy mégis úgy áll a dolog, hogy meg lehetne tölteni a British Múzeumot a bizonyítékok tömegével, melyeket parasztok szolgáltattak a kísértetek létezéséről. Ami az emberi bizonyítékokat illeti, e bizonyítékok elképpesztő özöne szól a természetfeletti jelenségek mellett. Annak, hogy e jelenségeket elutasítjuk, két oka lehetséges. Vagy azért nem hisszük el a paraszt kísértet históriáját, mert az illető paraszt, vagy pedig azért nem, mert a história kísértethistória. Tehát vagy a demokrácia alapelvét tagadom, vagy a materializmus alapelvét állítom – mindennemű csoda teljes képtelenségét. Ehhez persze kétségbevonhatatlanul jogom van, de akkor közönséges dogmatikus vagyok. Mi, keresztények vagyunk azok, akik elfogadjuk a tényleges bizonyítékot, és önök, racionalisták azok, akik elutasítják, mert erre keszteti hitvallásuk. Bennünket azonban e kérdésben nem köt meg semminemű hitvallás, s mivel elfogultság nélkül szembesülhetünk a középkori és modern világ bizonyos csodáival, arra a következtetésre jutunk, hogy csakugyan megtörténtek. Minden érvelés, mely e világos tények ellen támad, körben forog. Ha azt mondom: „A középkori okmányok éppúgy bizonyítanak bizonyos csodákat, mint bizonyos csatákat," ezt a választ kapom: „Igen ám, de a középkori emberek babonásak voltak." Ha pedig azt kérdezem, miért voltak babonásak, a válasz így hangzik:

„Azért, mert hittek a csodákban." Ha azt mondom, hogy „egy paraszt kísértetet látott", ezt válaszolják: „Igen, mert a parasztok hiszékenyek." S ha megkérdezem: „Ugyan miért hiszékenyek?", a felelet csupán ennyi: „Mert kísértetet látnak." Grönland nem létezik, mert csak ostoba matrózok látták, és a matrózok csakis azért ostobák, mert látták Grönlandot. Hogy a dologban lovagias legyek, meg kell jegyeznem valamit: létezik olyan ésszerű bizonyíték, melyet a hitetlen nagyszerűen felhasználhatna a csodák ellen, de rendszerint megfeledkezik róla.

Mondhatná azt, hogy a csodás történetekben fölfedezhető valamiféle hajlandóság a szellemi előkészületre és befogadásra, egyszóval: csoda csak azzal történik, aki hisz benne. Lehet, hogy így is van, s ha igen, hogyan bizonyítsuk? Ha azt kutatjuk, vajon a hitnek következményei-e bizonyos eredmények, hasztalan dolog a kifulladásig azt ismételgetni, hogy a csodák (ha egyszer megtörténnek), nyomában járnak a hitnek. Ha a hit egyik feltétele a csodának, a hitetleneknek jogukban áll jóízűen nevetni. Ám az ítélkezéshez nincs joguk. Ha úgy tetszik, ám tekintsék a hivőt részegnek. Ha azonban pszichológiai tényeket akarok a részegekből kicsikarni, képtelenség örökké a szemükre hányni, hogy részegek. Tegyük fel, hogy meg akarunk bizonyosodni arról, vajon a dühös emberek csakugyan látnak-e vörös ködöt maguk előtt. Tegyük fel: hatvan kiváló háziasszony megesküszik, hogy dühében mindig látja a karmazsinvörös ködöt maga előtt. Nyilván képtelenség volna, ha ezekkel a szavakkal förmednénk rájuk: „De hát önök is elismerik, hogy dühösek voltak akkor!" Stentori hangon és teljesen ésszerű alapon így vághatnának vissza: „Hogy a csudába tudhatnánk meg, hogy a dühös ember lát-e vörös ködöt, hacsak magunk is nem vagyunk dühösek?" Ugyanilyen ésszerű választ adhatnak a szentek és az aszkéták: „Tegyük fel, hogy a kérdés így hangzik: vajon láthatnak-e a szentek víziót – s még ha valóban látnak is, nem gáncsolhatja a szentek hitét, ha önt valóban a víziók érdeklik." Érvelése még mindig körben forog – abban a régi őrült körben, mellyel e könyv kezdődött.

Hogy történnek-e csodák, az egyszerűen a józan emberi ész- és a történelemmel kapcsolatos közönséges képzelőerő kérdése, s nem valami perdöntő fizikai kísérlet bizonyítéka. Nyugodt szívvel mellőzhetjük az esztelen pedantériát, mely a lelki jelenségekkel kapcsolatban „tudományos előfeltételekről" fecseg. Ha azt fürkésszük, vajon

érintkezésbe léphet-e az élő ember lelke a halottéval, igazán mulatságos dolog volna azt kívánni, hogy olyan előfeltételek mellett találkozzanak, melyek két élő ember számára is lehetetlenek, ha mindkettő eszénél van. A tény, hogy a szellemek szeretik a sötétet, éppoly kevéssé szól a szellemek létezése ellen, mint a szerelem létezése ellen az a tény, hogy a szerelmesek szeretik a sötétet. Ha olvasóm megjegyzi: „Elhiszem, hogy Brown kisasszony kutyuskájának szólította jegyesét, ha hajlandó ezt megismételni tizenkét pszichológus előtt", válaszom így hangzik: „Semmi kifogásom, ha ilyen feltételeket támaszt, de sohasem fog meggyőződni az igazságról, mert amit ön óhajt, azt Brown kisasszony nem fogja megtenni." Éppoly tudománytalan, mint filozófiátlan dolog meglepődni azon, hogy ellenszenves légkörben bizonyos rendkívüli szimpátiák nem születnek. Annyi ez, mintha így szólnék: nem tudom megállapítani, van-e köd, mert nem elég világos a levegő; vagy verőfényes napvilágot követelnék, hogy lássam a napfogyatkozást.

A józan ész következtetései alapján, hasonlóan azokhoz a következtetésekhez, melyekre a nemiséggel és az éjszaka ama bizonyos óráival kapcsolatban jutunk (jól tudván, hogy számtalan részletre természetüknél fogva jótékony fátyol borul), nos, a józan ész alapján leszögezem, hogy csodák igenis történnek. El kell fogadnom őket, mert a tények valóságos összeesküvése vesz körül. Tény, hogy akik tündérekkel és angyalokkal találkoznak, nem misztikusok vagy beteges ábrándozók, hanem halászok, földművesek – durvák és óvatosak is egyben. Tény, hogy akik szellemi jelenésekről tanúskodnak, nem spiritualisták. És tény, hogy maga a tudomány is egyre több hasonló esetet elfogad. A tudomány különben elfogadja a Mennybemenetelt is, ha „Levitatiónak" nevezik, s nagy valószínűség szerint még a Feltámadást is elismerné, ha találna rá egy pompás tudományos kifejezést. Jómagam a Regalvanizációt ajánlom. A legsúlyosabb dilemmát persze az jelenti, hogy e természetfeletti dolgokat sohasem tagadják más alapon, mint az antidemokrácia vagy az anyagelvű dogmatizmus alapján, hogy úgy mondjam: az anyagelvű miszticizmus alapján. A szkeptikus két álláspont közül választhat: vagy azt állítja, hogy a közönséges embereknek nem szabad hitelt adni, vagy pedig azt, hogy a rendkívüli eseményeket nem szabad elhinni. Úgy vélem, bátran mellőzhetjük azt a kifogást, mely a csodákat megrögzött szélhámosok és szédelgő médiumok bűvésztrükkjeinek tekinti. Az álkísértet

éppoly kevéssé rendíti meg a valódi kísértetek birodalmát, mint a hamis bankó az Angol Bank létezését – ha bizonyít valamit, létezését bizonyítja.

Ha meggyőződtünk arról, hogy szellemi jelenségek előfordulnak (bizonyítékaim különfélék, de ésszerűek), itt van máris az alkalom, hogy a kor egyik legpusztítóbb szellemi eltévelyedésével megmérkőzzünk. A tizenkilencedik század legnagyobb szerencsétlensége az volt, hogy a „szellemi" szót a „jó" értelmében kezdték az emberek használni. Úgy gondolták, hogy az elfinomodásban és testietlenségben előre haladni annyit tesz, mint gyarapodni az erényben. Midőn hírül adták a tudományos evolúciót, néhányan attól féltek, hogy a puszta állatiasságot fogja felbátorítani. Az eredmény azonban rosszabb lett: felbátorította a merő spiritualitást. Fejébe verte az embereknek, hogy amennyivel távolabb kerülnek a majomtól, annyival közelebb kerülnek majd az angyalhoz. Ám az igazság az, hogy eltávolodhatunk a majomtól, s mégis az ördöghöz közeledünk. Egy zseniális férfiú, zavaros századának jellegzetes alakja, tökéletesen megfogalmazta ezt az igazságot: Benjamin Disraelinek igaza volt, mikor azt állította, hogy az angyalok pártján van. Úgy bizony! A bukott angyalokén! Nem állt a merő falánkság és az állati brutalitás mellé, de állást foglalt a sötétség fejedelmeinek imperializmusa mellett, imádta a fennhéjázást és a titokzatosságot, megvetett mindent, ami természetes és jó. A bukott gőg és a mennyország felmagasodó alázata között valószínűleg különböző rendű és alakú szellemek léteznek. Ha találkoznánk velük, bizonyára éppúgy zavarba esnénk, mintha egy távoli kontinens változatos típusaira bukkannánk. Nehéz lenne kitalálni, melyik a felsőbb-s melyik az alsóbbrendű lény. Ha feljönne egy árny az alvilágból, és rácsodálkozna a Piccadillyre, aligha fogná föl, mi a csuda lehet egy közönséges zárt bérkocsi. A bakon ülő kocsist tán győzedelmes hódítónak vélné, aki magával hurcol egy rugdalózó, bebörtönzött hadifoglyot. Hasonlóképp: ha a szellemi tényekkel első ízben találkozunk, nemigen tudjuk eldönteni, melyik a felsőbbrendű. Nem elég megtalálni az isteneket; hiszen nyilvánvaló, hogy léteznek: Istent kell megtalálnunk, az istenek Urát. Számtalan tapasztalatra van szükségünk a természetfeletti jelenségek körében, ha ki akarjuk deríteni, hogy közülük melyik természetes. E megvilágításban úgy találom, hogy a kereszténység története, zsidó előzményeivel együtt, teljességgel gyakorlatias és érthető. Csöppet sem zavar, ha azt hal-

lom, hogy a zsidók istene egy isten volt a sok közül. Tudom, hogy az volt, és e felismeréshez nem szükséges tudós búvárkodás. Jehova és Baál egyformán fontosnak látszott, miként úgy tűnik, hogy a nap és a hold azonos méretű. Csak lassan jövünk rá arra, hogy a mi hatalmas urunk a nap, és a kicsi hold csupán a mi bolygónk. Ha hiszek a szellemi világban, úgy sétálok benne, mintha emberek között járnék, keresem a dolgokat, melyek kedvesek előttem, a dolgokat, melyeket jónak tartok. Mintha tiszta vizet keresnék a sivatagban, vagy azon fáradoznék, hogy barátságos tüzet rakjak az Északi-sarkon, úgy kutatom át az űr és a látomások birodalmát, míg meg nem találom azt a valamit, amely friss, mint a víz, és barátságos, mint a tűz, addig járok, míg az örökkévalóságban helyet nem találok, ahol a szó szoros értelmében otthon vagyok. Ilyen hely pedig csak egy van, és ezt kell megtalálnom!

Úgy vélem, eleget bizonygattam (mármint azoknak, akiknek az ilyesféle magyarázat nélkülözhetetlen), hogy a hitvédelem küzdőtere hitem alapjává lett számomra. Az egyszerű tapasztalás (ha előítéletmentesen, vagyis demokratikus szellemben közelítünk hozzá) kettős bizonyosságot tár elénk: egyrészt azt, hogy csodák történnek, másrészt, hogy a nemesebb csodák részét alkotják tradíciónknak. Mindazonáltal nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy e kurta értekezésnek sikerül megvilágítania, miért fogadom el egészében a kereszténységet ahelyett, hogy kiemelném belőle az erkölcsi jót, mint a konfucianizmussal teszem.

Szilárdabb és centrális alapja van annak, miért teszem magamévá hittel a kereszténységet, s miért nem ragadok ki belőle egyes tanokat, mint akármely gondolatrendszerből. Lelkemmel való gyakorlati kapcsolatában a Keresztény Egyház élő tanító számomra, nem pedig holt. Nem csupán tegnap tanított, de tanítani fog holnap is. Egy alkalommal váratlanul megértettem a kereszt alakjának jelentését; eljön a nap, midőn váratlanul megértem majd, milyen jelentése van a mitra alakjának. Egy szép reggelen fölfedeztem, miért végződik csúcsívben a gótikus ablak; jön majd egy szép reggel, midőn fölfedezem, mit jelent a szerzetesek fején a tonzúra. Platón hirdette az igazságot, de Platón halott. Shakespeare meglepett bennünket hasonlataival, de új hasonlatokkal már nem fog meglepni. Ám képzeljük csak el, mit jelentene, ha együtt élhetnénk ilyen emberekkel: ha tudnánk, hogy Platón új előadással fog holnap a katedrára lépni, és egyetlen dalával

Shakespeare felrázza a világot! Ha valaki azzal áll kapcsolatban, ami hite szerint az élő Egyház, úgy érzi, mintha minden nap Platónt és Shakespearet várná magához reggelire. Minden nap új igazságok felfedezését sejti, melyekről azelőtt sohase hallott. Helyzetét egyetlen párhuzam képes megvilágítani: maga az élet, melyben mindnyájan fogantunk. Midőn atyánkkal a kertben sétáltunk, s ő elmondta, hogy a méh csíp, és édes a rózsa illata, eszünkbe se jutott, hogy filozófiájának javát kiszedegessük. Mikor a méh megcsípett bennünket, nem mondtuk azt, hogy mulatságos véletlen történt. Ha a rózsa édesen illatozni kezdett, nem szóltunk így: „Apám durva és barbár szimbólum, aki megőrizte (talán csak öntudatlanul) a mély és gyengéd igazságot, hogy a virágoknak illata van." Nem! Hittünk apánknak, mert az igazságok eleven forrásának ismertük meg, olyasvalakinek, aki csakugyan többet tud nálunk, olyasvalakinek, aki éppúgy igazat mond holnap, mint ma. S ha így áll a dolog apánkkal, százszor inkább így van édesanyánkkal, legalábbis az enyémmel, akinek e könyvet ajánlom. Most, hogy a társadalom akkora hűhót csap a nők elnyomása miatt, senki sem akad, aki kimondaná: mennyit köszönhet minden ember a nők zsarnokságának és előjogainak, annak a ténynek, hogy a nevelést egyedül ők irányítják, egészen addig a pontig, miután a nevelés már úgyis hiábavaló: hiszen a gyermeket akkor küldik iskolába, amikor túlságosan késő, hogy bármire megtanítsák. Az igazi munkát már elvégezték, hála Istennek, majdnem mindig, az asszonyok. Minden férfi elnőiesedett, már csak azáltal is, hogy megszületett. Mostanság sokat fecsegnek a férfias nőkről, pedig minden férfi elnőiesedett férfi. És ha a férfiak valaha Westminsterbe vonulnak, hogy tiltakozzanak e női előjog ellen, bátran mondhatom, hogy én nem leszek ott a menetben!

Kétségtelen bizonyossággal emlékszem a lélektani tényre, hogy midőn a nő tekintélyének voltam alárendelve, csupa lobogás voltam és csupa élmény. És pedig azért, mert mikor anyám azt mondta, hogy a hangya csíp, a hangya meg is csípett, s mikor arról mesélt, hogy itt a tél és minden fehér lesz, leesett a hó. Csodás teljesülések tündérföldje lett számomra a világ, mintha a hajdani bibliai időkben élnék, midőn egyik jövendölés a másik után vált valóra. Gyermekfővel kimentem a kertbe, mely ijesztő hely volt a szememben, s pontosan azért, mert volt hozzá kulcsom. Ha nem lett volna hozzá kulcsom, nem lett volna ijesztő, hanem szelíd. A jelentésnélküli vadon

nem hat ránk, csupán közönyt ébreszt. Gyermekkorom kertje azonban elbűvölő volt, mert mindenben határozott jelentés rejlett, melyet alkalomadtán ki lehetett találni. Lépésről-lépésre kiderítettem, mi az az idomtalan tárgy, amit a nagyok gereblyének hívnak, és különös sejtelmek támadtak bennem arról, hogy miért tartanak szüleim a háznál macskát.

Mióta a kereszténységet anyámnak fogadtam, s nem holmi teóriának tekintem, mely véletlenül az utamba akadt, kicsiny kertté változott vissza Európa és a nagyvilág, kertté, melyben a macska és a gereblye jelképes alakjait bámulom; gyermekkorom tündéri tudatlanságával és várakozásával nézek mindenre. Egyik-másik tan vagy szertartás éppoly idomtalannak és furcsának tűnik, mint a gereblye; ám tapasztalatból tudom, hogy az efféle dolgok valahogy mégis zöld gyepen és virágon végződnek. A pap látszólag éppoly haszontalan, mint a macska, de éppoly elbűvölő is, hiszen létének bizonyára megvan a maga különös célja. Hadd említsek egy példát a száz közül! Ami engem illet, semmiféle ösztönös rokonszenvet nem érzek a fizikai szüzesség iránt való lelkesültséggel szemben, amely kétségtelenül jellemző vonása a történelmi kereszténységnek. Ám ha nem magamat tekintem, hanem a világot, észre kell vennem, hogy ez a lelkesültség nem csupán a kereszténység jellemzője volt, hanem a pogányságé is – számtalan vonatkozásban jellemzője a magasrendű emberi természetnek. A görögöknek volt érzékük a szüzesség iránt, midőn Artemiszt márványba faragták, szintúgy a rómaiaknak, midőn a Vesztaszüzeket díszruhába öltöztették. Az Erzsébet-kor leggonoszabb és legvadabb drámairói úgy ragaszkodtak a szó szoros értelmében vett női tisztasághoz, mintha a világ alappillére volna. Sőt, a modern világ (még ha gúnyolja is a nemi ártatlanságot) a nemi ártatlansággal szemben nemes bálványimádatot tanúsít – bálványozza a gyermekeket. Mármost, minden gyermekszerető ember jól tudja, hogy különös szépségük nyomban hervadni kezd, mihelyt a fizikai nemiség első jegyei megjelennek rajtuk. Mivel az emberi tapasztalat egybevág a keresztény tanítással, egyszerűen arra a következtetésre jutok, hogy én vagyok az, aki téved, és az egyháznak igaza van. Sőt, még helytállóbb az a megállapítás, hogy az én felfogásom hiányos, az egyházé azonban egyetemes. Az egyházat nem uniformizált emberek alkotják, és az egyház nem is kívánja tőlem, hogy nőtlen legyek. A tényt, hogy nem értékelem a cölibátust, éppúgy elfogadom, mint azt a tényt,

hogy nincs zenei érzékem. Ellenem tanúskodik az emberiség tapasztalata, miként ellenem tanúskodik Bach esetében. A cölibátus virág apám kertjében, melynek nem tudom édes és ijesztő nevét. De lehet, hogy egyszer megtudom.

Ez hát a végső ok, amiért a vallást elfogadtam a maga egészében, ahelyett, hogy szétszórt gondolatszilánkokat ragadtam volna ki belőle. Elfogadtam, mert a vallás nem részigazságokkal táplált, hanem mindenkor az igazság hirdetőjének bizonyult. Minden más filozófia olyan dolgokat állít, melyek kézenfekvőn igaznak látszanak; a kereszténységet az egyetlen filozófia, mely újra meg újra olyasmit állít, ami nem látszik igaznak, de igaz. Valamennyi hitvallás közül az egyetlen, mely ott is meggyőz, ahol nem vonzó; kiderül, hogy igazat mond, mint egykoron apám a kertben. A teozofisták vonzó dolgokat prédikálnak a lélekvándorlásról, de ha a logikai végeredményt keressük, kiderül, hogy nem egyéb az, mint szellemi önhittség és a kasztrendszer kegyetlensége. Mert ha az ember születése előtt elkövetett bűnei miatt lesz koldus, az emberek meg fogják vetni a koldust. Ezzel szemben a kereszténység gyakorta ellenszenves tanokkal áll elő, többek között az eredendő bűn tanával, ám az eredmény lelkesültség és testvériség, a kacagás és a könyörületesség mennydörgése. Csak az eredendő bűn hitével könyörülünk a kolduson és gyanakodunk a királyra. A tudomány emberei egészséggel akarnak megajándékozni bennünket, ami kétségtelen jótétemény, s csak később vesszük észre, hogy egészségen testi rabszolgaságot és lelki tespedtséget értenek. Az ortodoxia arra késztet bennünket, hogy a pokol meredek szélén ugráljunk, s csak később vesszük észre, hogy az ugrálás testgyakorlat volt, mely pompásan használt az egészségünknek. Később aztán arra is rájövünk, hogy minden drámának és regénynek épp ez a veszély a mozgató rugója. A legerősebb érv az isteni kegyesség mellett: annak ridegsége. Ha közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy a kereszténység népszerűtlen tanai rendíthetetlen támaszai a népnek. A kereszténység külső gyűrűjét a szigorú erkölcsi tilalmak és a hivatásos papok alkotják, ám az embertelen őrizet mögött, a falakon belül, ugyanaz az emberi élet üli ünnepét, mint hajdanán: gyermekként táncol és férfimódra bort iszik, mert a kereszténység az egyedüli keret a pogány szabadság számára. A modern filozófiával azonban fordítva áll a dolog; külső gyűrűje művészies és szabados, de kétségbeesés uralkodik belül.

Kétségbeesése pedig abban áll, hogy nem hisz a világegyetem értelmében. Elveszítette reményét, hogy kalandra leljen, regényeiben nincsen bonyodalom. Az ember nem számíthat kalandokra az anarchia földjén. Ám a tekintély hazájában lépten-nyomon beléjük bonyolódunk. A szkepticizmus dzsungele értelmetlen; de ha a tan és a rendszer erdőségein haladunk át, egyre több dolognak fedezzük fel az értelmét. Semmi sem lóg a levegőben, mert mindennek története van, miként a szerszámoknak és festményeknek atyám házában. Ott végzem, ahol kezdtem – a helyes végénél. Végre feltárult előttem minden bölcsesség kapuja, feltárult előttem második gyermekkorom.

E tágas és kalandos keresztény világmindenségnek van még egy végső jellegzetessége, melyet nagyon nehéz kifejezni, de a végső konklúzió kedvéért megpróbálom. A vallással kapcsolatos minden valódi érvelés arra a kérdésre összpontosul, hogy az az ember, aki fejjel lefelé született, meg tudja-e mondani, mikor áll a talpán. A kereszténység alapvető paradoxona ugyanis abban rejlik, hogy az ember közönséges állapota nem a józan és egészséges állapot, hiszen a normális maga: abnormális. Íme a Bűnbeesés tanának legmélyebb bölcselete. Sir Oliver Lodge érdekes, új Katekizmusában az első két kérdés így hangzik: „Mi vagy ? Mit jelent az, hogy az ember bűnbe esett?" Emlékszem, egyszer azzal szórakoztam, hogy írásba foglaltam saját válaszaimat, de hamarosan észrevettem, hogy töredékesek és agnosztikusak a feleletek. A kérdésre „Mi vagy?", csupán ezt tudtam válaszolni: „Isten tudja." Arra a kérdésre pedig, hogy mit jelent a Bűnbeesés, a legnagyobb őszinteséggel csak annyit tudtam papírra vetni: „Bármi legyek is, ami én vagyok, nem vagyok én magam." Ez a mi hitünk legősibb paradoxona: valami, amit teljességében sohasem ismertünk, nem csupán jobb, mint mi magunk, de természetesebb is számunkra, mint mi magunk. És valóban nincs erre egyéb bizonyíték, mint ama pusztán tapasztalati, mellyel e könyv kezdődött: a párnázott szoba és nyitott ajtó bizonyossága. A szellemi szabadságot csak azóta ismerem, mióta hívő vagyok. Van azonban hitünknek egy sajátos, az öröm gondolatával kapcsolatos vonatkozása.

A pogányságról azt mondják, hogy az öröm vallása, a kereszténység pedig a fájdalomé; éppoly könnyű volna bebizonyítani, hogy a pogányság merő fájdalom, a kereszténység pedig színtiszta öröm. Az ilyesféle szembeállítások semmit sem jelentenek, és nem vezetnek sehová. Minden emberi dologban kell lennie örömnek és fájdalomnak

is. Érdeklődésünk inkább affelé fordul, milyen arányban vannak ezek az összetevők elosztva. Vajon nem érdekes, hogy a pogány általában annál boldogabb volt, mennél inkább közeledett a földhöz, és annál szomorúbb, mennél inkább közeledett a mennyhez? A pogányság legjavának vidámsága, mely Catullus és Theokritosz játékosságában is megmutatkozott, valóban örök vidámság, melyet sosem fog feledni a hálás emberiség. Ám e derű az élet tényeit illette, nem pedig eredetét. A pogány szemében a kicsiny dolgok oly édesek, mint a hegyekből előtörő patakok; a nagy dolgok azonban keserűek előtte, mint a tenger. Jéggé dermed, ha a világegyetem titokzatos magvára gondol. Zsarnoki istenei mögött a halálthozó Párkák leskelődnek: a végzet. Ám e végzet több, mint halálthozó: maga a halál! Saját nézőpontjukból tekintve a racionalistáknak igazuk van, mikor azt állítják, hogy a régi világ felvilágosultabb volt, mint a kereszténység, mert számukra a „felvilágosodás" a gyógyíthatatlan kétségbeeséssel egyenlő. Mélységesen igaz, hogy a régi világ modernebb volt, mint a keresztény. A régi és a modern világ közös vonása, hogy mindkettő nyomorúságosan áll a léttel és a mindenséggel szemben, míg a középkor legalább ez utóbbit illetően boldog volt. Készségesen elismerem, hogy a pogányok, éppúgy, mint a modernek, csak a mindenséggel való kapcsolatukban érezték magukat nyomorultnak, és minden egyéb dolog vonatkozásában vidámság töltötte el őket. Elismerem azt is, hogy a középkori keresztények csak a mindenséggel voltak békességben, s minden egyébbel harcban álltak. Ám ha a kozmosz ősi sarkpontjáról van szó, több megelégedés volt Firenze szűk és véres utcáin, mint az athéni színházban vagy Epikurosz nyitott kertjében. Giotto sötétebb városban, de vidámabb világegyetemben lakott, mint Euripidész.

Az emberek tömegeit arra késztették, hogy az apró dolgoknak örüljenek, a nagyok fölött azonban búslakodjanak. Merészen kimondom utolsó dogmámat: ez bizony nem természetes dolog. Az ember akkor igazán önmaga, akkor igazán ember, ha az öröm fundamentális dolog az életében, a bánat pedig csak járulékos. A mélabúnak csupán ártatlan közjátéknak szabad lennie, gyengéd és múlékony hangulatnak, mert a lélek állandó érverése az újjongás. A pesszimizmus helyénvaló egy érzelmes szabad délutánon, az öröm azonban lázas tevékenység, mely minden dolgot éltet. A pogány és az agnosztikus fölfogása szerint az emberi természetnek ez az ősi vágya sohasem teljesülhet. Az öröm alapvonása a terjeszkedés; az agnosztikus sze-

rint azonban össze kell húzódnia, hozzá kell tapadnia a világ egy sarkához. A bánat alapvonása az összehúzódás; ám az agnosztikus azt állítja, hogy reménytelenségének felhője szétterül a fölfoghatatlan végtelenben. Erre mondom én azt, hogy fejjel lefelé születik az ember. A szkeptikusról joggal állíthatjuk, hogy a feje tetején áll; lábaival együgyü extázisban rugdalózik fölfelé, de koponyája a mélységben van. A modern ember szemében a föld alatt helyezkedik el a menny. A magyarázat egyszerű: hogyan is gondolhatná másként, ha a feje tetején áll. Csakhogy a feje gyenge alapzat. És ha a talpára áll, erre rá is jön azonnal. A kereszténység tökéletesen kielégíti az embernek azt az ősi és ösztönös vágyát, hogy szeretne a talpán állni. Kielégíti oly módon, hogy hitvallása által az örömet gigászi méretűre növeszti, a bánatot pedig egyedivé és járulékossá zsugorítja. A fölöttünk domboruló égbolt nem azért süket, mert a világegyetem gyengeelméjű torzszülött; csöndje nem egy végtelen és céltalan világ szívtelen hallgatása. A bennünket körülvevő némaság talán nem egyéb, mint a betegszoba hirtelen és könyörülő csendje. Megadatott, hogy irgalmas vígjátékként élhessük végig a tragédiát, mert az isteni dolgok őrült energiája lecsapna minket, akár egy részeg bohózat. Könnyebben elviseljük saját könnyeinket, mint az angyalok rettentő könnyedségét. És tán azért ülünk a csend sátrában, a néma csillagokkal fejünk fölött, mert a mennyország kacagása túl hangos volna nekünk.

Az öröm, mely a pogány apró nyilvánossága volt, gigászi titka a kereszténynek. E zagyva könyv végéhez közeledvén, felnyitom ismét a különös kis könyvet, melyből a kereszténység származott, és megerősödöm. Az óriás alak, aki az Evangélium lapjait betölti, ebben a tekintetben is, mint minden másban, toronymagasan emelkedik minden gondolkodó fölé, aki valaha magát nagynak képzelte. Az Ő pátosza természetes volt, majdnem ötletszerű. A sztoikusok, régiek és modernek egyaránt, azzal büszkélkedtek, hogy el tudják rejteni könnyeiket. Ő sohasem rejtette el. Naponként megmutatta könnyeit, mint akkor is, midőn a távolban megpillantotta szülővárosát. Gőgös „felsőbbrendű emberek" és császári diplomaták büszkék arra, hogy megfékezik haragjukat. Ő sohasem fékezte meg. Lelökte a pénzváltók asztalait a Templom főlépcsőjén, és megkérdezte az embereket, miként akarnak megmenekülni a kárhozattól. Valamit mégis rejtegetett. Mélységes tisztelettel mondom, de volt ebben a rettenthetetlen személyiségben valami olyan vonás, melyet tán félénkségnek nevez-

hetnénk. Volt valami, amit rejtegetett minden ember előtt, midőn fölment a hegyre, hogy imádkozzék. Volt valami, amit hirtelen csönddel vagy viharos elzárkózással eltakart. Volt valami, amit megmutatni még Istennek is túl nagy feladat volt, midőn közöttünk járt a földön, s én olykor úgy vélem – lelkének derűje volt az.

AZ ÖRÖKKÉVALÓ EMBER

ELŐSZÓ

A könyv, hogy tartalmát félre ne értsék, némi előzetes magyarázatra szorul. Az áttekintés, amelyet felkínálok, inkább történeti, mintsem teológiai, s nem foglalkozik kimondottan életem legfőbb eseményével – vallásom megváltozásával. Erről éppen most írok egy sokkal inkább ellentmondásos munkát. Úgy vélem, egy katolikus számára lehetetlen bármiről, hát még erről a témáról, úgy könyvet írni, hogy abban ne mutatkozzék meg katolikus mivolta; ez a tanulmány azonban nem a katolicizmus és protestantizmus közötti különbség bemutatását tűzte ki célul. Legnagyobb részét a különböző keresztények helyett a különféle pogányoknak szentelem, s a könyv legfontosabb állítása abban áll, hogy mindazok, akik azt mondják, hogy Krisztus a hozzá hasonló mítoszokkal együtt említhető, és vallása is más hasonló vallásokkal áll egy sorban, csupán egy olyan áporodott formulát ismételgetnek, amelyet egy egészen szembeötlő érv cáfol. Ahhoz, hogy ezt alátámasszam, nem kellett túllépnem a mindannyiunk számára jól ismert tényeken; tudósnak sem vallom magam, és bizonyos dolgokban, amint az ma divatba jött, kénytelen vagyok azokra támaszkodni, akik nálam tanultabbak. Miután nem egyszer eltérek H. G. Wells úr történelem-szemléletétől, illendőnek tartom, hogy kifejezzem elismerésemet bátorságát és alkotó képzeletét illetően, amely végigvonul egész monumentális, változatos és érdekfeszítő művén, de még ennél is inkább azért, mert megerősítette a műkedvelőt abban a jogában, hogy a szakértők által előterjesztett tényekkel tetszése és tudása szerint bánjon.

BEVEZETÉS

A KÖNYV TARTALMI VÁZA

Két úton juthatunk haza, s ezek közül az egyik az, hogy otthon maradunk. A másik mód az, ha körüljárjuk a világot, amíg vissza nem érünk ugyanarra a helyre. Ilyen utazást kíséreltem meg felvázolni egy történetben, amelyet valaha megírtam. Mégis megkönnyebbüléssel fordulok el ettől a tárgytól egy másik történet felé, amelyet még sohasem írtam le. Mint minden könyv, amit még nem írtam meg, messze jobb, mint bármelyik azok közül, amelyek már elkészültek. Minthogy nagyon is kétséges, vajon valaha is megírom-e, ezúttal jelképként fogom felhasználni, mivel ugyanennek az igazságnak a szimbóluma. Úgy képzeltem el, mint a hatalmas lankás völgyek románcát, azokét a völgyekét, amelyekbe az ősi wessexi „Fehér lovak" vésődtek be végig a hegyoldalba. A történet egy fiúról szól, akinek tanyája vagy kunyhója egy ilyen lejtőn állt, és aki azért kelt útra, hogy találjon valamit, talán egy óriás maradványait és sírját; és amikor elég távol volt már a saját tanyájától, saját kertjétől, visszatekintett és meglátta, hogy otthona, kertje, amely laposan csillogott a hegyoldalban, akár egy pajzs színei és mezői, nem egyebek, mint egy óriási terület részei, amelyen mindig is élt, mindössze túlságosan terjedelmes és közeli volt ahhoz, hogysem észrevegye. Azt hiszem, e jelkép híven tükrözi a fejlődésnek azt az útját, melyet napjaink minden igazán elfogulatlanul gondolkodó embere végigjár, s egyúttal ebben áll e könyv lényege is.

Más szóval: e könyv lényege az, hogy a kereszténységen belül való léthez a legközelebb az áll, aki valójában kívül van azon. És hangsúlyozottan lényeges pontja az, hogy a kereszténység népszerű kritikusai nem igazán állnak kívül rajta.

A szó valamennyi értelmében ingatag talajon állnak. Kételyeikben is bizonytalanok. Bírálatuk furcsa színezetet öltött; olyan, mint valami rendszertelen, műveletlen és bosszantó közbeszólás. Többek között hetet-havat összehordanak az Egyház ellen.

Kifogásolják, hogy a papok papi ruhába öltöznek, mintha például szabadabbak lennénk attól, ha a rendőrség, amely szemmel tart és nyakoncsíp bennünket, csupa civilruhás nyomozóból állna. Panaszkodnak, hogy a prédikációt nem lehet félbeszakítani, s hogy a szószék a gyávák erődje, ugyanakkor nem nevezik a kiadói irodát a gyávaság bástyájának. Igaztalan lenne ez mind a papok, mind az újságírók bírálatát illetően, de mégiscsak közelebb lenne az igazsághoz az újságírók esetében. Az egyházi férfiú ugyanis személyesen mutatkozik, és könnyen belerúghatnak, amikor kilép a templomból, az újságíró azonban még a nevét is eltitkolja, nehogy bele lehessen rúgni. A sajtóban vad és értelmetlen cikkeket és leveleket jelentetnek meg arról, miért üresek a templomok, anélkül, hogy vennék maguknak a fáradságot és megnéznék, vajon tényleg üresek-e, és ha igen, mely templomok. Állításaik sokkal sekélyebbek és értelmetlenebbek, mint a legbárgyúbb káplán egy háromfelvonásos bohózatban, és arra indítanak bennünket, hogy a Bab Balladák káplánjának modorában így vígasztaljuk őket: „A maga esze nem olyan üres, mint Hopley Porteré." Így aztán nyugodtan mondhatjuk akár a leggyengébb lelkésznek is: „A Te fejed nem olyan üres, mint a „Méltatlankodó Laikusé", az „Egyszerű Emberé", „az Utca Emberéé", vagy akár bármelyik kritikusodé az újságokból, mivel a leghalványabb sejtelmük sincsen arról, hogy voltaképpen mit akarnak, nemhogy arról, hogy neked mit kellene adnod nekik." Hirtelen fordulattal elkezdik gyalázni az Egyházat, hogy miért nem akadályozta meg a háborút, amelyet ők maguk sem akartak megakadályozni, sőt, amelyről soha senki nem állította, hogy képes lenne megakadályozni; kivéve néhányat a haladó és kozmopolita szkeptikus iskolájából, akik az Egyház legfőbb ellenségei. Mindig az egyházellenes és agnosztikus világ volt az, amely az egyetemes béke eljövetelét hirdette; ez a világ volt, vagy inkább kellett volna, hogy legyen, amelyet az egyetemes háború bekövetkezése leginkább zavarba hoz és megdöbbent. Ha azt mondják, hogy az Egyház hitelét vesztette a háborúval, akár azt is mondhatnák, hogy Noé bárkája lejáratta magát az Özönvízzel. Amikor a Világ rossz útra tér, azt bizonyítja, hogy az Egyháznak van igaza. Az Egyházat nem az igazolja, ha hívei nem követnek el bűnöket; épp ellenkezőleg: ha igenis elkövetnek. Ez azonban jelzi az egész vallásos hagyománnyal szembeni magatartásukat; azt mutatja, hogy a vele szembeni reakció állapotában vannak. Rendben is van ez a fiú esetében, aki atyja földjén

él, még akkor is, ha eléggé messze van tőle, hogy visszatekintve teljes egészében lássa azt. Ezek az emberek azonban egy közbenső állapotba kerültek, bezuhantak egy olyan útbaeső völgybe, ahonnét sem az előttük, sem a mögöttük lévő csúcsokat nem láthatják. Nem képesek kikecmeregni a keresztény polémia félárnyékából. Nem tudnak keresztények lenni, de nem tudnak kikötni a keresztény-ellenességben sem. Az egész légkör, amelyben élnek, a reakció légköre: duzzogás, romlott, kicsinyes bírálatok. Még mindig a hit árnyékában élnek, de elveszítették a hit világosságát.

Nos, lelki otthonunkkal akkor lehetünk a legjobb viszonyban, ha elég közel vagyunk hozzá, hogy szerethessük. A legközelebbi fokozat azonban az, hogy elég távol legyünk tőle, hogy ne gyűlöljük. Ezeknek az oldalaknak éppen az a tartalma, hogy megvilágítsák: a keresztténység legjobb bírája a keresztény ember, ámde mindjárt utána egy konfuciánus féle bíráló következne a sorban. A lehető legrosszabb bíró pedig az, aki mindenkor kész a kritikára: tehát a képzetlen keresztény, aki fokozatosan rosszindulatú agnosztikussá válik, aki a vita végébe bonyolódik, anélkül, hogy az elejét valaha is megértette volna, akit valami öröklött unalom elvakított, anélkül, hogy tudná, mit is un, és máris kimerült annak meghallgatásában, amit még sohasem hallott. Nem képes olyan nyugodtan szemlélni a kereszténységet, ahogy egy konfuciánus teszi; nem úgy ítéli meg, ahogy a konfuciánizmust megítélné. Nem képes képzelete segítségével a Katolikus Egyházat áthelyezni sokezer mérföldre innen, a Kelet égboltja alá, és olyan pártatlanul bírálni, mint egy kínai pagodát. Rebesgetik, hogy a nagy Xavéri Szent Ferenc, akinek csaknem sikerült odaát megépítenie az Egyház tornyát, amely a pagodák fölé magasodhatott volna, részben azért vallott kudarcot, mert misszionárius társai azzal vádolták, hogy a tizenkét apostolt a kínai emberek ruházatában és jellegzetességeivel ábrázolta. Pedig sokkal helyesebb lenne őket kínaiként ábrázolni, és azután tisztességesen kínaiként megítélni, mintsem ábrázat nélküli bálványokként, akik arra hivatottak, hogy a képrombolók összezúzzák őket; vagy elbizakodott, öntelt figurákként, akiket az üresfejű londoniak megdobálnak. Jobb lenne az egész dolgot úgy szemlélni, mint egy távoli ázsiai kultuszt; a püspökök süvegjeit mint a titokzatos bohócok feltornyozott hajdíszeit, pásztorbotjukat mint kígyószerűen összefont botokat, amelyeket olykor az ázsiai körmenetekben hordoznak, olyan fantasztikusnak látni az imakönyveket,

mint az imamalmot és a keresztet olyan sarkosnak, mint a svasztikát. Akkor legalább nem veszítenénk el hidegvérünket, ahogy ezt néhány szkeptikus bíráló teszi, nem is beszélve a fejünkről. Egyházellenességük valóságos légkörré sűrűsödött: a tagadás és ellenségesség légkörévé, amelyből nem tudnak kiszabadulni. Ehhez képest érdemesebb lenne az egész dolgot úgy tekinteni, mint ami egy másik kontinensre vagy akár egy másik bolygóra való. Bölcsebb lenne közönyösen bámulni a boncokat, mint örökösen és értelmetlenül morogni a püspökökre. Jobb lenne úgy elmenni a templom mellett, mintha pagoda volna, mint állandóan a küszöbön álldogálni, képtelen lévén arra is, hogy bemenjünk segíteni, vagy kimenjünk felejteni. Azoknak, akik számára a puszta reakció vált ilyen megszállottsággá, nagyon komolyan ajánlom, hogy erőltessék meg fantáziájukat és képzeljék a tizenkét apostolt kínainak. Vagyis azt ajánlom ezeknek a bíráknak, próbáljanak meg legalább annyira igazságosak lenni a keresztény szentek iránt, mintha pogány szentek lennének.

Mindezzel azonban eljutottunk a végső és legfontosabb kérdéshez. Ezeken az oldalakon azt kísérlem meg érzékeltetni, hogy ha vesszük a fáradságot, és ezeket a vallási problémákat igyekszünk kívülről szemlélni, rájövünk, hogy valóban olyanok, amilyennek belülről szokták lefesteni őket. Pontosan olyan ez, mint amikor a fiú kellő távolságból nézi az óriást ahhoz, hogy valóban óriásnak lássa. Éppen olyan, mint amikor a Krisztusi Egyházat végre ama távoli, tiszta égboltok alatt látjuk, ott keleten, és megbizonyosodunk arról, hogy valóban Krisztus Egyháza. Rövidre fogva: abban a percben, hogy valóban pártatlanná válunk, megértjük, miért nem pártatlanok az emberek. Azonban ez az utóbbi állítás mélyebb magyarázatot kíván, és ezért ezt részletesebben szándékozom tárgyalni.

Mihelyt világosan megértettem, hogy a páratlan és egyedülálló isteni történetben van valami szilárd elgondolás, belémhasított a felismerés, hogy ugyanez a különös és mégis szilárd jelleg mutatkozik meg az emberi történelemben is, amely hozzá elvezetett, éspedig azért, mert az emberi történelemnek is isteni gyökerei vannak. Arra gondolok, hogy miként az Egyház is még figyelemreméltóbbá nő azáltal, hogy tisztességes módon összehasonlítjuk az emberiség általános vallásos életével, az emberiség is sokkal figyelemreméltóbbá nő szemünkben, ha a természet köznapi létével vetjük össze. Később azt is észrevettem, hogy minden modern történeti munka a szofizmusra

emlékeztető irányba tér el, először, hogy elvegye az állatból az emberbe való átmenet élét, majd a pogányból a keresztény emberbe való átmenet élességét. Nos, mennél realistább szellemben tanulmányozzuk e két átmenetet, annál élesebbnek látjuk azokat. Azért van ez, mert a kritikusok nem eléggé elfogulatlanok ahhoz, hogy észrevegyék ezt az éles elkülönülést, mivel nem tárgyilagos megvilágításban nézik a dolgokat, következésképpen nem látják meg a fekete és fehér közötti különbséget. Minthogy a lázadás és reakció különleges állapotában vannak, jó okuk van arra, hogy mindent, ami fehér, piszkos-szürkének, és mindazt, ami fekete, nem annyira feketének ábrázoljanak. Nem állítom, hogy lázadásukra nincsenek elfogadható emberi mentségek; nem állítom, hogy bizonyos mértékben nem lehet együttérezni velük; amit azonban határozottan állítok az a következő: reakciójuk semmiképpen nem tudományos. Egy képromboló lehet felháborodott, lehet jogosan felháborodott, de nem lehet elfogulatlan. Irdatlan képmutatás lenne azt állítani, hogy a kimagasló kritikusok, az evolúció tudósai és az összehasonlító vallástörténet professzorai kilenc-tized részben nem elfogultak. Miért is lennének pártatlanok, egyáltalán mit jelent pártatlannak lenni akkor, amikor egy egész világ háborúzik akörül, vajon egy bizonyos valami pusztító babona-e vagy isteni reménysugár? Nem tettetem magam pártatlannak abban az értelemben, ahogyan a végső hitvallás megköti az ember elméjét, mivel kielégüléssel tölti el azt. De igenis jóval pártatlanabbnak vallom magam náluk abban az értelemben, hogy képes vagyok becsületesen elmondani a történetet, a képzelet valamiféle igazságtevésével adózva mindkét félnek, nem úgy, mint ők. Pártatlannak vallom magam abban az értelemben, hogy szégyellnék olyan képtelenségeket zagyválni a Tibeti Lámáról, amilyeneket ők állítanak a Római Pápáról, vagy olyan kevés rokonszenvvel viseltetni Julianus aposztata iránt, amilyennel ők fordulnak a Jézus Társaság felé. Elfogultak ők; soha, semmi körülmények között sem ügyelnek a történelmi egyensúlyra, és mindenekelőtt sohasem pártatlanok az evolúció és az átmenetek kérdésében. Mindenütt a hajnal szürke fokozatosságát hirdetik, mivel azt hiszik róla, hogy akár isteni hajnalodásról van szó, akár nem, ez a fény nem az emberi elme világossága.

Fenntartom azt az állítást, hogy ha e két dolgot nappali fénybe helyezzük, mindkettő különösnek és páratlannak látszik, és csakis az átmenet kitalált korszakának hamis hajnali derengésében látszódhat-

nak, akár a legcsekélyebb mértékben is, valami másnak. Közülük az első az a teremtmény, akit embernek neveznek, a második pedig az az ember, akit Krisztusnak neveznek. Éppen ezért könyvemet két részre tagoltam, az első rész az emberi fajnak a pogányság állapotában véghezvitt nagy kalandját dolgozza fel, a második annak a valódi különbségnek öszefoglalása, amelyet a kereszténnyé válás okozott. Mindkét motívum egy bizonyos módszert tesz szükségessé, olyan módszert, amelyet nem könnyű meghatározni vagy megvédeni.

Ahhoz, hogy az egyetlen józan és lehetséges módon eltalálhassuk a pártatlanság hangját, először el kell találnunk az újdonság idegét. Azt értem ezen, hogy bizonyos értelemben akkor látjuk helyesen a dolgokat, midőn először pillantjuk meg azokat. Ha szabad futólag megemlítenem, ezért van a gyermekeknek rendszerint kevés aggálya az Egyház dogmáival kapcsolatban. Az Egyháznak azonban, lévén a harc és a munka praktikus eszköze, a felnőtteknek is szükségképpen rendelkezésére kell állnia, nem csupán a gyermekeknek. A munka céljaira rendelkeznie kell sok-sok hagyománnyal, meghittséggel, megszokottsággal. Mindaddig, amíg alapjait mélységes komolysággal elfogadják: ez jelenti a józanság útját. Amikor azonban az alapjai támasztanak kétséget, amint ez napjainkban történik, vissza kell szereznünk a gyermeki lelkesedést és csodálkozást, az ártatlanság romlatlan realitását és objektivitását. Ha pedig erre már képtelenek vagyunk, legalább meg kell kísérelnünk szétoszlatni a puszta megszokás felhőjét, és úgy nézni a dolgot, mint valami újat, még akkor is, ha így természetellenesnek látszik. Ha a jólismertség ragaszkodás helyett már megvetést táplál, jobb, ha az ismerős dolgok ismeretlenné válnak szemünkben. Mert olyan hatalmas dolgokkal kapcsolatban, amilyenekről most szó van, bármiképpen is vélekedjünk róluk, a megvetés mindenképpen hibás viszony. Valójában e lekicsinylés puszta illúzió. A képzelet legvadabbul szárnyaló fajtáját kell segítségül hívnunk, azt a fajta képzeletet, amely tényleg meglátja, ami előtte van.

Az érvelés lényegét egyedül egy példán keresztül világíthatjuk meg, olyasvalami példáján, amit egyszer már szépnek vagy csodálatosnak tekintettek. George Wyndham mondta el egyszer nekem, hogy látta az első repülők egyikét első ízben a levegőbe emelkedni, és hogy ez milyen csodálatos volt, de nem csodálatosabb, mint egy olyan ló, amelyik hagyja az embernek, hogy meglovagolja. Másvalaki meg azt mondta, hogy egy remek lovas egy remek paripán a leg-

nemesebb testi jelenség a világon. Nos, egészen addig, amíg az emberek helyesen éreznek, minden rendben is van. Az első és legjobb értékelési mód az, ha az ember olyan családból származik, amely hagyományosan jól bánik az állatokkal; olyan emberektől, akiknek helyes a lovakhoz való viszonyuk. Az a fiú, aki úgy emlékszik apjára, mint olyan emberre, aki jól ülte meg a lovat és jól bánt vele, bizonyára tudni fogja, hogy a viszony lehet kielégítő, és elégedett is lesz vele. Annál inkább felháborodik azon, ha a lovakkal rosszul bánnak, mivel tudja, hogyan kell velük bánni, de nem fog mást észrevenni a lovagló emberben, mint azt, ami normális. Nem figyel a nagy modern filozófusra, aki azt magyarázza neki, hogy tulajdonképpen a lónak kellene az ember hátán ülni. Nem fogja Swift boruláto képzeletét követni, és azt állítani, hogy az embert úgy le kell fitymálni, mint a majmot, a lovat pedig istenként kell imádni. És a ló és ember együttesen a civilizáltság és humánum képeként jelennek meg számára, amelyből könnyen következhet, hogy a lovat és az embert a hősiesség és a szimbólum magaslatára emeli, mintha Szent György alakját látná a fellegek között. A szárnyas ló meséje nem lenne számára teljesen természetellenes és megértené, miért ültetett Ariosto oly sok keresztény hőst ily légies nyeregbe, s tette őket az egek lovasaivá. A lovat az emberrel együtt vadul felmagasztosították márcsak a puszta szó által is, mellyel a „lovagság"-ról beszélünk. Az ember legmagasabbrendű érzelmeinek és pillanatainak a ló nevét adták, úgyhogy csaknem azt mondhatjuk, a legszebb bók, amit embernek adhatunk, ha lónak nevezzük.

Ám ha az ember olyan hangulatba kerül, hogy nem képes a csoda ilyen formáját megérezni, gyógyítását helyes mindjárt a másik oldalon kezdeni. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy olyan unott állapotba került, amelyben a lovon ülő ember nem jelent számára többet, mint ha valaki egy széken ülne. A csoda, amelyről Wyndham beszélt, a szépség, amelytől a dolgot lovasszobornak látjuk, a „lovag" jelentése: mind-mind csak közhely és unalom számára. Lehet, hogy mindez csak divat volt; talán ki is ment már a divatból; lehet, hogy túl sokat beszéltek róla, vagy nem a megfelelő módon; talán akkoriban nehéz volt úgy gondoskodni a lovakról, hogy elkerüljék a közönségesség kockázatát. Akárhogy is, olyan állapotba került, amelyben teljesen mindegy számára, hogy lóról vagy törülközőtartóról beszél. Nagyapjának balaklavai lovasrohama éppen olyan unalmas és po-

ros a számára, mint a családi album a hasonló jellegű képekkel. Az ilyen ember számára az album nem világít rá semmire, sőt ellenkezőleg, elvakítja őt porával. De ha a vakságnak ilyen fokára jut, többé már nem is képes ránézni a lóra és lovasára addig, amíg az egész dolgot teljesen ismeretlennek és földöntúlinak nem látja.

Az ősi sötét rengetegből egy régi-régi hajnalon indul felénk nehézkes, ám mégis táncos mozdulatokkal a történet előtti lények egyik legfurcsábbika. Most látjuk meg először furcsa apró fejét, egy a miénknél hosszabb és vaskosabb nyakon, akár egy sárkányfejet, amelyet vízköpőnek szereltek az ereszcsatornára. A súlyos nyak gerincén aránytalan szőrtaréj húzódik végig, mint egy rossz helyre ragasztott szakáll; lábai mint megannyi szarubunkó, nem is hasonlítanak a többi patáséra – patkolatlanul még nagyobb félelmet keltve, mint amúgy. Nem is puszta fantáziáló szókép így látnunk őt, egyedülálló szörnyként, hiszen a „szörny" szó önmagában is hordozza a „különös" jelentést, s ő valóban egyedülállóan különleges. Tény azonban, hogy ha úgy sikerül látnunk, ahogyan az első ember látta, további képzelőerőre van szükségünk ahhoz, hogy megértsük, mit jelentett az, amikor először meglovagolta. Egy ilyen látomásban csúnyának tűnhet ugyan, de semmiképpen sem látszhat érdektelennek; és az a kétlábú törpe, aki képes volt a hátára kerülni, ugyancsak nem marad ránk hatástalan. Hosszabb és kacskaringósabb úton jutunk, íme, vissza az ember és ló csodájához, csakhogy ez a csoda, ha ugyan lehetséges, még inkább csodálatra méltó. Ismét vetünk egy pillantást Szent Györgyre, s a kép még dicsőségesebb, hiszen Szent György nem a lovat, hanem a sárkányt ülte meg.

A példaként – és kizárólag a példa kedvéért – bemutatott lidérces látomás semmivel sem igazabb vagy nagyszerűbb, mint az istállóba kötött egyszerű ló, amelyet olyan civilizált ember néz, aki meg tudja becsülni azt, ami normális. A két véglet közül, véleményem szerint, az igazság hagyományos megragadása a helyesebb. Azt viszont állítom, hogy az igazság vagy az egyik vagy a másik végletben rejlik, és elvész a hagyomány puszta kifáradásának és feledésbe merülésének átmeneti állapotában. Más szóval azt állítom, hogy inkább lássuk a lovat szörnyetegként, mintsem egyszerűen a gépkocsi szánalmas pótlékának. Ha olyan állapotba jutunk, amelyben a lovat csak idejétmúlt valaminek látjuk, sokkal jobb, ha megijedünk tőle, mint valami nagyon is újtól.

Nos, ami igaz a lónak nevezett szörnnyel kapcsolatban, szintúgy igaz az embernek nevezett szörnnyel kapcsolatban. Véleményem természetesen az, hogy a leghelyesebb úgy tekinteni az embert, amilyennek az én filozófiám tekinti. Az, aki az emberi természetet a katolikus keresztény szemléletével látja, bizonyos abban, hogy ez a szemlélet egyetemes, vagyis józan, s épp ezért kielégítőnek találja. Ha azonban elveszíti a józan látás képességét, nem nyerheti másképp vissza csak egy őrült látomás formájában, tehát úgy, ha az embert furcsa állatnak látja, és így ébred rá, milyen különös állat ő maga is. De éppúgy, ahogy a ló szörnyként való felfogása nem távolított el bennünket attól, hogy csodáljuk az ember felülkerekedését, sőt, épp hogy közelebb vezetett hozzá, az ember sajátos sorsának igazán elfogulatlan vizsgálata is vissza fog vezetni és nem eltávolítani az Isten titokzatos alkotásaiba vetett ősi hithez. Másként fogalmazva, pontosan akkor dicsérjük a lórakapó embert, ha látjuk, milyen különös a négylábú, amelyet lebír, és éppen azzal dicsérjük a Gondviselést, ha észrevesszük, milyen különös az a kétlábú, akit megteremtett.

Röviden összefoglalva, e bevezetés alaptétele a következő: minél inkább állatnak tekintjük az embert, annál inkább tudjuk, hogy mennyire nem állat. Pontosan akkor, amikor két hátsó lábára ágaskodó lóként festjük le, ébredünk rá hirtelen, hogy egészen bizonyosan olyan csodálatos valami, mint a szárnyas ló, amely a mennyekbe szárnyal. Minden út Rómába vezet, és minden gondolati ösvényen újra a központi civilizált filozófiához jutunk vissza, beleértve tündérország és az ostobaság sötétjét átszelő utakat is. De meglehet, hogy a legjobb lett volna soha el sem hagyni az értelem hagyományának földjét, ahol az emberek könnyedén lovagolják meg paripáikat, és nagyszerű vadászokként állnak az Úr színe előtt.

Hasonlóképp: a kereszténység sajátos esetében is lázadnunk kell a fáradtságból adódó előítélet ellen. Szinte a lehetetlennel határos a tényeket ismét élénk színekbe öltöztetni, mivel a tények jól ismertek; és a bűnbeesett ember számára a megszokottság gyakorta egyenlő a meguntsággal. Bizonyos vagyok abban, hogy ha szóról-szóra úgy mondanánk el a krisztusi történetet, mintha egy kínai hősről szólna, akit az „Ég Fiának" hívnak az „Isten Fia" név helyett, és a dicsfény sugarait a kínai hímzések aranyszálával vagy a porcelán aranyfestékével rajzolnánk meg, egyöntetű bizonyságot szolgáltatnánk e szellemi történet tisztaságáról. Egy szót se hallanánk a helyettesítő áldo-

zat igazságtalanságáról, a megváltás oktalanságáról, a bűn terhének babonás eltúlzásáról, vagy a természet törvényei ellen intézett támadás képtelenségéről és arcátlanságáról. Csodálnánk a kínai isten lovagiasságát, aki az égből szállott alá, hogy megküzdjön egy sárkánnyal, és megmentse a bűnösöket attól, hogy saját vétkeik és ostobaságuk martalékául essenek. Csodálnánk a kínai életfelfogás finomságát, amely felfogja, hogy minden emberi gyarlóság valóban égbekiáltó gyarlóság! Csodálnánk a kínaiak elvont és felsőbbrendű bölcsességét, mely azt állítja, hogy vannak az általunk ismert törvényeknél magasabbrendű törvények; amint hogy hiszünk minden közönséges hindu szellemidézőnek, ha ilyen stílusban beszél. Ha a kereszténység új keleti divat lenne, senki sem vetné a szemére, hogy régi keleti vallás. Nem javaslom ebben a könyvben, hogy Xavéri Szent Ferenc példáját követve fessük az apostolok köntösét úgy, hogy mandarinoknak látsszanak, éppen ellentétes előjelű szándékkal, tehát ne azért, hogy bennszülötteknek tűnjenek, hanem éppen ellenkezőleg, hogy nagyon is külföldinek mutassanak. Nem javaslom azt, ami egyébként szerintem tökéletes gyakorlati tréfa volna, mármint hogy a Szentírás és az Egyház egész történetét helyezzük át a pagodák és lófarkak világába, és utólag jegyezzük meg rosszindulatú humorral, hogy pogány történetként mennyire rajongnak érte azokban a körökben, ahol keresztény történetként megvetették. De azt igenis javaslom, hogy ahol csak lehetséges, szólaltassuk meg az újdonságnak és különlegességnek ezt a húrját, és ez okból még az ilyen komoly témáról szólva is, a stílus olykor legyen groteszk vagy különös. Arra törekszem, hogy segítsek az olvasónak a kereszténységet a történelmi események hátterével együtt egészében látni, mint ahogyan szeretném elérni, hogy az emberiség történelmét is egészként lássa, amint az a természet dolgainak hátteréből kiemelkedik. Mindkét esetben azt mondom, hogy természetfelettiként emelkednek ki hátterükből. Nem mosódnak bele a háttérbe az impresszionisták színeivel, hanem kiugranak belőle a heraldika árnyalataival; olyan élénken, mint a vörös kereszt a fehér pajzson, vagy mint a fekete oroszlán az arany mezőben. Így válik ki a Vörös Agyag a természet zöld mezejéből, vagy a Hófehér Krisztus fajának vörös agyagából.

Ámde ahhoz, hogy tisztán láthassuk, egészként kell látnunk őket. Látnunk kell, hogyan alakultak, és azt is, hogyan jöttek létre, mivel a történetnek éppen az a leghihetetlenebb része, hogy az ily módon

létrejött dolgok hogyan fejlődhettek azzá, amik. Aki puszta képzelgésbe merül, elgondolhatja, hogy másként is történhetett volna, vagy más lények alakulhattak volna ki. Bárki, aki azon töpreng, hogy mi történhetett volna, elképzelhet valamiféle evolúciós párhuzamot, azonban az, aki a valósággal szembenéz, egy kivételbe és csodába ütközik. Ha volt valaha olyan pillanat, amelyben az ember csupán állat volt, ha úgy tetszik, készíthetünk róla akárminő torzképet, bármely más állatba vetítve azt. Lehet szórakoztató képzelgést kitalálni, amelyben elefántok építkeznek elefánt építési stílusokban, agyarhoz és ormányhoz hasonló tornyokkal és tornyocskákkal, városokkal, amelyek minden kolosszus méreteit felülmúlják. Kitalálhatunk egy kellemes mesét, amelyben a tehén kosztümöt készít, négy csizmát és két nadrágot ölt magára. Elképzelhetünk egy felsőbbrendű majmot, sokkal csodálatosabbat, mint a felsőbbrendű ember, aki farag és fest a kezeivel, és főz és ácsol a lábaival. Ha azonban figyelembe vesszük, ami ténylegesen történt, bizonyosan észrevesszük, hogy az ember eltávolodott minden egyébtől –, oly sebesen, mint a fénylő villám, s oly messzire, mint a távoli csillagvilágok. Hasonlóképpen: ahogyan láthatjuk az Egyházat a Mitrász-kultusz vagy a manicheusok babonás csőcseléke között, a Birodalom végső korszakában, amint valamennyien egymást ölik, vagy marakodnak, vagy, ha úgy hozza kedvünk, elképzelhetjük, hogy az Egyházat kiirtották, és más kultusz vette át a helyét, annál inkább meglepődünk (és valószínűleg megzavarodunk), ha kétezer évvel később találkozunk vele, amint a gondolat és örökkévaló lelkesedés száguldó villámként hasít át a korokon, mint olyan dolog, amelynek nincs párja és hasonmása, és még ma is olyan új, amilyen ősi.

I. RÉSZ

A TEREMTMÉNYRŐL, AKINEK A NEVE: EMBER

I. fejezet

A BARLANGI EMBER

Messze-messze, a mérhetetlenül távoli égbolton, egy sajátos csillagképben van egy apró csillag, amelyet egyszer talán a csillagászok is felfedeznek majd. Mindeddig legalábbis egyetlen csillagász vagy kutató arcáról vagy viselkedéséről sem sikerült leolvasnom, hogy felfedezte volna, noha igazság szerint folyvást kerülgetik. Ez a csillag különös növényeket és még különösebb állatokat hoz világra mélyéből, de közülük egyik sem furcsább a tudósoknál. A világtörténelem leírásához úgy is hozzáfoghatnék, hogy azt a hagyományt követném, mely szerint a tudományos leírásnak a csillagászati világmindenségről szóló okfejtéssel kell kezdődnie. Ám a Földet is kívülről kellene vizsgálgatnom –, no nem a Naphoz való helyzetének elcsépelt hangoztatásával, hanem, némi szellemi erőfeszítés árán, megpróbálnám elképzelni, milyen messzeség választja el a dehumanizált szemlélőtől. Csakhogy én nem hiszek abban, hogy az emberiség tanulmányozásához el kellene embertelenítenem magam. Nem hiszem azt, hogy olyan távolságokban kell sokáig elidőznöm, ahonnan a Föld törpének látszik; mivel úgy vélem, van némi enyhén közönséges abban az elképzelésben, mely a szellemet terjedelménél fogva kísérli megragadni. És minthogy az első ötlet, mármint az, hogy a Földet furcsa bolygónak lássuk, hogy ezáltal jelentőssé tegyük, megvalósíthatatlan, nem fogok lealacsonyodni ahhoz a másik trükkhöz sem, hogy olyan kicsiny bolygóvá tegyem, amely jelentéktelen. Inkább annál az elképzelésnél maradnék, hogy még azt sem tudjuk biztosan, tényleg bolygó-e olyan értelemben, mint ahogyan azt tudjuk, hogy valaminek a tere, méghozzá igen különleges térség. Ez az a hang, amelyet mindjárt az elején meg kívánok ütni; jóllehet nem a csillagászat hangja, hanem a bizalmas beszélgetésé.

Egyik első hírlapírói vállalkozásom és kudarcom egy kommentár volt, amely Grant Allen könyvével foglalkozott, amit a szerző az istenfogalom fejlődéséről írt. Úgy esett, hogy meg találtam jegyezni, sokkal érdekesebb lett volna, ha Isten ír könyvet a „Grant Allen-eszme" kialakulásáról. Jól emlékszem, hogy a kiadó azon az alapon kifogásolta megjegyzésemet, hogy az istenkáromlás, amin igen jól elszórakoztam. A csattanó természetesen az volt, hogy sohasem jutott eszébe, hogy ugyanúgy vélekedjék a könyv címéről, amely tényleg istenkáromlás volt, mivel egyszerű nyelvre lefordítva azt jelenti: „Megmutatom nektek, hogyan alakult ki az emberekben az az értelmetlen gondolat, hogy Isten létezik." Az én megjegyzésem igazán jámbor és istenfélő volt, hiszen az isteni szándékot még annak látszólag homályos és értelmetlen megnyilvánulásaiban is megvallotta. Akkor sok mindent megtanultam, többek között azt is, hogy van valami üres szócséplés a nagyrabecsülésnek ilyen agnosztikus formájában. A kiadó nem látta meg a lényeget, mivel a címben a hosszú szó megelőzte a rövidet. Ezzel szemben kommentáromban a rövid szó került a mondat elejére, megdöbbenést váltva ki belőle. Megfigyeltem, ha ugyanabban a mondatban fordul elő két olyan szó, mint teszem azt „Isten" és „kutya", ez a váratlan és sértő párhuzam úgy hat az emberekre, akár a pisztolylövés. Az már teljesen mindegy, azt mondod-e, hogy Isten alkotta a kutyát, avagy a kutya Istent, ez már csak a legelvontabb teológusok számára lesz vitatéma. Amint azonban egy olyan bonyolult szóval kezded a mondandódat, mint az „evolúció", a maradék bántatlanul gördülhet tovább; a kiadó valószínűleg nem olvasta el az egész címet, mivel meglehetősen hosszú volt, ő pedig meglehetősen elfoglalt.

Ez az apró incidens mindenesetre azóta is itt kísért gondolataimban, mint egyfajta parabola. Az emberiség történelmének legtöbb leírása az evolúció szóval kezdődik, méghozzá az evolúciónak meglehetősen bőbeszédű kifejtésével, főként az imént említett okból. Van ebben a szóban, sőt magában a fogalomban valami lassú, megnyugtató és fokozatos. Tulajdonképpen, ha ezeket az ősi dolgokat nézzük, nem éppen gyakorlatias szó, és nem előnyös fogalom. Azt senki sem tudja elképzelni, hogyan vált a semmi valamivé. Azáltal egy tapodtat sem jutunk közelebb hozzá, ha megmagyarázzuk, hogy valamiből valami más lett. Valójában sokkal logikusabb úgy kezdeni, hogy azt mondjuk: „Kezdetben teremtette Isten az Eget és a Földet", még ak-

kor is, ha ezen csak annyit értünk, hogy „kezdetben egy elképzelhetetlen hatalom egy elképzelhetetlen folyamatot indított meg". Mert Isten természeténél fogva egy titoknak a neve, és soha senki nem tételezte fel, hogy az ember jobban el tudná képzelni, hogyan teremtették a világot, mintsem hogy maga tudna teremteni egy újat. És az evolúciót hibásan tekintik magyarázatnak. Megvan az a fatális tulajdonsága, hogy sokak képzeletében azt a benyomást kelti, mintha megértették volna, minden mással egyetemben; éppen ilyen népes azoknak a tábora, akik abban az illúzióban ringatják magukat, hogy amiről olvastak, az valóban a „Fajok eredete".

Ám illúziónk javarészt abból a felfogásból származik, hogy valami lassú és egyenletes, mint a lejtő ereszkedése. Nemcsak illúzió, de ellentmond a logikának is, mivel a lassúságnak a világon semmi köze nincs a dologhoz. Valamely esemény sem érthetőbbé sem érthetetlenebbé nem lesz azáltal a sebesség által, amellyel előrehalad. Az ember számára, aki nem hisz a csodákban, egy lassú csoda éppoly hihetetlen, mint egy gyors. Lehet, hogy a görög boszorkány a varázsvessző egy érintésével disznóvá tudta változtatni a hajósokat. De egy cseppet sem lenne megnyugtatóbb egy ismerős tengerész urat figyelve azt látni, hogy napról-napra egyre jobban hasonlítani kezd egy disznóhoz, mígnem egy szép napon négy csülökkel és göndör farokkal végezné. Ettől alighanem csak még hátborzongatóbb, még rejtélyesebb lenne a dolog. A középkori varázsló lerepülhetett a torony tetejéről, de ha egy középkorú úr találna kényelmesen sétálni a levegőben, a dolog bizonyára magyarázatot igényelne. Mégis, a történelem valamennyi racionalista magyarázatában felfedezhető az a sajátos és zavaros ötlet, hogy a nehézségek elkerülhetőek, sőt még a rejtélyek is kiküszöbölhetőek azáltal, ha elidőzünk magán a késlekedésen, vagy valami késleltető dolgon a történelmi folyamatokban. A példákról majd később esik szó, a lényeg itt az a hamis atmoszféra, mely a lassú haladás merő képzetéből kiindulva könnyedséget és gondatlanságot sugall; az a fajta kényelem és vigasz, amit egy ideges öregasszony kaphat, amikor először utazik autón.

H. G. Wells úr prófétának vallotta magát, és ebben a kérdésben valóban prófétává tette magát. Különösnek tűnhet, hogy első tündérmeséje tökéletes választ ad legutolsó történelmi munkájára. Az Időgép előre szétrombolt minden kényelmes következtetést, amely az idő relativitásán alapul. Ebben a rémálomban a hős szeme előtt a fák

úgy lövellnek ki a földből, mint a rakéták, a növényzet szemlátomást zöld tűzvészként terjed szét, a nap pedig egy meteor sebességével száguld át az égbolton keletről nyugatra. Mégis, számára ezek a dolgok akkor is éppen olyan természetesek voltak, amikor gyorsan mentek végbe, mint ahogyan számunkra akkor is éppoly természetfelettiek, amikor lassan zajlanak le. A végső kérdés az marad, hogy mitől mennek egyáltalán, és mindenki, aki tényleg megérti ezt a kérdést, tudja, hogy tisztán vallási kérdésről van szó; mindig is az volt, és az is marad; vagy legalábbis filozófiai vagy metafizikai kérdés. Így egészen bizonyosan nem tekinti a problémát megoldottnak azáltal, ha a hirtelen változásokat lassú átmenettel helyettesíti; más szóval: ha ugyanazt a történetet lassan vagy gyorsan pergeti le, amit manapság megtehetünk bármelyik moziban, ha egy bizonyos kurblit forgatni kezdünk.

Nos, ami az ősi lét problémáinak megoldásához szükséges, az valamivel több a primitív szellemiségnél. Hogy felidézzük az eredendő állapotot, szeretném megkérni az olvasót, végezzen el velem együtt egy kísérletet az egyszerűséggel. Egyszerűség alatt nem butaságot értek, inkább egyfajta világosságot, amely képes meglátni olyan dolgokat, mint az élet, és nem puszta szavakat gyárt, mint amilyen az „evolúció". E célból tényleg jobb lenne az Időgép fogantyúját kissé gyorsabban forgatni, és látni a fű növekedését, a fák szárba szökkenését, ha ez a kísérlet képes lenne úgy tömöríteni és összpontosítani, hogy élővé tegye a dolog lényegének kibontakozását.

Amit úgy tudunk, mint semmi mást, az az, hogy a fű és a fák valóban megnőttek, s még számos rendkívüli dolog csakugyan megtörtént; hogy furcsa lények tartják fenn magukat a levegőben fantasztikus formájú szárnyaik csapkodásával, hogy más különös teremtmények képesek elevenen kormányozni magukat, miközben rájuk nehezedik a nagy óceánok hatalmas víztömege, hogy ismét más fura lények négylábon mászkálnak föl s alá, s mind közül a legfurcsábbak kétlábon teszik ugyanezt. Tények ezek és nem elméletek; hozzájuk mérve az evolúció, az atom vagy akár maga a naprendszer: puszta képzelgés. A lényeg itt történelmi és nem filozófiai; ezért csak annyit érdemes megjegyezni, hogy nincs az a filozófus, aki tagadná, hogy a két nagy átváltozáshoz, vagyis magának a világmindenségnek és az életnek eredetéhez, egy további rejtély társul. A legtöbb filozófus eléggé felvilágosult ahhoz, hogy hozzátegye: a harmadik rejtély az

ember ere detéhez fűződik. Más szóval: az elképzelhetetlen harmadik szakadékán keresztül megépült a harmadik híd is, amelyen át bejutott a világba az, amit gondolkodásnak, és az, amit akaratnak nevezünk. Az ember nem puszta fejlődés, inkább forradalom. Az, hogy a madarakéhoz és más állatokéhoz hasonló felépítésű gerince van, nyilvánvaló tény, bármi legyen is a tény jelentése. De ha megkíséreljük kétlábra emelkedett négylábúnak tekinteni, mint ahogy meg is tettük, fantasztikusabb és pusztítóbb következtetésekre juthatunk, mintha fejreállt volna.

Kiragadok egy példát, hogy az ember történetének bevezetőjeként szolgáljon. Megvilágítja, mit értek azon, hogy egyfajta gyermeki nyíltság szükséges ahhoz, hogy megérthessük: az emberiség gyermekkora körül mi is az igazság. Elénk tárja, mit értek azon, hogy a népszerű tudomány és az újságírói zsargon úgy összezagyválta az első dolgokkal kapcsolatos tényeket, hogy nem tudjuk, valójában melyik is történt előbb. Illusztrálja, bár csupán egyetlen, nagyon kényelmes ábrával, mindazt, amit az alatt értek, hogy meg kell látni az éles különbségeket, amelyek formát adtak a történelemnek, ahelyett, hogy a lassúsággal és egyformasággal kapcsolatos általánosításokba merülnénk. Mivel valóban szükségünk van, Mr. Wells kifejezését idézve, a „történelem körvonalaira". Ámbár azt is megkockáztathatjuk, miként Mr. Mantalini mondja, hogy ez az evolúciós történet nem rendelkezik körvonalakkal, vagy ha igen, akkor azok nagyon elmosódottak. Példám azonban mindenekelőtt azt mutatja be, mit értek azon, hogy minél inkább úgy tekintünk az emberre, mintha állat volna, annál kevésbé tűnik annak.

Manapság valamennyi regény és újság csakúgy hemzseg ama népszerű személyiségre tett utalásoktól, akit Barlangi Embernek hívnak. Már egészen ismerősnek tűnik, nem csak mint közéleti személyiség, de mint magánember is. Lélektanával komolyan foglalkozik a lélektani irodalom és a pszichológia tudománya. Amennyire én tájékozott vagyok a dologban, legfőbb foglalatossága asszonyának agyabugyálása volt; a nőkkel általában úgy bánt, mint azok a férfiak, akiket manapság a filmekben „durva pasasként" emlegetnek. Eddig még nem sikerült az elképzelés bizonyítékaira bukkannom, és igazán nem tudom, miféle ősi naplóból vagy történelem előtti válóperes feljegyzésből merítették. S azt sem vagyok képes belátni, amint ezt már másutt kifejtettem, hogy lenne a dolognak valamiféle valószínűsége,

még akkor sem, ha a priorinak veszik. Folyvást azt halljuk, mindenféle magyarázat és megbízható forrás nélkül, hogy az ősember először meglóbálta a bunkóját, leütötte az asszonyt, és azután elhurcolta. Figyelembe véve az összes, állatvilág kínálta párhuzamot, a hölgy részéről csaknem morbid szerénység és vonakodás lett volna ragaszkodni minden esetben a fejbeveréshez, mielőtt beleegyeznék az elragadásba. És ismétlem, nem fér a fejembe, miért lett volna a nőstény ilyen kifinomult, ha a hím ilyen goromba. Lehet, hogy a barlangi ember vadállat volt, de semmi értelmét sem látom, hogy azt tételezzük fel róla, brutálisabb lett volna a vadállatoknál. A zsiráfok románca, vagy a vízilovak folyami násza nyugodtan végbe tud menni az ilyen előzetes verekedés és ricsaj nélkül. Lehet, hogy a barlangi ember nem volt különb a barlangi medvénél, de a himnuszokban híressé vált medvebocs leánykát nem készítik elő ilyesfajta elferdülések a vénkisasszonyságra. Rövidre fogva a szót, a barlangi család életének ezek a mozzanatai ugyancsak töprengésre késztetnek mind az evolúciós, mind a statikus hipotézist illetően; mindenesetre szeretnék beletekinteni a róluk szóló bizonyítékokba, csak sajnos eddigelé nem sikerült azokat fellelnem. Ámde ami a dologban furcsa, az a következő: míg a többé-kevésbé tudományos vagy irodalmi pletyka tízezer nyelve látszott egyszerre beszélni erről a szerencsétlen flótásról, a barlangi ember címkéje alatt, a valódi összefüggést, amelyben egyedül idevágó és értelmes lenne róla mint barlangi emberről beszélni, viszonylag elhanyagolták. Az emberek ezt a túlságosan tág kifejezést húszféle tág értelmezésben használják; de még egyszer sem nézték meg, hogy saját kifejezésükben mi az, amiből tényleg tanulni lehetne.

Valójában az embereket minden érdekelte a barlangi emberrel kapcsolatban, csak az nem, mit is csinált tulajdonképpen a barlangban. Márpedig úgy tűnik, akad valami konkrét bizonyíték arra vonatkozóan, amit a barlangban művelt. Kevés ez a bizonyíték, mint ahogy általában kevés maradt meg a történelem előtti korból, de ez legalább az igazi barlanglakóhoz és barlangjához tartozik, nem pedig az irodalmi barlangi emberhez és a bunkójához. És valóságérzetünk számára értékes lesz egészen egyszerűen számbavenni, mi is ez a bizonyíték, anélkül, hogy túlságosan túlmennénk rajta. Amit tényleg megtaláltak a barlangban, az nem a bunkó, a rettenetes göcsörtös dorong volt, amelyet a fejbekólintott asszonyok feje koptatott el. A bar-

lang nem egy Kékszakáll hajléka volt, tele az elemésztett asszonyok csontvázaival; nem töltötték be a tojásként feltört női koponyák. Olyasvalami volt, aminek az égadta világon semmi köze sincsen mindahhoz a modern kifejezéshez, filozófiai utaláshoz és irodalmi mendemondához, amelyek összezagyválják előttünk az egész kérdést. És ha valóban annak akarjuk látni, ami, a világ hajnalának ebben a hiteles derengésében, jobb lesz még felfedezésének történetét is a felkelő nap országának legendájaként felfognunk. A lelet történetét sokkal jobb lenne olyan egyszerűen elmesélni, mint az Aranygyapjút vagy a Heszperidák kertjét meglelő hősökét, ha ezáltal képesek lennénk kitörni az ellentmondó elméletek ködéből ennek a hajnalnak tiszta színei és világos körvonalai közé. A régi epikus költők legalább tudták, hogyan kell elmondani egy történetet –, valószínűleg kitalált mesét, de sohasem elferdített történetet, sohasem olyat, amit kiforgattak eredeti formájából csak azért, hogy évszázadokkal később kiagyalt elméletekbe és filozófiákba illeszkedjék. Nagyon helyes volna, ha a modern kutatók képesek lennének felfedezéseikről a legrégebbi utazók egyszerű elbeszélő stílusában számot adni, azok nélkül a hosszú és célzatos szavak nélkül, amelyek tele vannak nem odaillő sejtetésekkel és sugalmazásokkal. Akkor talán teljesen tudatára ébredhetnénk annak, amit valóban tudunk a barlangi emberről, vagy legalább barlangjáról.

Néhány évvel ezelőtt egy pap és egy kisfiú betévedt egy hegyi üregbe, ahonnan egy afféle földközi-tengeri alagúton át ismeretlen és titokzatos sziklafolyosók labirintusába került. Sikerült átkúszniuk teljesen áthatolhatatlannak tűnő nyílásokon, átmászniuk olyan alagutakon, amelyek legfeljebb vakondok számára látszottak járhatónak, beleestek vermekbe, amelyek olyan feneketleneknek tűntek, mint a mély kutak, hetvenhétszer is azt hitték, hogy a megmenekülés reménye nélkül élve eltemették magukat. Nem több ez, mint minden hasonló bátor kutatóút leírásának közhelye; ám a dologban olyasvalakire van szükségünk, aki az efféle történeteket az elsődleges fénybe tudja helyezni, ahol többet jelentenek együgyű közhelyeknél. Jelen esetben például van valami sajátosan szimbolikus jelentése annak, hogy az elsüllyedt világba éppen egy pap és egy fiú hatolt be, az ősi hagyományok és az ifjú nemzedék képviselői. Engem azonban ezúttal inkább a fiú jelképe érdekel, s nem a papé. Senkit sem kell meggyőznöm arról, ha vissza tud emlékezni gyermekkorára: mit jelent

egy fiúgyermek számára Peter Pan-ként bejutni a fák gyökereinek tetőzete alá, és egyre mélyebbre hatolni, míg csak el nem éri azt, amit William Morris a hegyek gyökereinek nevezett. Tegyük föl, hogy valaki azzal az egyszerű és romlatlan realizmussal, amely az ártatlanság velejárója, végigkíséri ezt az utazást, nem azért, hogy valamit kikövetkeztessen vagy bemutasson valami poros folyóirat-vita számára, hanem annak kedvéért, amit meglátlhat. Amit pedig meglátott a végén, az egy barlang volt, olyan távol a napvilágtól, hogy lehetett volna akár a legendás Domdaniel barlang a tenger fenekén. Ez a titkos sziklaüreg, amikor oly sok elmúlt kor éjszakája után végre megvilágították, falain óriási és hosszan elnyúló körvonalakat fedett fel, amelyeket különféle színű rögökkel rajzoltak, és amikor időpusztította vonalaikat követték, felfedezték rajtuk az emberi kéz vonásainak, mozgásának nyomát. Állatrajzok vagy festmények voltak; és nem pusztán egy ember hozta létre őket, hanem egy művész. Az ősi korlátok között megmutatták azt a rajongást, amit bárki, aki valaha is rajzolt már, felismer – a lendületes hosszú vagy hullámzó vonalak szeretetét, amelyről egyetlen művész sem lenne hajlandó vitába bocsátkozni bármely tudóssal. Megmutatkozik bennük a művész kísérletező, kalandkereső lelkülete; az a lelkület, amely nem kerüli meg a nehézségeket, hanem kihívja azokat; mint például abban a jelenetben, amelyben a rajzoló a szarvasbikának azt a mozdulatát ábrázolja, amint fejét világosan kivehetően hátrafordítja, farka felé tekintve, amely mozdulat jól ismert a lovakkal kapcsolatban. De van sok olyan modern állatfestő, aki nem merne belekezdeni e mozdulat valósághű ábrázolásába. Ebből és húsz más részletből világosan kitűnik, hogy az alkotó az állatokat érdeklődéssel és feltételezhetően élvezettel szemléle. Ebben az értelemben úgy tűnik, nem csupán művész volt, de természetrajongó, olyan természetbarát, aki maga is tökéletesen természetes.

Nos, nyilván csak futólag érdemes ezek után megjegyezni, hogy ennek a barlangnak a légkörében semmi sem sugallja azt a sötét, pesszimista atmoszférát, amelyet az újságírók által kitalált széljárta barlang fúj és bömböl körülöttünk, számtalan visszhangjával a barlangi emberről. Amennyire bármely emberi alakra következtetni lehet a múltnak ezen emlékei alapján, ez az emberi jellem egészen emberi, sőt emberséges. Az legalábbis bizonyos, hogy nem annak az embertelen figurának a jelképe, amelyet a népszerű tudomány absz-

rakciója hozott létre. Amikor a mindenféle regényíró, oktató és pszichológus a barlangi emberről beszél, soha semmivel nem hozza kapcsolatba, ami a barlangban tényleg fellelhető. Azok után, hogy a realista szex-regényíró ezt írja: „Vörös szikrák táncoltak Dagmar Doubledick agyában, érezte, amint a barlangi ember szelleme feltámad benne", a regényíró olvasói bizonyára kellemetlenül csalódnának, ha Dagmar egyszerűen besétálna a szalonba, hogy egy tehén képét rajzolja fel a falra. Amikor a pszichoanalitikus azt írja betegének: „A barlangi ember elnyomott ösztönei kétségkívül azt sugallják önnek, hogy erőszakos cselekedetben élje ki magát", nem arra a késztetésre utal, hogy vízfestményeket fessen, avagy lelkiismeretesen tanulmányozza, hogyan lóbázzák a fejüket a szarvasmarhák legelés közben. Mindazonáltal tényként ismerjük, hogy a barlangi ember bizony ezeket az ártatlan és szelíd dolgokat művelte, miközben a legparányibb bizonyítékunk sincs arról, hogy az erőszakos és vad cselekedetek közül bármelyiket is végrehajtotta volna. Más szóval, a barlangi ember, ahogyan ma általában bemutatják nekünk, nem egyéb, mint mítosz, vagy inkább ködös képzelgés; hiszen a mítoszban legalább benne rejlik az igazság valamilyen elképzelt körvonala. Az, ahogyan manapság emlegetik, egyszerűen zűrzavar és félreértés, amelyet semmiféle tudományos bizonyíték nem támaszt alá, és csupán mentségként fogható fel a modern világ anarchiája számára. Ha valamelyik úr fejbe akar vágni egy hölgyet, egészen nyugodtan lehet durva fráter, anélkül, hogy a barlangi ember jellemét kölcsönözné magának, akiről szinte semmit sem tudunk, kivéve, amit néhány ártalmatlan és tetszetős falfestményből leszűrhetünk.

Ám a képekkel kapcsolatosan nem ez a lényeg, s nem is ebben áll a belőlük levonható erkölcsi tanulság. A tanulság sokkal egyszerűbb és nagyszerűbb ennél, olyan nagyszerű és egyszerű, hogy amikor először kimondjuk, gyermetegnek fog hangzani. És valójában a legnemesebb értelemben gyermekes is, és ezért néztem példázatomban bizonyos mértékig egy gyermek szemével. Ez a legjelentősebb tény, amellyel a fiú a barlangban szembe találta magát; és talán túlságosan is nagy ahhoz, hogy észre lehessen venni. Ha a fiú a lelkész nyájából való, feltehetően a józan ész szellemében nevelkedett; annak a józan észnek a jegyében, amely leggyakrabban tradíció formájában jut el hozzánk. Ebben az esetben az ősember munkáját egyszerű emberi alkotásként fogja fel, amely érdekes, de primitívségében csöppet sem

hihetetlen. Így csupán azt látja meg, ami tényleg látnivaló, és semmi sem csábítja arra, hogy bármiféle evolúciós izgalom vagy divatos spekuláció hatására olyasmit lásson, ami nincsen ott. Ha hallott volna ilyen dolgokról, bizonyára elismerné, hogy a spekulációk igazak lehetnek, és nem összeegyeztethetetlenek az igaz tényekkel. A művész jellemének – azon kívül, amiről emléket állított műalkotásában – bizonyára volt egy másik oldala is. Az ősember örömét lelhette az asszonyok bántalmazásában éppúgy, mint a falfestmények készítésében; mindössze azt állíthatjuk, hogy csak az utóbbit rögzítette számunkra az állatrajzokban. Lehetséges az is, hogy amint az ősember végzett szokásos tevékenységével, anyjának és feleségének ütlegelésével, szívesen elhallgatta a csermely csobogását, vagy elnézegette a szarvasokat, amint a patakból ittak. Mindezek a dolgok nem lehetetlenek, azonban lényegtelenek. A gyermeki józan ész beéri azzal, hogy a tényekből azt tanulja meg, amit a tények tanítanak neki; s a barlangi rajzok jelentik csaknem mindazt a tényt, ami rendelkezésére áll. A bizonyítékok alapján a gyermek jogosan vélheti, hogy az ember ugyanabból az okból ábrázolta az állatokat kővel és agyaggal, ahogyan ő szokta lerajzolgatni őket szénnel és vörös krétával. Az ember azért rajzolta le a szarvast, amiért a gyermek lerajzolta a lovat; egyszerűen a szórakozás kedvéért. A barlangi ember azért rajzolta le a fejét hátrafordító szarvasbikát, amiért a gyerek a behunyt szemű disznót – azért, mert nehéz lerajzolni. A gyermek és a férfi, mivel mindkettő emberi lény, egyesült az emberi testvériségben, és az emberi tesvériség még nemesebb, midőn a korok szakadékait hidalja át, mint amikor az osztályok közötti árkot igyekszik áthidalni. Mindenesetre nem talál majd bizonyítékot a kegyetlen evolucionizmus barlangi emberére, minthogy ilyen bizonyíték nincsen. Ha valaki azt mondaná neki, hogy az állatok iránti tiszta és jámbor szeretettől indíttatva e rajzokat Assisi Szent Ferenc készítette, aligha lenne valami a barlangban, ami ellentmondana ennek.

És valóban, egyszer ismertem egy hölgyet, aki félig tréfásan azt mondta, hogy a barlang óvoda volt, ahova azért helyezték az apróságokat, hogy teljes biztonságban legyenek, és a színes állatokat azért festették a falra, hogy őket szórakoztassák; hasonlóan ahhoz, ahogyan a mai óvodák falait elefántokkal és zsirafokkal díszítik. S bár ez csak tréfa volt, felhívja figyelmünket néhány egyéb feltételezésre, melyeket túlságosan készségesen elfogadunk. A képek még azt sem bi-

zonyítják, hogy az ősember tényleg barlangban élt, miként, mint egy balhami borpince felfedezése (jóval azután, hogy az emberi vagy isteni harag e külvárost elpusztította) sem bizonyítaná, hogy a viktoriánus középosztály teljesen a föld alatt élt. Lehet, hogy a barlangnak a borpincéhez hasonlóan sajátos rendeltetése volt, talán vallási szentélyként, háborús menedékként, esetleg egy titkos társaság találkozóhelyeként szolgált, vagy bármi más célra. De az nagyon is igaz, hogy művészi díszítése sokkal inkább emlékeztet egy óvoda légkörére, mint az anarchikus düh és félelem bármely rémálmára. Bemutattam egy gyermeket, amint a barlangban álldogált; és ugyanilyen könnyen el tudok képzelni egy kisgyermeket – korunkban, vagy mérhetetlenül régen – amint élénk kézmozdulatot tesz, hogy megsimogassa a falra festett állatokat. Ebben a kézmozdulatban előrevetítődik, amint azt később látni fogjuk, egy másik barlang képe és egy másik gyermeké.

Azonban tételezzük most fel, hogy fiú nem a lelkész tanítványa, hanem egy professzoré, olyan professzoré, aki az ember és vadállat viszonyát egyszerű fejlődéstani változattá silányítja. Tegyük föl, hogy a fiú ugyanazzal az egyszerűséggel és őszinteséggel úgy gondolta, hogy ő maga is egy Maugli a sok közül, amint a természet falkájával együtt nyargalászik, és alig lehet megkülönböztetni a többi farkastól, legfeljebb viszonylagosan új változatként. Mi lenne akkor számára ezen egyszerű kőbevésett mesekönyv legegyszerűbb tanulsága? Végülis oda jutnánk vissza, hogy nagyon mélyre ásott, és megtalált egy helyet, ahol az ember rajzolt egy képet a gimszarvasról. De alighanem sokkal mélyebbre kellene ásnia ahhoz, hogy olyan helyet találjon, ahol a gimszarvas rajzolt képet az emberről. Mindez közhelynek hangzik ugyan, de valójában ebben az összefüggésben megrázó igazságot tár elénk. Alászállhatna elképzelhetetlen mélységekbe, lemerülhetne elsüllyedt kontinensekre, amelyek éppoly különösek, mint a távoli csillagok, a Föld belsejében találhatná magát, mely az embertől éppoly távol van, mint a Hold túlsó fele. Megláthatná a hideg szakadékokban és az óriási kőteraszokon, a kövületek elmosódó hieroglifáiból kirajzolódva, a biológiai élet eltűnt dinasztiáinak maradványait, melyek inkább egymást követő teremtmények és egymástól független univerzumok romjai, mintsem egyetlen történet állomásai. Szörnyek nyomaira találna, amelyek vakon fejlődtek, és különböznek mindenféle halról és madárról alkotott elképzeléseinktől; csápjukkal, tarajukkal és nyelvükkel tapogatóznak az élet után,

fantasztikus erdőt növesztve karmokból, uszonyokból, ujjakból. De sehol sem találna olyan ujjat, amely egyetlen jelentéssel bíró vonalat húzott volna a homokba, sehol egy karmot, amely legalább belekezdett volna egy olyan karmolásba, amely a leghalványabban emlékeztet valamiféle formára. Minden látszat szerint a dolog éppen olyan elképzelhetetlen az aeonok valamennyi kozmikus változatában, mint amilyen elképzelhetetlen a ma élő állatok és madarak között. A gyermek éppúgy nem várná, hogy ilyesmit lásson, miként azt sem, hogy tanúja legyen annak, amint egy macska találó karikatúrát rajzol a falra egy kutyáról. A gyermeki józan ész visszatartaná még a leginkább evolúciós gyermeket is attól, hogy bármi efféle megpillantására várakozzék, s mégis, a durva és utóbb kifejlődött emberi ősök nyomában haladva, pontosan ez tárulna elébe. Bizonyára megdöbbenti, hogy lehet az oly távoli ember olyan közel hozzá, miközben az oly közeli állat olyan távolra kerül. Egyszerű gondolkodása számára legalábbis különösnek tűnik, miért nem találta meg a művészet kezdeteinek bármely nyomát is az állatok között. Ez tehát a legegyszerűbb lecke, amit meg lehet tanulni a színes képek barlangjában; csak az a baj, hogy túlságosan egyszerű ahhoz, hogy megtanulja. Az igazság egyszerűen az, hogy az ember lényegében különbözik az állatoktól, nem pedig fokozatában; és az erre valló biznyíték itt van a barlangban; abban, hogy közhelyként hangzik azt állítani, hogy a legprimitívebb ember lerajzolta a majmot, viszont viccként hat azt mondani, hogy a legintelligensebb majom lerajzolta az embert. Valami elkülönülés és aránytalanság jelent itt meg, valami, ami egyedülálló. A művészet, az ember aláírása.

Ez az az egyszerű igazság, mellyel a kezdet történetének valóban el kellene kezdődnie. Az evolúció híve a kifestett barlangban állva bámulja azokat a dolgokat, amelyek túlságosan nagyok ahhoz, hogy látni lehessen őket, és túlságosan egyszerűek, hogy megérthetné azokat. A képek egyes részleteiből mindenféle közvetett és kétséges dolgot próbál kikövetkeztetni, mivel nem látja az egész elsődleges jelentőségét; hajszálvékony és elméleti következtetésekre jut a vallás hiányáról, a babona jelenlétéről, a törzsi kormányzásról, a vadászatról, az emberáldozatról és a jó ég tudja még miről. A következő fejezetben megkísérlem, hogy valamivel több részletet nyomozzak ki az emberi eszmék, és főként a vallásos eszme történelem előtti eredetének e sokat vitatott kérdéséről. A barlangi jelenséget ehelyütt csupán an-

nak az egyszerű igazságnak jelképeként kezelem, amellyel a történetnek valóban kezdődnie kellene. Amikor már mindent elmondtunk, a leglényegesebb tény, amelyről a szarvas-ember, más leletekkel együtt tanúságot tesz, abban áll, hogy a szarvas-ember tudott rajzolni, a szarvas pedig nem. Ha a szarvas-ember csak olyan állat lett volna, mint a szarvas, méginkább meglepő, hogy olyasmit tudott, amit a többi állat nem. Ha ő is csupán a biológiai fejlődés egyik produktuma, akkor méginkább meglepő, hogy a legcsekélyebb mértékben sem hasonlított egyetlen más állatra vagy madárra. Természeti termékként sokkal inkább tűnik természetfelettinek, mint természetfeletti lényként.

E történetet a barlanggal indítottam, minthacsak a platóni spekulációk barlangja volna, hiszen a pusztán evolúciós bevezetések és előszavak tévedésének egyfajta valóságos mintapéldájaként szolgál. Hasztalan indulnak ki abból, hogy minden lassan és simán zajlott le, a fejlődés és fokozatosság elve alapján, mivel egy olyan egyszerű dologban, mint a barlangi rajz, nyoma sincsen bármiféle ilyen fejlődésnek és fokozatosságnak. Nem a majmok kezdték el a képeket és az emberek fejezték be azokat; a Pithecanthropus nem rajzolta rosszul a szarvast, sem a Homo Sapiens jól. Az egyre magasabbrendű állatok nem rajzoltak egyre jobb képeket, a kutya legfejlettebb állapotában sem rajzolt jobban, mint ősi és fejletlenebb sakál-korszakában; a vadló nem volt impresszionista, a versenyló meg posztimpresszionista. Mindaz, amit elmondhatunk a dolgoknak árnyék vagy megjelenítő forma alakjában való ábrázolásáról annyi, hogy a természetben sehol másutt nem fordul elő, csupán az embernél; és nem is beszélhetünk róla anélkül, hogy az embert a természettől elkülönülő lényként ne kezelnénk. Másképpen fogalmazva: minden ésszerű történetírást az emberrel mint emberrel kell kezdenünk, mint olyan dologgal, amely abszolút és egyedülálló. Hogy hogyan került ide, és általában bármi más hogyan lett, az a teológusok, filozófusok, és tudósok dolga, nem a történészé. Azonban ennek az elszigeteltségnek és misztériumnak kiváló esettanulmánya a művészi hajlam. Ez a teremtmény tökéletesen különbözött minden más teremtménytől, mivel egyszerre volt teremtő és teremtmény. És semmilyen más megjelenési formája nem lehetett: csak az ember. Ám az igazság olyannyira igaz, hogy még a vallásos hitet nélkülözve is fel kell tételezni valamiféle erkölcsi vagy metafizikai elvként. A következő fejezetben meglátjuk, hogyan vonatkozik ez az elv a ma divatos történelmi fel-

tételezésekre és evolúciós etikára; a törzsi kormányzat eredetére vagy a mitológikus hitekre. Azonban a legtisztább és legkényelmesebb példa, amiből ki lehet indulni, épp e népszerű példázat arról, mit is csinált valójában a barlangi ember az ő barlangjában. S e példázat jelentése: hogy így vagy úgy, valami új jelent meg a természet barlangi éjszakájában; egy elme, amely olyan, mint a tükör. Azért olyan, mint a tükör, mert valóban a viszatükrözés eszköze. Olyan, akár a tükör, mert benne egymagában meglátható minden más alakzat, mint egy látomás ragyogó árnyai. És mindenekfelett azért olyan, mint a tükör, mert csak egy van belőle. Más dolgok hasonlíthatnak hozzá vagy egymásra, a legkülönfélébb módokon; más dolgok felülmúlhatják őt, vagy egymást, ugyancsak különféle módokon; úgy, ahogyan a szoba berendezésében egy asztal lehet olyan kerek, mint egy tükör, vagy a fiókos szekrény lehet nagyobb, mint a tükör. Mégis, az egyetlen dolog, amely mindnyájukat magában foglalhatja: a tükör. Az Ember a mikrokozmosz; az ember minden dolgok mértéke; az Ember Isten képmása. Ez az egyetlen lecke, amit megtanulhatunk a barlangban, és éppen ideje, hogy nyitottá váljunk számára.

Mindazonáltal jó lesz, ha egyszer és mindenkorra összegezzük azt, mit értünk azon az állításon, hogy az ember egyszerre kivétel minden dolog közül, és ugyanakkor tükre és mértéke minden dolgoknak. Ám ahhoz, hogy az embert annak lássuk, ami, még egyszer meg kell közelítenünk azt az egyszerűséget, amely a szofizmus összegyűlt felhőjétől meg tudja magát tisztítani. Az emberről szóló legegyszerűbb igaz állítás az, hogy nagyon különös lény, majdnem abban az értelemben, hogy idegen a Földön. A legjózanabbul megítélve is inkább olyan a fizimiskája, mint egy idegenből érkezetté, mintsem olyané, aki itt fejlődött. Van egy méltánytalan előnye és egy méltánytalan hátránya. Nem alhat a saját bőrében, nem bízhat meg a saját érzékeiben. Egyszerre csodálatos kezeket és ujjakat mozgató alkotó és béna nyomorék. Ruhának nevezett mesterséges pólyába burkolózik; mesterséges mankókra támaszkodik, amelyeket bútornak neveznek. És elméjének ugyanígy megvan a kétes szabadsága, és megvannak vad korlátai. Az állatok között egyedül őt rázza meg a gyönyörű őrültség, amelyet nevetésnek hívunk; akár ha megpillantott volna egy rejtett titkot az univerzumtól elrejtett univerzum alakjában. Az állatok közül egyedül ő érzi szükségét annak, hogy elvonatkoztassa gondolatait saját testi lényének ősi valóságától; hogy elrejtse azokat, mintha egy

magasabb lehetőség elől rejtegetné, amely létrehozza a szégyen misztériumát. Akár dicsérjük ezeket a dolgokat, mint amelyek természetesek az emberben, akár ócsároljuk azokat, mint amelyek mesterségesek a természetben, mindenképpen egyedülállóak maradnak ugyanabban az értelemben. Ez valósul meg az egész vallásnak nevezett ősi ösztönben, egészen addig, amíg egyes vaskalaposok össze nem zavarják – főként az „Egyszerű Élet" szorgos pedánsai. Valamennyi szofista közül legszofistábbak: a gymnoszofisták.

Nem természetes dolog az embert a természet produktumának tekinteni. Nem józan dolog a mező vagy a tengerpart egyszerű tárgyának nevezni. Nem egyenes dolog állatnak tartani. És nem épelméjű gondolkodás. Vétek ez a világossággal szemben: az arányok ragyogó napvilágával szemben, amely minden valóságos alapelve. Úgy jutunk ehhez a gondolkodáshoz, hogy kiterjesztünk egy pontot, kitalálunk egy esetet, mesterségesen választunk ki egyfajta fényt és árnyékot, a sekélyebb és alacsonyabbrendű dolgokat hozzuk előtérbe, melyek történetesen hasonlók egymáshoz. A napfényben álló szilárd dolog, amit körüljárhatunk és minden oldalról megtekinthetünk, egészen más képet mutat. Az is egészen rendkívüli, és minél több oldalát látjuk, annál rendkívülibbnek érzékeljük. Határozottan nem olyan dolog, amely követ valami mást, vagy természetesen ered valami másból. Ha elképzeljük, hogy egy emberfeletti vagy személytelen értelem kezdettől fogva megfelelően fel tudta volna fogni a nememberi világ általános természetét, hogy láthassa: a dolgok úgy fognak fejlődni, ahogyan fejlődtek, semmi sem lett volna e természeti világban, amely előkészítette volna ezt az elmét egy ilyen természetellenes újdonságra. Az ilyen értelem számára az ember semmi esetre sem tűnhetett volna egynek a többi nyáj közül, amely új, gazdagabb legelőt talál; vagy egynek a száz fecske közül, amely idegen ég alatt csinál nyarat. Nem tartozott volna ugyanabba a méretarányba és aligha ugyanabba a dimenzióba. Bátran mondhatjuk, hogy még ugyanabba a világmindenségbe sem. Inkább ahhoz hasonlítana, ha mondjuk száz tehén közül az egyik a szemünk láttára átugorja a Holdat, vagy száz disznó közül az egyik egy szempillantás alatt szárnyat növeszt és repülni kezd. Nem az lenne a kérdés, hogy a szarvasmarhák megtalálják-e a saját legelőjüket, hanem, hogy megépítik-e a saját istállójukat; nem az, hogy egy fecske csinál-e nyarat, hanem az, hogy megépíti-e a

nyaralóját. Minthogy éppen az a tény, hogy a madarak fészket raknak, egyike azoknak a hasonlóságoknak, amelyek megerősítik a szembetűnő különbséget. Éppen az a tény, hogy a madár addig képes eljutni, hogy megépítse a fészkét, de semmivel sem tovább, bizonyítja, hogy nincs olyan értelme, mint az embernek; teljesebb bizonyíték ez, mintha egyáltalán nem tudna semmit sem építeni. Ha semmit sem építene, lehetne filozófus, vagy a buddhista iskola kvietistája, aki mindennel szemben közömbös, kivéve az elmét, amely benne lakik. De amikor épít, ahogyan tényleg építkezik, és elégedett, és elégedettségében hangosan énekel, akkor meglátjuk, hogy közte és köztünk láthatatlan fátyol lebeg, akár egy üvegtábla, vagy egy ablak, amelyet a madár hiába ütöget. Tételezzük azonban fel, hogy elvont szemlélőnk megpillantana egy madarat, amint pontosan úgy kezd építkezni, ahogyan az ember teszi. Tételezzük fel, hogy hihetetlenül rövid idő alatt a fészek egységes stílusa helyében hét építészeti stílus alakulna ki. Tételezzük fel, hogy a madár gondosan kiválasztja a villás gallyakat és a csúcsos leveleket, hogy kifejezze általuk a gótika égbeszökő jámborságát, és a széles lombokhoz vagy a fekete sárhoz folyamodnék, ha sötétebb hangulatában Bel és Asztarot nehéz oszlopait kívánná felidézni, hogy fészkét valóban Babilon függőkertjévé tegye. Tegyük fel, hogy a madár kis agyag-madárszobrokat csinálna olyan madarakról, akik híressé váltak az irodalomban vagy a politikában, és ezeket elhelyezné a fészke előtt. Tegyük fel, hogy egy az ezer madár közül ama ezer dolognak egyikét kezdené cselekedni, amit az ember már a földtörténet reggelén megcselekedett; és egészen biztosak lehetünk abban, hogy ez a bizonyos szemlélő nem tartaná ezt a madarat a madárvilág puszta evolúciós változatának, hanem nagyon is félelmetes vad szárnyasnak tekintené, valószínűleg a rossz előjel madarának, de bizonyosan valamiféle jelnek. Ez a madár nem azt jelezné a jósoknak, hogy valami meg fog történni, hanem arról adna jelt, ami már megtörtént. És ez a valami egy új mélységdimenziójú elme megjelenése, olyan elméé, mint az emberi szellem. Ha Isten nem lenne, semmiféle más elmét nem tudnánk elképzelni, amely ezt előre láthatta volna.

Namármost, az az igazság, hogy a bizonyság árnyéka sem látható arról, hogy ez a dolog egyáltalán kifejlődött volna. A legparányibb bizonyítékkal sem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy ez az átalakulás lassan következett be, vagy éppen természetes módon zajlott. Szi-

gorúan tudományos értelemben egyszerűen semmit sem tudunk arról, hogyan növekedett, vagy nőtt-e egyáltalán, vagy hogy mi is tulajdonképpen. Lehet, hogy van egy összetöredezett kő- és csontmaradvány, amely halványan utal az emberi test fejlődésére. Nincs azonban semmi sem, ami a leghalványabban utalna az emberi értelem fejlődésére. Nem volt, és azután egyszer csak lett; nem tudjuk, mely pillanatban vagy az éveknek mely végtelenségében. Valami történt; és minden jel arra mutat, hogy időn kívüli átalakulásról van szó. Következésképpen semmi köze sincs a hagyományos értelemben vett történelemhez. A történész kénytelen vagy ezt, vagy valami hozzá hasonlót egyszerűen adottnak tekinteni; történetíróként nem az ő feladata, hogy meg is magyarázza. De ha történészként nem tudja megmagyarázni, nem képes erre biológusként sem. Egyik esetben sem kell szégyenkeznie, hogy magyarázat nélkül fogadja el, mivel a dolog valóságos létező, s mind a történelem, mind a biológia a valóságos jelenségekkel foglalkozik. Teljesen jogos a részéről, ha nyugodtan szembenéz a szárnyas disznó vagy a Holdat átugró tehén jelenségével, pusztán azért, mert ezek a dolgok megtörténnek. Ésszerű alapon tekintheti az embert csudabogárnak, mivel tényként fogadja el. Tökéletes kényelemben érezheti magát egy őrült és összefüggéstelen világban, vagy egy olyan világban, amely ilyen őrült és összefüggéstelen dolgokat képes létrehozni. Hiszen a valóság olyan dolog, amelyben megnyugodhatunk, még akkor is, ha látszólag semmi máshoz nem kapcsolódik. A dolog létezik, itt van az orrunk előtt; és ez legtöbbünk számára elegendő. De ha valóban meg akarjuk tudni, hogy számunkra érthető módon hogyan kerülhetett ide, ha más dolgokkal való csakugyan reális kapcsolatában akarjuk vizsgálni, ha ragaszkodunk ahhoz, hogy meglássuk, hogyan fejlődött ki egy természetéhez közelebb álló környezetből, akkor egészen biztosan nagyon különböző dolgokhoz kell fordulnunk. Igen furcsa emlékeket kell felkavarnunk, és nagyon egyszerű álmokhoz kell viszatérnünk ahhoz, hogy az embert másnak is láthassuk, mint szörnyetegnek. Különféle okokat kell fölfedeznünk, hogy őt mint okozati lényt lássuk; és más hatalomhoz kell fordulnunk, hogy az embert ésszerűvé, de lagalábbis valószínűvé tehessük. Ezen az úton ott hever minden, ami egyszerre félelmetes és közeli és elfelejtett; zsúfolva szörnyő arcokkal és tüzes karokkal. Az embert mint tényt akkor fogadhatjuk el, ha beérjük egy megmagyarázhatatlan ténnyel. Akkor tekinthetjük állatnak, ha

együtt tudunk élni egy mesebeli állattal. Ám ha mindenképpen fontos számunkra a következetesség és szükségszerűség, akkor csakugyan létre kell hoznunk az egymásra tornyosuló csodák preludiumát és crescendóját, és az, aki egy másik rend hét mennyországába elképzelhetetlen mennydörgések közepette bevezetett minket, – az ember –, talán hétköznapi lénnyé válik.

II. fejezet

A PROFESSZOROK ÉS A TÖRTÉNELEM ELŐTTI EMBER

Ezeknek a történelem előtti dolgoknak a megítélésében a tudomány egy eddig alig felfedezett szempontból gyenge. A tudomány, melynek modern csodáit mindnyájan bámuljuk, úgy halad, hogy adatait fokozatosan bővíti. Minden gyakorlati találmány, s a legtöbb természeti felfedezés esetében állandóan képes gyarapítani bizonyítékait kísérletezés útján. Az ember előállításával azonban nem kísérletezhet; vagy akár annak megfigyelésével, amit az első ember hozott létre. A feltaláló lépésről lépésre haladhat a repülőgép megszerkesztésében, még akkor is, ha csupán botokkal és fémdarabkákkal kísérletezik az udvaron. Azonban nem figyelheti meg, amint a Hiányzó Láncszem kifejlődik a saját udvarán. Ha számításaiba hiba csúszik, azt a repülőgép fogja kijavítani, azzal, hogy lezuhan a földre. Ha azonban fán élő ősével kapcsolatban követ el hibát, nem lehet szemtanúja, amint fán élő őse lepottyan a földre. Nem tarthatja a barlangi embert az udvarán, ahogy egy macskát tart, hogy megfigyelje, vajon tényleg gyakorolja-e a kannibalizmust, vagy a nőrablás szabályai szerint hurcolja-e el a párját. Nem nevelhet egy primitív emberi törzset úgy, mint egy kutyafalkát, hogy megfigyelje, milyen mértékben befolyásolja őket a nyájösztön. Ha lát egy bizonyos madarat bizonyos módon viselkedni, szerezhet magának más madarakat, hogy megnézze, azok is úgy viselkednek-e, de ha egy üregben egy koponyát vagy koponyatöredéket talál, nem tudja látomását a kiszáradt csontok völgyévé sokszorozni. Egy szinte teljesen eltűnt múlttal foglalkozva csak a bizonyítékokra hagyatkozhat, és nem a kísérle-

tekre. Ráadásul még ahhoz is kevés a bizonyíték, hogy bizonyítékként fogadhatnánk el őket. Így tehát, amíg a legtöbb tudományág görbe pályán mozog, amelyet állandóan új eredmények módosítanak, ez a tudomány egyenes vonalban szalad az űrbe, anélkül, hogy bármi is helyesbítené. Mégis, a következtetések gyártásának szokása, oly módon, ahogyan más, gyümölcsözőbb területeken ez indokolt is, úgy begyökerezett a tudományos gondolkodásba, hogy másképp már nem is képes működni. Úgy beszél arról az elképzelésről, amelyet egy csontszilánk sugall, mintha valami olyasni lenne, mint az a repülőgép, amelyet fémhulladék-halmokból összeszedett fémszilánkokból építettek. Az őstörténet professzorával az a baj, hogy a hulladékokat nem tudja kiselejtezni. A bámulatraméltó és győzedelmes repülőgép hibák százaiból épül. Az eredettan tudósa azonban egyetlen hibát vét, és ragaszkodik hozzá.

Jogosan beszélhetünk a tudomány türelméről, viszont ebben az esetben inkább a tudomány türelmetlenségének emlegetése lenne helyénvaló. A fentiekben leírt nehézségek következtében az elméleti kutató nagyon is elsieti a dolgát. Egy egész sor olyan feltételezéssel állunk szemben, amelyek olyan elhamarkodottak, hogy helyesebb volna inkább képzelgéseknek neveznünk őket, és semmi esetre sem lehet újabb tényekkel igazítani rajtuk. A legempirikusabb antropológus sincs semmivel sem előnyösebb helyzetben, mint a régész. Mindössze a régmúltnak egy töredékébe kapaszkodhat, és nincs módja arra, hogy beillessze a jövő darabjai közé. Csak úgy tudja megragadni a maga kis ténytöredékét, ahogyan az ősember szorongathatta a maga kovatöredékét. És valójában nagyon hasonló módon és nagyon hasonló okból foglalkozik vele; ez a szerszáma, és egyúttal egyetlen szerszáma. Ugyanakkor ez a fegyvere, és egyúttal egyetlen fegyvere is. Gyakorta olyan fanatizmussal forgatja, amely messze felülmúlja mindazt az elszántságot, amit a tudósok akkor tanúsítanak, amikor számos tényt tudnak a tapasztalatból összegyűjteni, sőt képesek újabb tényeket nyerni a kísérletekből. Néha a professzor a maga kis csontjával csaknem olyan veszélyessé válik, mint a kutya saját csontját őrizve. De a kutya legalább nem vezet le belőle valamiféle elméletet, azt bizonygatva, hogy az emberiség a kutya felé fejlődik, vagy éppen tőle származik.

Példaképpen már rámutattam a nehézségekre, amelyekkel egy majom tartása jár, és annak a megfigyelése, hogyan fejlődik emberré.

Ennek a fejlődésnek kísérleti bizonyítása lehetetlen lévén, a professzor nem elégszik meg azzal az állítással (ahogyan a legtöbben beérnénk vele), hogy azért egy ilyenfajta fejlődés meglehetősen valószínű. Elővarázsolja a maga kis csontját, vagy csont-gyűjteményét, és a legcsodálatosabb dolgokat következteti ki belőle. Jávában talált egy koponya részletet, amely a körvonalai miatt kisebbnek tűnt, mint az emberé. Valahol a közelben rábukkant egy egyenes combcsontra és hasonló töredékes állapotban néhány fogmaradványra, amelyek szemlátomást nem embertől származnak. Ha mindezek ugyanazon lény részei lennének, ami kétséges, a kép, amelyet erről a lényről alkotunk, legalább ennyire kétséges volna. Ám a lelet hatása a népszerű tudományra olyan volt, hogy teljes, méghozzá komplex alakot kreáltak belőle, kidolgozva a legapróbb részletekig, mint például a szőrzet és a szokások. Az emberek Pithecanthropus-ként, Pittként, Fox-ként vagy Napoleonként emlegették. A népszerű történelemkönyvek portrét közöltek róla, olyat, mint I. Károly vagy IV. György arcképe. Részletes rajzot reprodukáltak, gondosan árnyalva, mintegy megmutatva, lám, azt is tudjuk, hány szál haj volt a fején. A tájékozatlan olvasó aligha képzelte volna, miközben gondosan megrajzolta arcát és sóvárgó pillantását nézegette, hogy ez egy csípőcsont, néhány fog vagy akár egy koponyatöredék portréja. Hasonlóképpen az emberek úgy beszéltek róla, mint olyan egyéniségről, akinek jelentősége és jelleme mindnyájuk számára közismert. Nemrég olvastam egy folyóiratban Jáváról, hogyan csábítja a sziget mai fehér lakóit a szegény öreg Pithecanthropus személyes hatása helytelen viselkedésre. Azt, hogy a sziget lakói helytelenkedtek, teljes mértékben elhiszem, de azt már nem, hogy ehhez bármiféle bíztatásra volna szükségük néhány erősen kétes hitelű csont felfedezése következtében. Valójában a csontokból túl kevés maradt ahhoz, és azok is csak töredékeikben, hogysem kitölthessék azt az óriási szakadékot, mely az értelem számára és a valóságban egyaránt megmutatkozik az ember és vadállati ősei között, ha ugyan léteztek ilyen ősei egyáltalán. Ezen fejlődéstani kapcsolat feltételezésében (amely kapcsolatot eszem ágában sincs tagadni) az a valóban érdekes és figyelemre méltó tény, hogy hiányoznak az olyan maradványok, amelyek ezen a ponton a kapcsolatot rögzítenék. Darwin őszintesége alapjában belátta ezt, és így jutottunk el annak a kifejezésnek a használatához, hogy: „a Hiányzó Láncszem". A darwinisták dogmatizmusa azonban erősebb-

nek bizonyult, mint Darwin kételyei, és az emberek akaratlanul is abba a hibába estek, hogy egy teljesen negatív fogalmat pozitívvá változtattak. Arról beszélnek, hogy keresik a „hiányzó Láncszem" lakhelyét és szokásait, mintha az ember arról kezdene mesélni, hogy baráti viszonyban van egy elbeszélés hézagjával, vagy egy érv hiányosságával, sétálni megy egy „non-sequitur"-ral, vagy együtt vacsorázik egy felszeleteletlen sonkával.

E vázlatos munkában, mely arról szól, miként viszonyul az ember bizonyos vallási és történelmi problémákhoz, nem szándékozom több szót vesztegetni az olyan találgatásokra, milyen is volt az ember természete, mielőtt emberré lett volna. Lehet, hogy teste a vadállatokból fejlődött ki, de semmit sem tudunk egy olyasfajta átmenetről, mely a legparányibb fényt tudná vetni a történelemben megmutatkozó emberi lélekre. Sajnálatos módon az íróknak az iskolája ugyanilyen stílusban folytatja érvelését, amikor az első igazi ember első valódi bizonyítékaira bukkan. Röviden szólva: azért nem tudunk semmit a történelem előtti emberről, mert megelőzte a történelmet. A történelem előtti ember történelme: önmagának ellentmondó meghatározás. Olyanfajta értelmetlenség, amelyet csak a racionalistáknak méltányos megbocsátani. Ha egy lelkész például csak úgy futólag megjegyezné, hogy az Özönvíz az Özönvíz előtti időszakban volt, igen valószínű, hogy kissé megcsipkednék a logikája miatt. Ha egy püspök azt találná mondani, hogy Ádám az Ádám előtti időkben élt, kissé különösnek találnánk. Tőlünk bezzeg elvárják, hogy ne akadjunk fenn egy olyan csekélységen, hogy a szkeptikus történészek a történelemnek arról a részéről beszélnek, amely történelem előtti! Az igazság az, hogy ők a „történelmi" és „történelem előtti" terminusokat úgy használják, hogy ezekről semmiféle próba vagy meghatározás nincs a fejükben. Amit ők ezeken értenek, annyi csupán, hogy az emberi életnek voltak nyomai, mielőtt az emberi történelem feljegyzései megjelentek volna; és ebben az értelemben legalább azt megtudhatjuk, hogy a történelem előtt is volt emberiség.

Az emberi civilizáció régebbi, mint a róla szóló feljegyzések. Ebben áll ésszerű megközelítése annak, hogyan viszonyuljunk ezekhez az ősi dolgokhoz. Az emberiség előbb hagyott példákat más művészeti ágakból, mint az írás művészetéből, vagy legalábbis a számunkra olvasható bármiféle írásból. Az azonban bizonyos, hogy az ősi művészet, művészet volt; és minden bizonnyal valószínű, hogy az

ősi civilizációk valóban civilizációk voltak. Az ember hátrahagyta a rénszarvas képét, de arról nem hagyott hátra elbeszélést, hogyan vadászta ezt a szarvast, és ezért mindaz, amit felőle mondunk: feltételezés és nem történelem. A művészet azonban, amit tényleg gyakorolt, egészen művészi volt; rajza mélységesen intelligens, és nincs okunk kételkedni abban, hogy a vadászatról szóló elbeszélése is egészen értelmes lenne, csakhogy nem érthető, mivel nem létezik. Röviden: a történelem előtti korszak nem szükségszerűen jelenti a primitívség korszakát, abban az értelemben, hogy ez a barbárság és bestialitás kora. Nem jelenti a civilizáció vagy a művészetek és mesterségek előtti kort. Mindössze azt a korszakot jelenti, amelyben nem voltak összefüggő elbeszélések, melyeket elolvashatnánk. Gyakorlatilag ebben áll az emlékezet és felejtés közötti különbség; de az is egészen valószínű, hogy létezett mindenféle elfeledett civilizáció, éppúgy, mint egy sor elfelejtett barbárság. És valamennyi esetben minden arra mutat, hogy több ilyen teljesen vagy félig feledésbe merült társadalmi korszak sokkal inkább civilizált és sokkal kevésbé barbár, mint ahogy azt ma általában képzelik. De még ezekről az íratlan emberi történelmekről is, amelyekben az emberiség egészen bizonyosan emberi volt, csak nagy gyanakvással és elővigyázattal szabad valaminő állítást megkockáztatnunk. Sajnos, a kétkedés és elővigyázat az utolsó dolgok közé tartozik, amelyeket korunk kultúrájának zavaros evolucionizmusa bátorítana. Mert ez a kultúra telve van kíváncsisággal, és az egyetlen dolog, amit nem képes elviselni: az agnoszticizmus agóniája. A darwini korban történt, hogy először vált a szó ismertté, s először maga a dolog lehetetlenné.

Nyíltan meg kell mondanunk, hogy mindezt a tudatlanságot egész egyszerűen az arcátlanság burkába rejtik. Az állítások olyan nyíltan és határozottan hangzanak el, hogy az embereknek alig van erkölcsi merszük ahhoz, hogy eltűnődjenek rajtuk és rájöjjenek: semmivel sincsenek alátámasztva. A minap egy történelem előtti törzs leírása rendkívül magabiztosan az alábbi szavakkal kezdődött: „Ruhát nem viseltek." Valószínűleg száz közül egy olvasó sem akadna, aki itt megállt volna, hogy megkérdezze magától, vajon honnan tudhatnánk, viseltek-e azok az emberek ruhát, akikből semmi se maradt, kivéve valami kevéske csontot és kőszilánkot. Nyilván arra számítottak, hogy kőkalapot is találunk majd, nemcsak kőbaltát. Szemlátomást abban reménykedtek, hogy talán felfedeznek egy olyan örökké-

való nadrágot, mint amilyen a sziklák anyaga. Azonban a kevésbé heves vérmérsékletűek számára azonnal nyilvánvalónak tűnhet, hogy az emberek viselhetnek egyszerű, vagy akár dúsan díszített öltözéket anélkül, hogy bármennyivel is több nyoma maradna ezeknek, mint maguknak az embereknek. A gyékény és a fű fonása például egyre kifinomultabbá válhatott, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is tartós lett volna. Egy civilizáció specializálódhatott olyan dolgokra, amelyek történetesen mulandóak, mint a szövés vagy a kézimunka, és nem csak olyanokra, amelyek történetesen állandóbbaknak bizonyultak, mint a szobrászat és az építészet. Meglehetősen sok példa akadt már az ilyen szakosodott társadalmakra. A jövő embere, ha ráakad gyárainkban a gépekre, épp ilyen joggal mondhatná, hogy csak a vasat ismertük és semmi egyéb anyagot, és bátran bejelenthetné felfedezését, miszerint a gyártulajdonos és igazgatója minden kétséget kizáróan pucéran járkált – vagy esetleg vaskalapban és vasnadrágban.

Nem azt kívánom mondani ezzel, hogy a primitív ember ruhát viselt, még kevésbé azt, hogy gyékényt font; csupán azt, hogy nincs elegendő bizonyítékunk ahhoz, hogy tudjuk, vajon így volt-e vagy sem. Azonban érdemes lenne egy percre visszapillantanunk arra a néhány dologra, amit tudunk és amit valóban csinált. Ha ezeket átgondoljuk, biztosan nem találjuk őket ellentmondásban olyan fogalmakkal, mint a ruha és a díszítés. Nem tudjuk, díszítették-e magukat; de azt tudjuk, hogy más dolgokat díszítettek. Nem tudjuk, voltak-e hímzéseik, és ha lettek volna, sem várható el, hogy ennyi ideig fennmaradjanak. De azt igenis tudjuk, hogy voltak festményeik, és ezek a képek fenn is maradtak. És velük együtt megmaradt valami, ami – miként már említettük – valamiféle abszolútnak és egyedülállónak bizonyítéka; ami az emberhez, és csakis az emberhez tartozik, semmi máshoz; amely nembeli különbséget jelöl és nem fokozatbelit. A majom nem rajzol ügyetlenül az ember pedig ügyesen; a majom nem kezdi el az ábrázolás művészetét, hogy majd az ember tökéletesítse. A majom ugyanis egyáltalán nem csinál ilyet, nem is fog ilyesmihez. Először át kell szelni egy bizonyos vonalat ahhoz, hogy az első halvány és bizonytalan vonal megszülessen.

Egy másik elismert író, az iramszarvas korszak neolit emberének tulajdonított barlangrajzokat magyarázva azt állítja, hogy egyik képnek sem volt látható vallási célja; és úgy tűnik, ezzel egyúttal azt is

állítja, hogy az alkotóknak nem volt semmiféle vallása. Alig tudok elképzelni ennél vékonyabb szálon függő érvelést, mint ezt, amely a történelem előtti elme legrejtettebb titkát kísérli meg rekonstruálni abból a tényből, hogy valaki, aki néhány vázlatot karcolt a sziklába – ki tudja, mi okból, ki tudja, milyen céllal, milyen szokások és hagyományok hatása alatt – valószínűleg könnyebbnek találta, hogy szarvasokat rajzoljon, mint hogy a vallást örökítse meg. Lehet, hogy éppen azért rajzolta a szarvast, mert ez volt vallásának jelképe. Lehet, hogy azért, mert nem volt vallási szimbólum. Lehet, hogy minden egyebet megrajzolt, csak vallási jelképeit nem. Lehet, hogy a valódi vallási szimbólumokat valahová máshová rajzolta le; de az is lehet, hogy szántszándékkal megsemmisítette azután, hogy megrajzolta. Talán megtett, talán nem tett meg legalább félmillió dolgot; mindenesetre mulatságos logikai bukfenc azt kikövetkeztetni, hogy nem volt semmiféle vallási szimbóluma, vagy akár azt, hogy miután nem volt ilyen jelképe, vallása sem lehetett. Nos, ez az egyedi eset nagyon világosan szemlélteti ezeknek a találgatásoknak kétességét. Mivel kevés idő múltán nemcsak festményeket, de állatszobrokat is találtak a barlangokban, ezek közül néhányról azt állapították meg, hogy ütések és lyukak vannak rajtuk, melyeket feltételezhetően nyílvesszők okoztak, a megrongált képmásokról pedig azt tételezték fel, hogy bizonyos mágikus szertartás részei voltak, melynek során az állatokat képletesen elejtették. Eközben az épen maradt darabokat egy másik mágikus rítussal kapcsolatban magyarázták meg, amely a hordára idézte a termékenységet. Hogy a képmást megrongálták: egyfajta babonát bizonyít, ha nem rongálódott meg, akkor egy másikat, s ebben megint van valami humoros, hiszen azt bizonyítja, hogyan lehet tudományos tényeket így is meg úgy is magyarázni. Itt azután ismét egy újabb és vakmerő következtetésre juthatunk: aligha jutott a spekulálók eszébe, hogy egy télvíz idején barlangban rekedt vadászcsapat csak úgy, szórakozásból lövöldözött a faragványokra egyfajta unaloműző társasjátékként. Ha viszont babonás hiedelmekből eredtek a képek, mi lesz abból az alaptételből, hogy semmi közük sem volt a valláshoz? Igazság szerint ennek a találgatósdinak nincs köze az égvilágon semmihez. Feleannyit sem ér az a társasjáték, amikor nem faragott szarvasokra röpítjük nyílvesszőinket, hanem a puszta levegőbe lődözzük ki azokat.

Az ilyen találgatók hajlamosak elfeledkezni arról, hogy korunk embere is hagy néhanapján jeleket a barlangokban. Amikor egy-egy turistacsoportot kalauzolnak át a Csodálatos Grotto vagy a Bűvös Cseppkőbarlang labirintusán, gyakran megfigyelték, hogy hieroglifák tűnnek szemünk elé, kezdőbetűk és feliratok, amelyeket a tudósok nem hajlandóak bármely távoli időre keltezni. De eljön az idő, amikor ezek is a messzi múlt emlékeivé válnak. És ha a jövőbeli professzorok is olyanok lesznek, mint napjaink professzorai, sok-sok érdekes és eleven dolgot fognak ezekről a huszadik századi barlangi feliratokról leolvasni. Ha emberismeretem nem csal, és ők nem estek messze atyáik duzzadó önérzetétől, a legizgatóbb tényeket fogják felfedezni rólunk a feliratok alapján, amelyeket a barlangokban hagytunk „Arry és Arriet", valószínűleg a két összefonódó „A" betű alakjában. Egyedül ebből meg fogják tudni, hogy: 1.) mivel a betűket tompa zsebkéssel, durván vésték be, a huszadik században nem léteztek finom vésőszerszámok, és nem ismerték a szobrászművészetet; 2.) minthogy a betűk nagy nyomtatott formájúak, civilizációnkban sohasem alakult ki a kisbetű vagy a folyóírás; 3.) mivel a kezdő mássalhangzók kiejthetetlenül állnak egymás mellett, nyelvünk valószínűleg a velszinek rokona, vagy még valószínűbben a korai sémi nyelvnek, amely elhanyagolta a magánhangzókat; 4.) mivel „Arry és Arriet" kezdőbetűi semmiképpen sem tekinthetők vallási szimbólumoknak, civilizációnkban nem volt semmilyen vallás. Talán ez a legutóbbi állítás van legközelebb az igazsághoz, mert egy vallásos társadalomban valószínűleg több a józan ész.

Széltében-hosszában bizonygatják azt is, hogy a vallás lassan alakult ki, evolúció-szerűen; sőt, nem is egyetlen okból eredeztethető, hanem egy véletlenszerűnek tekinthető kombinációból. Általánosságban beszélve, a kombináció három eleme: először is a törzsfőnöktől való félelem (akit Wells úr sajnálatosan családias néven az Öreg Embernek nevez), másodszor az álmok jelensége, harmadszor pedig a gabonaszem által szimbolizált összekapcsolása az aratásnak és újjászületésnek. Csak úgy futólag említem, hogy kétes értékű pszichológiának tartom, hogy egyetlen élő szellemet három halott és összefüggéstelen okkal kötnek össze, ha ugyan ezek tényleg pusztán halott és összefüggéstelen dolgok voltak. Tegyük fel, hogy Wells úr a jövőről szóló egyik érdekfeszítő regényében azt találná elmondani nekünk, hogy az emberek között egy új és még névtelen szenvedély bukkan

fel, amelyről úgy ábrándoznak, mint az első szerelemről, amelyért meg is halnának, ahogyan meghalnak a nemzeti lobogóért és a hazáért. Azt hiszem, kissé zavarba jönnénk, ha utána azt mondaná, hogy ez az új érzelem a következő elemek kombinációjából jött létre: a Woodbine cigaretta szívásának szokásából, a jövedelmi adó megnövekedéséből és az autósok örömából, amikor túllépik a sebességkorlátozást. Nehéz lenne ezt elképzelnünk, mivel nem tudnánk felfedezni semmiféle összefüggést a három dolog között, sem pedig bármely olyan érzést, amely mindhármat magában foglalja. Épp így senki sem tudna elképzelni valamiféle kapcsolatot a gabona, az álmok és a dárdás öreg főnök között, hacsak nincs egy közös érzelem, amely mindhármat képes összefoglalni. Ha azonban létezett egy ilyen közös érzelem, az csak a vallásos érzelem lehetett; és ezek a dolgok nem lehettek annak a vallásos érzületnek a kezdetei, amely már létezett. Úgy vélem, mindenkit rávezet a józan ész arra, hogy sokkal valószínűbb, hogy ez a misztikus érzelem már létezett; és hogy fényében az álmok, királyok és gabonaföldek akkor is rejtélyesnek tűnhettek, miként annak látszanak ma is.

Mert a teljes igazság az, hogy mindez csak trükkje annak, hogy a dolgokat távolivá és embertelenné tegyék, pusztán azáltal, hogy úgy tesznek, mintha nem értenénk olyan dolgokat, amelyeket valójában értünk. Olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy az őseinek volt egy csúnya és faragatlan szokása, mely szerint időnként szélesre tátotta a száját, és furcsa dolgokat tömött belé, mintha ugyan sosem hallottunk volna még evésről. Olyan ez, mintha azt állítanók, hogy a Kőkorszak szörnyűséges barlanglakói váltakozva emelgették lábukat; mintha sose hallottunk volna a járásról. Ha a misztikus idegszálat szándékoznánk ezzel megbizsergetni, hogy ráébredjünk a járás és evés csodájára, jogos képzettársítás lenne. Minthogy azonban meg akarják ölni bennünk a misztikus ideget és elpusztítani a vallás csodáját: irracionális ostobaság. Azt a látszatot keltik, hogy van valami érthetetlen a mindannyiunk által megértett érzésekben. Ki nem találja az álmokat titokzatosnak és nem érzi úgy, hogy az élővilág halálában és feltámadásában van valami, ami közelít a világmindenség titkához? Ki ne értené, hogy a hatalomban és a kölcsönös összetartozásban mindig kell hogy legyen valamiféle szentség, mely a törzs lényegét alkotja. Ha tényleg van olyan antropológus, aki ezeket a dolgokat valóban túlságosan megvalósíthatatlannak tekinti, semmi

egyebet nem mondhatunk ennek a tudós úriembernek, mint azt, hogy sajnos nincsen olyan nagyszerű és felvilágosult elméje, mint az ősembernek volt. Számomra egészen világosnak tűnik, hogy csupán egy már aktívan működő lelki érzület öltöztethette ezeket a különálló és eltérő dolgokat a szentség köntösébe. Azt állítani, hogy a vallás a törzsfőnök tiszteletéből, vagy az aratási áldozatból alakult ki, olyan, mint amikor egy mesterien kidolgozott kocsi elé hitvány gebét fogunk. Olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy a képek festésének késztetése a barlangi szarvasok képe feletti töprengés nyomán ébredt. Másképpen fogalmazva: a festészetre azt a magyarázatot adjuk, hogy a festők munkájából keletkezett, a művészetről meg azt tartjuk, hogy a művészetből keletkezett. Sőt, a dolog ilyetén felfogása még inkább hasonló ahhoz az állításhoz, miszerint az, amit költészetnek nevezünk, bizonyos szokások eredményeként jött létre; például abból, hogy megrendelésre ódát szereztek az érkező tavasz tiszteletére, vagy a fiatalember szokásából, aki rendszeres időközönként felkelt, hogy meghallgassa a pacsirta énekét, és azután feljegyzéseket készített róla. Az persze igaz, hogy a fiatal emberek tavasszal gyakran válnak költővé; és az is igaz, hogy ha egyszer már vannak költők, semmilyen földi hatalom sem tudja őket visszatartani attól, hogy a pacsirtáról írjanak. De a költemények nem léteztek előbb, mint a költők. A költészet nem a költői formákból keletkezett. Más szóval, aligha megfelelő magyarázata a dolgok keletkezésének az, ha azt állítjuk, hogy már léteztek. Hasonlóképpen nem mondhatjuk, hogy a vallás vallásos formákból jött létre, mivel ez csupán másik módja annak, hogy azt mondjuk, csak akkor keletkezett, amikor már megvolt. Valamilyen különleges értelemre volt nyilván szükség ahhoz, hogy észrevegyék, van valami titokzatos az álmokban és a halottakban, amint-hogy valamiféle sajátos elme kellett ahhoz is, hogy meglássák, van valami költői a pacsirtában vagy a tavaszban. Ez az elme pedig feltételezhetően az emberi elme volt, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy napjainkig fennmaradt; hiszen a misztikusok még ma is meditálnak az álmok és a halál felett, ahogyan a költők is írnak a tavaszról és a pacsirtáról. De nincs egyetlen apró utalás sem arra, hogy bármely általunk ismert és emberi értelmet nélkülöző lény érezné ezeket a misztikus társításokat. Úgy tűnik, a tehén a mezőn semmiféle lírai indíttatást nem nyer ama páratlan lehetőségéből, hogy pacsirtát hallgathat. És hasonlóképpen nincs okunk feltételezni, hogy az eleven bir-

kák valaha is elkezdenék a döglött birkákat egy kidolgozott ősimádó rítus tárgyainak tekinteni. Az igaz, hogy a négylábúak fejében tavaszszal könnyen megfordulnak szerelmi gondolatok, de egyetlen soronkövetkező tavasz sem vezetett még arra, hogy a legparányibb irodalmi gondolatokat ébressze bennük. És ugyanígy, habár igaz, hogy a kutyának vannak álmai, miközben a többi négylábú, úgy látszik, nincs e képesség birtokában, régóta hiába várjuk, hogy a kutya vallási szertartások kidolgozott rendszerévé fejlessze álmait. Olyan régen várjuk már ezt, hogy valójában le is mondtunk róla, s így a továbbiakban nem várjuk, hogy tanúi lehessünk, miként alkalmazza a kutya egyházi szervezet kialakítására az álmait, miként nem várjuk azt sem, hogy megláthassuk, hogyan vizsgálja saját álmait a pszichoanalízis szabályai szerint. Röviden szólva nyilvánvaló, hogy ilyen vagy olyan okból ezek a természeti élmények, de még a természetes izgalmak sem lépik át soha azt a határt, amely elválasztja őket az olyan alkotó kifejezési módoktól, mint a művészet és a vallás; nem lépik át a határt semminemű teremtményben, kivéve az embert. Sohasem teszik, sohasem tették eddig, és minden jel szerint ezután sem valószínű, hogy megtennék. Nem lehetetlen, az önellentmondás szellemét megidézve, hogy megláthassuk, hogy a tehenek minden pénteken tartózkodnak a fűevéstől, vagy akár, hogy térdeiken csúsznak, mint a Karácsonyéjről szóló régi legendában. Nem abban az értelemben lehetetlen ez, hogy a tehenek addig gondolkodnak a halálról, mígnem fennkölt zsoltárt zengenek a kimúlt öreg tehén utolsó bőgéséről. Nem ebben az értelemben lehetetlen az, hogy mennyei sorsuk iránti reményeiket szimbolikus táncban fejezzék ki, annak a tehénnek a tiszteletére, amely átugrott a Holdon. Lehetséges, hogy a kutya végülis összegyűjt annyi álmot, amennyi képessé teszi arra, hogy templomot emeljen Cerberusnak, mint kutya-szentháromságnak. Lehet, hogy álmai már elkezdtek olyan látomásokká alakulni, melyek meg tudnak jelenni szóbeli kifejezésben is, kinyilatkoztatásként a Kutyacsillagról mint az elpusztult kutyák szellemi otthonáról. Ezek a dolgok logikailag lehetségesek, abban az értelemben, ahogy logikai úton nehéz bebizonyítani az egyetemes negatívumot, amelyet lehetetlenségnek nevezünk. De mindaz az ösztönös valószínűség-érzet, amit józan észnek nevezünk, már réges-régen biztosan megmondta nekünk, hogy az állatok nem ebben az értelemben fejlődnek, és hogy legkevesebb amit mondhatunk: nem valószí-

nű, hogy bármikor is megérjük állati tapasztalataiknak emberi kísérletekbe való átmenetét. Ám a tavasz és a halál, sőt még az álmok is, legalább annyira az ő élményeik, mint a miénk. Az egyetlen lehetséges következtetés, hogy ezek az élmények, élményeknek tekintve őket, semmiféle más elmében nem keltenek bármit is, ami a vallásos érzelemhez hasonlít, csupán az olyan elmében, mint amilyen a miénk. Ismét visszaérkezünk egy bizonyos értelem létezéséhez, amely már élő és egyedülvaló. Egyedülálló volt, és úgy volt képes hitvallásokat létrehozni, ahogyan képes volt barlangrajzokat alkotni. A vallás anyagai már ősidőktől fogva ott hevertek, mint minden másnak az alapanyagai; de a vallás képessége az elmében rejtőzött. Az ember már akkor látta ezekben a dolgokban azokat a rejtélyeket, utalásokat és reményeket, amelyeket ma is lát bennük. Nem csupán álmodni tudott, hanem álmodni is az álmokról. Nemcsak a halottakat látta, hanem a halál árnyékát is; és áthatotta egy titokzatos misztifikáció, mely a halált mindig is hihetetlennek fogja látni.

Kétségtelen, hogy ezek az emberre vonatkozó utalások is csak akkortól származnak, amikor már félreérthetetlenül emberként jelenik meg. Aligha bizonygathatunk bármit is ama feltételezett állati lénnyel kapcsolatban, mely összekötötte az embert a vadállatokkal. Ám ez csak azért van, mert nem állat, hanem egy feltételezés. Nem lehetünk biztosak abban, hogy a Pithecanthropus valaha is imádott volna valamit, mivel nem lehetünk abban sem biztosak, hogy valaha is létezett. Nem egyéb puszta látomásnál, akit azért idéztek meg, hogy betöltse az űrt, amely valóban ott tátong a minden kétséget kizáróan emberi teremtmények és a többi teremtmény között, amelyek kétségkívül majmok vagy más állatok. Csak igen kevés és igen kétséges töredéket kotortak össze, ezt is csak azért, mert egy bizonyos filozófiának szüksége volt egy ilyen átmeneti lény igazolására; de senki sem feltételezheti, hogy ezek elegendőek ahhoz, hogy megalapozzanak bármit is, ami filozófiai jellegű, vagy hogy legalább alátámasszák ezt a filozófiát. Egy jávai koponyatöredék nem képes megalapozni sem azt, hogy volt vallás, sem azt, hogy nem volt. Ha létezett ilyen majomember, bemutathatott éppen annyi vallási szertartást, mint az ember, tanúsíthatott éppoly egyszerűséget a vallásban, mint a majom. Lehetett mítoszkutató, és lehetett maga a mítosz. Érdekes lenne megvizsgálni, vajon ez a misztikus sajátság megjelent-e a majomból az emberbe való átmenetben, ha létezne valóban néhány ilyen át-

meneti típus, melyeket megvitathatnánk. Más szóval: a hiányzó láncszem lehetne is, meg nem is misztikus, ha nem hiányozna. Ám a bizonyítékhoz képest, mellyel a valóságos emberi lényre vonatkozóan rendelkezünk, semmiféle bizonyságunk nincs arról, hogy emberi lény volt-e, vagy félig emberi; vagy hogy lény volt-e egyáltalán. Még a legszélsőségesebb evolúcionisták sem próbálnak meg *tőle* bármiféle evolúciós nézetet nverni a vallás eredetéről. Még annak bizonyításakor is, hogy a vallás lassan nőtt ki durva vagy irracionális forrásokból, bizonyításukat az első embertől kiindulva kezdik el, aki már tényleg ember volt. Ám a saját bizonyítékuk csupán azt bizonyítja, hogy az első ember, aki valóban ember volt, már hivő volt. Úgy használta a durva és irracionális elemeket, ahogyan csak az ember és a misztikus képes használni azokat. Ismét és újból ahhoz az egyszerű igazsághoz térünk vissza, hogy egyszer régen, túlságosan korán ahhoz, hogy e kritikusok felismerjék, végbement egy átmenet, amelyet sem csontok, sem kövek nem képesek természetüknél fogva tanúsítani, – és az ember élő lélekké vált.

A vallás eredetének e kérdését érintve az az igazság, hogy akik így akarják megmagyarázni, tulajdonképpen meg akarnak szabadulni tőle. Tudat alatt érzik, hogy sokkal kevésbé látszik félelmetesnek, ha szépen elnyúlik egy fokozatos és szinte észrevehetetlen folyamattá. Valójában azonban ez a perspektíva meghamisítja a tényleges gyakorlati tapasztalatot. Két egymástól teljességgel különböző dolgot hoznak össze; az emberiség evolúciós eredetéről és masszív, magától értetődő tömbjéről szórnak el utalásokat, és álláspontjukat addig igyekeznek változtatgatni, amíg ezt a kettőt egyetlen rövidülő vonalban nem látják. Ez azonban optikai csalódás. Nincs olyan láncolat, melyben az ember rokonságban áll a majmokkal és a hiányzó láncszemekkel; csak olyan láncolat létezik, melyben az emberrel rokon az ember. Lehet, hogy voltak valamiféle átmeneti lények, amelyek halvány nyomai fellelhetőek itt-ott a hatalmas szakadékban. Talán igaz, hogy ezek a lények, ha egyáltalán valaha is léteztek, az emberektől nagyon különböző lények, és mitőlünk nagyon eltérő emberek voltak. A történelem előtti emberrel, például a barlangi emberrel vagy a szarvas-emberrel kapcsolatban viszont ez semmilyen értelemben sem igaz. Ez a fajta történelem előtti ember nagyon is emberhez hasonló valami volt, és igencsak olyan ember, amilyenek mi vagyunk. Mindössze olyan emberek voltak, akikről nagyon keveset

tudunk, abból az egyszerű okból, hogy nem hagytak ránk feljegyzéseket vagy krónikákat; mindaz viszont, amit tudunk róluk, éppen olyan emberivé és hétköznapivá teszi őket, mint egy középkori hűbéri birtok, vagy egy görög városállam lakóit.

Emberi nézőpontunkból az emberiség hosszú távlatán végigtekintve, egyszerűen emberi lényként ismerjük fel ezt a jelenséget. Ha állatnak kellene tekintenünk, rendellenesnek kellene tartanunk. Ha a távcső túlsó végébe kívánunk belenézni, ahogyan nem is egyszer megtettem e gondolatmenet közben, ha úgy döntünk, hogy egy ember nélküli világból akarjuk előrevetíteni az ember alakját, csak azt mondhatnánk, hogy egy bizonyos állat bizonyára elvesztette az eszét. De a dolgot a helyes oldalról nézve, vagyis inkább belülről szemlélve, tudjuk, hogy ésszerű ez a vizsgálódás, és azt is tudjuk, hogy ezek az ősemberek voltak. Mindig nagy ovációval fogadjuk a szabadkőművesség bizonyos formáját bárhol is pillantsuk meg: az ősemberben, a külföldiekben vagy a történelmi személyiségekben. Példának okáért mindaz, amit ki tudunk következtetni a primitív legendából, amit megtudunk a barbár életformáról, alátámaszt egy bizonyos morális, sőt, talán misztikus elképzelést, amelynek a legelfogadottabb jelképe a ruházat. Mert a ruhák nagyon irodalmias viseletek, és az ember azért hordja őket, mivel pap. Való igaz, hogy még állatként is különbözik ebben az állatoktól. A pőreség számára nem természetes; nem jelenti az életet, sokkal inkább a halált; még a fagyhalálának vulgáris értelmében is. Azonban a ruhát méltóságból, jólneveltségből vagy díszként akkor is viselik, amikor melegségük miatt egyáltalán nem lenne rá szükség. Néha úgy tűnhet, hogy előbb értékelik díszítő elemként, mint hasznáért. Szinte mindig úgy jelenik meg, hogy érezzük, van valami kapcsolata a méltósággal. Ezek a hagyományok az időtől és tértől függően nagyon változóak; és vannak néhányan, akik nem képesek túltenni magukat ezen a meggondoláson, akik számára elegendő érvnek látszik ahhoz, hogy mindenféle hagyományt figyelmen kívül hagyjanak. Gyermeki csodálkozással fáradhatatlanul ismételgetik, hogy a ruházat más a kannibál szigeteken és Camden Town-ban; nem képesek továbbhaladni, és az illendőség egész problémáját csüggedten elvetik. Ilyen erővel akár azt is állíthatnák, hogy mivel sokféle kalapot viselt mostanáig az emberiség, s bizony akadtak közöttük kirívó formák – a kalap mint olyan nem is jelent semmit, sőt nem is létezik. Talán még azt is hozzátennék, hogy a nap-

szúrás és a megkopaszodás sem léteznek. Az emberek mindig és midenfelé érezték: bizonyos formákra van szükség, hogy néhány belső magánügyüket megőrizzék a megvetéstől és a durva félreértéstől; és ezeknek a formáknak betartása, bármilyenek is voltak azok, pótolta a méltóságot és a kölcsönös megbecsülést. Az a tény, hogy legtöbbször, közelebbről vagy távolabbról, de mindenképpen a nemek közötti kapcsolatokra vonatkoznak az utalások, illusztrálja a két másik tényt, amelyeket a fajról szóló feljegyzések élén kell említeni. Az első ilyen tény az, hogy az eredendő bűn valóban eredendő. Nem csupán a teológiában, de a történelemben is olyan dolog, amely a gyökerekből ered. Hogy ezenkívül mi minden mást hitt az emberiség, az mindegy, lényeg az, hogy azt mindenki érezte: valami nincs rendben az emberiség körül. Ez a bűntudat tette lehetetlenné a természetes és ruhátlan létezést, amint azt is, hogy természeti lényként, törvények nélkül éljenek. Ez viszont még világosabban kitűnik a másik tényből, amely minden törvények atyja és anyja, és maga is egy atyán és anyán alapszik; abból a dologból, mely előbb való, mint bármely trónus vagy birodalom.

Ez a tény a család. Ezúttal ismét arra kell törekednünk, hogy egy normális dolgot megőrizzünk roppant arányaiban, mentesen a mégoly ésszerűnek tűnő bármiféle változattól, fokozattól és kételytől, amelyek úgy függnek körülötte, mint fellegek a hegycsúcs körül. Lehetséges, hogy az, amit ma családnak nevezünk, kénytelen volt megjárni a különféle aberrációk és anarchiák küzdelmes útját; de az bizonyos, hogy túlélte ezeket; legalább olyan valószínű, mint amennyire nem az, hogy meg is előzte azokat. Amint a kommunizmus és a nomádság esetében látni fogjuk, sok olyan formátlan dolog létezett a társadalom peremén, amely közben formát öltött, és nincs semmi jel, ami arra mutatna, hogy a forma nem létezett volna a formátlanság előtt. Ami létfontosságú az az, hogy a forma fontosabb, mint az alaktalanság; és az, hogy az emberiségnek nevezett anyag ezt a formát felvette. Például a nemiség körül kavargó újabban emlegetett szabályok közül egyik sem különösebb, mint az a barbár szokás, amit általában férfi-gyermekágynak neveznek. Ez a fejreállított világból érkezett törvénynek tűnik: amely szerint az apát úgy kezelik, mintha anya volna. Mindenesetre nyilvánvalóan tartalmazza a szex misztikus értelmezését, de sokan úgy tartják, hogy valójában jelképes cselekmény, amely által az apa elismeri az apaságot. Ebben az eset-

ben ez a groteszk bolondozás valójában ünnepélyes aktus, mivel mindannak, amit családnak nevezünk és mindannak, amit emberi társadalomnak tartunk, ez a megalapozása. Néhányan, e sötét kezdeti létben tapogatózva azt mondták, hogy az emberiség egykor matriarchátusban élt, én úgy gondolom, hogy akkor nem emberiségnek, hanem asszonyiságnak neveznénk. Mások azonban azt mondják, hogy az, amit matriarchátusnak nevezünk nem volt más, mint egyszerűen anarchia, amelyben egyedül az anya volt biztos, mivel az összes apák bizonytalanok és felelőtlenek voltak. Akkor azután eljött a pillanat, midőn a férfi elhatározta, hogy őrizni és vezetni fogja azt, amit megalkotott. Ő lett tehát a család feje, nem a goromba pokróc a nők ütlegelését szolgáló doronggal, sokkal inkább egy tiszteletreméltó személy, aki felelős személy is próbál lenni. Nos, lehet, hogy mindez tökéletesen igaz, s az első család tettként is felfogható, de még mindig igaz maradna az is,hogy a férfi ekkor viselkedett először emberként, és ekkor vált teljes értékű emberré. Ámde éppúgy igaz lehet az is, hogy a matriarchátus, az erkölcsi anarchia, vagy minek nevezzük, csupán egy azokból a társadalmi széthullásokból és barbár visszaesésekből, amelyek éppúgy előfordulhattak a történelem előtti időkben, mint a történelemben. Egy olyasféle szimbólum, mint a férfi gyermekágy, ha tényleg jelkép volt, inkább valaminő eretnekség elnyomására, mintsem egy vallás kezdetére emlékeztetett. Nem vonhatunk le biztos következtetéseket ezekből a dolgokból, kivéve nagy eredményeiket az emberiség épületében, de azt meg tudjuk mondani, milyen stílusban épült annak legnagyobb része vagy éppen legjava. Elmondhatjuk, hogy a család az állam alapegysége; hogy ez az a sejt, mely létrehozza az építményt. Valóban a család körül gyűlnek össze azok a szent kötelességek, amelyek az embert a hangyáktól és a méhektől elválasztják. E sátor függönye az illendőség; a város fala: a szabadság; a tulajdon csupán családi tanya; a tisztesség pedig nem más, mint a családi zászló. Az emberi történelem gyakorlatias arányaiban visszatérünk az atya, az anya és a gyermek fundamentumához. Szó esett már arról, hogy amennyiben ez a történet nem kezdődhet vallási feltevésekkel, néhány metafizikus és erkölcsi feltevéssel kell indulnia, egyébként nincs értelme az ember történetének. Íme, az alternatív szükségszerűség kitűnő példája. Ha nem azok közé tartozunk, akik egy Isteni Szentháromságot idéznek meg, kénytelenek vagyunk megidézni egy emberi háromságot, és meglátni ezt a

háromszöget ismétlődve a világ formáiban. Mivel a történelem legnagyszerűbb eseménye, amelyre minden történetírás feltekint, és amelyhez minden történet felfelé vezet, csupán olyan valami, ami egyszerre megfordítása és helyreállítása ugyanennek a háromszögnek. Vagy méginkább, az egyik háromszöget úgy helyezi a másikra, hogy átszelje azt, egy megszentelt ötszöget alkotva, amelytől, sokkal nemesebb értelemben, mint a varázslókétól, a rossz szellemek rettegnek. Az ősi háromság az apa, az anya és a gyermek háromsága volt, és a neve: család. Az új a gyermeké, az anyáé és az atyáé, és a neve: a Szent Család. Semmiképpen sem változott meg, csak a sorrend alakult át; ahogyan a világ, amelyet átalakított, sem volt egyáltalán különböző, kivéve, azt hogy fejjel lefelé fordult.

III. fejezet

A CIVILIZÁCIÓ ÓKORA

A legidősebb eredetre tekintő modern ember olyan, mint az az ember, aki egy idegen országban figyeli a napfelkeltét, és arra vár, hogy a hajnal derengeni kezdjen a csupasz fennsíkok és magányos csúcsok mögött. Azonban ez a hajnal nagy városok fekete tömbjei mögül pirkadt, amelyeket réges-régen építettek, és az ősi éjszakában elvesztek számunkra; kolosszális méretű városok, óriások házai, amelyekben még a díszítésként falbavésett állatok is magasabbak, mint a pálmafák, amelyekben a festett portré az ember valóságos méretét tizenkétszer is felülmúlhatja; sírokkal, melyek olyanok, mint az ember-hegyek, négyszögletesre építve és a csillagok felé mutatva, szárnyas és szakállas bikákkal, amelyek a templomok kapujában magasodnak és bámulnak óriásként; úgy állnak ott, mintha nem fogna rajtuk a halál, mintha egyetlen léptük megrázná a világot. A történelem hajnala már civilizált emberiségre világít. Lehet, hogy ez a civilizáció már öreg. És más egyéb fontos dolog között leleplezi a legtöbb általánosítás ostobaságát arról az előző és ismeretlen korszakról, midőn még valóban ifjú volt. Az első két emberi társadalom, amelyről megbízható és részletes feljegyzéseink vannak, Babilon és

Egyiptom. Úgy esett, hogy az ókor géniuszának e két hatalmas és ragyogó megnyilvánulása tanúskodik a modern kultúra két legáltalánosabb és legkegyetlenebb feltevése ellen. Ha legalább a képtelenségek felétől meg akarunk szabadulni a nomádokkal, barlangi emberrel, az erdő öreg emberével kapcsolatban, csupán állhatatosan szemügyre kell vennünk azt a két szilárd és rendkívüli tényt, amit Egyiptomnak és Babilonnak nevezünk.

Természetesen a legtöbb gondolkodó, amikor a primitív emberről beszél, a modern vademberre gondol. Azzal bizonyítják haladó fejlődéstanukat, hogy feltételezik: az emberi faj nagy része egyáltalán nem haladt előre, nem fejlődött; sőt, még csak nem is változott. Nem értek egyet változás-elméletükkel, és nem értek egyet a változatlan dolgokról szóló dogmájukkal sem. Nem hihetem, hogy a civilizált ember ilyen gyors és közeleső fejlődésen ment át, de azt sem értem egészen, miért kellene a civilizált embernek olyan titokzatosan halhatatlannak és változatlannak lennie. Számomra a gondolatnak és kifejezésnek valami egyszerűbb módja látszik szükségesnek a kutatás során. A mai vadak nem lehetnek egészen olyanok, mint az ősember, mivel nem ősiek. A modern vademberek nem lehetnek ősiek, mivel modernek. Valami történt fajukkal, éppúgy mint a miénkkel, földi létünk és szenvedéseink ezredévei során. Voltak némely tapasztalataik, és valószínűleg azoknak megfelelően cselekedtek, ha nem is húztak belőlük hasznot, akár mi, többiek. Volt valamiféle környezetük, sőt ez a környezetük meg is változott, és feltételezhetően alkalmazkodtak hozzá az illő és méltó evolúciós szokás szerint. Igaz lenne ez akkor is, ha a tapasztalatok szelídek, a környezet pedig sivár lett volna; mert még a puszta időnek is van hatása, amikor a monotónia erkölcsi alakját ölti. Viszont jónéhány intelligens és jólképzett ember szemében éppoly valószínűnek tűnt, hogy a vadak épp a civilizációtól való visszaesést tapasztalták. E nézet bírálói legtöbbjének, úgy látszik, a leghalványabb fogalma sincsen arról, mit is jelent a civilizációtól való visszaesés. A jó ég áldja meg őket, elég valószínű, hamarosan rájönnek. Már azzal elégedettnek látszanak, ha a barlangi ember és a kannibál szigetlakó között van néhány közös vonás, például néhány egyedi háziszerszám. Csak hát szembetűnő felszíni jelenség, hogy bármely nép, amely valamely okból primitívebb életformára esik vissza, rendelkezni fog néhány közös jellemzővel. Ha elvesztenénk valamennyi lőfegyverünket, íjjakat és nyilakat készíte-

nénk, de ettől még nem kellene szükségképpen hasonlítanunk mindenben az első emberre, aki íjjat és nyilat készített. Mondják, az oroszok a nagy visszavonulás során akkora fegyverhiányban szenvedtek, hogy az erdeikben vágott bunkókkal verekedtek. Egy jövőbeli professzor mégis tévedne, ha azt mondaná, hogy az 1916-os orosz hadsereg meztelen szkíta törzs volt, amely soha el sem hagyta az erdőt. Olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy az ember a második gyermekkorában szükségszerűen másolja az elsőt. A csecsemő is kopasz, mint az aggastyán, de hiba volna a gyermekkort nem ismerve azt állítani, hogy a csecsemőnek hosszú fehér szakálla van. Mind a kisgyermek, mind az öreg ember nehezen jár, de aki azt hiszi, hogy egy öregúr szívesebben feküdne a hátára és rugdalózna helyette, minden bizonnyal csalódni kénytelen.

Ezért abszurd dolog úgy érvelni, hogy az emberiség első úttörői bizonyára azonosak voltak utolsó, legelmaradottabb maradványaival. Szinte bizonyosan voltak olyan dolgok, valószínűleg sok olyan dolog, amelyekben a kettő messzemenően különböző vagy éppen ellentétes lehetett. Hogy a különbség miként volt jelen, arra kitűnő és érvelésünk számára alapvető fontosságú példa: az uralkodás természete és keletkezése. Már utaltam H. G. Wells úrra és az Öregre, akivel szemlátomást igen bensőséges viszonyban van. Ha a történelem előtti törzsfőnök e képmását alátámasztó rideg tényeket vesszük figyelembe, csak azt a mentséget találhatjuk számára, hogy ez a remek, sokszínű író egyszerűen elfeledkezett néhány pillanatra arról, hogy történelmet kell írnia, és azt álmodta, hogy saját nagyszerű és fantáziadús románcainak egyikén dolgozik. Legalábbis számomra nehéz elképzelni, ugyan honnan a csudából sejtheti, hogy a történet előtti uralkodót a Nagy Öregnek hívták, vagy hogy az udvari etikett azt írta elő, hogy nevét nagy kezdőbetűvel kell írni. Ugyanerről a vezető személyiségről írja: „Senkinek sem volt szabad megérintenie a lándzsáját vagy leülni a székébe." Bizonyos nehézségeim támadtak akörül, hogy elhiggyem: valaki is kiásott már egyetlen történelem előtti lándzsát azzal a történelem előtti felirattal, hogy „A látogatóknak tilos hozzányúlni!", vagy „Foglalt az Öreg számára". Sejthetjük azonban, hogy az író, akiről nem lehet feltételezni, hogy ezeket a dolgokat saját maga ötlötte ki, mindössze adottnak tekintette ezt a bizony nagyon kétséges párhuzamot a történelem előtti és a civilizációtól megfosztott ember között. Könnyen lehet, hogy bizonyos vad

törzseknél a főnököt „Öreg Embernek" hívják, senki nem érintheti a lándzsáját, és nem foglalhatja el a székét. Lehet, hogy ezekben a dolgokban babona és hagyományos félelmek övezik, és lehet, hogy, amennyire én tudom, ezekben az esetekben a törzsfőnök zsarnok és kényúr. Arra azonban szemernyi bizonyítékunk sincs, hogy az ősi uralkodó is zsarnoki kényúr lett volna. Létezhetett az uralkodásnak ez a formája, mint ahogy minden létezhetett is meg nem nem is, de elképzelhető, hogy egyáltalán nem fordult elő. A huszadik század valamelyik kétes értékű és hanyatló törzsében előforduló zsarnoki uralkodó azonban nem bizonyíték arra, hogy az első ember felett uralkodtak volna. Még csak nem is sugallja ezt, még az utalás csírája sem található meg benne. Ha van olyan tény, amit a történelem általunk ismert részéből bizonyíthatunk, az az, hogy a zsarnokság lehet valaminek a fejleménye, gyakran kései terméke, és még gyakrabban valójában befejező szakasza a fejlettebb társadalmi rendeknek. Ahogyan a fáradtság ráhull a társadalomra, polgárai kevésbé hajlanak a szakadatlan őrködésre, amit helyesen neveznek a szabadság árának; inkább egyetlen őrszemet fegyvereznek fel, hogy őrködjék az alvó város felett. Az is igaz, hogy néha hirtelen végrehajtott fegyveres reform céljából volt rá szükségük, és ugyancsak igaz, hogy ő gyakran vissza is élt azzal, hogy ő az első ember, aki kellőképpen fel van fegyverezve ahhoz, hogy zsarnoki uralkodóvá váljék, ahogyan a kelet néhány szultánja tette. Azt azonban nem értem, miért kellett volna a szultánnak hamarabb megjelennie, mint sok más történelmi személynek. Éppen ellenkezőleg, a felfegyverzett ember nyilvánvalóan fegyvereinek magasabbrendűségétől függ, és a fegyverek ilyen fajtái csak a bonyolultabb társadalmi rendekben jelentek meg. Egy ember egy gépfegyverrel húsz másikat képes megölni, és ez nyilván nem sikerülne egy darab kovakővel. Ami pedig azt a népszerű mendemondát illeti, hogy a legerősebb ember uralkodik a többi felett az erő és a megfélemlítés segítségével, nem egyéb, mint a százkarú óriásról szóló gyermekmese. Húsz ember le tudná teperni még a legerősebb embert is bármilyen társadalomban, legyen az ősi vagy modern. Kétségtelen, hogy romantikus és költői értelemben *csodálhatták* azt a férfit, aki a legerősebb volt, ez azonban teljesen más dolog, és éppen annyira tisztán erkölcsi vagy misztikus valami, mint a legtisztább vagy a legbecsületesebb ember tekintélye. Ám az a szellem, amely eltűri egy megállapodott zsarnok puszta kegyetlenkedését és szeszé-

lyeit, nem valami új társadalom szelleme, inkább egy ősi, megmerevedett, megállapodott társadalomé. Amint már a neve is sugallja, az Öreg Ember egy elöregedett emberiség uralkodója.

Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az ősi társadalom tiszta demokráciához hasonlított. Mind a mai napig a viszonylag egyszerű mezőgazdasági társadalmak a legdemokratikusabbak. A demokrácia olyan dolog, amely csaknem mindig hanyatlásnak indul, mikor a társadalmi szerkezet bonyolultabbá válik. Ha tetszik, bárki állíthatja, hogy a demokrácia ellensége a civilizációnak. Arról azonban jobb, ha nem feledkezik meg, hogy vannak köztünk olyanok, akik jobban kedvelik a demokráciát a civilizációnál, oly értelemben, hogy előnyben részesítik a demokráciát a komplexitásnál. Akárhogyan is, azok a parasztok, akik saját kis földdarabjukon húzzák a barázdákat egyszerű egyenlőségben, és nyílt szavazásra összegyűlnek a falu fája alá, a legtisztább emberi önkormányzatot képviselik. És legalább annyira valószínű, mint amennyire nem az, hogy ilyesféle egyszerű eszme a még egyszerűbb ember kezdeti viszonyai között is előfordult. A zsarnokság víziója még akkor is túlzott, ha nem tekintjük az embert embernek. Még a leginkább materialista típusú evolúciós eszmekörben sincsen tulajdonképpen semmi indoklás arra, miért ne lehetett volna az emberben legalább annyi bajtársi szellem, mint a patkányokban vagy a varjakban. Valamiféle vezetésük nyilván volt, miként a nyájba tömörülő állatoknak is van, de ez a vezetés nem jelent olyasféle irracionális szolgalelkűséget, mint amilyet az Öreg Ember babonás alattvalóinak tulajdonítanak. Nyilván létezett valaminő személy, aki –Tennyson kifejezésével élve – „sok telet megélt varjúként" hazavezette a károgó varjakat. Persze úgy vélem, ha ez a tiszteletreméltó szárnyas olyan formában kezdte volna meg működését, mint az ősi, hanyatló Ázsia némely szultánja, a varjúfalka rettentő károgásba kezdett volna, és a sok telet látott varjú nemigen élt volna meg még egy telet. Ezzel kapcsolatban meg lehet jegyezni, hogy még az állatok körében is mintha volna valami, amit jobban tisztelnek, mint a vadállati erőszakot, jóllehet, csupán megszokottságról van szó, amit az ember hagyománynak nevez, vagy tapasztaltságról, amit az ember bölcsességnek hív. Nem tudom, hogy a varjak valóban a legöregebb varjút követik-e, de ha így tesznek, akkor nyilván nem a legerősebbet követik. Azt viszont tudom, hogy amennyiben a vademberek esetében a korelsőség rítusa olyan valakit tiszteltet az embe-

rekkel, akit Öreg Embernek lehet nevezni, akkor ők legalább mentesek attól a szolgalelkű gyengeségünktől, amely bennünket az Erős Ember imádatára késztet.

Elmondhatjuk tehát, hogy az ősi vezetés, akár az ősi vallás és művészet, és minden egyéb, csak igen kevéssé ismert számunkra, és így csak találgathatunk felőle; de legalább olyan jó ötlet azt sejtetni, hogy oly közösségi volt, mint a balkáni vagy pireneusi falu, mintsem olyan szeszélyes és titkos lett volna, mint a török Diván. A hegyvidéki demokrácia és a keleti palota egyformán korszerűek abban az értelemben, hogy még ma is megvannak, vagy abban, hogy mindketten egy történelmi folyamat termékei, de a kettő közül a palota sokkal inkább látszik valaminek, ami felgyülemlett és elromlott, és a falu sokkal jobban hordozza egy valóban változatlan és ősi dolog képét. Ám ezen a ponton mondanivalóm nem megy túl azon, hogy egészséges kételyemet fejezzem ki a mostanában közismert feltételezésekről. Érdekesnek találom, példának okáért, hogy a liberális intézményeket még a modernek is visszavezették a barbár vagy fejletlen államokig, amikor ez kedvező volt valamely faj, nemzet vagy filozófia alátámasztásához. Így például a szocialisták azt vallják, hogy a köztulajdon ideálja már a nagyon ősi időkben is létezett. A zsidók a szabadság éveire büszkék, vagy az ősi törvények szerinti igazságosabb elosztásra. A teutonisták meg azzal büszkélkednek, hogy felfedezték parlamentjeiknek, bíróságaiknak és más közösségi intézményeiknek első nyomait az északi germán törzsek között. A keltofilek és azok, akik Írország sérelmeit hangoztatják, a klán-rendszer egyenlőbb igazságosságával dicsekednek, melynek a Strongbow előtti időkben a törzsi vezetők is alávetették magukat. Az ügy fontossága változó a különböző esetekben, de mivel mindegyiknek van valami alapja, gyanítom, hogy rejlik valami igazság abban az általánosított feltevésben, hogy a közösségi intézmények bizonyos formái nem voltak ismeretlenek a korai és egyszerű társadalmakban. Az említett különféle iskolák azért ismertek el egy-egy dolgot, mert ezzel valamilyen modern állítást akartak igazolni, de állításaik együttesen egy ősibb és általánosabb igazságot sugallnak, méghozzá azt, hogy a történelem előtti tanácsokban valamivel több volt, mint puszta erőszak és félelem. Ezeknek a különféle teoretikusoknak megvolt a saját kiköszörülni való csatabárdjuk, de hajlandók voltak még kőbaltát is használni, s azt állítják, hogy a kőbalta talán éppoly republikánus volt, mint a guillotine.

Az igazság viszont az, hogy a függöny akkor megy föl, amikor a darab már javában folyik. Egyetlen értelemben igaz a paradoxon, hogy a történelem előtt is létezett történelem. Ez azonban nem azonos az irracionális paradoxonnal, amely a „történelem előtti történelem" kifejezésben rejlik, mivel olyan történelemről van szó, amelyet nem ismerünk. Nagy a valószínűsége, hogy a megtévesztésig hasonlított az általunk ismert történelemre, azt az egy részletet kivéve, hogy nem ismerjük. Így tehát éppen ellentéte a kérkedő „történelem előtti történelemnek", amely azt állítja, hogy az amőbától az emberszabásúig és az emberszabásútól az agnosztikusig mindent nyomon tud követni egy bizonyos folyamatban. Mivel távol vagyunk attól, hogy mindent tudjunk a tőlünk nagyon különböző furcsa lényekről, inkább valószínű, hogy nagyon is hasonlatosak voltak hozzánk, csakhogy semmit sem tudunk róluk. Más szóval legrégebbi emlékeink is olyan időkre nyúlnak vissza, amikor az emberiség már régen létezett, sőt már régen civilizált is volt. A legősibb feljegyzések nem csupán említenek, de természetesnek is tartanak olyan dolgokat, mint a királyok, a papok, a hercegek és a népgyűlések. Olyan közösségeket írnak le, amelyeket nagy vonalakban ma is közösségnek tartunk. Némelyek közülük zsarnokiak, de azt már nem tudjuk megmondani, vajon mindig azok voltak-e. Közülük néhány valószínűleg már hanyatló, és csaknem mindegyiket úgy említik, mintha régóta fennállnának. Azt nem tudjuk, mi is történt valójában a világban a feljegyzéseket megelőző időben, de aligha lepődnék meg, ha abból a kevésből, amit valóban tudunk, kiderülne, hogy ami történt, nagyon hasonlított ahhoz, ami a mai világban megy végbe. Semmi ellentmondás vagy zavaró tényező nem merülne fel azzal a felfedezéssel kapcsolatban, hogy ezek az ősi korok tele voltak monarchiák súlya alatt összeomlott köztársaságokkal, amelyek aztán ismét köztársaságokként emelkedtek a magasba; terjeszkedő, gyarmatokat szerző és gyarmataikat elvesztő birodalmakkal; királyságokkal, amelyek hol világállamokká egyesültek, hol meg ismét apró nemzetekre szakadtak szét; osztályokkal, amelyek eladták magukat rabszolgáknak, majd ismét kivonultak a szabadságba. Felfedeznénk az emberiség e hatalmas vonulását, amely lehet is meg nem is fejlődés, de az biztos, hogy romantikus mese. A mese első fejezeteit azonban kitépték a könyvből; és sajnos már sohasem olvashatjuk el őket.

Így áll a helyzet az evolúció és a társadalmi stabilitás sokkal konkrétabb elképzeléseivel is. A ténylegesen fellelhető emlékek szerint a barbarizmus és a civilizáció a világ előrehaladásának nem egymást követő állapotai. Párhuzamosan együtt létező állapotok voltak, aminthogy azok ma is. Akkor is léteztek civilizációk, miként ma is; most is vannak vademberek, ahogyan akkor is voltak. Az csupán feltételezés, hogy minden ember átment egy nomád állapoton, az azonban bizonyos, hogy vannak olyanok, akik sohasem kerülnek ki belőle, és az sem tűnik valószínűtlennek, hogy olyanok is léteztek, akik sohasem kerültek bele. Valószínű, hogy már a kezdetektől fogva a helyhez kötött földművelő és a vándorló pásztor két elkülöníthető embertípust képviselt, és kronologikus elrendezésük csupán a fejlődési szakaszokhoz ragaszkodó mánia jele, amely nagy mértékben meghamisította a történelmet. Feltételezik, hogy volt egy kommunista szakasz, amelyben a magántulajdon mindenütt ismeretlen fogalom volt, s az egész emberiség a tulajdon tagadásában létezett; azonban ennek a tagadásnak bizonyítékai önmagukban is meglehetősen negatívak. A tulajdon újrafelosztása, a szabadság-évek, az agrártörvények változatos időközönként és különféle formákban meg-megjelentek, de az, hogy az emberiség szükségképpen átment egy kommunista korszakon, éppen olyan kétségesnek látszik, mint az a párhuzamos feltevés, hogy az emberiség elkerülhetetlenül vissza fog térni egy ilyen állapotba. Ez főként annak bizonyítékaként érdekes, hogy a jövőre vonatkozó legmerészebb tervek is a múlt tekintélyéhez folyamodnak, s még a forradalmár is abban próbál nyugalmat találni, hogy egyúttal reakciós. Van erre egy mulatságos párhuzam abban a jelenségben, amelyet feminizmusnak neveznek. A nő elrablásáról és a barlangi ember asszonybunkózásáról szóló pletykálkodások ellenére jól megfigyelhetjük, hogy amint a feminizmus divatos jelszóvá vált, esküdni kezdtek arra, hogy az emberi társadalom első korszaka matriarchátus volt. Ezek szerint nyilván a barlangi asszony volt az, aki a bunkót viselte. Akárhogy is van, ezek az eszmék semmivel sem többek merő találgatásoknál, és úgy látszik, követik a modern teóriák és divathóbortok sorsát. Mindenesetre nem tartoznak az írásos feljegyzésekkel alátámasztott történelemhez; és csak ismételni tudjuk, hogy amint a feljegyzésekre sor kerül, a teljes igazság az, hogy a barbárság és a civilizáció mindig egymás oldalán létezett a világban, miközben a civilizáció időnként kiterjeszkedett, hogy magába olvassza

a barbárságot, néha meg visszahanyatlott a viszonylagos barbárságba, és szinte mindig tartalmazott kidolgozottabb formában olyan eszméket és intézményeket, amelyek megvannak a barbárságban is, csak kezdetlegesebb formában; olyanokat, mint például az uralkodás és a társadalmi tekintély, a művészetek és különösképpen a díszítőművészet, különféle misztériumokat és tabukat, főleg a nemiség problémája körül, és annak az alapvető dolognak valamely formáját, amely ennek a vizsgálódásnak fő tárgya –, annak a dolognak amit vallásnak nevezünk.

Mármost, Egyiptom és Babilon, *e két korai szörny*, ebben a dologban akár modellként szolgálhatnának. Szinte munkamodellnek lehetne nevezni őket, amely azt hivatott bemutatni, mennyire nem működőképesek ezek a modern elméletek. Az a két nagy igazság, amelyet erről a két kultúráról tudtunk, történetesen határozottan ellentmond annak a két divatos tévhitnek, amelyekkel az imént foglalkoztunk. Egyiptom történetét akár ki is lehetne találni annak az erkölcsi tanulságnak a bemutatására, hogy az ember nem szükségszerűen kezdi a despotizmussal azért, mert barbár; sőt nagyon gyakran azért visz el útja a zsarnokságig, mert barbár; sőt nagyon gyakran azért visz el útja a zsarnokságig, mert civilizált. Azért talál erre az útra, mert tapasztalt, vagy – ami egyébként gyakran ugyanaz –, azért, mert kimerült. Babilon történetét meg annak bemutatására lehetne újraközelteni, hogy az embernek nem kell előbb nomádnak lennie ahhoz, hogy paraszt vagy városlakó lehessen, és hogy az ilyen társadalmi formák nem mindig egymást követő lépcsőfokok, hanem gyakran egyidejűleg léteznek. Már abban, hogy futólag érintjük ezeket a nagyszerű civilizációkat, amelyekkel írott történelmünk kezdetét veszi, benne rejlik a veszély, hogy túlságosan naivak vagy túlságosan magabiztosak legyünk. Nagyon különböző értelmezésben olvashatjuk a babiloni téglákat, aszerint, hogy milyen sejtelmeink vannak a Kehely és a Gyűrű köveivel kapcsolatban. Pontosan tudjuk, mit jelentenek az egyiptomi hieroglifák állatai, miközben semmit sem tudunk a neolit barlang állatairól. Viszont még itt is abba a kísértésbe eshet a csodálatra méltó régész, aki a hieroglifák mérföldjeit kibetűzte, hogy túl sokat olvas a sorok közé; még Babilon igazi szakértője is elfeledkezhet arról, milyen töredékes is nehezen megszerzett tudása; elfeledheti, hogy Babilon csak egy féltéglát kínált fel neki, bár egy féltégla is jobb, mint ha nem volna semmiféle ékírás. Néhány

igazság azonban, történeti és történet előtti, dogmatikai és nem evolúciós, tények és nem képzelgések, valóban előtűntek Egyiptomból és Babilonból, és két igazságunk közöttük található.

Egyiptom zöld szalag a folyó mentén, amely a sivatag nagy sötétvörös pusztaságát határolja. Immár közmondásos, és az ősidőkből ered a mondás, hogy a Nílus titokzatos és csaknem baljós bőkezűsége és nagylelkűsége teremtette meg. Az első említés akkor esik az egyiptomiakról, amikor még folyómenti falvak füzérében élnek, kicsiny és különálló, de együttműködő közösségekben a Nílus folyó mentén. Ott, ahol a folyam széles deltavidéken ágazik szét, hagyományosan egy némiképp eltérő terület és nép eredetéről beszélünk, de ennek nem kell megzavarnia az alapvető igazságot. Ezek a többé-kevésbé független, bár ugyanakkor egymással kapcsolatot tartó népek már jelentős mértékben civilizáltak voltak. Volt egyfajta heraldikájuk, tehát díszítőművészetük, amelyet szimbolikus és társadalmi célokra használtak, és mindegyikük saját jelvénye alatt hajózott a Níluson, és e jelvények többnyire madarat vagy állatot ábrázoltak. A heraldika két óriási jelentőségű dolgot hordoz magában a normális emberiség számára; és e két dolog kombinációjából származik az a nemes dolog, amit együttműködésnek nevezünk; amelyen minden parasztság és szabad nép alapjai nyugszanak. A címertan művészete függetlenséget jelent; a képzelet egy bizonyos jelképet választ, hogy kifejezze individualitását. A címertan tudománya kölcsönös függőséget jelent; különböző testületek megegyezését arra vonatkozóan, hogy a különböző jelképeket elismerjék; a címertan ebben a tekintetben a képzelet tudománya. Így azután az együttműködésre vállalkozó szabad családoknak és csoportoknak pontosan azzal a kompromisszumával találkozunk, mely a legnormálisabb életmód az emberiség számára, és főként akkor válik szembetűnővé, amikor az emberek saját földjüket művelik és azon élnek. A madár és a vadállat képmásának puszta említésére a mitológia tanulmányozója szinte félálomban máris mormolni fogja a szót: „totem". Szerintem azonban a legtöbb zavar éppen abból a szokásból származik, hogy különböző szavakat úgy mondanak ki, mintha álmukban mondanák. Ebben az elnagyolt vázlatban mindvégig arra tettem szükségképpen hiányos kísérletet, hogy minél inkább belülmaradjak ezekben a dolgokban; hogy ahol lehet, a gondolat segítségével vizsgáljam őket, ne csupán a terminológia használatával. Nagyon csekély értéke van annak, ha úgy beszé-

lünk a totemekről, hogy bármiféle sejtelmünk lenne arról, milyen érzés lehetett, ha valakinek volt totemje. Fogadjuk el a tényt, hogy bizonyos népeknek voltak totemjeik, nekünk pedig nincsenek. Vajon azért készítettek totemeket, mert jobban féltek az állatoktól vagy azért, mert jobban ismerték őket? Vajon az az ember, akinek farkas volt a toteme, valóban farkasnak érezte magát, vagy olyan embernek, aki menekül a farkasok elől? Úgy érzett-e, mint Rémusz bácsi Farkas Bátyó iránt, vagy úgy, mint Maugli farkastestvéreivel szemben? Vajon a totem olyasvalami volt-e, mint a Brit oroszlán, vagy olyan, mint a brit bulldog? A totem imádata vajon olyan érzés lehetett, mint a négereknek Mumbo Jumbo iránti érzelmei, vagy pedig olyan, mint a gyerekeké Jumbo iránt? Még sohasem olvastam olyan néprajzi könyvet, bármennyire tudós munka volt is, amely a legcsekélyebb mértékben megvilágította volna számomra ezt a kérdést, amelyet pedig a legfontosabbnak tartok. Megelégszem tehát annak ismétlésével, hogy a legkorábbi egyiptomi közösségek közös megegyezésre jutottak azokat a képmásokat illetően, amelyek az egyedi közösségeket jelképezték, és hogy ez a kommunikáció-mennyiség történelem előtti abban az értelemben, hogy már létezett a történelem kezdetén. De ahogyan a történelem kibontakozik a szemünk előtt, egyre inkább úgy tűnik, hogy a kommunikációnak ez a kérdése nyilvánvalóan e folyóparti közösségek legfontosabb kérdése. A kommunikáció szükségletével együttjár a közös kormányzás szükséglete, a növekvő hatalom és a király egyre terjeszkedő árnyéka. A másik összefogó erő a királyon kívül, és talán a királynál régebbtől fogva, a papság; és a papságnak valószínűleg még több köze van ezekhez a rituális jelképekhez és jelekhez, amelyek segítségével az ember érintkezni tud másokkal. És valószínűleg itt Egyiptomban keletkezett az a sajátszerű találmány, amelynek az egész történelmet köszönhetjük, és ami a történelem előtti és a történelem közötti alapvető különbség: az ősi betűvetés, az írás művészete.

Azok a népszerű elképzelések, melyeket ezekről az ősi birodalmakról alkottak, félannyira sem érthetőek, mint amilyenek lehetnének. Túlzott homályosság árnya vetül rájuk, amely több, mint a pogány ember normális és még egészségesnek is mondható szomorúsága. Része ez annak a titkolt pesszimizmusnak, amely szereti az ősembert csúszómászó alakká tenni, akinek a teste mocsokból, lelke félelemből épül. Ez a pesszimizmus nyilván abból ered, hogy az

embert legfőképpen vallása mozgatja, főleg akkor, ha ez negatív vallásosság. Mivel számukra mindaz, ami elsődleges és elemi, nyilvánvalóan gonosz is kell hogy legyen. Azonban különös következmény, hogy miközben elárasztottak bennünket a primitív románc legvadabb élményeivel, mindnyájan elmulasztották a primitívségben rejlő valóságos románcot. Olyan jeleneteket írtak le, amelyek teljesen a fantázia szülöttei, amelyekben a kőkorszaki emberek kőemberek, akár a két lábon sétáló szobrok, amelyekben az asszírok és egyiptomiak olyan merevek, amilyennek saját archaikus művészetük festette őket. Ám e képzeletbeli jelenetek szerzői közül egy sem próbálkozott meg azzal, hogy elképzelje, milyen is lehetett a valóságban újdonságnak látni a dolgokat, amelyek számunkra már megszokottak. A tüzet felfedező férfit nem azzal a szemmel látják, amilyen szemmel első ízben csodálja meg a gyermek a tűzijátékot. Nem látják a férfit, amint úgy játszik a keréknek nevezett csodálatos találmánnyal, ahogyan a fiú játszik egy rádióállomás összeszerelésével. Az emberiség ifjúkoráról szóló leírásaikba sohasem szabadították be az ifjúság szellemét. Ebből azután az is következik, az ősi és történelem előtti időkre vonatkozó képzelgéseikből a humornak még a nyoma is hiányzik. Még gyakorlati témájú tréfák sincsenek bennük a gyakorlati találmányokkal kapcsolatban. És ez nagyon élesen megmutatkozik a hieroglifák esetében; mert komoly jelek mutatnak arra, hogy az írás legmagasabbrendű emberi művészete mindenestül egy tréfával kezdődött.

Biztosan lesznek olyanok, akik sajnálattal fogják tudomásul venni, hogy úgy látszik, tényleg egy szójátékkal kezdődött minden. A király, a papok, vagy valamelyik jelentős személyiség, aki hírt akart küldeni felfelé a folyón e kényelmetlenül hosszú és keskeny területen, azt az ötletet eszelte ki, hogy képírásban küldi el, olyanban, amilyen a rézbőrű indiáné. A legtöbb emberhez hasonlóan, akik szórakozásból rajzoltak képírást, ő is úgy találta, hogy az nem mindig alkalmazható a szavakra. Amikor azonban rájött, hogy az „adók" szó az élőbeszédben nagyon hasonlít a „disznó" szóra, nagy merészen, mintha csak rossz szójátékot gyártana, lerajzolt egy disznót, és elküldte az írást. Ilyen alapon a modern hieroglif író azt az angol kifejezést, hogy „at once" gátlástalanul úgy ábrázolhatná, hogy lerajzol egy kalapot, és utána egy sor egyenes számjegyet. Ha jó volt a fáraóknak, neki is meg kell felelnie. Bizonyára jó mulatság volt leírni, vagy akár elolvasni

ezeket az üzeneteket, amikor az írás és olvasás még egészen új dolog volt. És ha már az embereknek románcokat kell mindenáron költeniük Egyiptomról (amely szokásuktól úgy látszik sem az imádság, sem a könyvek, sem az átkok nem tudják visszatartani őket), csak annyit mondok, hogy az ilyen jelenetek legalább kissé emlékeztethetnének bennünket arra, hogy az ősi Egyiptom lakói emberi lények voltak. Javasolnám, írja már le valaki úgy a papjai között ülő nagy uralkodóról szóló jelenetet, hogy valamennyit rázta a nevetés és a túláradó jókedv, amint javaslataikat fogalmazták, és a királyi szójáték egyre vadabbá és leírhatatlanabbá vált. Ezután jöhetne egy másik jelenet, majdnem ennyi izgalmat okozva, az üzenet megfejtéséről, amelyben a találgatások és felfedezések legalább olyan népszerű izgalmat okozhatnak, mint egy detektív történetben. Így kellene az ősi románcot és az őstörténetet valójában megírni. Bármilyen is lehetett az ősi idők vallása és erkölcsi élete (és valószínűleg sokkal emberibb annál, mint amilyennek manapság elképzelik), az akkoriban megnyilvánuló tudományos érdeklődés minden bizonnyal óriási lehetett. A szavak biztosan csodálatosabbaknak hatottak, mint a drótnélküli távíró, és az egyszerű dolgokkal való kísérletezés felérhetett egy sorozat áramütéssel. Még mindig olyan valakire várunk, aki megírná a primitív élet eleven történetét. Amit mondani akarok, bizonyos értelemben mellékes, de összefügg a politikai fejlődés általános ügyével egy intézmény által, amely a legaktívabb ezekben az első, és a legizgalmasabb valamennyi tudományos tündérmesében.

Közismert, hogy a tudományban a legtöbbet a papoknak köszönhetjük. A Wells úrhoz hasonló modern írókat igazán nem lehet az egyházi hierarchia iránti szimpátia legcsekélyebb gyengeségével sem vádolni; de abban legalább egyetértenek velünk, hogy elismerik, mennyit tett a pogány papság a művészetekért és a tudományért. A legtudatosabb felvilágosultak között valóban élt egy bizonyos hagyomány, mely szerint azt kell hangoztatni, hogy a papság akadályozott mindenféle előrehaladást minden korban, és egy politikus egyszer egy vitában azt mondta nekem, hogy úgy ellenzek minden reformot, ahogyan valószínűleg egy őskori pap ellenállt volna a kerék felfedezésének. Válaszként azt hangsúlyoztam, hogy minden valószínűség szerint inkább egy ősi pap volt az, aki a kereket felfedezte. Az pedig több, mint valószínű, hogy az ősi papságnak sok köze lehetett az írás művészetének felfedezéséhez. Ez már kitűnik abból a tényből

is, hogy a hieroglifa szó rokon a hierarchia szóval. Ezeknek a papoknak vallása a látszat szerint egyfajta többé-kevésbé összekuszált politeizmus, amelynek típusáról majd később esik szó. E papság átélt egy olyan korszakot, amikor a királlyal együttműködött, átvészelte azt a kort, amikor egy időre eltörölte valamely királyt, aki történetesen egy sajátos egyistenhittel lépett trónra, aztán egy harmadik korszakot, amelyben gyakorlatilag elsöpörte a királyt, és helyette uralkodott. A világ azonban sok olyan dolgot köszönhet neki, amelyeket ma szokványosnak és szükségesnek tart; és e megszokott dolgok alkotóinak igazán az emberiség hősei között lenne a helye. Ha nyugtot lelnénk egy valódi pogányságban, ahelyett, hogy a kereszténységtől való, meglehetősen irracionális elfordulás hozna izgalomba bennünket, igazán adózhatnánk egyfajta pogány tisztelettel az emberiségnek e névtelen alkotói előtt. Szobrot leplezhettünk volna le az emberről, aki először találta meg a tüzet, vagy arról, aki először készített csónakot, vagy szelídített meg egy lovat. És ha áldozati koszorúkat tennénk szobraik elé, abban alighanem több értelem lenne, mint abban, hogy divatjamúlt politikusok és emberbarátok kültelki szobraival csúfítjuk el városainkat. Azonban a kereszténység erejének többek között éppen az az egyik bizonyítéka, hogy amióta eljött, civilizációnkban egyetlen pogány sem tudott igazán emberi maradni.

A lényeg itt mégis az, hogy az egyiptomi kormányzat, lett légyen az papi vagy királyi, egyre inkább szükségesnek tartotta a kommunikáció megteremtését, és a kapcsolatfelvétellel mindig együttjárt bizonyos korlátozás. Nem szükségképpen megvédhetetlen tétel az, hogy az állam despotikusabbá vált, amint civilizálódott, inkább az vitatható, hogy azért vált zsarnokibbá, hogy civilizáltabb lehessen. Ez az önkényuralom mellett szóló érv minden korban, és ezért fűződik ahhoz is érdek, hogy a legkoraibb korszakban is szemléltetve lássák. Az viszont hangsúlyozottan nem igaz, hogy zsarnokibb volt a kezdeti korban és liberalizálódott a későbbiekben; a történelem tényleges folyamata ennek éppen ellenkezőjét mutatja. Nem igaz, hogy a törzs az „Öreg Ember" szélsőséges terrorjával, lándzsájával és székével kezdődött; inkább az a valószínű, hogy ez a bizonyos nagy Öreg inkább egy Új Ember volt, aki új viszonyokat támasztott fegyvereivel. Lándzsája mind hosszabb és hosszabb lett, és trónusa mind magasabbra és magasabbra emelkedett, ahogyan Egyiptom egyre bonyolultabb és teljesebb civilizációvá emelkedett. Erre gondolok, amikor

azt mondom, hogy az egyiptomi állam története ebben a bontakozásban az egész föld története is, és egyenesen meghazudtolja azt a közönséges állítást, hogy a terrorizmus csak a kezdetekben jelentkezhet és nem a fejlődés végén. Nem tudjuk, milyen lehetett a Nílus menti kis parasztokból, földbirtokosokból és rabszolgákból álló közösség többékevésbé feudális egyvelegének első állapota, de lehet, hogy közösségibb parasztság volt, mintsem gondolnánk. Amit viszont tudunk, az az, hogy éppen a tapasztalatszerzés és tanulás következtében veszítették el a kis közösségek szabadságukat; hogy az abszolút uralom nem annyira ősi, mint inkább viszonylag modern dolog; hogy a fejlődésnek nevezett ösvény végén térnek vissza az emberek a királyhoz.

Egyiptom még az ősi kezdeteiről szóló ily rövid beszámolóban is elénk tárja a civilizáció és a szabadság alapvető problémáját. Ez pedig nem más, mint az a tény, hogy az ember tulajdonképpen a komplexitás miatt veszíti el a változatosságot. Mi sem oldottuk meg jobban a problémát, mint ők; azonban nagyon lealacsonyítanánk a problémában rejlő emberi méltóságot, ha azt állítanók, hogy még a zsarnokságnak sem volt egyéb eredője, mint a törzsi terror. Szakasztott úgy, ahogy az egyiptomi példa megcáfolja a zsarnokság és civilizáció körüli általános téveszmét, a babiloni példa rácáfol a civilizáció és barbarizmus viszonyáról keltett tévhitre. Babilonról is akkor hallunk először, amikor már civilizált, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy addig semmiről sem hallhatunk, amíg eléggé kulturálttá nem válik ahhoz, hogy beszélni tudjon. Olyan jelrendszerrel beszél hozzánk, melyet ékírásnak nevezünk; azzal az egyhangú háromszögeket tartalmazó szimbolizmussal, amely szöges ellentéte a gazdag egyiptomi képjeleknek. Bármennyire is merevnek tűnik viszonylagos értelemben az egyiptomi művészet, valamiben mindig különbözik a babiloni szellemtől, amely túl merev, hogy művészete legyen. A lótuszvirág vonalaiban mindig van eleven báj, a madarak mozgásában és az íjjak feszülésében valami gyors mozdulat és egyben merevség. Talán benne él valami a folyó szabályozott és mégis eleven kanyarulataiból, amely arra késztet bennünket, hogy amikor a Nílus kígyózásáról beszélünk, csakugyan kígyóként képzeljük el. Babilon inkább a diagrammok, mintsem a rajzok országa volt. W. B. Yeats úr, akinek történelmi képzelőereje versenyez mitológiai képzeletével (és valójában az első elképzelhetetlen az utóbbi nélkül), nagyon találóan ír az emberekről, akik a csillagokat vizsgálták „vaskalapos Babilonjuk-

ból". Az ékírást téglába vésték, amely egész építészetük alapja volt; a téglákat égetett sárból csinálták, és talán az anyag maga tartalmazott valamit, ami nem engedte, formájából eredően, hogy belőle kialakuljon valamiféle szobor vagy domborműű. Társadalmuk statikus, de tudományos társadalom volt, nagyon fejlett az élet szervezésében, és bizonyos értelemben nagyon modern. Azt mondják, sok volt benne a magasrendű leányság modern kultuszából, és elismerte a független dolgozó nők hivatalos osztályát. A megkeményedett sárnak ebben az erőtől duzzadó szilárdságában van valami olyan sajátosság, amely egy hatalmas kaptár utilitariánus nyüzsgésére emlékeztet. De bár hatalmas volt, mégis emberi; látunk benne sok olyan társadalmi problémát, amely Egyiptomban vagy a modern Angliában is előfordul; és minden gonoszsága ellenére ez a társadalomban is az ember legelső remekműveinek egyike volt. Természetesen a szinte legendássá vált Tigris és Eufrátesz folyók által bezárt háromszögben emelkedett, és birodalmának óriási mezőgazdasága –, amelytől városai függtek –, csatornák magas tudományos fokon megtervezett rendszerétől vált szinte tökéletessé. Hagyományosan magas szintű volt szellemi élete, bár inkább filozófikus, mint irodalmi; és már első alapjai fölött ott uralkodtak azok a figurák, akik később az ókor csillagászati bölcsességét lesznek hivatva megtestesíteni; Ábrahám tanítói, a Kaldeusok.

E szilárd társadalom ellen, mint valami hatalmas csupasz téglafal ellen, intézték századról-századra rohamaikat a nomádok névtelen seregei. A sivatagból jöttek, ahol a kezdetektől fogva élték nomád életüket, és élik még ma is. Szükségtelen elidőzni ezen életforma természete felett; eléggé kézenfekvő, sőt könnyű dolog volt számukra, hogy kövessék a nyájat vagy csordát, amely maga keresi meg a legelőjét, nem volt nehéz eléldegélni a tejen és húson, amit ez a csorda nyújt. Annak sincs értelme, hogy kételkedjünk benne, hogy ez az életforma minden emberi szükségletet ki tudott elégíteni, kivéve az otthon igényét. Sok ilyen pásztor és gulyás beszélhetett a réges-régi időkben mindarról az igazságról és rejtélyről, amely Jób könyvében található; és ezek közül való Ábrahám is gyermekeivel, akik a modern világnak egy szinte csaknem végeláthatatlan rejtély helyett adták a zsidók szinte rögeszmés monoteizmusát. Csakhogy ezek a népek vad népek voltak, amelyek nem értették meg a társadalmi szervezet komplexitását; és lelkületük, akár a sivatagi szél, újra és új-

ra a háború terhét hordta a birodalomra. Babilon története általában véve nem egyéb, mint védekezés a sivatagi hordákkal szemben, melyek egy vagy két évszázados időközökben rá-rátámadtak, és többnyire úgy vonultak vissza, ahogyan jöttek. Egyesek azt állítják, hogy az egyik ilyen nomád invázió emelte Ninivében az arrogáns asszír királyságot, melynek népe hatalmas szörnyeket vésett templomaira: szakállas bikákat olyan szárnyakkal, mint amilyen a Keruboké, és e birodalom sok hódító katonát bocsátott ki, akik a világot úgy tiporták le, mintha a szörnyek kolosszális patáival lépdeltek volna. Asszíria hódító közjáték volt, de közjáték csupán. E földek lényegi történelmét a vándorló népek és a statikus állam között vívott háborúk alkotják. Feltételezhetően már a történelem előtti időkben, de a történelem kezdete után bizonyosan, nyugat felé vonultak ezek a vándorok, hogy elpusztítsák mindazt, amit csak találtak. Amikor utoljára jöttek, Babilonnak csak romjait találták, de ez már a történelmi időkben történt, és vezetőjük neve: Mohamed volt.

Érdemes tehát elidőzni ennél a történetnél, mert, ahogy erre már utaltunk, egyenesen ellentmond annak a ma is divatos felfogásnak, hogy a nomádizmus pusztán történelem előtti dolog, és a társadalmi letelepedés viszonylag újkeletű. Arra semmi sem mutat, hogy a babilóniak valaha is vándoroltak volna, és arra is kevés nyom utal, hogy a sivatag népei valaha is letelepedtek. Nagyonis lehetséges, hogy ezt az elképzelést a nomád állapotot követő statikus állapotról az őszinte és valódi tudósok, akik kutatásainak oly sokat köszönhetünk, már régen túlhaladták. Ámde munkámban nem az igaz és valódi tudósokkal vitatkozom, sokkal inkább egy elterjedt és homályos közhittel, amelyet bizonyos be nem fejezett kutatások idő előtt terjesztettek el, és amely az egész emberi történelemről hamis képet tett divatossá. Ez pedig az a bizonytalan elképzelés, hogy az ember a majomból fejlődött ki, és ugyanilyen módon alakult ki a civilizált ember a barbárból, következésképpen minden fejlődési szintről a barbárság felé vissza, a civilizáció felé pedig előre kell tekintenünk. Sajnos, ez az elképzelés kétszeresen is a levegőben lóg. Inkább jellemző a légkörre, amelyben az emberek élnek, mintsem a tézisre, amelyet védelmeznek. Mármost az ilyen légkörben az embereket a tárgyak adta válasz könnyebben kielégíti, mint az elméletek, és elegendő lenne bárkit, aki csábít e következtetés levonása, valamely mindennapos beszéd- vagy írásos fordulatban olyan próba elé állítani, hogy szemét

lehunyva, egy pillanatra meglássa a Bábel tornya csodáját, mely hatalmasan és rendszertelenül benépesülve nyüzsög, akár egy emberek lakta szakadék.

Kétségtelen, hogy egy bizonyos tény árnyéka vetül reánk, mintha egy torony árnyéka volna. Ha csak futtában vizsgáljuk is e korai birodalmakat, kiderül, hogy az első társadalmi viszonyokat olyasvalami bonyolította, ami kevéssé volt humánus, de amit gyakorta őshonosnak tartottak. Előhívták a Rabszolgaságnak nevezett sötét szellemet, mely téglából és kőből gigászi műveket hozott létre. Ezúttal ismét kerülnünk kell a hibát, hogy túlságosan könnyedén feltételezzük, az volt a barbárabb, ami előbb volt. Ez a korai szolgaság ugyanis sokkal liberálisabbnak tűnik, mint a későbbi, s talán liberálisabbnak, mint a jövendő szolgasága. Az, hogy az emberiség számára úgy biztosították az élelmet, hogy egy részét szolgai munkára kényszerítették, alapvetően emberi tett volt, s ezért valószínűleg a jövőben is meg fogják kísérelni. Ám a korai rabszolgaságnak, egy bizonyos értelemben, különleges jelentősége volt. A Krisztust megelőző idők egyik alapvető tényét képviseli, olyasvalamit, amit kezdettől fogva fel kell tételeznünk egészen a végkifejletig. Ez pedig nem más, mint az egyén jelentéktelensége az állammal szemben, mely épúgy jellemző volt Hellasz legdemokratikusabb városállamára, mint bármely babiloni zsarnokuralomra. E szellem egyik jele, hogy az egyéneknek egy teljes osztálya jelentéktelenné, sőt láthatatlanná vált. A jelenség bizonyára normális, mivel ahhoz volt rá szükség, amit ma „Szociális szolgálat"-nak nevezünk. Valaki azt mondta, hogy „az ember semmi – a mű minden", és ezt könnyed carlyle-i közhelynek szánta. Pedig ez volt a pogány rabszolgatartó állam sötét mottója. Ebben az értelemben van valami igazság a hagyományos víziókban, melyek hatalmas, szinte a végtelen egekig érő oszlopokat és piramisokat tárnak elénk; megszámlálhatatlan ember-sokaság munkája emelte valamennyit, névtelen embereké, akik hangyaként dolgoztak és legyekként hullottak el, s akiket saját kezük munkája törölt el a föld színéről.

De van két másik oka is annak, hogy Egyiptom és Babilon e két szilárd pontjáról induljunk. Egyrészt belerögződtek a hagyományokba, az ősiség típusaiként, hagyomány nélkül pedig a történelem halott. Babilon még mindig megőrződik egy gyermekrímben, és Egyiptom (reinkarnációra váró sok-sok hercegnővel együtt) még ma is szükségtelenül nagyszámú regény témája. A hagyomány azonban

rendszerint igazság is, egészen addig, amíg eléggé közismert, még akkor is, ha csaknem vulgáris. És van valami jelentősége a gyermekrímek és regények e babiloni és egyiptomi elemének, hiszen még az újságok is eljutottak olyan messzire, mint Tutenkámen uralkodása, holott rendszerint jócskán elmaradnak a kortól. Az első okot átitatja a közismert legendák józansága, az az egyszerű tény, hogy többet tudunk ezekről a dolgokról, mint más egykorú dolgokról, és hogy mindig is többet tudtunk. Herodotosztól Lord Carnarvonig minden utazó ezt az útvonalat követte. Napjaink tudományos spekulációi valóban kiterítik elénk az egész ősi világ térképét, át- meg átszelve mindenütt a törzsi vándorlások és keveredések szaggatott vonalaival, olyan területeken is, amelyeket a tudatlan középkori térképrajzoló beért volna „terra incognita"-ként jelölni, hacsak be nem töltötte ezeket az üres helyeket sárkányokkal, amelyek a zarándokra váró fogadtatást voltak hivatva jelezni. Ezek a spekulációk azonban nem többek a legnagyobb jóindulattal sem, mint kitalálás, és a legrosszabb esetben a szaggatott vonalak meseszerűbbek, mint a sárkányok.

Sajnos van itt egy tévhit, amelybe az ember igen könnyen beleeshet, még az intelligensebbje és főként a fantáziadúsabbja is. Ez a tévhit az, hogy ha az eszme nagysága fizikai értelemben jelentős, akkor bizonyára jelentős abban az értelemben is, hogy alapvető, biztos és stabil. Ha valaki Tibet kellős közepén egyedül él egy nádkunyhóban, elhitethetik vele, hogy a Kínai Birodalomban él, és a Kínai Birodalom minden bizonnyal ragyogó, tágas és tiszteletreméltó valami. Vagy ugyanígy azt is bebeszélhetik neki, hogy a Brit Birodalomban van, és ugyanilyen mértékben meg lesz hatva. A dologban a furcsa az, hogy bizonyos lelkiállapotban sokkal biztosabb lehet a Kínai Birodalom létezésében, amit nem láthat, mint a nádkunyhóéban, amit pedig lát. Agyában varázslat megy végbe, melynek következtében érvelése a birodalomtól indul, miközben tapasztalata a nádkunyhóban kezdődik. Néha őrületében azt bizonygatja, hogy a nádkunyhó nem létezhet a Sárkány Trónusa árnyékában, holott ő maga lakik a nádkunyhóban. Őrültsége szellemi vakvágányról ered, melyen haladva, ha azt feltételezzük, hogy Kína hatalmas és mindent magába fogadó hipotézis, akkor ettől már több is lesz, mint hipotézis. Nos, a modern ember szemlátomást folyton így érvel, és érvelését kiterjeszti a Kínai Birodalomnál sokkal bizonytalanabb dolgokra is.

Példának okáért elfelejtik, hogy az ember nem olyan bizonyos a Naprendszer létezésében, mint akár a South Downs tájának létében (krétakori dombos táj Angliában). A Naprendszer dedukció, és kétségkívül valós következtetés; a lényeg azonban az, hogy nagyon jelentős és messzire vivő következtetés, s épp emiatt feledkeznek meg arról, hogy dedukció, és elsődleges elvként kezdik kezelni. Esetleg azt is fölfedezhetnék, hogy az egész okoskodás téves, és a Nap, a csillagok és az utcai lámpák pontosan ugyanolyanok. Minthogy azonban elfelejtették, hogy az egész feltevés, inkább készek letagadni a Napot, amennyiben nem illenék bele a Naprendszerbe. Ha pedig ez tévhit bizonyos meglehetősen jól megalapozott dolgok esetében, olyanokéban, mint a Naprendszer vagy a Kínai Birodalom; még pusztítóbb tévhiedelem lehet olyan elméletek és dolgok esetében, amelyek valójában semmivel sincsenek alátámasztva. Így a történetírásban, és főként a történelem előtti kor leírásában, szörnyű szokás a fajokra vonatkozó bizonyos általánosításokból kiindulni. Nem szándékozom ecsetelni a fejetlenséget és nyomorúságot, amelyet ez a kiforgatás a modern politikában okozott. Minthogy a fajról kialakult az a homályos elképzelés, hogy belőle ered a nemzet, egyesek hajlamosak azt hinni, hogy a nemzet még homályosabb fogalom, mint a faj. Mivel ők maguk kreáltak egy okot, amellyel egy következményt magyarázhatnak, csaknem hajlandóak megtagadni az okozatot, azért, hogy megmagyarázhassák az okot. Először a keltát tekintik axiómának, azután az írt következtetésnek. Nem látják, hogy az írek mindenképpen írek, függetlenül attól, hogy kelta származásúak-e avagy sem, vagy attól, léteztek-e valaha is kelták. És ami újfent megtéveszti őket, nem más, mint az elmélet óriási volta; az érzés, hogy a képzelet előbbrevaló, mint a tények. Egy nagy szétszórt kelta fajról azt feltételezik, hogy magában foglalta az íreket, így természetesen az íreknek még létezésükben is függniük kell tőle. Ugyanez az illúzió számolta fel az angolokat és a németeket is, azáltal, hogy a Teuton fajba gyömöszölte be őket; és néhányan abból kiindulva, hogy e fajok egyszer egyek voltak, azt próbálták bebizonyítani, hogy a nemzetek nem viselhetnek egymás ellen háborút. Ám csak futólag említem ezeket a vulgáris és elcsépelt példákat, mint a tévhit ismertebb megnyilvánulásait: ehelyütt azonban nem az a lényeg, hogy miként alkalmazták e tévhitet a modern időkre, hanem inkább az, hogy miként alkalmazták a legősibb korokra. Minél távolabbi és minél kevésbé megerősí-

tett volt a faji kérdés, annál makacsabbul meggyökerezett ez a különös feje tetejére fordított bizonyosság a viktoriánus tudományban. Mind a mai napig ugyanakkora erővel rázza meg e tudományos hagyományok követőit ezeknek a feltételezéseknek a kétségbe vonása, melyek pedig mindössze végső következtetések voltak, amikor ők elsődleges elvekké tették azokat. Az ilyen tudós még mindig sokkal inkább biztos abban, hogy árja, mint abban, hogy angol-szász, és bizonyosabb abban, hogy angol-szász, mint abban, hogy angol. Azt még soha fel sem fedezte, hogy európai, afelől viszont, hogy indoeurópai, még a kétség sem merült fel benne. Ezek a viktoriánus elméletek formájukban és vonatkozásaikban sokat változtak, azonban a feltételezésnek elméletté, az elméletnek posztulátummá való villámgyors átalakulása még aligha ment ki a divatból. Az emberek nehezen tudnak megszabadulni az érzelmeknek attól a szellemi zűrzavarától, hogy a történelem alapjai egészen biztosak, hogy az első lépések bizonyára stabilak, hogy a legnagyobb általánosításoknak nyilvánvalóaknak kell lenniük. De bár az ellentmondás számukra paradoxonnak tűnhet, valójában az igazságnak éppen az ellentettje. Épp a nagy dolgok titokzatosak és láthatatlanok, az aprók pedig maguktól értetődőek és óriásiak.

Az emberiségnek valamennyi faját alávetették ezeknek a vizsgálódásoknak, de még a téma körvonalait sem sikerült felvázolniuk. Ha csupán az európai fajt nézzük, ennek történelme, vagy méginkább előtörténete is már rövid életem során több visszamenőleges forradalmon ment át. Valamikor kaukázusi fajnak tekintették; gyermekkoromban olvastam egy munkát a mongol fajjal való összecsapásáról – Bret Harte írta, és az alábbi szónoki kérdéssel kezdődött: „Vagy talán a kaukázusinak elfogyott az ereje?". Szemlátomást így történhetett, mivel igen rövid időn belül indoeurópai lett belőle, sőt, olykor – legnagyobb sajnálatomra – büszkén indogermánként emlegetik. Úgy tűnik, a hindi és germán nyelvnek hasonló szava van az anyára és apára, és egyéb hasonlóságokat állapítottak meg a szanszkrit és a különféle nyugat-európai nyelvek között, és ezzel aztán a hindu és a germán ember közötti összes felesleges különbség el is tűnt. Ezt a keverék embert általában kényelmes volt árjának nevezni, és igazán érdekes megállapítás, hogy Indiának azon hegyei közül vándorolt nyugat felé, ahol nyelvének töredékei ma is fellelhetőek. Amikor gyermekfejjel ezt olvastam, meg voltam győződve arról, hogy az ár-

jáknak nem feltétlenül kellett nyugatra vándorolni, és hátrahagyni nyelvüket, történhetett ez úgy is, hogy keletre vándoroltak, és magukkal hozták nyelvüket. Ha ma olvasnék erről, azzal vigasztalnám magam, hogy bevallanám: ebben az egész kérdésben tudatlan vagyok. Igaz, hogy nehezen olvashatnék róla, mivel most nem írnak ilyeneket. Úgy tűnik, az árják ugyancsak kimentek a divatból. Legalábbis nem csupán a nevüket változtatták meg, hanem kiindulási helyüket és útvonalukat is. Egy új elmélet szerint fajunk nem keletről jött, hanem délről. Egyesek azt állítják, hogy az európaiak nem Ázsiából származnak, hanem Afrikából. Néhányan még azt a vad elméletet is megkockáztatják, hogy az európaiak Európából származnak, vagyis, hogy soha ki sem mozdultak innen.

Azután van némi bizonyíték arra, hogy a többé-kevésbé történelem előtti időkben Európát északi nyomás is érte, amely a görögöket valószínűleg elvitte Kréta kultúrájának örökébe, és a gallokat többször is áthozta a hegyeken Itália területére. Az európai néprajznak ezeket a példáit mindössze azért mutatom be, hogy hangsúlyozzam, a tudósok meglehetősen nagy erővel pofozgatták az iránytűt, s hogy én, aki nem tartozom e művelt fők közé, egy percig sem mernék azzal tetszelegni, hogy képes lennék eldönteni a doktorok vitáját. A józan eszemet viszont képes vagyok használni, és olykor úgy vélem, hogy az övék kissé berozsdásodott a sok állásban. A józan ész első cselekedete a felhőnek a hegytől való megkülönböztetése. És én azt állítom, hogy ezekről a dolgokról senki sem tudhat semmit olyan bizonyossággal, mint az egyiptomi piramisokról.

Csak ismételni tudom, hogy amit igazság szerint a történelemnek erről a legkorábbi szakaszából valóban látunk, elválasztva világosan attól, amire ésszerűen következtethetünk, az nem más, mint a Földet borító sötétség, és a még nagyobb sötétség, amely a népeket fedi, amelyben fellobban itt-ott a láng az emberiségnek véletlenszerűen felbukkanó foltjain, és a lángok közül kettő eme ősi városok fölött lobog; Babilon magas teraszaira és a Nílus hatalmas piramisaira veti fényét. Vannak azonban más ősi fények is, amelyekről feltételezhetjük, hogy igen régiek az éjszaka birodalmának távolabb eső részein. Távolkeleten ott van az ősrégi kínai civilizáció, ott vannak a mexikói, dél-amerikai és más kultúrák maradványai, némelyek közülük a civilizáltság oly magas fokán, hogy még a bálványimádás legrafináltabb formáihoz is eljutottak. A különbség a hagyomány ele-

mében rejlik, abban, hogy ezeknek a letűnt civilizációknak a hagyománya megszakadt, s bár a kínai hagyományok még ma is élnek, kérdéses, tudunk-e róluk valamit. Mitöbb, aki a kínai hagyományt akarja felmérni, a hagyományos kínai mértékeket kénytelen használni, és különös érzés keríti hatalmába; olyan, mintha más világba jutott volna, az időnek és térnek más törvényei közé. Az idő kivetítődik, és a századok felveszik az eónok lassú és merev vonulását; olyannyira, hogy ha fehér ember kísérli meg úgy szemlélni őket, mint a sárga emberek, olyan érzése támad, mintha a feje hátracsavarodnék, és vadul tapogatni kezdi a fejét, vajon nő-e már a copfja. Akárhogy is, képtelen tudományosan elemezni azt a furcsa perspektívát, amely a Menny Fiai közül a Legelsőnek a pagodájára vezet fel. Az igazi antipóduson van, a kereszténység egyetlen méltó ellenlábasának világában, és azon veszi észre magát, hogy egyszercsak fejjel lefelé sétál. Már beszéltem a középkori térképkészítőről és sárkányáról, de ugyan miféle utazó az, aki – bármennyire is érdeklik a szörnyek – el tud képzelni egy olyan országot, ahol a sárkányok jóságos és kedves teremtmények? A kínai hagyományok másik, komolyabb oldaláról majd más összefüggésben lesz szó, itt a tradíciót csak az ősiség próbájának tekintem. És Kínát csak olyan ősi kultúraként említem, amellyel nem köt össze bennünket olyan híd, mint Babilonnal és Egyiptommal. Hérodotosz emberi lény, olyan értelemben, amelyben a londoni kávézóban velünk szemben ülő kalapos kínai aligha tűnik annak. Úgy érezzük, mintha tudnánk, mit is érezhetett Dávid és Ézsaiás, olyan módon, ahogy sohasem lehetünk egészen bizonyosak abban, mit is érezhetett Li Hung Chang. Még Heléna és Betszeba bűnei is a magánember gyengeségének szánalmas, sőt mitöbb, bocsánatos jelképeivé váltak, miközben a kínai embernek még erényei körül is valami szörnyűség lebeg. Ezt a különbséget a folytonos történelmi örökség elpusztulása vagy megőrzése hozza létre, mint az ókori Egyiptomtól napjainkig történt. De amikor feltesszük a kérdést, milyen volt a világ, amelyet örököltünk, és miért éppen ezek az országok és népek tartoznak hozzá, a civilizált történelem központi tényéhez érkezünk el.

Ez a központ a Földközi tenger vidéke volt, amely nem annyira vízfelületnek, mint inkább egy sajátos világnak tekinthető. Azonban volt ebben a világban valami a tenger sajátosságaiból, mivel egyre inkább az egységesedés területe lett, amelyen idegen és egymástól

nagyon különböző kultúrák keveredtek. A Nílus és a Tiberis egyaránt a Földközi tengerbe ömlött, éppen úgy, ahogy az egyiptomi és etruszk kultúra egyaránt hozzájárult a mediterrán civilizációhoz. A nagy tenger csillogása valóban igen messze sugárzott a szárazföld belsejébe, és még az arabok is megérezték ezt az egységet magukra hagyatva a sivatag kellős közepén, meg a gallok is északon, a hegyeken túl. És e közös kultúra felépítése a partvidéken az ókori világ legnagyobb műve. Ahogy látni fogjuk, ez az alkotás hol jó, hol rossz. Ebben a tengeri világban és a szárazföldi koszorúban megtermettek a gonoszság és jámborság szélsőséges végletei, egymással szembenálló fajok és még inkább szembenálló vallások. A véget nem érő küzdelem színtere volt ez Ázsia és Európa között, a perzsa hajóhad szalamiszi vereségétől a török hajóhad lepantói meneküléséig. Ez volt a porondja, amint erre még külön visszatérünk, a kétféle pogányság legmagasabb szintű eszmei csatájának, amely a latin és a fóniciai városokban zajlott, a Forum Romanumon és a pun piactéren. A háború és béke, a jó és rossz világa volt ez, mindazé, ami a földön a legtöbbet számít. Az aztékoknak és a távolkeleti mongoloknak, a nekik lerótt legnagyobb elismerés mellett sem tulajdoníthatunk akkora jelentőséget, amekkorát a mediterrán hagyománynak – még ma is.

Közötte és a távolkeleti civilizációk között természetesen sokféle egyéb érdekes kultúra és hódítás jött létre, amelyek kisebb-nagyobb mértékben kapcsolatban is álltak vele, és – a kapcsolódás mértékében – számunkra is érthetővé váltak. A perzsák belovagoltak, hogy véget vessenek Babilonnak, és a görög históriából megtudjuk, hogyan tanultak meg a barbároktól íjat feszíteni és igazat mondani. Nagy Sándor, a görög, bemasírozott makedonjaival a napkeltébe, és különleges madarakat hozott vissza magával, amelyek a napkeleti fellegek színeiben pompáztak, és furcsa virágokat és kincseket a névtelen királyok kertjeiből és kincseskamráiból. Az iszlám kelet felé terjeszkedett ebben a világban, és részben elképzelhetővé tette azt számunkra, mivel az iszlám maga abban a földkoszorúban született, amely körülvette ősi szülőföldünket. A középkorban a mogulok birodalma megnövelte méltóságát, anélkül, hogy elvesztette volna rejtélyességét, a tatárok meghódították Kínát, de Kína a látszat szerint ügyet sem vetett rájuk. Mindez önmagában véve nagyon érdekes, mégsem lehet a gravitációs központot Európa szárazföldi tengerétől Ázsia mélyé-

nek szárazföldje felé eltolni. Összefoglalva, ha semmi más nem létezne, csakis az, amit a Földközi tenger partján mondtak, írtak és építettek, benne lenne mindaz a létfontosságú és értékes dolog, amely megtalálható abban a világban, amelyben élünk. Amikor ez a déli kultúra elterjedt észak-nyugaton, igen sok csodálatos alkotást hozott létre, amelyek közül minden kétséget kizáróan mi vagyunk a legcsodálatosabbak. Amikor továbbterjedt a gyarmatokra és új országokba, még mindig ugyanaz a kultúra maradt, mindaddig, amíg egyáltalán kultúraként lehet emlegetni. De a tóhoz hasonló kis tenger körül maguk a dolgok voltak jelen, elválaszthatóan a dolgok kiterjesztésétől, a rájuk vonatkozó megállapításoktól, a köztársaság és az egyház, a Biblia és a hősi eposzok, az iszlám és Izrael, a letűnt birodalmak emlékei, Arisztotelész és minden dolgok mértékei. Azért kezdtem tehát azzal, hogy az első fénysugarak a keleti mediterránium városaira estek, mert az első fénysugár, amely erre a világra hullott, valóban fény volt, az a napfény, amely ma is éltet bennünket, nem csupán idegen csillagok kétes látogatása.

Mégis, annak ellenére, hogy Babilonnak és Egyiptomnak elsőbbségi joga van, amely abból ered, hogy ismertek és hagyományainkba tartoznak, izgalmas rejtélyként nekünk és elődeinknek, nem szabad azt képzelnünk, hogy ezek voltak az egyedüli ősi civilizációk a déltengeri világban, vagy hogy az egész civilizáció csupán sumér, semita vagy kopt volt, még kevésbé, hogy kizárólag ázsiai vagy afrikai. A valódi kutatás egyre jobban felmagasztalja Európa ősi civilizációját, és főleg azt, amit nagyjából még mindig görögnek nevezhetünk. Ez úgy értendő, hogy voltak görögök a görögök előtt is, és mitológiájukban léteztek istenek az istenek előtt is. Kréta szigete volt a központja a ma minószinak nevezett kultúrának, amely azután Minósz után kapta nevét, aki az ősi legenda uralkodója volt, és akinek labirintusát ténylegesen megtalálták a régészek. Ez a fejlett európai társadalom, kikötőivel, csatornáival és munkatelepeivel, valószínűleg az északi szomszédok közreműködésével pusztult el, akik létrehozták, vagy örökölték azt a Hellászt, amit a történelemből ismerünk. De ez a korai szakasz nem zárult le addig, míg meg nem ajándékozta a világot olyan bőségesen, hogy azóta is hiába próbálja törleszteni adósságát, még plágium árán is.

Valahol az Ión tengerparton, szemben Krétával és a szigetekkel, volt valami település, valószínűleg az a fajta, amelyet ma falunak,

vagy fallal megerősített falvacskának nevezünk. Eredetileg Ilionnak hívták, de később Trója néven kezdték emlegetni, és ez a név sohasem fog eltűnni a Földről. Egy költő, aki talán koldus vagy balladaénekes lehetett, aki talán írni-olvasni sem tudott, és a hagyomány szerint világtalan is volt, megalkotott egy költeményt arról, hogyan szálltak hadba a görögök ezzel a várossal a világ leggyönyörűbb asszonyának visszaszerzéséért. Az, hogy a világ leggyönyörűbb asszonya ebben a faluban élt, legenda lehet, de az, hogy a világ leggyönyörűbb költeményét olyan ember írta, aki sohasem látott ezeknél a városoknál nagyobbat, történelmi tény. Azt mondják, a költemény a korszak végén született, a primitív kultúra hanyatlása hozta létre, mely esetben az embernek igazán kedve támad megnézni ezt a kultúrát virágkorában. Mindazonáltal az is igaz, hogy ez az első igazi költeményünk, talán az utolsó is. Lehet, hogy az utolsó szó egyben az első is, amelyet az ember halandó sorsáról kimondott, amint azt a maga tisztán halandó képzeletével meglátta. Ha a világ pogánnyá lesz és eltűnik, az utolsó eleven ember jól teszi, ha az Iliászt idézve ajkán hal meg.

Az antikvitásnak ebben a nagy emberi művében azonban jelen van egy másik történelmi jelentőségű elem, amelynek szerintem nem az őt méltán megillető helyet adták a történelemben. A költő úgy alkotta meg a költeményt, hogy együttérzése szemlátomást, az olvasó szimpátiája pedig kétségkívül inkább a legyőzöttek, mint a győztesek oldalán áll. És ez az érzelem a költői hagyományban egyre erősödik, még akkor is, amikor már a poétai eredet maga el is homályosul. Akhilleusznak a pogány időben félistenhez hasonló státusza volt, de a későbbiekben teljesen eltűnt. Hektór azonban az idő múlásával egyre nagyobb lett, és az ő nevét viseli a Kerek Asztal egyik lovagja, s az ő kardját adja a legenda Roland kezébe, amikor saját vereségében a legyőzött Hektór kardjával vet véget életének. A név előre vetíti mindazt a vereséget, amelyen fajunk és vallásunk később átesett, és éppen a vereségek százainak túlélése az ő igazi győzelme.

Trója elesének meséje nem fejeződik be sohasem, mert újra és újra szárnyukra veszik a kései visszhangok, olyan halhatatlanul, mint amilyen reménytelenségünk és reménységünk. Trója, amíg állt, nem volt más, csupán egy a kicsiny városok között, amely állhatott volna névtelenségében évszázadokon át. De Trója esetében a megsemmisülés egy halhatatlan pillanatában a lángok szárnyaira emelke-

dett, és tűzben pusztult el, amely el nem pusztulhat soha. És ahogy a város halhatatlan, úgy a hős is; az ókor derengésében napvilágot látott archaikus sorok között ott rejtezik már az első Lovag alakja. Ebben a címben látnoki jóslat van, beszéltünk már a lovagságot jelölő szóról, és azt állapítottuk meg, hogy egybeötvözi a lovat és a lovast. Szinte előre megjelenik a homéroszi hexameter mennydörgésében, és abban a hosszú kiugró szóban, amellyel az Iliász végződik. Ez az az egység, melyre nem lelünk jobb szót, mint a „lovagság szent kentaurját". Azonban egyéb okok is indokolják, hogy az antikvitásra vetett pillantásunkban felcsillan a fény a szent város felett. Az ilyen városok szentsége futótűzként terjedt el a Földközi tenger északi parti országaiban és szigetein, a magas falú falué, amelyért hősök adták életüket. A város kicsinységéből eredt a városlakók nagysága. Hellász a maga száz szobra között egyetlen olyan méltóságteljeset sem alkotott, mint ezt a két lábon járó szobrot, az önmaga felett uralkodó embert. A száz szobor Hellásza legenda és irodalom csupán, és a kis, falakkal körülvett nemzetek összes labirintusa együtt csendül meg Trója siratásában.

Egy későbbi legenda – utánérzés, de nem véletlen – azt mondta, hogy a trójai menekültek az itáliai partokon alapítottak várost. Szellemét tekintve igaz ez a legenda, hiszen a köztársasági erény valóban innen származik. A becsület misztériuma, amely sem Babilonban, sem az egyiptomi büszkeségben nem született meg, úgy ragyogott, mint Hektór pajzsa, dacolva Ázsiával és Afrikával, míg egy új nap fénye nem ragyogott fel a sasok szárnyalásával és a név megszületésével, a névével, amely úgy jött, akár a villámcsapás, amikor a világ Rómára ébredt.

IV. fejezet

ISTEN ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VALLÁSTÖRTÉNET

Egyszer egy régi brit város római kori alapjai felett kalauzolva, egy professzor olyasmit mondott, ami jónéhány professzor szatírájának is beválna. Valószínűleg ő maga is felismerte a tréfát, bár megőrizte kőkemény komolyságát, és lehet hogy azt is felfedezte, bár lehet hogy

nem, hogy a tréfa mindazon elmélkedéseknek is ellene mond, amit manapság összehasonlító vallástörténetnek szokás nevezni. Rámutattam a nap fejét ábrázoló szoborra, amelyet a sugarak szokásos glóriája font körül, azzal a különbséggel, hogy a korongban található arc ahelyett, hogy fiús lett volna, mint Apolló, szakállas volt, mint Neptun vagy Jupiter. „Nos, igen," mondta utólérhetetlenül finom precizitással, „erről azt feltételezik, hogy a helyi istenséget, Sul-t ábrázolja. A legjobb források Sul-t Minervával azonosítják, de ezt a szobrot azért tartjuk, hogy bemutassuk: ez az azonosítás nem egészen tökéletes."

Ezt hívják elsöprő alábecslésnek. A modern világ esztelenebb, mint a róla szóló szatírák bármelyike; réges-régen Mr. Belloc burlesque donjával mondatta el, hogy a modern kutatások kiderítették Ariadne mellszobráról, hogy az nem más, mint Silenus. Ennél már csak az lenne furcsább, ha Mr. Barnum szakállas hölgyét Minervának néznénk. Viszont mindkét eset borzasztóan emlékeztet az összehasonlító vallástörténet „legkiválóbb szaktekintélyei" által kreált azonosításokra, így azután, amikor katolikus dogmákat különféle vad mítoszokkal azonosítanak, nem nevetek, nem átkozódom, nem kelek ki magamból, mindössze méltóságteljesen arra szorítkozom, hogy megjegyezzem – az azonosítás nem egészen tökéletes.

Ifjú napjaimban az „emberiség vallása" fogalmat a comtizmusra alkalmazták, bizonyos racionalisták elméletére, akik az emberiséget összességében tekintették Felsőbbrendű Lénynek. Már ifjúkoromban megjegyeztem, hogy van valami különös abban, ahogy a Szentháromság doktrináját misztikus és mániákus ellentmondásként teljesen mellőzik, majd pedig felkérnek bennünket arra, hogy imádjunk egy Istenséget, amely százmillió személy egy Istenben, anélkül, hogy megsemmisítenénk a személyeket vagy megosztanánk a szubsztanciát.

Van azonban egy másik entitás, amely többé-kevésbé definiálható és sokkal inkább elképzelhető, mint a sokfejű és rettentő emberiségbálvány. És ezt sokkal több joggal nevezhetnénk az emberiség vallásának. Az ember valójában nem maga a bálvány, de majdnem mindenütt az ember a bálvány állítója. És az emberiségnek ez a sokféle bálványa a modern metafizikus absztrakcióknál sokkal emberibb és szimpatikusabb vonásokkal rendelkezik. Ha egy ázsiai istenségnek három feje és hét karja van is, legalább megvalósul benne az anyagi

inkarnáció gondolata, mely egy ismeretlen erőt közelebb hoz hozzánk és nem eltávolít. De ha Brown, Jones és Robinson barátunk vasárnapi sétájuk során ázsiai idolokká válnának és egyesülnének, minden bizonnyal eltávolodnának tőlünk. Ha Brown karjai és Robinson lábai ugyanarról az összetett törzsről kapálóznának, minden bizonnyal szomorú búcsúintésként vennénk tudomásul. Ha a három úriember feje ugyanarról a nyakról mosolyogna le ránk, nyilván eltöprengenénk, milyen néven is szólítsuk meg ezt a sokfejű és némiképp abnormis barátot. A sokfejű és sokkezű keleti bálványban a misztérium valamiféle értelmet nyer, legalábbis részben megfejthetővé válik azáltal, hogy a természet alaktalan erői sötét, de mégis anyagi formát öltenek. Bátran állíthatjuk ezt a sokoldalú istenségről, de nem állíthatjuk a sokoldalú emberről. Az emberi lények azáltal, hogy kevésbé megkülönböztethetőek egymástól, kevésbé emberivé válnak, azt is mondhatnánk, hogy kevésbé emberiek lesznek a kisebb magánytól. Az emberi lények kevésbé érthetőek lesznek attól, hogy kevésbé izoláltak, egészen határozottan állíthatjuk, hogy minél közelebb vannak hozzánk, annál inkább távolodnak tőlünk. Az egyik ilyen humanitárius-féle vallás erkölcsi himnuszainak gyűjteményét azon elv alapján válogatták nagy gonddal össze, hogy száműzzenek belőle minden istenit, és megtartsanak benne minden emberit. Ez azután többek között oda vezetett, hogy az egyik himnusz ebben a „javított" kiadásban jelent meg: „Közelebb hozzád, Emberiség, közelebb Hozzád." Mindig egy állóhelyen utazó utast idézett fel bennem, csúcsforgalom idején. Igazán különös és csodálatos, milyen távolinak látszanak az embertársak – lélekben –, amikor fizikailag ilyen közelségben vannak.

Az emberi egység, amellyel itt foglalkozom, nem tévesztendő össze a modern ipari monotóniával és csordába verődéssel, amely inkább túlnépesedés, mint egyesülés. Olyasvalami ez, amelyre az embercsoportok vagy egyedek valami sajátosan emberi ösztöntől vezérelve magukra hagyatottságukban mindig is törekedtek. Mint minden egészséges emberi sajátosság, ez is átment bizonyos változásokon az általános jelleg keretein belül, ami mindarra jellemző, ami a szolgai és iparosodott város határain innen és túl, az ősi szabad földön terül el. Az ipari társadalom azzal kérkedik, hogy termékei mind azonos mintára készülnek, hogy Jamaikában és Japánban ugyanazt a pecsétet feltörve, ugyanazt a rossz whiskyt ihatja két ember, hogy az

Északi és a Déli sarkon, egyazon időben két ember ugyanazt a kétes pisztrángkonzervet nyithatja föl, és ugyanazt a sokatígérő reklámcímkét pillanthatja meg rajta. A bor azonban –, az istenek eme ajándéka az emberiségnek –, más és más lehet minden egyes völgyben és szőlőskertben, százféle borrá változhat, anélkül, hogy egy is emlékeztetne bennünket a whiskyre, miként a sajtok is vidékenként más-más ízűek, anélkül, hogy egy percre feledtetnék a különbséget a sajt és a kréta között. Amikor tehát erről a dologról beszélek, olyasvalamiről szólok, amely minden kétséget kizáróan nagyon nagy különbségeket rejt magában, mégis azt állítom, hogy egy és ugyanazon dologról van szó. Továbbra is fenntartom: a körülötte folyó modern piszkálódás mind abból ered, hogy nem ismerik fel – alapjában ugyanarról a valamiről beszélnek. Támogatom azt a tézist, hogy mielőtt az összehasonlító vallástörténetről és a nagy vallásalapítóról kezdenek beszélni, először azt kell tudomásul venni, hogy egyetlen egységes dologról van szó, amely szinte veleszületett és mindenképpen normális sajátja az emberiségnek nevezett nagy testvériségnek. Ez a dolog a Pogányság, és azt kívánom bemutatni, hogy ez a Krisztusi Egyház egyetlen valódi vetélytársa.

Az összehasonlító vallástörténet valójában nagyon is viszonylagos. Vagyis oly mértékben a fokozat, a távolság és a különbség függvénye, hogy legfeljebb viszonylagosan lehet eredményes, amikor viszonyítani próbál. Amikor közelebbről szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy olyan dolgokat próbál meg összehasonlítani, amelyek teljesen összehasonlíthatatlanok. Megszoktuk már, hogy táblázatokban, vagy katalógusokban egymás melletti oszlopokban lássuk a nagy világvallásokat, addig-addig, hogy azt képzeljük, valóban egy sorba tartoznak. Ahhoz is hozzászoktunk, hogy a nagy vallásalapítók neveit (Krisztus, Mohamed, Buddha, Konfuciusz) is egy sorban olvassuk. Valójában azonban mindez csupán trükk: egyike azoknak az optikai szemfényvesztéseknek, amelyek által bizonyos tárgyakat bizonyos helyzetben láthatunk, egyszerűen azért, mert változtatjuk a látószöget. A fenti vallások és vallásalapítók, illetve azok, amelyeket mi vallásnak vagy vallásalapítóknak kívánunk kinevezni, valójában semmiféle hasonlóságot sem mutatnak egymással. Az illúziót részben az hozza létre, hogy az iszlám közvetlenül a kereszténység után jön a listán, aminthogy az iszlám a valóságban is a kereszténység után következett, és nagyrészt annak utánzata volt. Azonban az általunk

vallásnak nevezett többi keleti hiedelem nem hasonlít sem az egyházra, sem pedig egymásra. Amikor a sor végén a Konfuciánus valláshoz érkezünk, egészen más gondolatvilágba kerülünk. A keresztény és konfuciánus vallást összehasonlítani annyit tesz, mint egy istenhívőt összevetni egy angol földesúrral, vagy feltenni azt a kérdést, vajon az örökkévalóság híve-e valaki, vagy százszázalékos amerikai. Lehet, hogy a konfuciánizmus egyfajta civilizáció, de semmi esetre sem vallás.

Igazából az Egyház túlságosan egyedi ahhoz, hogy ezt önmagáról be tudja bizonyítani, mivel a leginkább közérthető és legegyszerűbb bizonyítás a párhuzam lehetne, de ezúttal nincsen párhuzam. Nem könnyű tehát szerteoszlatni egy tévhitet, amelyben a hamis osztályozás azért jön létre, hogy elnyeljen egy egyedi létezőt, pedig az valóban egyedülálló. Minthogy sehol másutt nem létezik ugyanaz a tény, sehol másutt nem fordulhat elő ugyanaz a tévhit sem. Én azonban azt a dolgot keresem meg, amely egy ilyen egyedülálló társadalmi jelenséghez a lehető legközelebb áll, azzal a céllal, hogy bemutassam, hogyan lehet felhígítani és asszimilálni. Azt hiszem, mindnyájan egyetérthetünk abban, hogy van valami különös és partikuláris a zsidók helyzetében. Nincs még egy ebben az értelemben vett nemzetközi nép, egy ilyen ősi kultúra, szétszóródva különböző országokban, mégis felismerhetően és elpusztíthatatlanul. Nos, a fenti dolog olyan, mintha felsorolnánk egy csomó nomád népet, hogy ezáltal lágyítsunk a zsidóság kemény magányán. Ugyanezzel a módszerrel igen könnyen meg is tehetnénk ezt, vagyis először felhasználnánk az elfogadható hasonlóságokat, s végül kilyukadnánk oda, hogy teljességgel különböző dolgokat csapunk egymás mellé, hogy valamiképp összeálljon a lista. Így a nomád népek új listáján a zsidókat közvetlenül a cigányok követnék, akik legalább valóban nomádok, ha nem is alkotnak igazán nemzetet. Akkor azután a Komparatív Nomadika új tudományának professzora könnyedén továbbléphetne, még akkor is, ha az új célpont nagyon különbözik a többiektől. Megjegyzést tehetne az angolok kalandos vándorlásairól, akik gyarmataikat oly sok tengeren túlra elszórták, és így *őket* is nomádoknak nevezhetné. Valóban igaz, hogy sok angol különös módon nyugtalannak látszik Angliában. Az is igaz, hogy sokan közülük nem a haza üdvére hagyták el az országot. Abban a pillanatban, hogy megemlítjük az angolok vándorló birodalmát, meg kell említe-

nünk az írek furcsa száműzött birodalmát is. Mivel birodalmunk irodalmában említésre méltó különös tény az, hogy ugyanaz a mindenütt jelenvalóság és nyugtalanság, amely az angol vállalkozó szellem és diadal egyik bizonyítéka, egyúttal az ír eredménytelenség és kudarc bizonyítéka is. Ezután a nomadika professzora figyelmesen körülnézhetne, és eszébe juthatna, milyen sok szóbeszéd járja mostanában a német borbélyokról, a német pincérekről, a német tisztviselőkről, olyan németekről, akik honosításukat kérik Angliában, Amerikában és a Dél-Amerikai Köztársaságokban. Így a germánok jöhetnek a listán ötödik nomád nemzetként, a Wanderlust és Folk-Wandering szavak is nagyon használhatóak itt. Mert tényleg akadtak olyan történészek, akik a Keresztes Háborúkat azzal magyarázták, hogy a germánokat vándorláson érték (ahogy a rendőrség mondaná) azon a helyen, amely történetesen Palesztina szomszédságában helyezkedett el. Ekkor pedig a professzor, úgy érezvén, hogy már közel jár a megoldáshoz, elkeseredett nagy ugrást vinne véghez. Felidézné azt a tényt, hogy a francia hadsereg Európa szinte minden fővárosát elfoglalta, hogy Charlemagne és Napóleon alatt számtalan országon masírozott át, és mi egyéb lehetne *ez*, mint Wanderlust és a nomád törzs jegye. Így aztán meg is lenne a hat nomád nép, és a professzor úgy érezhetné, hogy a zsidók már nem is olyan misztikus és csodálatos kivételek. Ám a józanul gondolkodó ember rögtön észrevenné, hogy a nomadizmus jelenségének tartalmát a „nomád" szó jelentésének bővítésével terjesztette ki, és addig-addig bővítgette, hogy hovatovább semmiféle jelentése sem maradt. Való igaz, hogy a francia katona a hadtörténet legragyogóbb menetelését vitte véghez, de éppoly igaz – sőt sokkal magától értetődőbb –, hogy ha a francia paraszt nem maga a földhözragadt valóság, akkor földhözragadt valóság nincs is, vagyis másszóval, ha ő nomád, akkor rajta kívül is csak nomádok léteznek.

Nos, ez tehát a trükk, amelyet az összehasonlító vallástörténet kipróbált, és a nagy vallásalapítók ott állnak mind tiszteletreméltóan ugyanabban a sorban. A trükk úgy kísérli meg Jézus kategorizálását, ahogyan mások a zsidókét kísérelnék meg, tehát azzal, hogy föltalál egy, a célnak megfelelő osztályt, és a hézagokat hézagpótlókkal és másodosztályú utánzatokkal tölti be. Nem úgy értem, hogy ezek a jelenségek – saját kategóriájukban és jellegzetességeiket figyelembe véve – nem lennének nagy dolgok. A konfuciánizmus és a buddhiz-

mus nagy dolog, de jogtalan őket Egyházaknak nevezni, éppen úgy, ahogyan az angolok és a franciák nagy nemzet fiai, de értelmetlen volna őket nomádnak tekintenünk. Van néhány hasonlóság a kereszténység és utánzata, az iszlám vallás között, aminthogy van némi hasonlóság a zsidók és a cigányok között is. Ám a továbbiakban a listát már abból töltik fel, ami éppen a kezük ügyébe kerül: bármiből, amit ebben a kategóriában el lehet helyezni anélkül, hogy valóban beletartozna.

A vallástörténetnek e rövid vázlatában, mindazzal a szerény hódolattal, amit a nálamnál tudósabbak iránt érzek, keresztezni és figyelmen kívül hagyni szándékozom ezt a modern osztályozási módot, amelyről bizton érzem, hogy a történelmi tényeket meghamisítja. Helyébe a vallással és vallásokkal kapcsolatban egy másfajta osztályzást javasolok, amely szerintem minden tényt –, és ami nagyon lényeges –, minden elképzelést figyelembe vesz. Ahelyett, hogy a vallást földrajzilag és ezáltal függőlegesen osztanám fel keresztény, mohamedán, bramin, buddhista, stb. vallásra, pszichológiai alapon, és részint horizontálisan fogom felosztani, a lelki elemeknek azon rétegeire, melyek néha ugyanabban az országban, sőt ugyanabban az emberben is egyszerre létezhetnek. Az egyházat most egy időre félretéve hajlok arra, hogy az emberiség tömegeinek természetes vallását a következő főcímek alá soroljam: Isten, az istenek, a démonok és a filozófusok. Úgy vélem, egy ilyesfajta osztályozás segíthet az ember lelki tapasztalatainak osztályozásában, mégpedig sokkal hatékonyabban, mint a vallások megszokott összehasonlítási módja, és így számos olyan alak kerül természetes helyére, akiket a másik módszerrel csak erőszakkal lehetett helyükre tuszkolni. Mivel e kategóriákat mind a tárgyalásban, mind az utalásokban többször is használni fogom, célszerűnek látszik, hogy tisztázzam: milyen fogalmakat tartalmaznak felfogásom szerint. És az elsővel, a legegyszerűbbel és legnagyszerűbbel mindjárt ebben a fejezetben megkezdem a sort.

A pogány humanitás elemeinek vizsgálata során elsőként meg kell kísérelnünk leírni a leírhatatlant. Sokan úgy esnek túl ezen a leíráson, hogy tagadják, vagy legalábbis figyelmen kívül hagyják, de a dolog lényege az, hogy sohasem sikerült egészen kiküszöbölni, még akkor sem, ha látszólag figyelmen kívül hagyták. A tagadókat teljesen hatalmába kerítette – evolúciós rögeszméjük, mely szerint min-

den dolog egy magból nő ki, vagy olyasvalamiből, ami kisebb nála. Úgy tűnik, arról megfeledkeznek, hogy minden mag fáról származik, vagy olyasvalamiből, ami nálánál nagyobb. Így azután az sem egészen alaptalan, ha feltételezzük, hogy a vallás nem valami apró részletből származik, ami azért merült feledésbe, mert túlságosan kicsi volt ahhoz, hogy észrevegyék. Sokkal inkább valószínű, hogy eredete egy eszme volt, amely túlságosan is nagy ahhoz, hogy kezelhető legyen. Jó okom van azt feltételezni, hogy az emberek közül sokan indultak ki a minden fölött uralkodó egy-Isten túláradó eszméjéből, és csak utólag, titkos kicsapongásként estek vissza olyan hiedelmekbe, mint például a démonizmus. Még a vadak hiedelmeinek vizsgálata is, amit oly nagy előszeretettel űznek a néprajzkutatók, elismerten alátámasztja ezt a nézetet. A legdurvább vadak között is, akik primitívek minden olyan értelemben, amit csak az antropológusok fel tudnak sorolni, vannak olyanok, mint például az ausztrál bennszülöttek, akiknek a körében magas erkölcsi töltésű egyistenhitet fedeztek föl. Egy misszionárius a többistenhivők egy igen vad törzsének prédikált, akik elmondták neki összes több istenről szóló meséjüket, amiért ő cserében mesélt nekik az egy igaz Isten létezéséről, aki szellem, és az embereket lelki értékeik szerint ítéli meg. És ezek között a közönyös barbárok között hirtelen izgatott moraj futott végig, mintha csak valaki titkot fedett volna fel előttük, és egymásnak ezt kiabálták: „Atahocan! Atahocanról beszél!"

Bizonyára a jólneveltség és illem kérdése volt ezek között a bennszülöttek között, hogy Atahocanról nem beszéltek... A nevet talán nem úgy alkalmazták a vallási buzdítás gyakorlatában, miként mi alkalmazunk egynéhányat sajátjaink közül; ám ezeket az egyszerű eszméket rendszerint összezavarják és eltakarják a különféle egyéb társadalmi erők. A régi istenség valószínűleg egy korábbi erkölcsiséget képviselt, amelyet a mozgalmasabb pillanatokban gátlónak, zavarónak éreztek; a démonokkal való társalgás a jobb körökben nyilván divatosabb volt (ahogy manapság a spiritiszták új divatjában). Bárhogy is áll a dolog, a lényeg az, hogy számtalan ilyen példát találhatnánk. Mindegyik ugyanarról a nyilvánvaló pszichológiai tényről tanúskodik, amely elválasztja a természetes létezőnek tartott dolgot attól, amiről beszélnek. Meglepő példája ennek egy kaliforniai rézbőrű indián meséje, melyet szó szerint lejegyeztek, s melynek indításában a legendák hamisítatlan ízére lelünk: „A Nap az Atya és az

Egek ura. Ő a nagy Főnök. A Hold a felesége és a Csillagok a gyermekei.", és így tovább, s e hangnem végigvonul az egész invenciózus és bonyolult történeten, melynek közepén, mintegy zárójelben, felbukkan a váratlan gondolat: a Napnak és a Holdnak tennie kell valamit, mert „így rendeli a Nagy Szellem, aki minden helyek fölött lakozik". Pontosan ilyen a pogányság viselkedése Istennel szemben. Ő az a valaki, akit feltételeznek, akiről megfeledkeznek, és olykorolykor véletlenül jut csak eszükbe... ez a viselkedés egyébként nem kizárólag a pogányokra jellemző. Olykor a magasabbrendű istenségre csak az emelkedettebb erkölcsiség szintjein emlékeznek, és ez az istenség egyfajta misztériumot képvisel. A pogány mindenkor beszédes, ha mitológiájáról van szó, és legalább ennyire hallgatag, ha vallására kerül sor. Az ausztráliai bennszülöttek valójában fejetetejére állítottak egy sereg dolgot, mivel őseik valószínűleg azt gondolták; hogy a dolgok így méltóak az antipódusokhoz. Az a vad, aki igazán semmiségnek találja, hogy a társaság kedvéért kirázzon a kisujjából olyan meséket, mint azt, hogy a Nap és a Hold tulajdonképpen egy kettémetszett csecsemő két fele, vagy hogy az esőt voltaképpen egy óriási űrbéli tehénből fejik, titkos barlangjába vonul vissza, hová nem léphet be nő és fehér ember, és e barlang a szörnyű beavatások temploma, ahol a bika ordításának égzengésére és az áldozati vér sugarainak zajára a pap elsuttogja a végső titkokat, amelyek csupán a beavatottak előtt ismeretesek: hogy a becsület a legjobb politika, hogy egy kis jóság senkinek sem árt, hogy minden ember testvér, és hogy nincsen több csak egyetlen Isten, a Mindenható Atya, minden látható és láthatatlan teremtője.

Más szavakkal: a vallástörténetnek olyan furcsaságával állunk itt szemben, hogy a vadember látszólag parádézik hitének legvisszataszítóbb és leglehetetlenebb részeivel, miközben gondosan elrejti a legésszerűbb és leghihetőbb részleteket. A magyarázat valószínűleg az, hogy ezek nem ugyanabban az értelemben részei hitének, vagy pedig nem ugyanannak a hitnek részei. A mítoszok nem többek lenyűgöző történeteknél, még akkor is, ha roppant magasságba szöknek, mint egy vízoszlop, vagy az égből hullnak alá, mint a trópusi eső. A misztériumok pedig igaz történetek, amelyeket azért tartanak titokban, hogy komolyan vehessék őket. Valóban könnyű elfeledkezni arról, hogy van valami hátborzongató kalandszerűség a teizmusban. Egy olyan regény, amelyben kiderülne, hogy bizonyos

számú különálló szereplő mind egy és ugyanaz az alak, minden bizonnyal szenzációs lenne. Éppígy szenzációs az a gondolat, hogy a Nap, a fa és a folyó mind megannyi álöltözete nem több, mint egyetlen Istennek. De jaj! Atahocant is milyen könnyen tekintjük valóságnak! Ám azáltal, hogy hétköznapivá halványodhat vagy megőrződik szenzációsnak attól, hogy titokban tartják, világossá válik, vajon régi közhely-e, vagy ősi hagyomány. Semmi sem jelzi, hogy pusztán a mitológia terméke és minden jel arra mutat, hogy létében megelőzte azt. A legegyszerűbb törzsek imádják, ahol szellemeknek és siráldozatoknak, vagy egyéb olyan komplikációknak, amelyekben Herbert Spencer és Grant Allen a legegyszerűbb eszme eredetét keresték, nyoma sincsen. Akármi más létezett is, olyasmi sohasem létezhetett, mint az isteneszme evolúciója. Az eszmét rejtegették, elkerülték, csaknem elfelejtették, félremagyarázták, de fejleszteni sohasem fejlesztették. S hogy ez történt, azt számos tény igazolja. Például az a tény, hogy gyakran még a politeizmus is többféle monoteizmus kombinációjának tűnik. Egy isten csupán jelentéktelen helyhez juthat az Olümposzon, pedig amíg a saját kis völgyében lakozott, az eget, földet és minden csillagot ő birtokolta. Akár a sok-sok kis nép, amely beolvadt egy-egy nagy birodalomba, ő is feladja helyi mindenhatóságát azért, hogy a mindenséget átfogó korlátok közé szoruljon. Pánnak még a neve is azt sugallja, hogy akkor vált az erdő istenévé, amikor már az ég és föld istene volt. Jupiter neve pedig nem más, mint a „Mi Atyánk, ki vagy a Mennyekben" szinte szó szerinti pogány fordítása. És ha így áll a dolog a Nagy Atyával, akit az égbolt jelképez, nincs másképpen a Nagy Anyával, akit még ma is anyaföldnek nevezünk. Demeter és Ceresz vagy Cybele gyakran bizonyult képtelennek arra, hogy úgy vegye át az istenség egész terhét, hogy az embereknek ne legyen szüksége más istenekre. Nagyon ésszerű valószínűségnek látszik, hogy sok embernek nem volt több istene, csak egy ezek közül, akit minden lények alkotójaként imádott.

A Földnek olyan mérhetetlen kiterjedésű és népességű területein, mint például Kína a látszat szerint a Nagy Atya egyszerűbb eszméjét nem nagyon bonyolíttották más kultuszokkal, bár lehetséges, hogy maga az eszme is megszűnt bizonyos értelemben kultusznak lenni. A legmegbízhatóbb források úgy vélik, hogy habár a konfuciánizmus bizonyos értelemben agnosztikus, mégsem mond közvetlenül ellent a teizmusnak, pontosan azon okból, hogy maga is a teizmus egy meg-

lehetősen bizonytalan formájává alakult. Olyan formává, ahol Istent Mennyországnak hívják, hasonlóan a jólnevelt urak esetéhez, akiket arra kényszerítenek, hogy káromkodjanak a szalonokban. A Mennyek országa azonban mégiscsak a fejünk fölött van, még akkor is, ha a távolság óriási. Az embernek az a benyomása, hogy ezúttal valamiféle egyszerű igazság visszahúzódásáról van szó, amely lassacskán távolodott, amíg egészen távolivá lett, de sohasem szűnt meg igaznak lenni. És e megfogalmazás önmagában elegendő ahhoz, hogy a nyugati pogány mitológia körén belül is ugyanahhoz az eszméhez vezessen vissza bennünket. Bizonyos, hogy van valami a felsőbb hatalomnak ebből a visszavonulásából a föld és ég elválásáról szóló rejtélyes és fantáziadús mítoszokban. Százféleképpen mondják el nekünk, hogy az ég és föld egykoron szerelmesek voltak, vagy valaha egyek voltak, amíg valami feltörekvő teremtmény, gyakran valamely hálátlan gyermek, szét nem szakította őket, és a világ e hasadékban épült fel: az elválásban és szétszakadásban. Az egyik legvaskosabb változat a görög civilizációban született, Uranusz és Szaturnusz mítoszában. Az egyik legkedvesebb változat pedig az, amelyben a vadak azt mesélik el, hogy a kis paprikapalánta egyre nagyobbra és nagyobbra nőtt, mígnem felemelte az eget, akár egy fedelet. A napfelkelte gyönyörű barbár látomása ez, főként azon festőink számára, akik szerfelett kedvelik a trópusi derengést. A mítoszokról és azokról a fölöttébb mítikus magyarázatokról, amelyekkel a modernek felruházzák őket, még szó esik a későbbiek során, mivel csakis azt tudom elképzelni, hogy a mitológia egy másik, a felszínhez közelebb eső síkon helyezkedik el. Azonban a világ kettészakításának eme ősi látomásában minden bizonnyal több rejlik a végső eszmékből. Arról, hogy mi is az értelme, az ember sokkal többet tud meg, ha hátára fekszik a mezőn, és nem tesz mást, mint az eget szemléli, s ez számára többet jelent, mintha elolvasná a legtudósabb néprajz valamennyi könyvét. Biztosan rájön, mit is jelent az, hogy az égnek közelebb kellene lennie hozzánk, mint ahogy van, hogy egykor talán közelebb is volt, és nem csupán egy tőlünk idegen és feneketlen valamiről van szó, hanem olyasvalamiről, amit valamiképpen elszakítottak tőlünk, s most éppen búcsúzkodik. Az ő gondolataiba is bekúszik majd az a különös elképzelés, hogy a mítosz-kovács végtére nem is volt talán holdkóros vagy a falu bolondja, aki abban a hiszemben élt, hogy a felhőket fel tudja darabolni, mint egy káposztafejet, hanem sokkal

több volt a fejében, mint amennyit manapság Trogloditának divatos tulajdonítani; és valószínű, hogy Thomas Hood nem a Troglodita nyelvén beszélt, amikor azt állította, hogy az idő múltával a fák koronája csupán annyit jelentett számára, hogy távolabb került az égtől, mint gyermekkorában. Akárhogy is, Uránusznak, az Ég Urának legendája, akit Szaturnusz, az Idő Szelleme taszított le trónjáról, bizonyára jelentene valamit e költemény szerzője számára. És egyebek között ezt az atyaságból való első száműzetést jelentené. Isten eszméje rejlik abban a gondolatban, hogy léteztek istenek az istenek előtt is. A nagyobb egyszerűség eszméje fellelhető valamennyi utalásban, amely az ősi rendre vonatkozik. Ezt a feltételezést támasztja alá a népszerűsítésnek az a folyamata, amely nyomon követhető a történelem folyamán. Istenek, félistenek, hősök születnek a szemünk előtt, akár a heringek, és mind azt sugallmazzák, hogy családjuk egy közös teremtőre vezethető vissza, a mitológia egyre bonyolultabbá válik, és ez a bonyolódás a kezdeti egyszerűség legjobb bizonyítéka. Még a tudományosnak nevezhető, külsődleges bizonyíték is elegendő alapot szolgáltat ahhoz a feltevéshez, hogy az ember a monoteizmusból indult ki, és ebből hanyatlott vissza a politeizmusba. Engem azonban sokkal jobban foglalkoztat a belső igazság, márpedig – amint már említettem –, a legbensőbb igazság szinte leírhatatlan. Olyasmiről vagyunk kénytelenek beszélni, melynek lényege éppen abban áll, hogy az emberek sohasem beszéltek róla. Így tehát nem csupán egy különös beszédet kell lefordítanunk saját nyelvünkre, hanem épp egy különös hallgatást.

Valami hatalmas lényeget gyanítok a sokistenhit és pogányság mögött. Gyanítom, hogy e lényeg megsejtésének csupán gyenge szellőjével találkozunk a görögöktől származó vad hiedelmekben. E lényeg nem abban áll, amit Isten jelenlétének nevezünk; bizonyos értelemben inkább nevezhetnénk Isten távollétének. A távollét azonban nem jelenti a nem-létet, és az az ember, aki távol lévő barátaira emeli serlegét, nem arra gondol, hogy életéből hiányzik a barátság. Űr ez, de nem tagadás, legalább annyira valóságos, mint egy üres szék. Túlzás lenne azt állítani, hogy a pogány az Olümposz felett lebegni látott egy üres trónust. Közelebb kerülnénk az igazsághoz, ha szemügyre vennénk az Ótestamentumnak azt a gigantikus látomását, amelyben a próféta hátulról pillantotta meg Istent; mintha egy mérhetetlenül nagy jelenlét hátatfordított volna a világnak. A tartalom

azonban akkor is elsikkad, ha olyan tudatos és eleven valaminek képzeljük el, mint amilyen Mózesnek és az ő népének monoteizmusa. Nem úgy értem, hogy a pogányokat a legkisebb mértékben is azért gyűrte le ez az idea, mert olyan ellenállhatatlan volt. Épp ellenkezőleg, azért tudták oly könnyedén elhordozni, mert annyira hatalmas volt; mintahogy mi is elbírjuk az égbolt roppant terhét. Amint egy-egy részletet megbámulunk, egy felhőt, vagy egy madarat, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk rémisztő kék hátterét, elfeledkezhetünk az égről, és pontosan annak következtében érezhetjük ezt, hogy semmiség, mivel megsemmisítő erővel hat ránk. Egy ilyen dolog csak benyomás lehet, ráadásul igen halvány, számomra azonban nagyon is hatásos volt az a benyomás, amelyet a pogány irodalom gyakorolt rám. Ismétlem: a mi speciálisan szakrális értelmezésünkben Isten jelenlétének hiányáról van szó. De nagyonis valóságos értelemben jelen van itt: az Isten távolléte. Érezzük ezt a pogány költészet feneketlen szomorúságában, hiszen kétlem, hogy akadt volna egyetlen boldog ember az ősidők csodálatos emberiségében, olyan boldog ember, mint Szent Ferenc. Kiérezzük ezt az Aranykor legendájából, és abból a homályos sejtelemből, hogy az istenek végsőfokon valami mástól erednek; még akkor is, ha az Ismeretlen Isten alakja a Sors alakjában homályosult. Mindenekfelett pedig érezzük mindnyájan azokban a halhatatlan pillanatokban, amelyekben a pogány irodalomba visszatérni látszik valami ártatlanabb ősiség, és közvetlenebb hangon szólal meg, amelyhez hasonlót csak a mi monoteista szavunk képes visszaadni. Nem mondhatunk mást csakis azt: „Isten", egy olyan mondatban, amelyben Szokratész búcsút vesz bíráitól: „Halni megyek, ti pedig ittmaradtok élve, és csak az Isten tudja, melyikünk jár jobb úton." Nem használhatunk más szót még Marcus Aurélius legremekebb pillanataiban sem: „Nevezhetik Kekropsz drága városának, és én nem hívhatom Isten drága városának?" Nem írhatunk más szót abban a nagyszerű sorban, amelyben Vergilius valamennyi szenvedőhöz a keresztény ember igaz fájdalmával szól Krisztus előtt, lefordíthatatlan szavakkal: „O passi graviore dabit deus his quoque finem."

Röviden szólva, találkozhatunk a sejtelemmel, hogy létezik valami, ami nagyobb, mint az istenek, de mivel magasabban van, egyúttal távolabb is lakozik. Még Vergilius sem lett volna képes megfejteni annak a másik istenségnek rejtélyét és paradoxonát, aki magasabban

és egyszerre közelebb is van. Ami számukra igazán isteni volt, nagyon távolinak tűnt, olyannyira távolinak, hogy egyre inkább törölték emlékezetükből. Egyre kevesebb köze lett hozzá a puszta mitológiának, amiről majd később fogok írni. De még abban is ott rejtőzött a megfejthetetlen tisztaságnak egyfajta vonakodó beismerése, főként, ha figyelembe vesszük, milyen volt a mitológia túlnyomó többsége. Ahogyan a zsidók nem alacsonyítják le képmásokkal, a görögök sem degradálták még elképzelésekkel sem. Amikor az istenek egyre inkább kópéságaikról és kicsapongásaikról váltak hirhedtté, ez a viszonylagos tiszteletadás aktusa volt. Jámbor cselekedetnek bizonyult tehát az Isten elfelejtése. Más szavakkal, az egész időszak hangnemében van valami arra utaló, hogy az ember ugyan elfogadott egy alacsonyabb szintet, de félig mégis tudatában volt annak, hogy a szint alacsonyabb. Nagyon nehéz ezekre a dolgokra szavakat találni, mégis készen áll az egyetlen ideillő szó. Ha semmi másnak nem is, de egyetlen dolognak tudatában voltak ezek az emberek, s ez nem más, mint a Bűnbeesés, s ugyanez igaz az egész pogány emberiségre. Azok, akik elbuktak, akkor is emlékezhetnek magára a bukásra, ha azt már elfelejtették, milyen magasról zuhantak alá. Valami efféle kínzó űr vagy törés rejlik minden pogány érzelem mögött. Létezik valami olyasmi, mint az a pillanatnyi tudat, hogy eszünkbe jut, hogy feledünk. És a legtudatlanabb emberiségnek is elég a Földre tekinteni, hogy eszébe jusson: elfeledte az Eget. Viszont éppúgy igaz, hogy még ezeknek az embereknek is voltak pillanatai, amikor – szinte az elvesztett gyermekkor emlékeként – hallhatták önmagukat egyszerűbb nyelven szólani; voltak pillanatok, amikor a rómaiak – mint Vergilius az idézett sorban –, a dal egyetlen kardcsapásával kivágták magukat a mitológia kusza szövevényéből, s az istenek és istennők szertelen tömege hirtelen a látóhatár alá süllyedt, hogy átadja helyét az égbolton az Ég egyedüli Atyjának.

Utóbbi példánk jól érzékelteti a folyamat következő állomását. Egy fehér fény-nyaláb, mint az eltűnt reggel utolsó maradványa, még ott kereng Jupiter, Pán vagy az idősebb Apollón alakja körül; és nagyon könnyen lehetséges, hogy egykor mindőjük olyan magányos istenség lehetett, mint Jehova vagy Allah –, amint ezt már említettem. Olyan folyamatban veszítették el ezt a magányos univerzalitást, amelyről feltétlenül beszélnünk kell, a keveredésnek olyan folyamatában, amely nagyon emlékeztet a későbbi szinkretizmusra. Az egész

pogány világ nekilátott egy Pantheon építéséhez. Egyre több istent engedtek be az ajtaján, nem csupán a görögök isteneit, hanem a barbárokéit is, nemcsak Európából, de Ázsiából és Afrikából is. Abból indultak ki, hogy minél többen vannak, annál jobban fognak mulatni, bár néhány ázsiai és afrikai isten igazán nem nevezhető vidám természetűnek. Sajátjaikkal azonos magasságú trónusokra ültették őket, olykor azonosították is őket valamelyik saját istenségükkel. Lehet, hogy ezt vallási életük gazdagítására szánták, de végül mindannak az elvesztéséhez vezetett, amit ma vallásnak nevezünk. Azt jelentette, hogy az egyszerűség ősi fénye, amelynek egyetlen, a Naphoz hasonló forrása volt, végül kialudt az egymást keresztező fénysugarak és színek kusza hálójában. Valójában az Istent áldozták fel az isteneknek –, a frivol kifejezés nagyon is szó szerinti érelmében: túlságosan sokak voltak számára.

A politeizmus épp ezért olyan volt, mint egy vízgyűjtő medence, abban az értelemben legalábbis, hogy a pogányok teljes egyetértésben összeöntögették bele vallásaikat. Ez a pont viszont rendkívül fontos a régi és mai vitákban. Liberális és felvilágosult dolog azt állítani, hogy az idegen isten éppen olyan jó, mint a sajátunk; és a pogányok kétségkívül nagyon liberálisnak és felvilágosultnak tarthatták magukat, amikor beleegyeztek abba, hogy a város és a tűzhely istene mellé befogadják a vad és fantasztikus Dionüszoszt, aki a hegyekből ereszkedett alá, vagy a vidéki Pánt, aki az erdő mélyéből mászott elő. Ám pontosan az veszett el e nagy eszmék által, ami valamennyi eszme közül a legeslegnagyobb. Ez pedig a világot egységessé tevő Atyaság eszméje. És ennek fordítottja ugyancsak igaz. Kétségtelen, hogy az antikvitás divatjamúlt figuráit, akik ragaszkodtak magányos szobraikhoz és egyetlen szent nevükhöz, sötét hiedelmekben élő, babonás vadembereknek tartották, és lenézték őket. Holott ezek a babonás vademberek voltak azok, akik megőriztek valamit, ami sokkal inkább emlékeztet a kozmikus hatalomra, ahogyan azt a filozófia vagy akár a tudomány értelmezi. Ez a paradoxon, mely szerint a faragatlan reakciós lett volna a prófétalelkű haladó, olyan következménnyel is jár, amely a gondolatmenet szempontjából nagyon lényeges. Tisztán történész-szemmel nézve, és eltekintve mindenféle egyéb vitától, fényt sugároz – egyetlen és állandó fényforrásként –, amely kezdettől fogva egy magányos kis népre vetődik. Ebben a paradoxonban mint

vallási titokban – melyre a választ hét pecsét alatt őrizték évszázadokon át – rejlik a zsidóság küldetése és értelme.

Ebben az értelemben igaz, emberi nyelven szólva, hogy a világ a zsidóságnak köszönheti az Istent. Ezt az igazságot sok olyasminek köszönheti, amit a zsidóságban bírálnak. Már beszéltünk arról, milyen volt a zsidók helyzete a többi pásztornép között a Babiloni Birodalom szegélyén. Különös és szeszélyes vándorútjaik át- meg áthasították fényeikkel a mérhetetlen ősiség sötét tereit, amint Ábrahám és a pásztor-hercegek székhelyéről átvonultak Egyiptomba, majd visszahúzódtak a palesztinai hegyekbe, és tartották azokat a krétai filiszteusokkal szemben; babiloni fogságba estek, majd ismét viszavonultak hegyi városukba a perzsa hódítók cionista politikájának következtében. Így folytatódott a nyughatatlanságnak ez a bámulatos románca, amelynek még ma sem látjuk végét. Ám valamennyi vándorlásuk során, s főként a korai vándorlások idején, magukkal hordozták a világ sorsát abban a fából készült tabernakulumban, amelyben talán egy arc nélküli jelkép, de minden bizonnyal egy láthatatlan Isten rejtőzött. Azt is mondhatnánk: egyik alapvetően fontos vonása az volt, hogy nem voltak vonásai. Bármennyire is előnyben részesítjük a keresztény kultúra által meghirdetett alkotói szabadságot, amely elhomályosítja még az antikvitás művészetét is –, nem szabad alábecsülnünk az akkori zsidóság körében kialakult képmás-tilalom meghatározó fontosságát. A korlátozás egyik tipikus példájáról van itt szó, amely ténylegesen megőrizte és átmentette a növekedést, akár egy nagy nyílt terület köré épített fal. Az az isten, akinek nem lehetett szobra, megmaradt szellemnek. Az is biztos, hogy szobra nem lett volna oly lefegyverzően fenséges és kecses, mint a görög szobrok vagy a későbbi keresztény emlékek. Ő ugyanis a szörnyetegek országában élt. Lesz még alkalmunk arra, hogy alaposabban megszemlélhessük, milyenek voltak ezek a szörnyek: Moloch, Dagon és Tanit, a rettenetes istennő. Ha Izrael istenségének valaha is képmása lett volna, az fallikus ábrázolás lett volna. Pusztán azáltal, hogy testet adnak neki, belevitték volna a mitológia legrosszabb elemeit, a politeizmus összes poligámiáját: háremet csináltak volna az égből. A művészetek elutasításának ez a ténye első példája azoknak a korlátozásoknak, amelyeket többnyire ellenségesen bírálnak, de csak azért, mert a bírálók maguk is korlátoltak. Van azonban e bírálatnak súlyosabb vádja is. Gyakran gúnyos mosollyal emlegetik, hogy Izrael

Istene a hadak istene volt, „nem több, mint egy barbár Hadúr", aki egyszerűen irigykedett a többi istenre. Nos, csak a világ számára volt ő a hadak istene. És csak nekünk tűnik úgy, hogy a többi istenségnek csupán vetélytársa és ellensége volt. A normális úton alighanem igen könnyedén elérhették volna sorsszerű végzetüket, ha barátként fogadják. Nagyon is könnyű lett volna úgy látni őt, amint szeretettel és megbocsátással tárja ki karjait Baál ölelésére, és Asztarte kifestett orcáját csókjával illeti, testvérként lakomázva az istenekkel; utolsó istenként, aki eladja csillagkoronáját az indián pantheon Somájáért, Olümposz nektárjáért vagy Valhalla mézsöréért. Könnyű lett volna imádóinak a szinkretizmus felvilágosult útját és az összes pogány tradíció összevegyítésének útját követni. Valójában nyilvánvaló, hogy követői mindig meg-megcsúsztak ezen a könnyű kis lejtőn, és némely ihletett demagóg szinte démoni energiájára volt szükség, akik az isteni egység mellett olyan szavakkal tanúskodtak, amelyek ma is szélvészként hatnak, az ihlet és pusztítás szeleként. Mennél inkább megértjük azokat az ősi körülményeket, amelyek hozzájárultak a Hit végső kultúrájához, annál inkább magunkévá teszünk egy valóságos, sőt realisztikus tiszteletet az izraeli próféták iránt. Mert az történt, hogy miközben az egész világ belemerült az össze-vissza keveredett mitológiák tengerébe, ez az istenség, amelyet törzsinek és korlátozottnak tartanak, pontosan azért, mert törzsi és korlátozott volt, megőrizte az egész emberiség eredendő vallását. Olyan szűkös volt, mint maga az univerzum.

Egyszóval, olyan isten létezett, akit népszerűen Jupiter-Ámonnak neveztek, olyan isten viszont sohasem volt, akit Jehova-Ámonnak neveztek volna. Ha ilyen lett volna, olyan is biztosan akadt volna, akit Jehova-Molochnak hívtak. Még mielőtt a liberális és szabadgondolkodó összeelegyítők eljutottak volna Jupiterig, a „Hadur" képmását már régen kiforgatták volna monoteista alkotó és uralkodó jellegéből, és valamennyi vad fétisnél rosszabb bálvány lett volna belőle, mivel körülbelül annyira lett volna civilizált, mint a türoszi vagy karthágói istenek. Hogy ez a civilizáció mit jelent, azt a következő fejezetben fogjuk szemügyre venni, amikor meglátjuk, hogyan rombolta le kis híján Európát, sőt, a pogány világ egészét is a démonok hatalma. Ám a világ sorsa még fatálisabban eltorzul, ha az egyistenhit kudarcot vallott volna a mózesi hagyományban. Remélem, a következő fejezetben megmutathatom, hogy nem vagyok híján az

együttérzésnek mindazzal a pogány világban megmutatkozó egészséges lelkülettel szemben, amely létrehozta tündérmeséit és a vallás képzeletgazdag románcait. Ám egyúttal azt is remélem: képes leszek bemutatni, hogy ezek hosszú távon kudarcra voltak ítélve, és a világ elveszett volna, ha nem tud visszatérni a mindenben megnyilvánuló tekintélynek ehhez az eredeti és csodálatos egyszerűségéhez. Az, hogy megőriztünk valamit ebből az elsődleges egyszerűségből, hogy a költők és filozófusok még mindig tudnak igazi egyetemes könyörgést zengeni, hogy nagy és derűs világban élhetünk, olyan égbolt alatt, amely atyailag terjeszkedik a föld minden népe fölé, hogy a filozófia és az emberszeretet közhely a józan gondolkodó emberek vallásában –, mindezt igazán ennek a titokzatos nomád népnek köszönhetjük, amely megajándékozta az embert egy irigy Isten legfelsőbb és bőséges áldásaival.

Ez az egyedülálló érték nem volt elérhető vagy hozzáférhető a pogány világ számára, mert egyúttal egy irigy nép tulajdona volt. A zsidók népszerűtlenek voltak, részben kicsinyességük miatt, mely már a római nép előtt is ismert volt, részben pedig azért, mert akkorra már beleestek abba a szokásba, hogy a dolgokat pusztán kereskedelem útján cseréljék, ahelyett, hogy előállították volna kezük munkájával. Részben azért is történt így, mert a politeizmus már őserdővé burjánzott, melyben a magányos monoteizmus elveszhetett volna, mégis különös azt megfigyelni, hogy milyen tökéletesen el is veszett. Eltekintve néhány vitatott dologtól, voltak olyan jelenségek Izrael hagyományaiban, amelyek ma az egész emberiség kincsei, és akkoriban is tartozhattak volna az egész emberiséghez. Övék volt például a világ egyik sarkköve: Jób Könyve. Nyilvánvalóan fölötte áll az Íliásznak és a görög tragédiáknak; valamennyiüknél nyilvánvalóbban találkozott és vált szét benne a költészet és a filozófia a föld reggelén. Ünnepélyes és felemelő látvány megpillantani a két halhatatlan bolondot, az optimistát és a pesszimistát, amint elpusztulnak az idők hajnalán. És a filozófia valóban tökéletessé teszi a pogány tragikus iróniát, pontosan azért, mert inkább monoteista, és ezért inkább misztikus. Valójában Jób Könyve nyíltan titokkal válaszol a titokra. Jóbot a rejtélyek vigasztalják meg, de mégiscsak megvigasztalódik. Való igaz, hogy olyasféle dolog tárul itt elénk, amely a tekintély hangján szól, a prófécia értelmében. Mert ha a kételkedő csupán annyit mondana: „Nem értem", akkor a titkot ismerő csupán azt

válaszolhatja, vagy ismételheti, hogy „Te nem érted." És e megrovás nyomán mindig támad a szívben reménység, valami olyannak az értelme, amit érdemes lenne megérteni. Ez a hatalmas monoteista költemény azonban a politeista költeményekkel elárasztott ókori világ előtt rejtve maradt. Ez is egy jele annak, hogyan álltak félre a zsidók, és tartották meg hagyományaikat megrázkódtatás nélkül és senkivel meg nem osztva; képesek voltak egy olyasvalamit, mint a Jób Könyve az antikvitás egész művelt világától távoltartani. Olyan ez, mintha az egyiptomiak szerényen elejtették volna a piramisokat. De volt más oka is az efféle rejtélyeknek és rejtvényeknek, melyek a pogányság egész végkifejletére jellemzők. Végtére is az izraeliek csupán az igazság egyik felét ragadták meg, még akkor is, ha a népszerű paradoxont használva azt mondjuk, hogy ez volt a nagyobbik fele. A következő fejezetben meg fogom kísérleni annak a ragaszkodásnak felvázolását, amely a szülőföldhöz és a személyiséghez kapcsolódva átvonul a mitológián, itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a mitológiában benne rejtőzött egy bizonyos igazság, amit nem lehet kikerülni, jóllehet kisebb jelentőségű igazság. Jób bánatát Hektór fájdalmával kell összekapcsolni, és amíg az előbbi a világegyetem fölött érzett bánat, az utóbbi a város feletti kesergés, mert Hektór csupán szent Trója oszlopaként megállva tudott az égre fölmutatni. Amikor Isten a forgószélből szól, beszélhet akár a vadonból is. Bár a nomád monoteizmusa nem volt elég a szántóföldek, kerítések, falakkal körülvett városok, templomok változatos civilizációjának, de később el kellett jönnie a fordulatnak, amikor a kettőt egy határozottabb és háziasabb vallásban össze lehetett kovácsolni. E pogány tömegben, itt is – ott is, akadhatott egy-egy filozófus, akinek gondolatai a tiszta teizmus felé indultak, de sohasem volt ereje vagy mersze az egész népség szokásait megváltoztatni. Az sem könnyű, hogy ezekben a filozófiákban megtaláljuk a politeizmus és monoteizmus mély problémájának igazi meghatározását. Talán a legközelebb akkor jutunk a lényeghez és a dolog nevén nevezéséhez, ha valami olyat keresünk, amely sokkal messzebb volt Rómától, mint Izrael elszigeteltsége. Valamikor hallottam egy hindu mondást: az istenek és az emberek egyaránt csupán Brahma álmai, és eltűnnek majd, ha Brahma felébred. Van ebben a mondásban valami Ázsia lelkéből, amely kevésbé józan, mint Európáé. Mi elkeseredésnek neveznénk, bár ők megbékélésnek hívják. A nihilizmusnak ezt a hangnemét később még

megvizsgáljuk, alaposabban összevetve Európát és Ázsiát. Elég itt annyit mondani, hogy több kiábrándulás van ebben az isteni ébredésben, mint amennyit számunkra a mitológiából a vallásba való átmenet sugall. Azonban a jelkép egy bizonyos szempontból nagyon kifinomult és határozott, mégpedig azért, mert utal a mitológia és a vallás közötti aránytalanságra, sőt törésre, a két kategória között tátongó szakadékra. Valóban azon bukik el az összehasonlító vallástörténet, hogy nincs összehasonlítási alap Isten és az istenek között. Nincs több párhuzam, mint az, mely a valóságos ember és az álmaiban sétáló emberek között vonható. A következő fejezetben kísérletet teszünk annak az álombeli derengésnek bemutatására, amelyben az istenek úgy sétafikálnak, mint az emberek. De ha bárki azt találná gondolni, hogy a monoteizmus és a politeizmus között mindössze annyi a különbség, hogy az egyik népnek egy istene van, másiknak meg valamivel több, akkor sokkal közelebb kerül hozzá az igazság, ha elmerül a brahminista kozmológia elefantiánus szélsőségeibe, hogy megérezze a borzongást, amely keresztülfut a dolgok fátylán, a sokkarú teremtőkön, a trónra ültetett és dicsfénnyel övezett állatokon, az összekuszált csillagok és éjszakai uralkodók egész hálózatán, amikor Brahma félelmetes szeme kinyílik, a mindenekre halált hozó hajnalként.

V. fejezet

AZ EMBER ÉS A MITOLÓGIÁK

A jelenséget, amit ezúttal isteneknek nevezünk csaknem ugyanilyen joggal nevezhetnénk álmodozásnak. Azzal, hogy az álmokhoz hasonlítjuk őket, nem tagadjuk, hogy az álmok valóra is válhatnak. Ha utazók elbeszéléseihez hasonlítjuk őket, nem tagadjuk, hogy igaz történetek is lehetnek közöttük, vagy legalábbis olyan történetek, amelyekben van igazság. Valójában afféle mesék ezek, amelyeket az utazók maguknak mondanak el. Az egész mitológia-kérdés az ember költői énjéhez tartozik. Úgy látszik, manapság furcsamód elfelejtik, hogy a mítosz a képzelet terméke, tehát műalkotás. Szükséges hozzá egy költő, aki megalkotja. Kell hozzá egy másik költő, aki megbírálja. Több a világon a költő, mint a költészet iránt érzéketlen

ember, amit az is bizonyít, hogy ezek a legendák népi eredetűek. De valami, eddig még ki nem derített okból, mégis csupán a költészetellenes kisebbségnek áll jogában kritikai tanulmányokat írni ezekről a költői alkotásokról. A szonettet nem adjuk a matematikus kezébe, vagy a dalt a számítógépet kezelő fiúéba, mégis eltűrjük azt a hasonlóan ésszerűtlen ötletet, hogy a népköltészetet tudományként kezeljék. Ezek a dolgok csak akkor értékelhetőek, ha művészi alkotásokként értékeljük őket. Amikor a barbárok azt mondják a professzornak, hogy valamikor semmi egyéb nem létezett, csak egy tollas kígyó, a tanult koponya nem lehet jogos bírálója ezeknek a dolgoknak, hacsak maga is nem érez valami borzongást, és félig kimondott vágyat, hogy bárcsak így lett volna. Ha a legmegbízhatóbb indián források megerősítik abban, hogy egy réges-régi hős egy dobozban hordozta a Napot, a Holdat és a csillagokat, nem is konyít semmit az egész dologhoz, ha nem tapsikál és szinte nem rúgkapál a lábával úgy, ahogy egy gyermek tenné egy ilyen bájos mese hallatán. Ez a próba nem értelmetlen, a primitív gyermek és a barbár gyermek éppen úgy tapsol, nevet és rugdalózik, mint a többi gyerek, és bizonyos egyszerűségre van nekünk is szükségünk ahhoz, hogy el tudjuk képzelni az emberiség gyermekkorát. Amikor Hiawathának azt mondta a dajkája, hogy egy harcos felhajította a nagyanyját a Holdba, éppen úgy kacagott, mint bármelyik angol gyermek, akinek a dadája azt mondja, hogy a tehén átugrotta a Holdat. A gyermek legalább annyira érti a tréfát, mint a legtöbb felnőtt, és bizonyára sokkal jobban, mint egynémely tudósok. Azonban még a fantasztikum végső próbája is a helytelenség helyénvalósága. És a vizsgálódásnak önkényesnek kell látszania, mivel pusztán művészi. Ha egy tudós azt mondja nekem, hogy Hiawatha csak a régi törzsi szokás iránti tiszteletből nevetett, mely szerint az időseket feláldozzák a gazdaságos háztartásvezetés kedvéért, én erre azt mondom, nem ezért tette. Ha akármelyik tudós azt mondja, hogy a tehén azért ugrotta át a Holdat, mert egy üszőt feláldoztak Dianának, azt felelem, hogy nem azért tette. Azért tette, mert nyilvánvalóan helyes dolog az, hogy a tehén átugorja a Holdat. A mitológia elkallódott művészet, egyike a valóban elkallódott művészeteknek, de mégiscsak művészet. A szarvas hold és a szarvas hold-üsző szinte harmónikus és békés mintát alkotnak. És a nagymamádat az égbe hajítani nem helyes viselkedés, de tökéletesen jó ízlésre vall.

A tudósok azt sem értik, amit a művészek nagyonis megértenek, hogy ti. a szépség egyik neme a rút. Ritkán adnak helyet a groteszk törvényes szabadságának. A lealacsonyodás durva és otromba megnyilatkozásaként azért utasítják el a barbár mítoszt, mert úgy gondolják, hogy abban nincs benne a hírhozó Mercur minden szépsége, akit hajnali fény áraszt el az eget csókoló hegy ormán, holott megvan benne az Álteknős: az Őrült Erdőlakó minden szépsége. Az ember prózaiságának legjobb bizonyítéka, ha következetesen kitart a költészet költőisége mellett. Helyenként a humor a mese tárgyában éppúgy benne van, mint a stílusában. Az ausztrál bennszülötteknek, akiket a legdurvább vadembereknek tartanak, van egy történetük az óriás békáról, amely elnyelte a tengert és a föld összes vizeit, és csak azzal lehetett rábírni, hogy kiköpje őket, hogy megnevettették. Valamennyi állat elvonult előtte, és eljátszotta minden bohócmutatványát, de akárcsak Viktória királynő, ő sem volt hajlandó mosolyogni rajtuk. Csak akkor omlott végre össze, amikor egy angolna a farka hegyén egyensúlyozva állt meg előtte, kétségkívül elkeseredett méltósággal. Ebből az állatmeséből számtalan remek fantasztikus irodalmi művet lehetne gyártani. Filozófia van ebben a kiszáradt világot bemutató látomásban, amely a nevetés üdvözítő Özönvizére vár. Nagy képzelőerő rejlik abban, hogy a hegyként magasodó szörny vizet okádó vulkánként kitör, sok szórakoztató pillanat rejlik abban, ahogyan kidagadt pofája előtt elvonul a pelikán és a pingvin. De akár hogy is van, a béka nevetett, viszont a néprajzkutató komor maradt.

Tovább megyek; még azokat a meséket sem lehet helyesen elbírálni a tudomány eszközével, melyeket nem tekinthetünk művészi alkotásoknak. Néhány mítosz nagyon kegyetlen és bizarr, akár a gyermek első rajzai, de hát a gyermek megpróbál rajzolni. Éppen ezért hiba volna diagramoknak, vagy diagramnak szánt valaminek kezelni rajzait. A tudós nem tehet tudományos megállapításokat a vadakról, minthogy a vadak nem tesznek tudományos megállapításokat a világról. Valami egészen mást mondanak, amit talán az istenekről szóló pletykának nevezhetnénk. Ha tetszik, azt mondhatnánk, hogy a dolgot előbb hiszik el, mintsem idő lenne arra, hogy megvizsgálják. Ámde helyesebb volna azt mondani, hogy előbb fogadják el, mintsem idő lenne arra, hogy elhiggyék.

Bevallom, tagadom a mítoszok elterjedésének egész teóriáját, vagy ahogy többnyire előfordul: egyetlen mítoszét. Igaz, hogy természetünkben és körülményeinkben van valami, ami hasonlóságokat hoz létre számtalan történetben, de ettől még bármelyikük lehet eredeti. Az egyik ember nem kölcsönzi a történetet a másiktól, de elmondhatja ugyanolyan okból, mint a másik. Az egész legendákról szóló érvelést könnyedén átvihetnénk az irodalomra, és a plágium közönséges rögeszméjévé alakíthatnánk. Nyomon követhetném, teszem azt, az Aranyág motívumot az egyes modern regényekben, és éppen olyan könnyűszerrel, mint a közösségi és ókori mítoszokban. Fel tudnám fedezni például valami olyannak az újból és újból történő felbukkanását, mint egy virágcsokor: Becky Sharp végzetes csokrától addig a rózsaillatig, amelyet Ruritánia hercegnője küldött. Csakhogy bár ezek a virágok ugyanazon talajból nőttek, mégsem ugyanaz a kifakult virág vándorol kézről-kézre. Ezek a virágok mindig frissek.

A mítoszok valódi eredetét már túlságosan sokszor felfedezték. Túl sok kulcs van már a mitológiához, mint ahogy túlságosan sok a titkosírás Shakespeare-ben. Minden fallikus, minden totemszerű, minden vetés és aratás, minden csupa szellem és felajánlás, minden csupa áldozati Aranyág, minden a nap és a hold, minden csupa minden. Valamennyi néprajzkutató, aki egy kicsivel többet tud, mint a rögeszméje, mindenki, aki Andrew Lang-nél olvasottabb és nagyobb kritikai kultúrával rendelkezik, bevallja, hogy ezeknek a dolgoknak zavarossága felpörgette az agyát. Mégis, az egész baj abból származik, hogy az ember ezeket a történeteket megkísérelte kívülről nézni, mintha tudományos tárgyak lennének. Csak egy pillantást kell vetnie rájuk belülről, és megkérdezni magától, hogyan kezdene el egy történetet. Egy történet bármivel elkezdődhet, és bármerre folytatódhat. Kezdődhet egy madárral anélkül, hogy ez a madár totemállat lenne, kezdődhet a Nappal is, anélkül, hogy a Nap mítosz lenne. Azt mondják, csak tízféle cselekmény létezik, és minden bizonnyal lesznek közös és visszatérő elemek. Csak mondd azt tízezer gyereknek, hogy kezdjen el egyszere beszélni, és meséljen arról, mit csinált az erdőben, és aligha lesz nehéz párhuzamokat találni, amelyek napimádást vagy állatimádást sugallhatnak. Egyik-másik történet lehet szép, némelyik ostoba, megint mások piszkosak, de akkor is csak történetekként lehet elbírálni őket. A modern szóhasználattal élve, csak esztétikailag lehet elbírálni őket. Különös, hogy az eszté-

tika, vagy a merő érzelem – amelynek most joga van bitorolni azt is, amihez semmi köze, jogában áll zátonyra futtatni az értelmet fontoskodással, az erkölcsöt az anarchiával –, szemlátomást nem alkothat tisztán esztétikai ítéletet arról, ami nyilvánvalóan tisztán esztétikai kérdés. Mindennel kapcsolatban használhatjuk képzeletünket, csak a tündérmesékkel nem!

Mármost az első tény az, hogy a legegyszerűbb embereknek vannak legnemesebb eszméi. Ezt minenkinek tudnia kell, hiszen mindenki volt egyszer gyerek. A primitív ember tudatlanságában, amely a gyermekhez teszi hasonlatossá, többet sejt, mint amennyit képes kifejezni, és nem csupán az atmoszférát érzi meg, hanem a legfinomabb árnyalatokat is. És e dologban nagyon sok finom árnyalat van. Senki sem értheti meg, aki még nem érezte azt, amit csak a művész fájdalmának nevezhetünk, azt ugyanis, hogy a gyönyörű dolgokban, amelyeket lát, megkeresse az értelmet, és a történetet; titkokra való éhségét, és haragját minden torony és fa láttán, amely úgy szökött el mellőle, hogy nem mondta el neki a történetét. Úgy érzi, hogy semmi sem tökéletes, ami nem személyes. Enélkül a világ vak és öntudatlan szépsége úgy áll a kertjében, mint egy fej nélküli szobor. Nem kell nagy költőnek lenni ahhoz, hogy az ember addig küzdjön a toronnyal vagy a fával, amíg az úgy nem szól hozzá, mint egy titán vagy driád. Sokszor mondták, hogy a pogány mitológia a természet erőinek megszemélyesítése volt. A kifejezés igaz egyfajta értelemben, de kevéssé kielégítő, mivel magában foglalja, hogy az erők absztrakciók, és a megszemélyesítés mesterséges. A mítoszok nem allegóriák. A természeti erők ebben az esetben nem absztrakciók. Nem olyan ez, mintha a gravitációnak lenne istene. A vízesésnek lehet szelleme, de nem lehet az esésnek, vagy a víznek önmagában. A megszemélyesítés nem valami személytelennel történik. A lényeg az, hogy a személyiség tökéletesíti a vizet azáltal, hogy jelentőséget kölcsönöz neki. A Télapó nem a hó és a fagyöngy allegóriája; ő nem csupán az az anyag, amit hónak nevezünk és utólag emberi formára gyúrunk, mint egy hóembert. Olyasvalaki ő, aki új jelentést ad a fehér világnak és az örökzöldnek, úgyhogy még maga a hó is melegnek látszik inkább, mint hidegnek. A dolgok hitelét a képzelet ellenőrzi. Ám a képzeletbeli nem azonos a lehetetlennel. Nem azt követi, amit a modernek szubjektívnek neveznek, amikor valamit hamisnak gondolnak. Minden valamirevaló művész érzi, tudatosan, vagy öntudat-

lanul, hogy transzcendentális igazságokat érint, hogy képmásai a dolgok árnyai, amelyeket fátylon keresztül lát. Más szóval: a természetes misztikus tudja, hogy van *ott* valami, van valami a felhőkön túl, vagy a fák lombjai között, de hisz abban, hogy a szépség kergetése útján rá lehet találni, hogy a képzelet olyan varázslat, amely által megidézheti.

Ma nem értjük meg ezt a folyamatot önmagunkban, még kevésbé embertársainkban. És e dolgoknak osztályozása azzal a veszéllyel jár, hogy azt hisszük, megértjük őket. Egy olyan igazán remek népi műalkotás, mint az Aranyág, sok olvasót abba a tévhitve ringathat, hogy az óriás vagy a varázsló szívének elrejtése egy kosárban vagy barlangban nem jelent egyebet, csupán valami ostoba és megkövesedett babonát, amit „értelmen kívüliő" léleknek neveznek. Valójában azonban nem tudjuk, hogy ezek a dolgok mit jelentenek, hiszen még azt sem tudjuk, hogy mi magunk mire gondolunk, amikor meghatnak bennünket. Tegyük föl, hogy valaki azt mondja: „Szakítsd le ezt a virágot, s a hercegnő meg fog halni a tengeren túli várban", és mi nem tudjuk, miért mozdul meg valami tudatalattinkban, vagy miért látszik a lehetetlen tüstént elkerülhetetlennek. Vagy például ha azt olvassuk, hogy: „És abban az órában, amikor a király eloltotta a gertyát, hajói zátonyra futottak a Hebridák távoli partjainál", nem tudjuk, miért fogadja el képzeletünk e képet, mielőtt még az észnek lenne alkalma elutasítani, vagy miért tűnik úgy, hogy az ilyen egybeesések egyúttal megfelelnek valaminek a lélekben. Nagyon mély dolgok ezek természetünkben, homályos sejtelmek arról, hogy a nagy dolgok apróságoktól függnek, sötét sugallat arról, hogy a hozzánk legközelebb eső dolgok messze meghaladják hatalmunkat, megszentelt érzés az anyagban rejlő bűvös erőről, és sok más érzelem, amelyet már ki sem lehet találni, mindez benne van egy olyan ideában, mint a „földöntúli szellem". A vadak mítoszainak ereje is olyan, mint a költői hasonlatoké. Egy-egy ilyen metafora lelke gyakran „külső lélek". A legjobb kritikusok szokták mondani, hogy a legjobb költőnél egy hasonlat a szövegtől független kép. Éppen annyira nem vonatkozik rá, mint a virág a távoli palotára, vagy a gyertya a Hebridák vizeire. Shelley a pacsirtát egy toronyban lakó fiatal nőhöz hasonlítja, egy rózsához, amelyet teljesen befed a dús lombozat, egy sor olyan dologhoz, amelyek legalább annyira nem hasonlítanak a pacsirtához, mint bármi, amit csak el tudunk képzelni. Azt hiszem, a

tiszta mágia leghatékonyabb darabja az angol költészetben Keats sokat idézett versszaka a Fülemüléből, a vészthozó habokra nyíló ablakokról. És senki sem veszi észre, hogy ez a kép a semmiből kerül elő, hogy teljességgel váratlanul jelenik meg a Ruth-ról szóló néhány hasonlóan oda nem illő megjegyzés után, és a világon semmi köze sincsen a költemény tárgyához. Ha van a világon olyan hely, ahol senki sem tud józan ésszel elképzelni egy fülemülét, akkor az a tengerparti ablakpárkány. Ám ez csak ugyanabban az értelemben igaz, ahogyan senki sem várná azt, hogy egy óriás szívét ládikába zárva meglelje a tenger fenekén. Az bizonyos, hogy igen veszedelmes volna a költők metaforáit osztályozni. Amikor Shelley azt mondja, hogy a felhők úgy tűnnek elő, mint „kisgyermek az anyaméhből, mint kísértet a sírboltból" lehetséges lenne az elsőt barbár és primitív születésmítosznak, a másodikat a kísértetimádás utóéletének nevezni, amelyből az ősök tisztelete származik. Csakhogy helytelen bánásmód ez egy felhővel szemben és a tudós embereket meghagyja Polonius állapotában, aki túlságos készséggel nyilvánította a felhőt menyétnek vagy éppen bálnának.

Az álmodozás eme pszichológiájából két dolog ered, amelyeket szem előtt kell tartanunk a mitológiában és a vallásokban való fejlődésünk során. Először is, az ilyen képzeleti benyomások gyakran szigorúan helyhezkötöttek. Minthogy távolról sem allegóriává vált absztrakciók, gyakran olyan képmások, amelyek szinte bálványokká tömörülnek. A költő egy bizonyos erdő misztikumát érzi meg, nem az erdősítés tudományáét, vagy az erdészeti hivatalét. Egy bizonyos hegy csúcsát magasztalja, nem a magasság elvont ideáját. Épp ezért nem egyszer úgy találjuk, hogy az isten nem általában a víz, hanem egy bizonyos folyó, de lehet a tenger is, mert a tenger egyedi, akár egy forrás, vagy lehet a folyó, amely körülfollya a Földet. Végső soron sok istenség kétségkívül elemekké tágul, de mindig valamivel többet jelentenek, mint valami mindenütt jelenlevőt. Apolló nem csupán ott lakozik, ahol süt a nap; otthona Delphi szikláin van. Diana elég nagy ahhoz, hogy egyszerre három helyen is tartózkodjék: a földön, az égben és a pokolban, de mégis nagyobb nálánál az efezusiak Dianája. Ez a helyhez kötött érzés legalacsonyabbrendű formájában a puszta fétisben és talizmánban jelenik meg, olyanokban, mint amilyeneket a milliomosok autóikra szerelnek. De beletestesülhet olyasmibe is, ami fennkölt és komoly vallás, ahol magas és ko-

moly kötelességekhez kapcsolódik; vagy a város, sőt, a tűzhely istenségeibe.

A második követelmény az alábbi: ezekben a pogány kultuszokban megtalálható az őszinteség és az őszintétlenség valamennyi árnyalata. Milyen értelemben gondolta vajon az athéni polgár, hogy áldozatot kell bemutatnia Pallas Athénének? Melyik tudós az, aki erre határozott választ tud adni? Vajon milyen értelemben hitte azt Dr. Johnson, hogy minden lámpaoszlopot meg kell érintenie, vagy hogy narancshéjakat kell gyűjtenie? Vajon milyen értelemben gondolja azt a gyermek, hogy bizonyos burkolókövekre kell lépnie? Két dolog tűnik, legalábbis halványan, világosnak. Először is, az egyszerűbb és kevésbé tudatos időkben ezek a dolgok hamarabb szilárdulhattak meg, anélkül, hogy valóban komollyá váltak volna. Az álmodozás fényes nappal is végbemehetett, a művészi kifejezés nagyobb szabadsága mellett, de mégis talán egy kissé az alvajárók könnyű lépteivel. Csomagold be Dr. Johnsont antik lebernyegbe, koronázd meg (persze szíves beleegyezésével) virágfüzérrel, és méltóságteljesen fog vonulni ama ősi pirkadati égboltok alatt, megérintve egy sor megszentelt oszlopot, amelyeket furcsa határistenek faragott feje díszít, amelyek az emberi föld és élet határain állanak. Szabadítsd meg a gyermeket valamely klasszikus templom márványától és mozaikjaitól, hogy egy olyan padlózaton játszhasson, amely csupa fehér és fekete kockából áll, és örömmel teszi haszontalan és kavargó álmainak ezt a megvalósulását egy méltóságteljes és kecses tánc tiszta mezejévé. Ám a lámpaoszlopok és burkolókövek egyszerre válnak egy kicsit valóságosabbá s ugyanakkor kevésbé valóságossá, mint a modern korlátozások közepette. Nem lesznek sokkal komolyabbak attól, hogy komolyan veszik őket. Megvan bennük az a fajta őszinteség, amely mindig is bennük volt, a művészetnek, mint jelképnek az őszintesége, amely nagyon valódi lelkieket fejez ki az élet felszíne alatt. De csak abban az értelemben őszinték, amilyenben a művészet, nem őszinték abban az értelemben, mint az erkölcsiség. A különc narancshéj-gyűjteménye naranccsá változhat egy mediterrán fesztiválon, vagy aranyalmává egy mediterrán mítoszban. De soha sincsenek ugyanazon a síkon, mint az a különbség, ami aközött van, hogy a narancsot egy vak koldusnak adjuk, vagy gondosan úgy helyezzük el a héjakat, hogy a koldus elessen rajtuk, és kitörje a lábát. Ezek között a dolgok között nembeli különbség van, és nem fokozatbeli. A

gyerek nem érzi olyan értelemben helytelennek a meghatározott kövekre való lépést, ahogyan annak érzi a kutya farkára való rátaposást. És az is bizonyos, hogy bármilyen szeszély, vagy érzelem késztette Johnsont a fa lámpaoszlopok megérintésére, sohasem érintette a fát azzal az érzéssel, amellyel kinyújtotta a kezét annak a szörnyű fának a gerendái felé, amelyen az Isten halálát és az ember az életét nyerte.

Mint ahogyan már megjegyeztem, ez nem azt jelenti, hogy egy ilyen lelkiállapotban nem volt semmi realitás vagy éppen vallásos érzés. Sőt, a katolikus egyház viharos sikerrel vette át azt a népszerű szokást, hogy az embereknek helyi legendákat és könnyedebb, ünnepélyes gesztusokat kell adni. Minthogy a pogányságnak ez a fajtája ártalmatlan volt, és szorosan kapcsolódott a természethez, semmi ok sem volt arra, hogy ne védelmezzék ezentúl védőszentek a pogány istenek helyett. Mindenesetre a komolyságnak különféle fokozatai találhatók meg a legtermészetesebb színlelésekben is. A különbségeknek egész skálája létezik, kezdve attól, hogy azt képzeljük, tündérek vannak az erdőben, ami sokszor csak annyit jelent, hogy van egy olyan erdő, amely alkalmas lenne arra, hogy tündérek lakjanak benne, egészen addig, hogy tényleg addig ijesztgetjük magunkat, míg inkább egy mérföldd el elkerüljük azt a házat, amiről bemagyaráztuk magunknak, hogy kísértetek járják. Mindezen dolgok mögött az a tény rejtőzik, hogy a szépség és a félelem nagyon valóságos dolog, s hogy rokonai egy valóságos lelki világnak, és egyáltalán hozzájuk érni, akár kétségekben vagy képzeletünkben, egyenlő a lélek mélységeinek felkavarásával. Mindnyájan megértjük ezt, és megértették a pogányok is. A lényeg az, hogy a pogányok valójában nem nagyon kavarták fel a lelket, hacsak nem e kétségekkel és képzelgésekkel, ami ahhoz vezet, hogy nekünk manapság kevés kézzelfogható tényünk lehet a pogányságról a kételyeken és képzelgéseken túl. A legkiválóbb bírálók megegyeznek abban, hogy a pogány Hellász legnagyobb poétái például olyan magatartást tanúsítottak isteneikkel szemben, amely egészen különösnek és rejtélyesnek tűnik a keresztény ember számára. Úgy tűnik, van egy elfogadott konfliktus az isten és az ember között, de mintha mindenki kételkednék abban, melyik a hős és melyik az ember. Ez nem csupán olyan kétkedőkre vonatkozik, mint Euripidész a Bacchuszokban; érvényes olyan mérsékelt konzervatívumokra is, mint Szophoklész az Antigonéban, sőt,

még egy olyan szabályos Tory-ra és reakciósra is, mint Arisztophanész a Békák-ban. Olykor úgy tűnik, hogy a görögök mindenekfölött a tiszteletben hittek, csak hát időnként nem volt senki, akit tisztelhettek volna. A rejtély lényege azonban az, hogy minden bizonytalanság és változatosság abból a tényből ered, hogy az egész dolog a képzeletben és az álmokban kezdődött, és a légvárak építkezésének nincsenek szabályai.

Ez az a hatalmas és szerteágazó fa, amely beágazza az egész világot, és mitológia a neve. Távoli ágai más-más égbolt alatt hordozzák az impozáns ázsiai bálványok színes madarait, és Afrika félig megsült fétiseit, az erdei népmesék tündérkirályait és hercegnőit, a latinok Láreszeit, akiket szőlőindák és olivaágak fednek, és Görögország isteneinek erőteljes fennsőbbségét, amely az Olimposz fellegein utazik. Ezek tehát a mítoszok, és az, aki nem vonzódik hozzájuk, nem szimpatizál az emberrel sem. De éppen az, aki a leginkább vonzódik a mítoszokhoz, látja a legvilágosabban, hogy ezek nem vallások és sohasem voltak azok abban az értelemben, mint az iszlám vagy a keresztény hit.

Kielégítenek néhány olyan szükségletet, amelyet a vallások is kielégítenek, így például azt a szükségletet, hogy bizonyos dolgokat bizonyos időpontokban kell végrehajtani, továbbá az iker-ideák, a formaság és ünnepélyesség szükségletét. Azonban attól, hogy az emberiségnek naptárt adnak, még nem adnak neki hitet. Az ember nem áll fel, és nem mondja azt, hogy „Hiszek Jupiterben, Junóban és Neptunban stb.", ahogyan feláll és azt mondja „Hiszek egy Istenben, Mindenható Atyában", és az Apostoli Hitvallás további részeiben. Sokan hittek némely istenekben, de nem hittek másokban, vagy éppen jobban hittek némelyekben, mint a többiekben, vagy csak egy nagyon halvány költői értelemben hittek bennük egyáltalán. Soha nem volt olyan pillanat, amikor összegyűjtötték volna őket egy hagyományos sorrendben, aminek érintetlenségéért az ember harcolhatna, vagy megkínoztathatná magát. Meg ennél is valószínűtlenebb, hogy valaha bárki is így szólt volna: „Hiszek benned Odin, Tór és Freya", mert az Olimposzt elhagyva még az olimposzi rend is káosszá válik. Számomra egészen világos, hogy Tór például egyáltalán nem volt isten, hanem hős. Semmi, ami a vallásra csak egy kicsit is emlékeztet, nem festene úgy le egy istent, hogy az pigmeusként tapogatózik egy barlang mélyén, amelyről kiderül, hogy egy óri-

ás kesztyűje. Íme, a ragyogó tudatlanság, amit kalandnak nevezünk. Tór nagy kalandhős volt, de hogy istennek nevezzük, az olyan, mintha Jehovát Babszem Jankóhoz hasonlítanánk. Odin meg valódi barbár vezérnek tűnik, méghozzá feltételezhetően a kereszténység utáni sötét időkből. A politeizmus elhalványul, ahogy átgyűrűzik a tündérmesékbe és barbár emlékezésekbe, még csak nem is hasonlít arra a monoteizmusra, amelyet komoly egyistenhívők tartanak. Ezúttal is azt a szükségletet elégíti ki, hogy fennhangon elkiáltsunk valamely fennkölt nevet, vagy megnevezzünk egy nemes emléket olyan pillanatokban, amelyek maguk is nemesek és fennköltek: egy gyermek megszületik vagy egy város megmenekül. Ám a nevet sokan használták úgy is, hogy számukra semmi többet nem jelentett, csupán egy nevet. Végül kielégített, legalábbis részben, egy bizonyos, az emberiségben mélyen rejtőző igényt: azt az eszmét, hogy valamit átadjunk, mint egy ismeretlen hatalom egy részét, hogy bort öntsünk ki a földre, vagy gyűrűt dobjunk a tengerbe – egyszóval az áldozat igényét. Arról a bölcs eszméről van itt szó, hogy nem használjuk ki teljesen előnyünket, hogy a másik serpenyőbe is teszünk valamit, ami ellensúlyozza kétes büszkeségünket, hogy dézsmát fizetünk a természetnek földünkért. Az a mély igazság, hogy tetteink súrolhatják az arcátlanság határát, hogy tovább nyújtózkodhatunk, mint ameddig a takarónk ér, végigvonul a görög tragédiairodalmon, és ez teszi halhatatlanná. De váll-váll mellett halad egy titkolt kétkedéssel: vajon megismerhető-e az istenek kiengesztelésének valódi természete. Ahol legnagyszerűbb az áldozat gesztusa, ott valójában azzal az eszmével találkozunk, hogy az ember jobb lesz azáltal, hogy feláldozza az ökröt, és nem az isten lesz jobb attól, hogy ezt az áldozatot megkapja. Mondják, hogy ebben a durva formában gyakran vannak olyan cselekmények, amelyek halványan arra utalnak, hogy az isten megeszi az áldozatot. Csakhogy e tényt pontosan az a tévedés hamisítja meg, amiről elsőként szóltam a mitológia kapcsán. A tévedés az álmok pszichológiájának félreértésében rejlik. Ha a gyermek feltételezi, hogy manó lakik a fa odvában, kegyetlen és anyagi dologhoz folyamodik, vagyis bedug neki egy darab süteményt. A költő már finomabb és elegánsabb dolgot művelhet, például azt, hogy az istennek gyümölcsöt vagy virágot hoz. A komolyság foka mindkét cselekedet esetében lehet egyenlő, de változhat is tetszőleges mértékben. A nyers képzelgés sem kevésbé hit, mint az ideális képzelgés. A

pogány bizonyára nem úgy hitetlen, mint az ateista, és nem úgy hisz, mint a keresztény. Egyszerűen megérezte bizonyos hatalmak jelenlétét, amelyekről találgat vagy elképzel bizonyos dolgokat. Szent Pál mondta, hogy a görögöknek volt egy oltára az ismeretlen isten számára. A valóságban azonban minden istenük ismeretlen volt. És az igazi törést az hozta létre a történelemben, amikor Pál kinyilatkoztatta számukra: kit is imádtak voltaképpen tudatlanságukban.

Az egész pogányság alapját így összegezhetjük: kísérlet az isteni valóság elérésére pusztán a képzelet segítségével, amelyet saját területén a józan ész egyáltalán nem korlátoz. Alapvetően fontos a történelemszemlélet számára, hogy az ész a vallástól teljesen független valami, még e civilizációk legracionálisabbjában is. Nem több mint puszta utánérzés – amikor e kultuszok már hanyatlóban vannak, vagy védekeznek, hogy néhány neo-platonista vagy brámista megpróbálja racionalizálni őket, és akkor is csupán azzal, hogy megkísérli allegorizálni. A valóságban a mitológia és a filozófia folyamai párhuzamosan folynak, és nem keverednek addig, amíg össze nem találkoznak a kereszténység tengerében. Az egyszerű szekularisták még mindig úgy beszélnek, mintha az Egyház szakadékot robbantott volna az értelem és vallás közé. Az igazság azonban az, hogy éppen az Egyház volt az első, aki megkísérelte összekapcsolni a gondolkodást a hittel. Előzőleg sohasem jött létre a papoknak és filozófusoknak ilyen együttműködése. A mitológia tehát a képzelet útján kereste istent, vagy a szépség segítségével próbálta megtalálni az igazságot, abban az értelemben, amelyben a szépség magában foglalja a legotrombább csúfságot is. A képzeletnek azonban sajátos törvényei és épp ezért sajátos győzelmei vannak, amelyeket sem a logika művelője, sem más tudósok nem érthetnek meg. Ettől még igaz, hogy a képzelőerő ösztöne ezer szertelenségén át, minden durva kozmikus pantomimben, amelyekben a disznó fölfalja a Holdat, vagy a világot kivágják egy tehénből, az ázsiai művészet szédítő tekervényein és titokzatos idomtalanságán keresztül, az egyiptomi és asszír művészet egész ünnepélyes és bámész merevségén át; az őrült művészek törött tükrében, amely eltorzítani látszik a világot és kimozdítani helyéről az eget, hű maradt valamihez, amiről nem lehet vitatkozni, valamihez, ami lehetővé teszi valamely iskola valamely művésze számára, hogy megálljon ez előtt az egyedi deformitás előtt és így szóljon: „Ál-

mom valóra vált." Ezért érezzük mindnyájan, hogy a pogány mítoszok végtelen sokat sejtetnek, egészen addig, amíg elég bölcsek vagyunk nem firtatni, mit is sejtetnek. Ezért érezzük mindnyájan, mit jelent az, hogy Prométheusz ellopta a tüzet, egészen addig, amíg valamelyik nagyképű pesszimista meg nem magyarázza, hogy mi az értelme. Ezért tudjuk mindnyájan, mit jelent Babszem Jankó, amíg valaki meg nem magyarázza nekünk. Ebben az értelemben igaz, hogy a tudatlan fogadja el a mítoszt, mivel a tudatlan értékeli a költészetet. A képzeletnek saját törvényei és győzelmei vannak; és egy hatalmas erő megkezdte képmásainak felöltöztetését, akár a szellemben, akár a sárban jelentek meg, akár a dél-tengeri szigetek bambusznádjában, akár a görög hegyek márványában. Csakhogy volt mindig valami baj ezzel a győzelemmel, s bár sikeres analízisre nem jutottam, a következőkben megpróbáltam az ide vonatkozókat összefoglalni.

A válság lényege az, hogy az ember számára természetes dolog imádni valamit, még természetfeletti dolgokat is. Hiába merev és furcsa a bálvány mozdulata, a bálványimádó mozgás akkor is nemes és gyönyörű. Nemcsak szabadabbnak érezte magát, amikor megalázkodott, de még magasabbnak is, amikor meghajolt. Ennélfogva mindaz, ami elvenné tőle a meghajlás mozdulatát, satnyává és nyomorékká tenné. Ennélfogva pusztán világinak lenni nem egyéb, mint szolgaság és korlátozottság. Ha az ember nem imádkozhat, megnémul; ha nem térdepelhet, bilincsben érzi magát. Így azután az egész pogányság történetében érzünk egy különös kettősséget, a bizalom és a bizalmatlanság együttesét. Amikor az ember az üdvözlés és áldozat gesztusát hajtja végre, amikor kiönti a boráldozatot, vagy felemeli kardját, tudja, hogy értékes, férfias dolgot cselekszik. Tudja, hogy azon dolgoknak egyikét végzik, amelyekért az embert létrehozták. Képzeletbeli kísérlete tehát igazolást nyer. De pontosan azért, mert a képzeletből indult ki, a vége felé van benne egy kis gúnyolódás is, méghozzá éppen az imádat tárgyát illetően. Ez a szelíd gúny, az intellektus intenzívebb pillanataiban, a görög dráma szinte elviselhetetlen iróniájává alakul. Mintha aránytalanság mutatkozna a pap és az oltár, vagy az oltár és az isten között. A pap ünnepélyesebbnek, és már-már szentebbnek tűnik, mint az isten. A templom egész rendje természetünk bizonyos részei számára szilárdnak, józannak és természetesnek tűnik, csak éppen a központja nem, amely furcsán változónak és kétségesnek látszik, mint a táncoló lángok. Ez volt az első

gondolat, amely köré az egész építményt emelték; csakhogy ez az első gondolat mégiscsak puszta képzelgés, szinte frivolitás. Ezen a különös találkahelyen az ember szoborszerűbb, mint maga a szobor. Ő maga örökké ott állhat az „Imádkozó Fiú" nemes és természetes testtartásában. De bármilyen név is áll a mű talapzatán, legyen az Zeusz, Ámon, vagy Apolló, az az isten, akit végülis imád, mégis csak Próteusz marad.

Az Imádkozó fiúról inkább azt mondhatnánk, hogy kifejez egy bizonyos szükségletet, de nem kielégíti azt. Karjait normális és szükségszerű tevékenység során emeli magasba, de ez semmivel sem kevésbé parabola értékű, mint az, hogy a kezei üresek. E szükséglet természetéről még lesz mit mondanunk, ezen a ponton azonban elegendő annyit mondani, hogy talán ez az egész valóságos ösztön, melytől indíttatva az imádság és az áldozat szabadsággá és kiteljesedéssé válik, visszautal az egyetemes atyaságnak arra a hatalmas és félig-meddig elfelejtett fogalmára, amit már láttunk eltűnőben mindenfelé a reggeli égbolton. Ez igaz, és mégsem ez a teljes igazság. A költőben, akit most a pogányság képviselt, ott él az elpusztíthatatlan ösztön is, hogy nem téved egészen, ha istenét helyhez köti. A léleknek valamiféle költői vonása ez, vagy talán épp az áhítat megnyilvánulása. És a legnagyobb poéta, amikor meghatározta számunkra, mi a költő, nem azt mondta, hogy ő adta nekünk a világmindenséget, a tökéletest vagy a végtelent, hanem a maga nagyszerűbb nyelvezetével megnevezett egy lakhelyet, kimondott egy nevet. Egyetlen költő sem merő panteista; és akiket a leginkább panteistákként tartanak számon, mint Shelleyt, mind valami meghatározott helyről és egyedi képből indulnak ki, ahogyan a pogányok tették. Végülis Shelley azért írt a pacsirtáról, mert az pacsirta volt. Nem lehetne olyan birodalmi, vagy nemzetközi fordítást készíteni róla például Dél-Afrika számára, amelyben struccként szerepel. Így tehát a mitologikus képzelet mintegy körbe-körbe mozog, ingadozva, hogy új helyet találjon, vagy visszatérjen a régire. Egyszóval a mitológia *keresés:* olyasmi, ami összekapcsol egy visszatérő vágyat és egy viszatérő kételyt, a hely keresésében megnyilvánuló őszinte éhséget összeelegyítve minden megtalált helyeknek sötét és titokzatos elfelejtésével. Idáig tudott elvezetni a magára hagyott képzelet, és ezután a magányos értelemhez kell majd fordulnunk. Sohasem jártak ők ketten együtt – ezen az úton.

Itt van a pont, ahol e dolgok különböztek a vallástól, vagy attól a valóságtól, amelyben mindezek a dimenziók bizonyos egységben találkoznak. A valóságtól nem abban tértek el, amiben hasonlítottak hozzá, hanem abban, ami lényegüket alkotja. Egy kép olyannak tűnhet, mint egy tájrészlet; minden részletében pontosan olyan lehet. Az egyetlen olyan részlet, amelyben különböznek az, hogy kép és nem tájrészlet. A különbség csupán annyi, amennyi elválasztja Erzsébet Királynő arcmását Erzsébet királynőtől. Csakhogy ebben a mítikus és misztikus világban a képmás előbb létezhetett, mint a személy, és ennek következtében a képmás sokkal bizonytalanabb és kétesebb volt. Viszont bárki, aki érezte e mítoszok atmoszféráját, vagy táplálkozott belőle, megérti, mire is gondolok, amikor azt állítom, hogy egy bizonyos értelemben nem vallották azt önmagukról, hogy valóságosak. A pogányok álmodtak a valóságról, és ők lettek volna az elsők, akik saját szavaikkal bevallják, hogy egyesek az elefántcsont kapun át jöttek, míg mások a szaruból készítette kapun. Az álmok valóban nagyon elevenek, főként amikor olyan gyengéd és tragikus dolgokat érintenek, amelyektől az alvó ébredéskor úgy érzi, hogy álmában megszakadt a szíve. Állandóan az elválás és találkozás szenvedélyes témája körül lebegnek, az élet körül, amely halállal végződik, vagy a halál körül, amely az élet kezdete. Démétér egy elpusztult világban vándorol egy elveszett gyermeket keresve, Izisz hiába terjeszti ki karjait a föld fölé, hogy összegyűjtse Ozirisz tagjait, és a hegyek telve vannak siralommal Átiszért, az erdők meg Adoniszért. E gyászba belevegyül az a misztikus és mélyértelmű gondolat, hogy a halál megváltás lehet és megbékélés, hogy az ilyen halál ujjáélesztő folyamként isteni vért ad nekünk, és minden jó meglelhető az isten összetört részeinek összegyűjtésében. Ezeket a gondolatokat joggal nevezhetjük előrevetett árnyéknak, mindaddig, amíg nem felejtjük el, hogy az előrevetett árnyék mégiscsak árnyék. És az árnyék metaforája pontosan beletalál abba az igazságba, amely itt elsődlegesen fontos. Az árnyék ugyanis alakzat, olyan dolog, amely a formát idézi, nem a szerkezetet. Ezek a dolgok *hasonlóak* voltak a valóságos dologhoz, és azzal, hogy azt mondjuk róluk, hasonlóak voltak, egyúttal azt is állítjuk, hogy különbözőek voltak. Ha valamire azt mondjuk, olyan mint egy kutya, akkor más úton azt fejeztük ki, hogy nem kutya, és pontosan az azonosságnak ebben az értelmében igaz az, hogy a mítosz nem maga az ember. Senki sem hitte Iriszről igazán, hogy

emberi lény, senki sem hitte Démétérről, hogy történelmi alak, senki sem gondolt Adoniszra úgy, mint vallásalapítóra. Semmiféle elképzelés sem volt arról, hogy valamelyikük megváltoztatta volna a világot; annál inkább arról, hogy visszatérő életük és haláluk a világ gyönyörű változatlanságának terhét hordozza. Egyikük sem volt forradalom, hacsak nem a nap és hold forradalmának értelmében. Egész jelentőségük elvész, ha nem látjuk meg, hogy egyszerre jelentik azokat az árnyakat, amik mi vagyunk, és azokat, amelyeket mi kergetünk. Bizonyos áldozati és közösségi szemszögből természetesen sugallják: milyen isten elégíthetné ki az embert, de azt nem állítják, hogy ők maguk elégedettek lennének. Bárki, aki az ellenkezőjét állítja, helytelenül ítéli meg a költészetet.

Azok, akik pogány Krisztusokat emlegetnek, kevésbé értik a pogányságot, mint a kereszténységet. Azok, akik ezeket a kultuszokat „vallásoknak" nevezik, és „összevetik" őket az Egyház bizonyosságával és kihívásával, kevésbé értékelik azt, ami a pogányságot emberivé tette, vagy amitől a klasszikus irodalom még mindig éteri dallamként lebeg felettük, mint mi. Nem éppen humánus gyengédség az éhezőnek azt bizonygatni, hogy az éhség ugyanaz, mint az eledel. Nem éppen az ifjúság lelkének megértésére vall, ha azzal érvelünk, hogy a remény szétrombolja a boldogság szükségletét. Az meg végképp ellentmond a realitásnak, ha azzal érvelünk, hogy ezek a képzeletbeli képmások, amelyeket teljességgel az elvonatkoztatásban imádunk, ugyanabban a világban léteztek, mint az élő emberek és az államigazgatás, s mindkettőt azért tiszteljük, mert mindkettő valóságos. Hiszen akkor azt is mondhatnánk, hogy a fiú, aki rabló-pandúrt játszik, azonos a férfival, aki első napját tölti a lövészárokban, vagy hogy a fiú első képzelgései „a nem lehetetlen Őről" megegyeznek a házasság szentségével. Ezek ugyanis alapjukban különböznek, pontosan azon a ponton, ahol látszatra hasonlóak; talán még azt is mondhatnánk, hogy akkor sem azonosak, amikor egyformák. Mindössze azért különböző, mert az egyik valóságos, a másik nem. Nem csupán azt értem ezen, hogy én magam úgy hiszem, az egyik valóságos, a másik pedig nem. Arra gondolok, hogy az egyiket sohasem vélték abban az értelemben valóságosnak, mint a másikat. Azt az értelmet, amelyben valósnak vélték, megpróbáltam itt homályosan érzékeltetni, bár a dolog kétségkívül nagyon tünékeny és szinte kifejezhetetlen. Olyannyira megfoghatatlan, hogy azok a kutatói, akik azt vall-

ják, hogy vallásunk vetélytársa, éppen saját kutatásuk jelentését és célját veszítik el. Mi jobban tudjuk a tudósoknál, még azok is közülünk, akik nem tudósok, hogy mi rejlett abban az üres kiáltásban, amely Adonisz felett kélt szárnyra, és miért jegyezte el a „Nagy Anya" egyik leányát a halállal. Mélyebben behatoltunk az Eliziumi mezőkre, mint ők, és magasabbra jutottunk ott, ahol kapu kapu után őrizte Orfeusz bölcsességét. Mi ismerjük minden mítosz értelmét. Ismerjük a végső titkot, amelyet csak a tökéletesen beavatott számára tárnak fel. Az pedig nem a pap vagy a próféta szózata: „Ezek a dolgok léteznek!", hanem egy álmodozó és idealista kiáltása: „Miért nem létezhetnek ezek a dolgok?"

VI. fejezet

A DÉMONOK ÉS A FILOZÓFUSOK

Kissé elidőztem a pogányságnak ennél a képzeletgazdag formájánál, amely benépesítette a világot templomokkal, és mindenütt a népünnepélyek szülője. Mert a civilizáció középponti történelme, ahogy én látom, még két fokozaton ment át mielőtt a kereszténységben elérte volna végső állapotát. Az első az volt, amikor a pogányság egy nálánál értéktelenebbel küzdött, a következő pedig az a folyamat, amelynek során maga a pogányság fejlődött vissza valami értéktelenebb állapotba. Ebben a nagyon változatos és gyakran nagyon homályos politeizmusban megvolt az eredendő bűn gyengesége. A pogány isteneket úgy írják le, hogy az emberekkel úgy dobálóztak, mint a kockával; és valóban ólommal nehezített kockák voltak. A nemiség szempontjából különösen a férfiak születtek kiegyensúlyozatlanul, akár azt is mondhatnánk, esztelenül. Addig ritkán érik el az épelméjűséget, amig a szentség fokára nem jutnak. Ez az aránytalanság lerántotta a sárba a szárnyaló fantáziát, és a pogányság végnapjait megtöltötte a tivornyázó istenek mocskával és szemétdombjaival. Azonban az első lényeges pont, amit észre kell venni, az hogy ez a fajta pogányság összeütközött egy másfajta pogánysággal, és ennek az alapvetően szellemi párviadalnak a kimenetele valóban meghatározta a történelem alakulását. Avégből, hogy ezt megértsük, a másik faj-

ta pogányságot is szemügyre kell vennünk. Ezt sokkal rövidebben el lehet intézni, bizonyos értelemben minél kevesebbet beszélünk róla, annál jobb. Ha a mitológia első formáját álmodozásnak neveztük, a mitológia második fajtáját nyugodtan hívhatjuk liderces álomnak.

A babona felüti a fejét minden korban, és főleg a racionalista korszakokban. Jól emlékszem arra, hogy egyízben, miközben egy egész ebédlőre való előkelő agnosztikussal szemben védelmeztem a vallásos hagyományokat, kivétel nélkül mindegyikük elővett a zsebéből, vagy az óraláncáról valami mütyürkét vagy talizmánt, amelytől saját bevallása szerint sohasem válik meg. Én voltam az egyetlen olyan személy a társaságban, aki elmulasztotta magát fétissel felszerelni. A babona azért tér vissza a racionalista korokban, mert olyasvalamin alapszik, ami – ha nem is azonos a racionalizmussal – legalábbis összefügg a szkepticizmussal. És igen szorosan kapcsolódik az agnoszticizmushoz. Az a valami, amin nyugszik, nagyon emberi és érthető érzelem, mint például a név megidézése a nép pogány mítoszában. Azonban agnosztikus érzelem, mivel két másik érzelmen alapul, először is azon, hogy a valóságban nem ismerjük a világmindenség törvényeit, másodszor, hogy ezek a törvények nagyon különbözhetnek attól, amit mi józan észnek nevezünk. Az ilyen emberek hamar felismerik azt az igazságot, hogy a nagy dolgok sorsa gyakran apróságokon fordul meg. Ha jön egy sugallat a hagyományból, vagy tudom is én miből, hogy egy bizonyos parányi dolog a kulcs vagy a rejtély nyitja, az emberi természet mélyén lakozó és nem egészen ésszerűtlen valami azt mondja nekik, hogy nem is valószínűtlen. Ez az érzés a pogányság mindkét általunk vizsgált formájában létezik. De amikor a másodikhoz érkezünk, úgy találjuk, hogy átalakult, és telítődött egy másféle és sokkal rettenetesebb szellemmel.

A mitológiával foglalkozva keveset mondtam legvitathatóbb vonatkozásáról, arról, milyen mértékben képes a tenger és az elemek szellemeinek megidézése valóban előhívni a szellemeket a feneketlen mélységből; vagy méginkább ahogy a Shakespeare-i gúnyolódó mondja: „vajon jön-e a szellem, ha hívják." Úgy hiszem, igazam van, ha azt állítom, hogy ez a probléma, bármilyen gyakorlatinak is tűnik, nem játszott főszerepet a mitológia költői megnyilvánulásaiban. De méginkább nyilvánvalónak tartom, a bizonyítékok alapján, hogy az ehhez hasonló dolgok felmerültek, még ha csupán külsőségek voltak is. Mikor azonban a babona földjére lépünk, szembetűnik egy

még finomabb érzékkel felfedezhető árnyalatnyi különbség, méghozzá egy folyton mélyülő és sötétedő árnyalat. A közismert babonák nagy része kétségkívül éppen olyan frivol, mint a népszerű mítoszok. Az ember aligha hiszi dogmaként, hogy az Isten villámával sújtja azért, mert átmegy egy létra alatt, sokkal gyakoribb, hogy szórakozásképpen vállalja a nem sokkal fáradságosabb utat, és kerüli ki a létrát. Nincs ebben több, mint amennyit már felvázoltam: egyfajta légies hitetlenség egy különös világ lehetőségeit illetően. Van azonban a babonának egy másik fajtája, amely határozottan eredmény után kutat, s amit realista babonának nevezhetnénk. Így azután a kérdés: vajon megjelennek-e a szellemek, avagy sem, sokkal komolyabbá válik. Amint már említettem, nekem meglehetősen biztosnak tetszik, hogy időnként így tesznek, de létezik itt egy különbség, amelyből sok gonosz dolog eredt, amióta világ a világ.

Vajon abból ered-e ez, hogy a bűnbeesés következtében az ember tényleg közelebb került bizonyos kevéssé kívánatos szomszédokhoz a szellemi világban, vagy csupán abból, hogy az emberi természet mohósága és falánksága következtében könnyebben képes elképzelni a gonoszt, mindenesetre úgy hiszem, hogy a boszorkányság fekete mágiájában sokkal több gyakorlatiasság és sokkal kevesebb költészet volt, mint a mitológia fehér mágiájában. Úgy látszik, hogy a boszorkány kertjét nagyobb gonddal ápolták, mint a nimfák erdeit. Úgy képzelem, hogy a gonosz földje még termékenyebb is volt, mint a jóé. Az embert már kezdetben arra indította valami, talán egy elkeseredett pillanatban, hogy a sötét erők felé irányuljon, ha gyakorlati dolgok terhe nehezedik rá. Lehetett valami sötét és titkos érzése, hogy a gonosz hatalmak tényleg tesznek is valamit; hogy nem látnak a dolgokban semmi lehetetlent. És ez a népszerű kifejezés valóban kifejezi a lényeget. A tiszta mitológia isteneire vonatkozóan számos értelmetlenséget állítottak. Jókora adag jóságos értelmetlenség volt bennük, abban a boldog és jókedvű értelemben, ahogyan a Jabberwocky, vagy a Jumbly-k földje értelmetlenségéről beszélünk. A démonnal társalkodó ember azonban úgy érezhette magát, mint bárki, amikor egy detektívvel beszél, főleg ha az illető magándetektív; hogy ti. piszkos munkáról van szó, de a munkát biztosan el fogják végezni. Az ember nem kimondottan azért megy az erdőbe, hogy találkozzék a nimfával, inkább azzal a reménnyel indult útnak, hogy esetleg találkozik majd vele. Inkább kaland volt ez, mint találka. Az ördög

azonban tényleg betartotta a megbeszélt találkozókat, és bizonyos értelemben az ígéreteit is, még akkor is, ha az ember, akár Macbeth, később inkább kívánta volna már, hogy bárcsak ne tartaná be őket.

Számos durva és vad törzsről szóló beszámolóból arra következtethetünk, hogy a démonok kultusza gyakran az istenek kultuszát követte, sőt még az egyetlen és mindenható istenséget is. Gyanítható, hogy csaknem minden ilyen esetben a magasabbrendű istenség túlságosan távolinak tűnik apró-cseprő ügyekben, és az ember azért idézi meg a szellemeket, mert azok egyértelműbben családi szellemek. Ám azzal az ideával, hogy démonokat kell alkalmazni a dolgok sikere érdekében, megjelenik egy új eszme is, amely sokkal méltóbb a démonokhoz. Lényegét tekintve arról van szó, hogy hogyan lehet méltóbbá válni a démonokhoz, hogy lehet alkalmassá válnunk arra, hogy bekerülhessünk finnyás és válogatós társaságukba. A könnyebb fajsúlyú babona eljátszogat azzal az ötlettel, hogy valami apró mozdulat, mint például a só hintése, megérintheti a rejtett huzalt, amelytől a világ gépezete mozgásba lendül. És végül is van valami az ilyen „Tárulj, Szézám!" elképzelésben. De az alacsonyabbrendű szellemekhez fordulásban megjelenik az a rettentő gondolat, hogy a gesztusnak nem csupán nagyon kicsinynek kell lennie, de nagyon alantasnak is; hogy ocsmány tréfának kell lennie, méghozzá a legutolsó fajtából. Előbb vagy utóbb az ember szándékosan belehajtja magát, hogy a lehető legundorítóbb dolgokat hajtsa végre, ami csak az eszébe jut. Úgy érzi, hogy a szélsőséges gonoszsággal kierőszakolja a Föld felszíne alatt lakozó gonosz hatalmak figyelmét vagy válaszát. Ez a tartalma a legtöbb kannibalizmusnak a világban. Mert a kannibalizmus többnyire nem primitív vagy éppen vadállati szokás. Mesterséges, mitöbb: művészi dolog ez – egyfajta öncélú művészet. Az emberek nem azért űzik, mert úgy gondolják, hogy nem borzalmas; éppen ellenkezőleg, nagyon is borzalmasnak tartják. Szó szoros értelmében élvezkedni akarnak a borzalomban. Ezért találjuk úgy oly gyakran, hogy a legegyszerűbb törzsek, mint például az ausztrál bennszülöttek, egyáltalán nem emberevők, miközben sokkal kifinomultabb és intelligensebb törzsek, mint az új-zélandi maorik, helyenként azok. Ők már elég kifinomultak és intelligensek ahhoz, hogy olykor-olykor beleessenek ebbe a tudatosan ördögi szokásba. De ha értenénk gondolkodásukat, vagy legalább a nyelvükön beszélnénk, valószínűleg rá kellene jönnünk, hogy nem tudatlan, tehát ártatlan kannibálokként

cselekszenek. Nem is azért csinálják, mintha nem tartanák helytelennek, hanem pontosan azért, mert igenis rossznak találják. Úgy viselkednek, akár egy párizsi dekadens egy fekete misén. Csakhogy a fekete mise a föld alá szorul a valódi mise jelenléte miatt. Másszóval, a démonok rejtőzködni kénytelenek a Földön, amióta Krisztus leszállt a Földre. A fejlettebb barbárok kannibalizmusa rejtőzködik a fehér ember civilizációja elől. De a kereszténységet megelőző időkben, főként Európán kívül, nem volt ez mindig így. Az ősi világban a démonok gyakran vándoroltak idegenbe, akár a sárkányok. Határozottan és nyilvánosan trónusra lehetett őket ültetni, mint az isteneket. Óriási képmásaikat felállíthatták nyilvános templomokban, a népes városok közepén. És az egész világon meg lehet találni ennek a megrázó de nyilvánvaló ténynek a nyomait, melyeket a modernek furcsamód figyelmen kívül hagynak, amikor arról beszélnek, hogy minden efféle gonoszság ősi és a fejlődés kezdetéről való, holott a világ néhány igen magasfokú civilizációja volt annak a színhelye, hogy a sátán szarvait a csillagos égig, sőt a fénylő Napig magasztalták.

Vegyük például az aztékokat és az amerikai indiánokat a mexikói és perui birodalmakban. Ezek legalább annyira kifinomultak voltak, mint Egyiptom vagy Kína, csak kevésbé elevenek, mint az a központi civilizáció, amely a sajátunk. De azok, akik bírálják ezt a központi civilizációt (amely egyébként a sajátjuk is), azt a különös szokást vették fel, hogy nem csupán jogos kötelességüket teljesítik azzal, hogy elítélik a vétkeit, hanem túlzott ügybuzgalmukban idealizálják áldozatait. Folyvást azt feltételezik, hogy az európaiak megjelenése előtt mindenütt csak Édenkert volt. És Swinburne, a nemzeteknek ama átszellemült himnuszában, („Songs before Sunrise") olyan kifejezést használt Spanyolországról a dél-amerikai hódítással kapcsolatban, amely mindig igen furcsa módon hatott rám. Valamint szól Spanyolhon „bűneiről és fiairól, akiket bűntelen országokban szórtak szét", és arról hogyan „tették átkozottá az ember nevét és háromszor átkozottá Isten nevét". Nagyon is érthető, ha azt mondja, hogy a spanyolok bűnösök voltak, de azt honnan a csodából veszi, hogy a dél-amerikaiak bűntelenek voltak? Miért tételezte fel, hogy ezt a kontinenst kizárólag angyalok és szentek lakták, akik a mennyben is tökéletesek lettek volna? Merész dolog lenne a legtiszteletreméltóbb szomszédokról ezt állítani, de ha arra gondolunk, amit erről a földrészről és társadalmáról tényleg tudunk, a megjegyzés meglehe-

tősen mulatságosnak hat. Tudjuk például, hogy ezeknek a bűntelen nemzeteknek bűntelen papjai csupa bűntelen istent imádnak, akik napfényes Paradicsomuk nektárja- és ambróziájaként semmi mást nem voltak hajlandóak elfogadni, csakis szakadatlan emberáldozatokat, amelyeket a legkegyetlenebb kínzások kísértek. Azt is megjegyezhetjük, hogy ennek az amerikai civilizációnak mitológiájában található meg az ösztönöknek az az erőszakos kifordítása, amelyről Dante is írt; amely visszafelé fut mindenütt a démonok természetellenes vallásában. Az etikán kívül ugyanez figyelhető meg az esztétikában. A délamerikai bálványt olyan rútnak ábrázolták, amilyennek csak lehetett, amíg a görög szobrot olyan széppé faragták, amilyenné csak lehetett. A hatalom titkát keresték, visszafelé haladva, saját természetük és a világ természete ellenében. Mindig érezhető náluk valami vágyakozásféle, hogy kivéssenek végre aranyból, gránitból vagy az erdők sötétvörös fájából egy olyan ábrázatot, amelynek láttán maga az égbolt is úgy törik darabokra, mint egy tükör.

Mindenesetre eléggé világos, hogy a trópikus Amerika festett és aranyozott civilizációja rendszeresen rászoktatta magát az emberáldozatra. Az viszont semmi esetre sem világos, már amennyire én tudom, hogy az eszkimóknál valaha is szokásba jött volna az emberáldozat. Ehhez nem voltak eléggé civilizáltak. Túlságosan be voltak börtönözve a fehér télbe és a végtelen éjszakába. A fagyos szűkölködés visszaszorította nemes haragjukat és beléjük fagyasztotta lelkük nagyszerű áramlását. A fényesebb napok és ragyogóbb napvilág az, amitől a nemes szenvedély szemmel láthatóan dühöngő őrületbe csap. A gazdagabb és műveltebb országokban történt, hogy az emberi lélek az oltárokra hömpölygött, hogy megrészegüljön a hatalmas istenektől, akik grimaszoló és vigyorgó álarcokat viseltek, akiket a félelem és kínzások közepette hosszú neveken szólítottak, és e kakofónia úgy hangzott, mint a pokol kacagása. Forróbb klíma és nagyobb tudományos műveltség volt szükséges ahhoz, hogy az ilyen virágok előbujjanak, a Nap felé nyújtsák buja leveleiket és lángoló virágzatukat, melyek árnyékukat, bíbor és mélyvörös színeiket adták annak a kertnek, amelyet Swinburne a Heszperidák kertjéhez hasonlított. Legalább nem merült fel kétség afelől, hogy létezik-e a sárkány.

Ebben a vonatkozásban nem a Spanyolország és Mexikó körüli speciális vitát akarom hangsúlyozni, de futólag megjegyzem, hogy na-

gyon pontosan emlékeztet arra a kérdésre, amelyet bizonyos értelemben fel lehet vetni Rómával és Karthágóval kapcsolatban. Mindkét esetben jellemző az angolokra az a furcsa szokás, hogy az európaiaktól inkább az ellenség képviseletének irányába csúsztak át, amit, Swinburne szavát idézve, „bűntelennek" festettek le, miközben az európaiak bűnei jól hallhatóan az égbe kiáltottak, vagy éppen sikoltottak. Mert Karthágó is magas civilizáció volt, valójában egy sokkal magasabb fokon civilizált kultúra. És a karthágóiak is a félelem vallására alapították államukat, mindenütt az égre bocsátva az emberáldozat füstjét. Nos, nagyon helyes saját fajtánkat és vallásunkat azért bírálni, mert hűtlenné vált saját mércénkhez és ideáljainkhoz. Viszont abszurdum azt állítani, hogy mélyebbre zuhantak, mint más fajok és vallások, amelyek éppen ellentétes szabályokat és ideálokat vallottak. Van egy nagyon reális elképzelés, mely szerint a keresztény rosszabb, mint a pogány, s a spanyol rosszabb, mint a vörösbőrű indián, sőt, még a római is potenciálisan rosszabb, mint karthágói. Azonban mindössze egyetlen értelemben rosszabb, és nem abban, hogy ténylegesen rosszabb. A keresztény csak azért rosszabb, mert neki az a dolga, hogy jobb legyen.

Ez a fejreállított képzelet olyan dolgokat szül, amelyekről jobb nem is beszélni. Néhányat közülük már szinte anélkül is meg lehetne nevezni, hogy ismernénk őket, mert abból az extrém gonoszból származnak, amely ártatlannak tűnik az ártatlan szem számára. Még ahhoz is túlságosan embertelenek, hogy erkölcstelenek legyenek. De anélkül, hogy túlságosan sokáig időznénk ebben a sötét sarokban, megjegyezhetjük, mint lényeges dolgot, hogy bizonyos anti-humánus antagonizmusok látszanak visszatérni a fekete mágia hagyományában. Gyanítható benne, mint valami, ami át-meg átszövi mindenütt, a gyermekkor ideájának misztikus gyűlölete. Az emberek jobban meg tudnák érteni a boszorkányok iránti elterjedt gyűlöletet, ha emlékeznének rá, hogy a leggyakrabban nekik tulajdonított gonosztett az volt, hogy megakadályozták a gyermekek születését. A héber próféták állandóan azért ostorozták a zsidó népet, hogy olyan bálványimádásba akar visszaesni, amely ilyenfajta háborút visel a gyermekek ellen, és ez eléggé valószínűvé teszi, hogy e gyalázatos elfordulás Izrael Istenétől azóta is előfordult Izraelben, abban a formában, amit rituális gyilkosságnak neveznek; természetesen nem a judaizmus bármely képviselője követte el, hanem egyedi és felelőtlen ördögimádók,

akik történetesen szintén zsidók voltak. Az a gondolat, hogy a gonosz erők különösképpen fenyegetik a gyermekkort, ismét előfordul abban a tényben, hogy a középkorban szerfelett nagy volt a gyermekmártírok száma. Chaucer sem tett mást, csak egy újabb változatát írta le annak a gyökerében nemzeti angol legendának, melyben az összes létező boszorkányok leggonoszabbikát úgy képzelte el, mint egy sötét idegen asszonyt, aki magas ablakrácsa mögött leselkedik és hallgatja, akár egy patakocska csobogását egy köves utcán, a kis Szent Hugó éneklését.

Akárhogy is, a tárgyunkhoz kapcsolódó ilyesfajta spekulációk különösen a Földközi-tenger keleti partja körül gyülekeztek, ahol a nomádok fokozatosan kereskedőkké alakultak, és az egész világgal elkezdtek kereskedni. Valójában a kereskedelem, az utazás és a gyarmati terjeszkedés szempontjából ez már olyasmi volt, ami egy világbirodalomra jellemző. Bíbor festéke, pompájának és fényűzésének jelképe áthatotta az árut, amit eladott olyan messze, mint Cornwall utolsó sziklaszirtjei, és a vitorláit, amelyek behatoltak a trópusi tenger csöndjébe, Afrika titkai közé. Joggal lehetne azt mondani, hogy bíborszínre festette az egész térképet. Az már igazi világsiker volt, hogy Türosz hercegét alig zavarta, mikor tudomására jutott: egyik leánya odáig süllyedt, hogy férjhez ment egy Judának nevezett törzs vezéréhez; amikor afrikai előőrsének kereskedői még ajkukat biggyesztették volna, megvető mosollyal szakállas szemita arcukon, ha egy Róma nevű falvat említettek volna előttük. És tényleg, aligha lehet két dolog távolabb egymástól, nem csupán térben de szellemben is, mint a palesztinai törzs monoteizmusa és a kis itáliai köztársaságnak akár az erényei is. Csak egy dolog állt közöttük, és az, ami elválasztotta, egyúttal egyesítette is őket.

Nagyon eltérő és összeférhetetlen dolgokat kedvelhettek a római konzulok és Izrael prófétái, de abban egyek voltak, amit gyűlöltek. Könnyű közönséges és embertelen figurának beállítani akár Illést, amint dühében a karmeli mészárlásra buzdít, vagy Catót, amint Afrika megkegyelmezése ellen mennydörög. Ezeknek az embereknek megvoltak a korlátaik és kicsinyes szenvedélyeik, de az őket illető bírálat nélkülözi a képzelőerőt, s ezért nem is valós. Kihagy valamit, valami hatalmasat és közbeesőt, amely keletre és nyugatra is tekint, és e szenvedélyt felébreszti keleti és nyugati ellenségeiben; és ez a valami e fejezet tulajdonképpeni tárgya.

A Türoszban és Szidónban központosult civilizáció mindenekelőtt gyakorlatias volt. Keveset hagyott hátra a művészetekben, és semmit a költészetben. Azzal viszont büszkélkedett, hogy nagyon hatékony, s filozófiájában és vallásában azt a különös és néha titokzatos gondolatmenetet követte, amelyről már említést tettünk azokkal kapcsolatban, akik mindig a közvetlen hatásokat vadásszák. Az ilyen gondolkodásmódban mindig jelen van egy olyan elképzelés, hogy minden sikerhez vezet egy rövidebb út is; valami, ami szégyentelen alaposságával meg tudja rázni az egész világot. A megfelelő modern kifejezéssel élve: hittek az emberekben, akik a javakat előállítják. Moloch istenükkel való kapcsolatukban ők maguk is nagyon ügyeltek arra, hogy szállítsák az árut. Érdekes csereakció volt ez, amelyhez többször is visszatérünk a tárgyalás folyamán, itt elegendő annyit mondani róla, hogy tartalmazta azt az elméletet, amelyről már szóltam a gyermekek iránti viselkedés bizonyos formáival kapcsolatosan. És ez volt az, ami kiváltotta ellene egyazon időben a palesztinai egyetlen Isten és a római számtalan házi istenség szolgájának haragját. Ez volt az, ami két, természeténél fogva egymástól olyan távolálló és olyannyira eltérő dolgot egyszerre hozott lendületbe, hogy szövetségük végül megváltsa a világot.

A szellemi jelenségeknek általam felállított csoportosítása szerint, amelybe az egész pogány világot belehelyezhetjük, a negyedik és egyben utolsó osztályt a filozófusok alkotják. Bevallom, hogy az általános felfogással ellentétben számomra népesebb csoportot jelentenek, mert sok olyan dolgot is filozófiaként tartok számon, amit mások vallásnak neveznek. Mégis, remélem, hogy az én leírásomat legalább olyan hihetőnek és tiszteletreméltónak fogják tartani. Először azonban a filozófia legtisztább és legvilágosabb formáját kell szemügyre vennünk, hogy normális körvonalait kitapogathassuk. Ezt a formát pedig a legtisztább és legvilágosabb körvonalak világában, a Földközi-tenger partján találhatjuk meg, amelynek mitológiájáról és bálványairól az előző két fejezetben már beszéltünk.

A politeizmus, vagyis a pogány mítoszok, sohasem jelentette az ember számára azt, amit a katolikus ember számára a katolikus vallás jelent. Sohasem volt ez az élet minden vonatkozásában kielégítő világkép, egy olyan teljes és összetett igazság, melynek mindenről van valami mondanivalója. Csak az emberi lélek egy bizonyos részének kielégítésére szolgált, nevezzük akár vallásos résznek, bár szerin-

tem helyesebb lenne a képzelet oldalának nevezni. De ezt aztán kielégítette, a végén már a megcsömörlésig. Az egész világ a mesék és kultuszok összegabalyodott szövevénye volt, és keresztül-kasul átjárta a többi ártatlan szín között, amint már láthattuk, ama fekete szál: a sötétebb pogányság, amely lényegében ördögimádás volt. Azonban valamennyien tudjuk, hogy ez nem jelenti azt, hogy egyetlen pogány sem gondolt másra, csupán a pogány istenekre. Pontosan azért, mert a mitológia csak egyetlen hangulatot tudott kifejezni, más lelkiállapotban valami egészen más dolog felé fordultak.

Azt azonban nagyon fontos belátnunk, hogy amihez fordultak, teljességgel más volt. Túlságosan különbözött ahhoz, hogy következetlen legyen. Olyan idegen volt, hogy a többivel össze sem ütközött. Miközben a tömeg az Adonisz tiszteletére rendezett népünnepélyre, vagy az Apollón ünneplését szolgáló játékokra özönlött, egyik-másik férfiú inkább otthon maradt, és kigondolt valamiféle elméletet a dolgok természetéről. A hobbija olykor éppenséggel az Isten természetéről, vagy ugyanabban az értelemben, az istenek természetéről való gondolkodás formáját öltötte. De igen ritkán jutott eszébe, hogy küzdelembe vigye isteneinek természetét a természetes istenek ellenében.

Feltétlenül hangsúlyoznunk kell ezt az elvontságot az absztrakciók első tanulmányozójának esetében. Nem volt annyira antagonista, mint amennyire szórakozott volt. A hobbija lehetett az univerzum, de ez a kedvtelés kezdetben csak amolyan magánügy volt, mint teszem azt a numizmatika vagy a dámajáték. És még akkor is, amikor bölcsessége már közkinccsé vált, szinte politikai intézménnyé, csak nagyon ritkán állt a világi vagy vallásos intézményekkel egysorban. Arisztotelész, a maga utolérhetetlen józan eszével, talán a legnagyobb volt a filozófusok között, de kétségkívül a leggyakorlatiasabb. De Arisztotelész sem hajlott volna jobban arra, hogy hasonló vagy rivális vallás gyanánt az Abszolutot a delphoi Apollónnal egy sorba állítsa, mint Arkhimédész arra, hogy az Emelőt bálványként vagy fétisként állítsa fel, és helyettesítse vele a város jelképét. Akkor már azt is elképzelhetnénk, hogy Euklidész oltárt emel az egyenlőszárú háromszögnek, vagy netán áldozatot mutat be a négyzet átlójának. Az egyik férfi a metafizikán töprengett, a másik a matematikán, azért, mert szerette az igazságot, vagy pedig azért, mert kíváncsi volt, vagy talán egyszerűen örömét lelte benne. Ez az öröm azonban nem keveredett össze olyan másfajta örömökkel, mint a táncolás öröme, vagy

a bikává vagy hattyúvá vált Zeuszt ünneplő valamelyik románc éneklésének öröme. Talán a népi politeizmus bizonyos felületességére, sőt hamisságára vall, hogy az ember lehetett filozófus, sőt még szkeptikus is, anélkül, hogy megzavarta volna. Ezek a gondolkodók majdnem megrendítették a világ alapjait, anélkül, hogy a fölötte lebegő festett felhőnek még csak a körvonalait is megváltoztatták volna.

Mert ezek a gondolkodók valóban megmozgatták a világ alapjait; még akkor is, ha egy különös kompromisszum vissza is tartotta őket attól, hogy a város alapjait megmozdítsák. A két nagy ókori filozófus valóban bölcs sőt szent ideák védelmezőjeként jelenik meg előttünk, maximáik olvasásakor arra gondolunk, hogy kétkedő kérdésekre adott válaszok, amelyek túl tökéletesek ahhoz, hogy magát a kérdést is mindig feljegyezték volna. Arisztotelész száz anarchistát és természetimádó hóbortost semmisített meg azzal, hogy az embert politikus állatnak nevezte. Platón bizonyos értelemben megelőzte az eretnek nominalisták által támadott katolikus realizmust, amikor ragaszkodott ahhoz az alapvető tényhez, hogy az eszme valóság, hogy az ideák éppúgy létezőek, mint az ember. Platón azonban, úgy látszik, olykor azt képzelte, hogy az ideák úgy léteznek, ahogyan az ember nem, vagy, hogy az embert nem is nagyon kell figyelembe venni ott, ahol az ideákkal ütközik össze. Abban az elgondolásban, hogy a polgárt kell a városhoz igazítani, mintha egy elképzelt fejet egy eszményi kalaphoz igazítanánk, van valami abból a szociális érzületből, melyet fabiánizmusnak nevezünk; és bármennyire nagy és dicső volt, mégis ő lett valamennyi csodabogár atyja. Arisztotelész teljesebben anticipálta azt a szentségi ésszerűséget, amely később összekapcsolta a dolgok testét és lelkét, mert az ember természetét éppen úgy vizsgálta, mint az erkölcsök természetét, és éppúgy belenézett a szemekbe, mint ahogyan belenézett a fénybe. Mégis, annak ellenére, hogy ezek a nagyemberek ebben az értelemben alkotók és megőrzők voltak, hozzátartoztak egy olyan világhoz, amelyben a gondolat egészen a hóbortosságig szabad volt. Sok más nagy szellem követte is őket, néhányan valami elvont erényt magasztalva, mások pedig racionálisabban követve az ember boldogság utáni vágyának szükségszerűségét. Az előbbieket sztoikusoknak nevezték, s nevük szállóigévé vált, mert az emberiség valóban egyik legfőbb erkölcsi ideáját képviselték; azt, hogy addig kell eröltetni magát az elmét,

amíg képes nem lesz ellenállni még a gondnak, sőt a fájdalomnak is. Ámde köztudott az is, hogy a filozófusok nagyszámú csoportja visszahanyatlott abba, amit ma szofizmusnak nevezünk. Hivatásos szkeptikusokká lettek, akik kényelmetlen kérdésekkel jártak-keltek, és szép fizetést kaptak azért, hogy a normális ember számára valóságos nyűggé váltak. Lehet, hogy csupán véletlen, hogy emlékeztettek a nagy Szokratész kínos kérdéseire, amelyek népszerűtlenségét okozták, akinek halála, úgy tűnik, ellentmond annak az állandó fegyvernyugvásnak, amely a filozófusok és istenek között fennállott. Szokratész azonban nem a többistenhitet elítélő monoteistaként halt meg; és semmiképpen nem a bálványokat ostorozó prófétaként. Mindenki számára világos, aki olvasni tud a sorok között, hogy létezett valaminő gondolat – helyes vagy helytelen –, valamiféle tisztán személyes befolyásról, amely hat az erkölcsben és a politikában. Az általános egyesség megmaradt, akár mítoszaikat, akár elméleteiket tekintették a görögök tréfának. Sohasem volt olyan összeütközés, amelyben az egyik valóban összezúzta volna a másikat, és sohasem volt olyan egyesülés, amelyben az egyik tényleg megbékélt volna a másikkal. Az bizonyos, hogy sohasem működtek együtt; ha semmi másnak nem is, de a papnak vetélytársa volt a filozófus. De a látszat szerint mindkettő elfogadott egy munkamegosztást, és része maradt ugyanannak a társadalmi rendnek. Egy másik fontos hagyomány Pitagorasztól ered, aki azért jelentős, mert közelebb állt a keleti misztikusokhoz, akikhez még visszatérünk. Egyfajta matematikai miszticizmust hirdetett, amely szerint a szám végső valóság, de közben, úgy látszik, a bráminokhoz hasonlóan tanította a lélekvándorlást is, és hátrahagyott követőinek néhány hagyományos fogást a vegetarianizmussal és vízivással kapcsolatban, melyek közönséges dolgok a keleti bölcselők körében, főleg azok között, akik a modern szalonokban forognak, szakasztott úgy, ahogy elődeik tették a Római Birodalomban. A keleti bölcselőkhöz érve azonban meglehetősen fontos igazságot közelíthetünk meg egy másik úton.

Valamelyik nagy filozófus mondotta, hogy jó lenne, ha a filozófusok királyok lennének vagy a királyok filozófusok. Úgy beszélt erről, mint valamiről, ami túl jó, hogy igaz lehetne, pedig gyakran igaz volt. Egy bizonyos típust, amelyet talán kissé elhanyagoltak a történelemben, joggal nevezhetnénk királyi filozófusnak. Először is, ha tényleges királyságra nem is, arra időnként mégis alkalmuk nyílt a

bölcseknek, hogy naggyá legyenek azáltal, hogy a vallásra emlékeztető politikai eszmerendszert alapítottak. Ennek egyik nagy példája, talán a legnagyobb a világon, már azáltal, hogy rágondolunk, átrepít bennünket sokezer mérföldre Ázsián át, az eszméknek és intézményeknek ama gyönyörűséges és sok tekintetben bölcs világba, amit kissé könnyedén intézünk el azzal, ahogyan Kínáról beszélünk. Az ember számtalan igen különös istent szolgált, és számtalan ideálhoz, sőt bálványhoz ragaszkodott hűségesen. De Kína olyan társadalom, amely azt választotta, hogy az értelemben hisz. Az intellektust nagyon komolyan vette, s lehet, hogy ezzel egyedül állt a világban. Már a nagyon korai időktől kezdve szembenézett a filozófus és a király dilemmájával, azáltal, hogy filozófust jelölt ki a király mellé tanácsadónak. Közintézményt csinált egy magánszemélyből, akinek a világon semmi más dolga nem volt, csak az, hogy értelmes legyen. Volt és van is Kínában sok más dolog, amely erre a mintára alakult. Minden rangot és tisztséget nyilvános vizsgához kötnek, nincs náluk semmi, ami az arisztokráciára emlékeztetne; demokrácia ez, amelyben az intelligencia dominál. A lényeg azonban az, hogy filozófusok adtak tanácsokat a királyoknak, s hogy egy ezek közül bizony nagy filozófus és nagy államférfiú is volt.

Konfuciusz nem volt vallásalapító vagy vallási tanító, még az is lehetséges, hogy egyáltalán nem volt vallásos. Nem volt ateista; nyilvánvalóan olyan ember volt, akit agnosztikusnak nevezhetünk. De a valóban fontos tény itt az, hogy ebben az esetben nincs értelme vallásáról beszélni. Olyan ez, mintha a teológiát úgy emlegetnénk, mint az első lépést abban a történelemben, amely arról szól, hogyan szervezte meg Rowland Hill a postahálózatot, vagy Baden Powell a cserkészetet. Konfuciusz nem azért volt, hogy üzenetet hozzon a mennyből az embereknek, hanem hogy megszervezze Kínát, és bizony rendkívül jól megszervezte. Ebből következik, hogy sokat foglalkozott az erkölccsel, de szigorúan a viselkedésre korlátozta. Tervezetének jellegzetessége, és országának is – amiben egyébként szembenáll nagy ellenlábasával, a kereszténységgel –, hogy a túlvilági életben is ragaszkodott a való élet minden formaságához, ahhoz, hogy a külsőségek állandósága megőrizheti a belső békét. Mindenki, aki tudja, hogy hányféle szokásnak van köze az egészséghez, mind a test, mind a lélek egészségéhez, felfedezi ebben az ideában az igazságot. De azt is nyomban észreveszi, hogy az ősök és a Megszentelt Császár

tisztelete csupán szokások voltak és nem vallás. Méltatlan a nagy Konfuciuszhoz, hogy vallásalapítónak nevezzék. De az is méltatlan hozzá, hogy azt mondjuk, nem volt vallásalapító. Ez éppen annyira nem tisztességes, mintha egy vargabetűt leírva azt mondanánk, hogy Jeremy Bentham nem volt keresztény mártír.

Van azonban az érdekes eseteknek egy egész kategóriája, amelyekben a filozófusok királyok voltak, és nem csupán a királyok barátai. A kombináció nem esetleges. Nagyon sok köze van ahhoz a meglehetősen bonyolult kérdéshez, hogy mi a filozófusok dolga. Magában rejt egy utalást arra, hogy miért nem ütközött össze nyíltan a filozófia és a mitológia. Nemcsak azért történt így, mert a mitológiában volt mindig egy kis léhaság, hanem azért is, mert a filozófiában viszont mindig volt egy adag fölényesség. Megvetette a mítoszokat, de lenézte a tömegeket is, és úgy gondolta, hogy nagyon jól illenek egymáshoz. A pogány filozófus ritkán volt a nép fia, legalábbis lélekben, ritkán volt demokrata, sőt gyakran a demokrácia keserű kritikusa. Az arisztokrácia és a könnyű élet fellege lebegett körülötte, s olyan emberek számára volt könnyű ezt a szerepet játszani, akik amúgyis ilyen pozícióban voltak. Könnyű volt egy hercegnek, vagy magasrangú személynek olyan filozofikusnak lenni, mint Hamlet, vagy Tézeusz a Szentivánéji álomban. És már a legkorábbi időktől ilyen hercegi entellektüelek körében találjuk magunkat. Egyet közülük megtalálunk a világ első írásos feljegyzései között. Ama ősi trónon ült, amely az ókori Egyiptomra tekintett.

A legérdekesebb vonása Ehnaton fáraó történetének, akit általában Eretnek Fáraónak neveznek, abban a tényben rejlik, hogy ő volt az egyetlen példa – legalábbis a Krisztus előtti időkben – a királyi filozófusra, aki rászánta magát, hogy hadat üzenjen a népi mitológiának a privát filozófia nevében. A legtöbben Marcus Aurelius viselkedését vették fel, aki sok tekintetben az ilyen uralkodó bölcs modellje. Marcus Aureliusnak felhánytorgatják, hogy eltűrte a pogány amfiteátrumot és a keresztény mártírságot. Ez viszont jellemző tény volt, mivel az ilyen fajta ember ugyanúgy vélekedett a nép vallásáról, mint a nép cirkuszáról. Nagyon mélyenszántó Phillimore professzornak az a megállapítása, hogy: „nagy és jó ember volt- és ezt tudta is". Az eretnek fáraó filozófiája őszintébb és talán szerényebb is volt. Annak az igazságnak, hogy a túlságosan büszke ember nem hajlandó arra, hogy harcoljon, van egy szükségszerű következménye: a küzdelem orosz-

lánrészét az alázatosoknak kell vállaniuk. De bárhogy is van, az egyiptomi herceg elég egyszerű volt ahhoz, hogy komolyan vegye a filozófiáját, és az oly sok bölcs herceg közül ő volt az egyetlen, aki „államcsinyt" kezdeményezett: császári gesztussal legurítva a magasból az isteneket és a monoteista igazság izzó tükreként magasba emelve az emberek előtt az egyetemes Nap korongját. Voltak más érdekes elgondolásai is, amint az gyakran előfordul az ilyen idealistákal. A művészetben azért volt realista, mert idealista volt; minthogy a realizmus sokkal valószínűtlenebb, mint bármely más eszmény. De végül is rá is hull valamennyi Marcus Aurelius árnyékából, s nyomában ott lopakodik Phillimore professzor árnyéka. Az volt a baj ugyanis ezzel a nemes fajtájú herceggel, hogy sohasem tudott megszabadulni attól, hogy öntelt legyen. Az önteltség pedig olyan átható illat, hogy még az egyiptomi múmiáig is eljut, az összes illatos balzsamon keresztül. Ami hibádzott ennél az eretnek fáraónál, ahogy sok más eretneknél is, az volt, hogy valószínűleg sosem ereszkedett le odáig, hogy egyszer is megkérdezze magától, vajon van-e egyáltalán *valami* a nálánál műveletlenebb emberek közhiedelmeiben és meséiben. És, amint már utaltunk rá, volt bennük valami. Igazi emberi éhség nyilvánult meg a különböző tulajdonságok és helyszínek kutatásában, az óriási háziállatokéhoz hasonló isteni körmenetekben, bizonyos kísértetjárta helyek fáradhatatlan figyelésében, és az egész zavaros mitológiai vándorlásban. Lehet, hogy a természetet nem Iziznek hívják, és lehet, hogy Izisz valójában nem kutatja Oziriszt. De az igaz, hogy a természet mindig kutat valami után. A természet mindig a természetfelettit keresi. Valami megfoghatóbb kielégíthette volna ezt a szükségletet, de egy méltóságteljes uralkodó egy napkoronggal nem elégítette ki. A királyi kísérlet a népi babonák üvöltő reakciója közepette bukott el, amelyen a papok az emberek vállaira emelkedtek, és magasabbra hágtak a királyoknál.

A következő nagy bölcs Gautama, a nagy Buddha Úr. Tudom, hogy általában nem csupán a filozófusok közé sorolják, de én egyre inkább meggyőződöm róla, mindabból az értesülésből, amely eljut hozzám, hogy így lehet igazán tolmácsolni óriási jelentőségét. Ő volt messze a legkiemelkedőbb és legjobb az összes bíborbanszületett intellektus közül. Az ő reakciója volt talán a legnemesebb és a legőszintébb a gondolkodók és a trónonülők ilyen kombinációjából származó valamennyi cselekedet között. Mert az ő reakciója a le-

mondás volt. Marcus Aurelius beérte azzal a finoman ironikus megjegyzéssel, hogy még a palotában is jól lehet élni. A tüzetesebb egyiptomi király hozzátette, hogy jobban lehet élni egy palotaforradalom után. De a nagy Gautama volt az egyetlen, aki bebizonyította, hogy meg tud lenni a palotája nélkül is. Az egyik a türelemben, a másik a forradalomban bízott. De végül is valami tökéletesebb tűnik fel a lemondásban. A lemondás talán az egyetlen abszolút cselekedet egy abszolút uralkodó számára. Az indiai herceg, akit a kelet luxusában és pompájában neveltek fel, önként száműzte magát, és élte a koldusok életét. Ez nagyszerű, de nem háború, nem keresztes hadjárat a keresztény értelemben. Nem dől el, hogy a koldus élete egy szent élete, vagy egy filozófusé. Nem dől el, hogy ez az ember valójában Diogenész hordójába, vagy Szent Jeromos barlangjába való-e. Nos, azok, akik a legközelebb jutottak Buddhához tanulmányaik során, és akik feltétlenül a legvilágosabban és legértelmesebben írnak róla, arról győznek meg engem, aki megalapított egy virágzó filozófiai iskolát, és csak azért alakult át „isteni" vagy szent lénnyé, mert így kívánta az efféle ázsiai tradíciók titokzatosabb és tudománytalanabb szelleme.

Így hát ezen a ponton szükséges néhány szót ejteni arról a láthatatlan, ám mégis eleven határvonalról, amelyen átkelünk a Földközitengertől a Kelet rejtélyei felé vezető utunkon.

Valószínűleg nincs még egy dolog, amiből kevesebbet sejtünk meg az igazságról, mint a közhelyek, főként, ha tényleg valóságosak. Valamennyiünknek megvan az a szokása, hogy bizonyos dolgokat elmondunk Ázsiáról, amelyek ugyan igazak, de aligha segíthetnek nekünk, mert nem értjük meg igazságukat; többek között azt állítjuk, hogy Ázsia megöregedett, a múltba tekint s hogy nem haladó. Való igaz, a kereszténység haladóbb abban az értelemben, hogy kevés köze van a politikai haladással kapcsolatos nyüzsgéshez. A kereszténység hiszi, minthogy a kereszténység hivő, hogy az ember végül csak eljut valahova, itt, vagy a túlvilágon, vagy különféle utakon a különböző elveknek megfelelően. A világ vágyait ki lehet elégíteni annyira, amennyire a vágyakat ki lehet elégíteni, vagy egy új élet, vagy egy régi szerelem, vagy valami tényleges birtoklásvágy teljesülése által. Tudjuk, hogy a dolgokban bizonyos ritmus érvényesül – emelkedés és zuhanás – nem pedig merő progresszió; csakhogy e ritmus a mi szemünkben eléggé szabad és kiszámíthatatlan. Ázsia legnagyobb része viszont azt állítja, hogy a ritmus nem más, mint állandó

visszatérés. A világ nem valami szeszélyes kavargás a szemükben, hanem olyan, mint egy kerék. Az történt ezekkel a magas értelmi képességű és magas fokon civilizálódott népekkel, hogy elkapta őket egy kozmikus forgás, amelyhez képest az üreges kerékagy valójában semmi. Ebben az értelmezésben a létezésben az a legrosszabb, hogy akár örökké is folytatódhat ugyanígy. Valójában erre gondolunk tehát, mikor azt mondjuk, hogy Ázsia öreg, maradi és nem progresszív. Ezért látjuk még görbe kardjukat is a vakító kerék törött íveinek, visszatérő sárkány-motívumukat elpusztíthatatlan kígyónak. Nagyon kevés köze van ennek a politikai haladáshoz; minden ázsiai cilindert tehet a fejére, de ha még mindig megvan ez az érzés a szívük mélyén, csak arra gondolnak, hogy a kalapok eltűnnek majd és újra megjelennek, mint a bolygók, nem pedig arra, hogy egy kalap után futva a mennybe vagy akár haza is juthatnak.

Nos, amikor Buddha géniusza megnyilatkozott, hogy a kérdéssel foglalkozzék, ez a kozmikus érzelem már majdnem mindent áthatott Keleten. Itt aztán valóban a különcködő és szinte fojtogató mitológiák dzsungelje nőtt! Mégis, lehetséges, hogy jobban vonzódunk a népművészetnek ehhez a világi bőségéhez, mint némely magasabbrendű pesszimizmushoz, amely elsorvaszthatná. Arra azért mindig emlékeznünk kell, miután a dolgokat tisztességesen megvizsgáltuk, hogy a spontán keleti képzetek nagy része valójában bálványimádás, a bálvány kicsinyes és földhözragadt imádása. Ez valószínűleg nem vonatkozik a brahmanizmusra, legalábbis amilyennek a brahministák látják. A brahminizmus puszta említése azonban emlékeztet bennünket egy sokkal jelentőségteljesebb realitásra, ami nem más, mint az ősi India kasztrendszere. Lehet, hogy egykoron voltak olyan előnyei, mint Európában a céhes rendszernek. Mégis, ellentétben áll nemcsak a keresztény demokráciával, de még az arisztokrácia legszélsőségesebb formáival is. Méghozzá abban, hogy a társadalmi felsőbbrendűséget egyúttal lelki felsőbbrendűségnek is tekinti. Ez alapjaiban választja el a keresztény testvériségtől, de ráadásul úgy magasodik a büszkeség gőgős teraszaival, mint magányos csúcs a két viszonylag kiegyensúlyozott fennsík, az iszlám és Kína között. A tény, hogy e formáció évezredeken keresztül megőrizte állandóságát, az ismétlődés szellemének újabb illusztrációja, amely időtlen idők óta jelzi az idő múlását. Ezen kívül még feltételezhetjük egy másik eszme uralkodását, amely összekapcsolható a buddhizmussal, ahogyan a

teozófusok tolmácsolják. Az igazság az, hogy néhányan még a legszigorúbb buddhisták közül is elvetik ezt a gondolatot, és még dühösebben utasítják el a teozófusok. Függetlenül attól, hogy ez az eszme a buddhizmusban van-e, vagy csak a buddhizmus szülőföldjén, vagy csupán a buddhizmus hagyományában, ez ez eszme tökéletesen megfelel a visszatérés már említett elvének. Természetesen a reinkarnáció eszméjére gondolok.

Csakhogy a reinkarnáció nem igazán misztikus eszme. Nem igazából transzcendentális elképzelés, vagy transzcendentális érztelemben vallásos idea. A miszticizmus olyasmit képzel el, ami meghaladja a tapasztalatot, a vallás pedig a jóságosabb jónak, vagy a mélységesebben gonosznak nyomait keresi, mint amit a tapasztalat nyújtani tud. A reinkarnációnak csak annyira van szüksége a dolgok kiterjesztésére, hogy megismétli azokat. Semmivel sem természetfelettibb arra emlékezni, hogy mit csináltam Babilonban, mielőtt megszülettem volna, mint arra, hogy mit csináltam Brixtonban, mielőtt fejbevágtak volna. Egymást követő életeimnek nem kell többnek lenniük egyszerű emberi életeknél, bármilyen terhek is korlátozzák az emberi létet. Semmi köze ahhoz, hogy meglátjuk Istent, vagy felidézzük az ördögöt. Másképpen fogalmazva, az újjászületésnek nem kell szükségképpen kiszállnia a sors kerekéből, sőt bizonyos értelemben ez maga a sors kereke. És lett légyen olyasvalami, amit Buddha alapított, vagy olyan, amit Buddha talált meg, vagy éppen olyasmi, amiről teljesen lemondott, amikor megtalálta, mindenképp olyan jelenség áll előttünk, amelyben megtalálni annak az ázsiai atmoszférának jellegzetes vonásait, amelyben szerepét el kellett játszania. És a szerepe, amit eljátszott, az értelmiségi filozófusé volt, sajátos elmélettel arról, hogy mi a helyes viszony ehhez a világhoz.

Meg tudom érteni, ha a buddhisták netán rossz néven veszik, hogy a buddhizmust csupán filozófiának tartom, amennyiben a filozófiát csupán olyasfajta szellemi játéknak tekintjük, amit a görög szofisták játszottak, fel-feldobva világokat és elkapva őket, mint holmi labdákat. Talán pontosabban fogalmaznánk, ha azt állítanánk, hogy Buddha olyan férfiú volt, aki egy metafizikai elvet alapított, amelyet akár pszichológiai elvnek is nevezhetnénk. Olyan utat javasolt, amelyen elmenekülhetünk összes visszajáró bánatunk elől, mégpedig egyszerűen úgy, hogy megszabadulunk attól a káprázattól, amit vágynak nevezünk. Ez hangsúlyozottan *nem* azt jelentette, hogy

könnyebben kaphatjuk meg, amit akarunk azáltal, hogy mérsékeljük türelmetlen vágyunkat az egyes részei iránt, vagy hogy jobb módon vagy egy jobb világban kapjuk meg. Éppen azt hangsúlyozta, hogy hagyjunk fel az utána való vágyakozással. Ha egyszer az ember belátta, hogy valójában nincsen valóság, hogy minden, beleértve a lelkét is, minden pillanatban a megsemmisülés állapotában van, nyilván képes kiküszöbölni a csalódást, és nem válaszol a változásokra, és léte (már amennyiben létéről beszélhetünk egyáltalán) a közömbösség állandó örömmámorában úszik. A buddhisták ezt boldogságnak nevezik, és mi sem állunk meg történetünkben azért, hogy ezt vitassuk, habár számunkra megkülönböztethetetlen a reménytelenségtől. Nem látom be például, hogy a vágyakról való lemondás miért ne vonatkozna a legjóakaratúbb kívánságokra éppen úgy, mint a legönzőbbekre. A Könyörület Ura valójában inkább azért sajnálja az embereket, hogy élnek, és nem azért, mert meghalnak. Ami a többit illeti, egy intelligens buddhista írta: „Az elterjedt japán és kínai buddhizmus magyarázata az, hogy nem buddhizmus." *Ez* aztán tényleg megszűnt puszta filozófia lenni, de csak azáltal, hogy puszta mitológiává alakult. Egy valami bizonyos: soha olyasmivé nem vált, ami távolról is emlékeztetne arra, amit Egyháznak nevezünk.

Csak tréfának tűnne, ha azt mondanánk, hogy az egész vallástörténet a nullák és keresztek mintázatából áll. A nullákon azonban nem a semmit értem, csupán olyan dolgokat, amelyek negatívak a másik ábra pozitív alakjával és mintájával szemben. És bár a jelkép természetesen véletlenszerű egybeesés, mégis olyan véletlen, amely csakugyan egybeesik valamivel. Az ázsiai elmét valóban lehet egy kerek O-val szimbolizálni, ha nem is számjegynek értelmezve, de legalább körnek. A nagy ázsiai jelkép, a kígyó, szájában a saját farkával, valójában az egység és visszatérés tökéletes ábrázolása, amely valóban hozzátartozik a keleti filozófusokhoz és vallásokhoz. Valóban olyan görbe ez, amely egyik értelemben mindent magában foglal, a másikban pedig a semmivel egyenlő. Ebben az értelemben bevallja, mitöbb dicsekszik azzal, hogy minden érv körben járó érv. Bár a forma csupán jelkép, láthatjuk, milyen szilárd a jelképes értelem, amelyből fakadt: Buddha kerekének párhuzamos jelképére gondolok, amit általában Swastikának szokás nevezni. A kereszt merészen mutat derékszögben különféle irányokba, a Swastika ugyanaz a dolog, csakhogy visszatérőben az önmagába forduló görbe felé. Ez a görbe

kereszt lényegében a kerékké alakuló kereszt. Mielőtt elvetnénk ezeket a jelképeket, mintha önkényesek lennének, gondoljunk arra, milyen erőteljes volt a képzelőerő, amely létrehozta, vagy kiválasztotta őket keleten és nyugaton egyaránt. A keresztből több lett, mint történelmi emlék, szinte matematikai ábraként hordozza a valóban lényeges tényt, az örökkévalóságba nyúló konfliktus eszméjét. Igaz, sőt szószaporítás, ha azt mondjuk, hogy a kereszt mindennek központi lényege.

Más szóval, a kereszt, mint tény és mint forma, valójában a mindent és semmit jelentő körből való kitörés eszméjét hordozza. Megszabadul attól az önmagába visszatérő érveléstől, mely szerint minden az elmében kezdődik és végződik. Mivel még mindig jelképekkel foglalkozunk, parabolává alakíthatnánk abban a Szent Ferencről szóló történetben, amely szerint az áldásával távozó madarak kereszt alakban szárnyaltak el a négy égtáj végtelenjébe, hiszen a madaraknak ehhez a szabad szárnyalásához képest a Swastika csak olyan, mint a farkát kergető macskakölyök. Egy még közismertebb allegóriával azt is mondhatnánk, hogy amikor Szent György a lándzsáját a sárkány torkába vágta, betört az önmagát faló szörny magányába, és valami más harapnivalót adott neki a saját farkán kívül. Jóllehet sok képzelgést fel lehet használni az igazság ábrázolásaként, maga az igazság elvont és tökéletes, bár nem könnyű összegezni, ha nem használjuk ezeket a formákat. A kereszténység egy rajta kívül álló szilárd igazságra támaszkodik, valamire, ami ugyanabban az értelemben belső és külső. Azt állítja, hogy a dolgok tényleg léteznek, vagy másképpen, hogy a dolgok tényleg dolgok. Ebben a kereszténység egy a józan ésszel, de az egész vallástörténet azt mutatja, hogy a józan ész mindenhol eltűnik, ha nincs ott a Kereszténység, hogy megőrizze.

Másképpen nem létezhetne, legalábbis nem lenne tartós, mert a puszta gondolat nem őrzi meg a józanságot. Bizonyos értelemben túl egyszerűvé válik ahhoz, hogy józan legyen. A filozófusokat inkább az egyszerűség csábítja tévútra, mint a bonyolultság. Minduntalan vonzzák őket az értelmetlen egyszerűsítések, ahogyan a szakadék fölött egyensúlyozó embert vonzza a halál, a semmivéválás és a puszta lég. Egy más fából faragott filozófusra volt szükség, hogy a templom csúcsán képes legyen megállni és megtartani egyensúlyát anélkül, hogy a mélységbe vetné magát. E nyilvánvaló, talán túlságo-

san is nyilvánvaló magyarázatok közül az egyik azt állítja, hogy minden csak álom és káprázat, és semmi sem létezik az éneken kívül. Egy másik azt, hogy minden visszatér, ismét másik azt, amit buddhistának és mindenképpen keletinek tartanak: azt az ideát, hogy minden gondunkat magunk teremtettük, színes különbségtevésünk és személyiségünk tükrében, és hogy semmi sem jön rendbe addig, amíg ismét egyetlen egységbe nem olvadunk. Ezen elmélet szerint tehát a Teremtés maga volt a Bűnbeesés. A történelem szempontjából fontos ez, mert ott őrződött meg Ázsia sötét szívében, és onnan indult ki különböző időszakokban és különféle formákban Európa homályos határain túlra. Így helyezhetjük el Manes vagy Manicheus titokzatos alakját, az inverziónak e misztikusát, akit pesszimistának nevezhetnénk, megannyi szekta és eretnekség atyjának, és ide illik, egy magasabb szinten, Zoroaszter alakja is. Őt a közhit azonosította egy másik egyszeri magyarázattal, mely szerint a jó és rossz egyenlő s egyensúlyban van, illetve küzd minden atomban. Beletartozik a bölcseknek abba az iskolájába is, akiket misztikusoknak nevezhetnénk, és ugyanebből a titokzatos perzsa kertből jött súlyos szárnyain Mitrász, az ismeretlen Isten, hogy megzavarja Róma utolsó alkonyát.

Ám a kör, vagy napkorong, mit a Föld reggelén magasba emelt a távoli Egyiptom, jelenti a tükröt és mintát valamennyi filozófus számára. Sokmindent csináltak belőle, és olykor bele is bolondultak, főként amikor a keleti bölcsek szemében a kör kerékké változott, ami körbe-körbe forgott a fejükben. De a filozófusok közös vonása az, hogy mind hiszik: a létet diagrammal lehet ábrázolni rajz helyett; és a gyermekes mítosz-csinálók durva rajzai e nézet ellen lázadnak egyfajta nyers és átszellemült módon. Ők nem tudják elhinni, hogy a vallás valójában nem minta, hanem kép. Még kevésbé hiszik el, hogy ez a képmás értelmünkön kívül is létezik. Néha a filozófus az egész korongot feketére festi, és pesszimistának vallja magát, máskor meg tiszta fehérre mázolja és azt mondja, hogy optimista, olykor két egyforma részre osztja, amelyeket fehérre és feketére fest, és dualistának vallja magát, mint azok a perzsa misztikusok, akiknek csak a hely hiányában nem szolgáltathatok igazságot. Egyikük sem értette meg azt a jelenséget, mely elkezdte az arányokat megvonni, mintha valóságos arányok lennének, abba az élő alakba áttéve, amelyet a matematikai szerkesztő aránytalannak nevezne. Akár az első művész a

barlangban, felfedte a hitetlenkedő szemek előtt egy új cél jóslatát abban, ami vadul kusza mintázatnak látszott; úgy tűnt, hogy nem tesz mást, mint eltorzítja ábráját, midőn – első ízben az idők során – egy forma és egy Arc vonásait kezdte nyomon követni.

VII. fejezet

AZ ISTENEK ÉS A DÉMONOK HÁBORÚJA

A materialista történelemelmélet, mely szerint az egész politika és etika a gazdaság kifejeződése, valójában nagyon egyszerű tévhit. Mindössze abból áll, hogy összekeveri az élet szükséges feltételeit az élet normális gondjaival, amelyek teljesen mások. Olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy mivel az ember csak kétlábon tud járni, ennélfogva sohasem indul el, kivéve, ha cipőt vagy zoknit akar vásárolni magának. Az ember nem él meg a két mankó, az étel és ital nélkül, amelyek két lábként támasztják alá, de azt állítani, hogy ezek lettek volna minden történelmi tettének mozgató rugói, egyenlő azzal, mintha azt mondanánk, hogy minden katonai megmozdulásának vagy vallásos zarándoklatának a célja Miss Kilmansegg arany lába, vagy Sir Willoughby Patterne ideális és tökéletes lába volt. Csakhogy ezek a mozgások alkotják az emberiség történetét, és nélkülük gyakorlatilag nem létezne semmiféle történelem. Lehet, hogy a tehenek tisztán gazdaságos lények, abban az értelemben, hogy nem láthatjuk, hogy túl sokat tennének azon kívül, hogy legelnek és újabb legelőt keresnek maguknak, és ez az oka annak, hogy a tehén története tizenkét kötetben nem lenne túlzottan érdekfeszítő olvasmány. Lehet, hogy a birkák és kecskék tisztán közgazdászok, legalábbis külső cselekvésükben, de éppen ezért nem igen találunk olyan birkát, amelyik eposzi háborúk és birodalmak hőse volna, olyan eseményeké, melyeket méltónak és érdekesnek találtak arra, hogy részletesen elbeszéljék. Még a tevékenyebb négylábúak között sem akadt olyan, aki ifjúsági könyv írását ihlette volna, például „A Vitéz Kecskék arany cselekedetei", vagy bármilyen hasonló címmel. Viszont függetlenül a mozgalmaktól, amelyek az embernek mint gazdasági lénynek történetét alkotják, bátran mondhatjuk, hogy a történet csak akkor kezdődik, mikor a tehén és a birka távozik a színről. Nehéz lenne bizonyí-

tani, hogy a keresztesek azért indultak el otthonukból a szörnyű vadonba, amiért a tehenek útrakelnek a vadonból, hogy kényelmesebb legelőre találjanak. Azt is nehéz lenne igazolni, hogy a sarkkutatók ugyanattól az anyagi indítéktól vezérelve mentek északnak, amitől a fecskék délre szállnak. Ha vallási háborúkat és más pusztán kalandos vállalkozásokat kihagynánk az emberi történelemből, az nemcsak emberi nem lenne többé, de történelem sem. A történelem körvonalai ezekből a meghatározó görbékből és szögekből alakultak ki, amelyeket az emberi akarat rajzolt. A gazdaságtörténet mégcsak nem is történelem.

Van azonban egy mély gyökerű tévhiedelem e szembetűnő tényen kívül; az, hogy az embernek nem muszáj csupán az élelem kedvéért élni, ha nem is élhet étel nélkül. Az igazság az, hogy az emberi értelem számára a leginkább létező nem a gazdasági gépezet, amely nélkülözhetetlen a puszta létezéséhez, hanem inkább maga a létezés, a világ, amit meglát minden reggel, és saját helyének természete ebben a világban. Van valami, ami közelebb áll hozzá, mint a létfenntartás, és ez maga az élet. Mert mielőtt egyszer is eszébe jutna, hogy pontosan milyen munkával termeli meg a bérét, és pontosan milyen bér hozza létre az élelmét, inkább tízszer is visszaemlékezik arra, milyen szép nap van, vagy hogy furcsa ez a világ, vagy eltöpreng azon, vajon érdemes-e élni, vagy hogy a házassága hiba-e, vagy örvendezik és csodálkozik a saját gyermekein, vagy bárki hasonló módon homályosan végiggondolja az ember titokzatos sorsát. Ez még morbid modern iparosodásunk bér-rabszolgáinak többségére is igaz, pedig olyan korszakról van szó, amely undokságával és embertelenségével valóban a gazdasági kérdéseket erőszakolta az előtérbe. És mérhetetlenül inkább igaz a parasztok, vadászok vagy halászok tömegére, akik az emberiség igazi tömegeit alkotják. Még azoknak a száraz betűrágóknak is, akik szerint az erkölcs a gazdaságtól függ, be kell ismerniük, hogy a gazdaság a léttől függ. És mennyi közönséges kétely és álmodozás foglalkozik a léttel, nem azzal, hogyan élhetünk, hanem azzal, miért. És a bizonyíték egyszerű – akár az öngyilkosság. Állítsd fejtetőre elmédben a világmindenséget, és vele együtt tótágast áll valamennyi politikai közgazdász. Tegyük fel, hogy az ember meg kíván halni, és egyre terhesebbé válik számára a politikai gazdaságtan professzora terjengős magyarázataival arról, hogyan kell élnie. És mindaz a nekiindulás és elhatározás, ami emberi múltunkat történelemmé

teszi, olyan jellegű, hogy eltéríti a tiszta gazdaságtant egyenes medréből. Ahogy a közgazdászt fel lehet menteni az alól, hogy kiszámítsa egy öngyilkosjelölt várható fizetését, éppúgy fel lehet menteni az alól, hogy nyugdíjat folyósítson egy mártírnak. Amennyire nem kell egy mártír jövőjéről gondoskodnia, annyira nem kell gondoskodnia egy szerzetes családjáról. Tervét kisebb és változó mértékben módosítja, hogy az egyik ember katona és hazájáért hal meg, a másik paraszt és különösen szereti földjét, a harmadik többé-kevésbé valamely vallás hatása alatt áll, amely ezt vagy azt megtiltja vagy megengedi neki. Azonban mindez egy elemi életszemléletre, nem pedig a megélhetéssel kapcsolatos gazdasági számításokra vezethető vissza. Mind ahhoz vezet vissza, amit akkor érez az ember, amikor azokon a furcsa ablakokon keresztül, amit szemnek nevezünk, kitekint arra a különös látomásra, minek Világ a neve.

Bölcs ember nem kíván újabb és újabb hosszú szavakat hozni a világba. De annyi talán megengedhető, hogy kimondjuk: új dologra van szükségünk, amelyet talán pszichológiai történelemnek lehetne hívni. Annak megfontolására gondolok, mit is jelentettek a dolgok az emberi értelemben, főként egy hétköznapi ember számára, elválasztva attól, amit csupán hivatalos formulákból, vagy politikai nyilatkozatokból határoztak meg, vagy következtettek ki. Már érintettem ezt a totemmel vagy a különböző népi mítoszokkal kapcsolatban. Nem elegendő, ha csupán azt mondják, hogy a kandúrmacskát totemnek nevezték, főleg, ha nem is nevezték totemnek. Tudni szeretnénk, milyen is volt valójában. Olyan volt, mint Whittington macskája, vagy mint egy boszorkányé? Az igazi neve Pasht volt, vagy Csizmás Kandúr? Ilyen dologra van szükségünk, amikor a politikai vagy társadalmi viszonyok természetét érintjük. Tudni akarjuk, mi volt az a valódi érzelem, amely társadalmi kapocsként szolgált oly sok egyszerű ember körében, akik éppen olyan értelmesek és önzőek voltak, mint mi. Mit éreztek a katonák, amikor látták égen ragyogni azt a különös totemet, amit mi a légiók Arany Sasának nevezünk. Mit éreztek a hűbéresek ama újabb totemek, a földesúr pajzsára festett oroszlánok és párducok iránt? Amíg a történelemnek ezt a szubjektív oldalát elhanyagoljuk, amelyet egyszerűbben a történelem belsejének nevezhetnénk, addig bizonyos korlátok közé szorul e tudomány, melyet bizony felülmúlt a művészet. Amíg erre nem képes a törté-

nész, addig a művészet igazabb, mint maga a tény. Mindaddig több realitás lesz a regényben, igen, még a történelmi regényben is.

Semmiben nincs akkora szükség erre az újfajta történetírásra, mint a háború lélektanában. Történelmünket hivatalos dokumentumok merevítik meg, nyilvánosak, vagy személyesek, amelyek semmit sem mondanak a dologról magáról. A legrosszabb esetben nincs semmi egyebünk, csak hivatalos kiáltványok, amelyek pontosan azért nem lehettek spontának, mert hivatalosak voltak. A legjobb esetben csak a titkos diplomácia áll rendelkezésünkre, amely nem lehetett közismert éppen azért, mert titkos volt. Ezek egyikén vagy másikán nyugszik a történelmi megítélés a küzdelmet fenntartó valós okokról. Kormányzatok harcolnak gyarmatokért vagy kereskedelmi jogokért, kormányzatok harcolnak kikötőkért és magas vámokért, kormányzatok harcolnak egy aranybányáért vagy gyöngy-lelőhelyért. Úgy tűnik, erre elegendő annyit válaszolni, hogy kormányzatok egyáltalán nem harcolnak. Miért harcolnak a harcosok? Mi az a lélektani indíték, amely fenntart egy ilyen szörnyűséges és csodálatos dolgot, mint a háború? Olyan ember, aki valamit is tud a katonákról, nem hisz a feletteseknek abban az ostoba elképzelésében, hogy embermilliók felett lehet erőszakkal uralkodni. Ha mind fegyelmezetlenek volnának, nem lehetne megbüntetni valamennyi fegyelemsértőt. És a legkisebb engedetlenség elég ahhoz, hogy fél nap alatt elveszítsünk egy hadjáratot. Hogyan érzett az ember valójában a politika felől? Ha azt mondják, hogy egyszerűen elfogadták a politikát a politikusoktól, akkor mit éreztek a politikusokkal kapcsolatban? Ha a hűbéresek vakon küzdöttek a hercegükért, mit láthattak ezek a vak emberek a hercegükben?

Van valami, amit mindannyian ismerünk, és amit jobb szó híján csak reálpolitikának tudunk nevezni. Valójában nem más ez, mint egy csaknem az őrületig irreális politika. Folytonosan-ostobán és megátalkodottan – azt hangoztatja, hogy az emberek anyagi célokért harcolnak, anélkül, hogy egy pillanatra is figyelemre méltatná azt a tényt, hogy ezek az anyagi célok aligha anyagiak a harcoló ember számára. Legalábbis, nincs olyan ember, aki gyakorlati politikai célokért halna meg, minthogy olyan sincsen, aki pénzért tenné. Néró aligha bérelhetett volna fel száz keresztényt, hogy egy schillingért megétessék magukat az oroszlánokkal, mert az embereket pénzzel nem lehet mártírrá tenni. Azonban az a látomás, amit a reálpolitika,

vagy realisztikus politika felidéz, példátlanul eszeveszett és hihetetlen. Elhinné-e valaki is a világon, hogy egy katona ezt mondja: „A lábam majd leszakad, de addig megyek, amíg le nem szakad, mert utána élvezhetem majd a kormányom adta összes előnyét annak, hogy melegvízű kikötőt szerzünk a Finn-öbölben". Vajon feltételezhető-e, hogy egy besorozott tisztviselő így szól: „Ha elgázosítanak, bizonyára keserves kínok között halok meg, de vigasztal az a gondolat, hogyha úgy határoznék, hogy gyöngyhalász leszek a Déltengereken, ez a pálya most megnyílik előttem és társaim előtt". A materialista történelem minden történelem közül a legőrültebb és a legkevésbé hihető, fantasztikusabb még a meséknél is. Bármi miatt robban is ki egy háború, ami fenntartja és táplálja, az a lélekben lakozik, és a vallás közeli rokona. Az a bizonyos érzés ez, ami az emberekben az élettel és a halállal kapcsolatban él. A halál közelében az ember közvetlenül a tökéletesre gondol, és ostobaság azt mondani, hogy csupán viszonylagos és távoli bonyodalmakkal foglalkozna, amelyeknek a halál úgyis véget fog vetni. Ha a lojalitás tartja benne a lelket, akkor ennek a hűségnek olyan egyszerűnek kell lennie, mint maga a halál. Általánosságban két eszmével hozzák kapcsolatba, amelyek lényegében ugyanannak az eszmének két oldalát alkotják. Az első, annak a szeretete, amelyről azt mondják, hogy veszélyben van, jóllehet csak homályosan emlékeztet az otthonra, a második annak a dolognak a gyűlölete és elvetése, ami fenyegeti. Az első lényegesen filozófikusabb, mint amilyennek hangzik, bár nem szükséges ehelyütt megvitatnunk. Az ember nem akarja, hogy elpusztítsák nemzeti otthonát, mert még csak fel sem képes sorolni mindazt a jót, ami hozzá kapcsolódik, mint ahogy nem akarja, hogy felégessék a házát, mert aligha tudja számbavenni mindazt a dolgot, amit hiányolna benne. Így azután, amiért lényegében küzd, elmosódott absztrakciónak tűnik, de valójában nem egyéb, mint egy ház. Azonban a negatív oldala is éppen olyan nemes és erős. Az ember akkor harcol a legkeményebben, ha az ellenség régi ellenfél és örökös idegen egyszerre, ha érzi, hogy az atmoszférája idegen és ellentétes, ahogy például a franciák éreznek a poroszokkal szemben, vagy a keleti keresztények a törökkel szemben. Ha azt mondjuk, hogy ez vallási különbség, rögtön lesznek, akik sivár perlekedésbe kezdenek a szektákról és dogmákról. Mi pedig sajnálkozni fogunk felettük, és azt mondjuk, hogy mégiscsak az élet és a halál különbsége ez, olyan

különbség, amely a valóságban sötét árnyként jelenik meg a szemünk előtt. Az ember még a halál küszöbén is gondolhat erre a különbségre, mivel ez a különbség az élet értelme.

Az embereket ezekben a dolgokban a politikánál sokkal magasabbrendű és szentségesebb erő mozgatja; a gyűlölet. Amikor a férfiak a Világháború legsötétebb napjait élték, akár testben, akár lélekben szenvedve azokért, akiket szerettek, már régen túl voltak azon, hogy a diplomáciai ügyletekben keressenek okot arra, miért is nem adják meg magukat. A magam és az általam ismertek nevében válaszolhatok arra, miért volt lehetetlen a megadás. Azért, mert megjelent előttünk a Német Császár képe, amint bevonul Párizsba. Ez nem az az érzés, amit idealista barátaink Szeretetként írnak le. Nagyon is beérem azzal, ha gyűlöletnek nevezem, a pokol és minden munkája iránt érzett gyűlöletnek, és egyetértek azzal, hogy mivel nem hisznek a pokolban, nyilván nem kell hinniük a gyűlöletben sem. De ennek az uralkodó előítéletnek a színe előtt, sajnos, szükség volt erre a hosszú bevezetőre, hogy biztosítsuk annak a pontos megértését, milyen értelemben használjuk a „vallásháborúk" kifejezést. Akkor beszélünk vallásháborúról, amikor két világ ütközik össze, vagyis a két világ képzetei, vagy – modern nyelvre lefordítva – amikor két erkölcsi atmoszféra találkozik szembe egymással. Ami az egyik ember számára az élet, a másiknak maga a méreg, és hiábavalóság arról beszélnünk, hogy a kórnak a Napban adjunk helyet. Ez az, amit meg kell értenünk, akár egy kis kitérő árán is, hogy láthassuk, mi is történt valójában a Földközi-tenger vidékén, amikor teljesen párhuzamosan a Tiberis menti köztársaság felemelkedésével, mint egy fölébe tornyosuló felleg, amely Ázsia valamennyi rejtélyétől sötétlett és az imperializmus valamennyi törzsét és függőségeit magával hurcolta, elindult Karthágó a tengerek hátán.

Itália ősi vallása alapjában véve az a fajta keverék volt, amit a mitológiáról szóló fejezetben vizsgáltunk, kivéve, hogy ahol a görögök természetüknél fogva a mitológiához folyamodtak, a latinok realizmusa inkább a vallás felé fordult. Mindkettő megsokszorozta az isteneket, mégis úgy tűnt, hogy teljesen más okból sokszorozta meg. Néha úgy tűnik, hogy a görög politeizmus felfelé terebélyesedett, mint a fa koronája, míg az itáliai többistenhit lefelé ágazott szét, mint a gyökérzet. Talán kissé közelebb van az igazsághoz az a mondás, hogy az előbbi könnyen emelkedett a magasba, mert csak virá-

gokat hordott, míg az utóbbit lefelé húzták a nehéz gyümölcsök. Arra gondolok: a latinok azért gyarapították isteneiket, hogy közelebb hozzák őket az emberekhez, miközben a görög istenek a hajnali égbolt irányába emelkedtek és sugároztak. Ami az itáliai kultuszokban szembetűnik, az a helyi, sőt házias jellegük. Az embernek az az érzése támad, mintha az istenségek úgy döngenék körül a házat, mint a legyek, vagy úgy kapaszkodnának az oszlopokon és az épületen, mint a denevérek, vagy a madarak az eresz alatt. Szemünk előtt feltűnik a háztető, a kapufélfa, az ajtók, vagy akár a csatornák istenének képe. Már utaltam arra, hogy az egész mitológia olyan volt, mint egy tündérmese, ám ez utóbbi különös tündérmese volt, amit tűzhely-mesének, vagy gyermekszoba-mesének nevezhetnénk, mivel az otthon belsejének a meséje volt, akár azok, amelyekben a székek és az asztalok manókként társalognak. Az itáliai parasztok istenei a látszat szerint nagy, otromba faképmások voltak, még inkább vonások nélküliek, mint az a fej, amit Quilo szétvert a piszkavassal. Az otthon vallása nagyon meghitt volt. Persze voltak az itáliai mitológia szövevényében kevésbé humánus elemek is. Voltak benne görög istenek, akiket a rómaiak fölé helyeztek, itt-ott előfordultak csúnyább dolgok is a felszín alatt, kísérletek a pogányság kegyetlenebb módszereiből, mint például az az aticiai rítus, melyben a papok lemészárolták az áldozati állat mészárosát. Ezek a dolgok mindig lehetségesek voltak a pogányságban, de semmiképpen sem a latin pogányság különleges jellemzői. E sajátosságot durván úgy is értelmezhetjük, hogy ha a mitológia megszemélyesítette a természet erőit, ez a fajta mitológia azt a természetet személyesítette meg, amelyet az emberi erők átalakítottak. A gabonának volt istene, nem a fűnek, a marhának és nem az erdei vadaknak, egyszóval a kultusz voltaképpen kultúra volt, mintha a mezőgazdaságról beszélnénk.

Mindezzel együtt jár egy bizonyos paradoxon, mely sokak számára még mindig a latinok titka és rejtélye. A minden apró házi részleten futónövényként végigkúszó vallással együtt egy teljesen ellentétes szellem is haladt, a lázadás szelleme. A birodalom-pártiak és reakciósok gyakran emlegetik Rómát az igazi rend és engedelmesség mintájaként, pedig Róma éppen ennek a fordítottja volt. Az ősi Róma igaz története sokkal inkább emlékeztet a modern Párizséhoz. Modern nyelven barikádokból épített városnak nevezhetnénk. Azt mondják, Janus kapuját azért nem csukták be sohasem, mert kívül

állandóan háború folyt, csakhogy ez majdnem annyira igaz, mintha azt mondanánk, hogy azért történt úgy, mert szüntelen forradalom volt belül. Az első plebejus lázadásoktól az utolsó rabszolgaháborúkig az az állam, amely békét kényszerített az egész világra, önmaga sohasem élt békességben. Az uralkodók maguk is lázadók voltak.

Valóságos kapcsolat áll fenn a magánéletnek e vallása és a közéletnek e forradalma között. A sok mesélés által hősiességükből mit sem vesztett történetek tanúsítják, hogy a köztársaság egy zsarnok elleni merénylet után alakult, amely egy feleségen esett sérelem bosszúja volt, és a néptribunosokat újra visszahelyezték hatalmukba egy másik nyomán, amely viszont egy leány sérelmét torolta meg. Az igazság az, hogy csak azoknak lehet joga és alapja az állam bírálatára, akik számára a család szent. Csupán ők fellebbezhetnek valami szentségesebbhez, mint amilyenek a város – vagy a házitűzhely istenei. Ezért zavarodnak meg az emberek, ha azt látják, hogy bizonyos népek, akikről azt hiszik, hogy merevek a családi dolgokban, ugyanakkor nyugtalannak tűnnek a politikában; mint például az írek és a franciák. Megéri, hogy elidőzzünk ennél a családi problémánál, mert igen jól példázza, mit is értek belső történelmen, amit a ház belsejéhez hasonlítok. A csupán politikai szempontú történetírás nyugodtan állíthatja Rómáról, hogy egyik-másik dolog valamely római politikus kegyetlen cselekedetéből eredt, azonban a szellem, amely Rómát felemelte, valamennyi római szelleme volt, és nem üres frázis Cincinnatus eszményének nevezni, melyet a szenátor éppúgy elfogadott, mint a paraszt. Az ilyen emberek erősítették meg városukat mind a négy oldalról, terjesztették ki győzelmeiket Itália sőt Görögország felett, mielőtt szembetalálták volna magukat azzal a háborúval, amely megváltoztatta az egész világot. Ezt a háborút nevezem ezen a helyen az istenek és a démonok háborújának.

A tenger szemközti partján alapítottak egy várost, amelyet Új Városnak neveztek. Már sokkal öregebb, sokkal hatalmasabb és sokkal virágzóbb volt, mint az itáliai város, ám légkörében mindig maradt valami, amitől a név nem tekinthető elavultnak. Annak idején azért nevezték újnak, mert gyarmat volt, mint New York vagy Új-Zéland. A nagy kereskedővárosok, Tirusz és Szidón előretolt állása volt ez, energiájuk és gyarmati törekvéseik települése. Volt benne valami az új országok és gyarmatok jellegéből: magán viselte a magabiztosság és kereskedő szellem vonásait. Szeretett dolgokat érces magabiztos-

sággal állítani, mintha még ahhoz sem lett volna senkinek joga, hogy megmártsa kezét a tengerben az Új Város engedélye nélkül. Csaknem teljesen hajóinak erejére támaszkodott, ahogyan a két nagy kikötő és piaci város tette, ahonnan népe származott. Tiruszból és Szidónból a kereskedés kiváló képességét és az utazás figyelemreméltó tapasztalatát hozta magával. De hozott egyebet is.

Az előzőekben már utaltam valamelyest arra a pszichológiára, amely egy bizonyos vallástípus mögött rejlik. Azokban, akik folyvást gyakorlati eredményekre vágytak, és elhanyagolták a költészet eredményeit, volt bizonyos hajlandóság arra, hogy megidézzék a megfélemlítés és kényszer szellemét, hogy kétségbeesésükben Acheront mozgósítván, hogy megindítsák az isteneket. Az ilyesmiben mindig jelen van az a homályos elképzelés, hogy a sötétebb hatalmak valóban megtesznek dolgokat, és az egészben nincs semmi irrealitás. A pun népek lelkében ez a különös, pesszimista gyakorlatiasság hatalmas méreteket öltött. Abban az Új Városban, amit a rómaiak Karthágónak hívtak, az az isten, aki a dolgokat elvégeztette, éppúgy mint a fóníciai városokban, a Moloch nevet viselte, aki valószínűleg azonos volt azzal az istenséggel, akinek a neve Baál, az Úr volt. A rómaiak először nem tudták, hogyan nevezzék, vagy mit kezdjenek vele, ezért vissza kellett térniük a görög vagy római eredetű mítoszok legotrombább történetéhez, és a fiait felfaló Szaturnuszhoz hasonlították. Csakhogy Moloch imádói nem voltak durvák vagy primitívek. Egy érett és kicsiszolt civilizáció tagjai voltak, amely dúslakodott a kifinomultságban és fényűzésben, feltehetően sokkal civilizáltabbak voltak, mint a rómaiak. És Moloch nem volt mítosz, legalábbis a tápláléka nem volt az. Ezek a magas kultúrájú emberek tényleg az istenek áldását akarták megnyerni azáltal, hogy csecsemőik százait egy hatalmas kemencébe vetették. Ezt a kombinációt csak azzal érzékeltethetjük, ha elképzelünk egy csomó kürtőkalapos és pofaszakállas manchesteri kereskedőt, amint vasárnaponként 11 órakor azért megy templomba, hogy végignézze, hogyan sütnek nyárson egy csecsemőt.

A politikai és kereskedelmi viszály első szakaszát azért lehet ilyen apró részletekig nyomonkövetni, mert pusztán politikai és kereskedelmi. A pun háborúk egy ideig úgy festettek, mintha sohasem akarnának végetérni, és azt sem könnyű megmondani, hogy egyáltalán mikor kezdődtek el. A görögök és a szicíliaiak már valamelyest az európai oldalon bocsátkoztak küzdelembe az afrikai város ellenében.

Karthágó legyőzte a görögöket és meghódította Szicíliát. Spanyolországban is erősen megvetette a lábát, és a latin várost, mely Spanyolország és Szicília között feküdt, ugyancsak elsöpörte volna, ha a rómaiakat olyan fából faragták, hogy könnyű legyőzni őket. A történet érdekessége mégis az, hogy Rómát végül is legyőzték. Ha nem lettek volna benne bizonyos erkölcsi elemek is az anyagi elemek mellett, a történt valóban ott ér véget, ahol a karthágóiak számára befejeződött. Eléggé gyakran szokás Rómát azért hibáztatni, hogy nem kötött békét. Ám igaz emberi ösztön súgta azt, hogy ilyen népséggel nem lehet békét kötni. Eléggé közkeletű, hogy Rómát hibáztatjuk az ő „Delenda est Carthago"-jáért. Még szokványosabb megfeledkezni arról, hogy Róma volt az, ami elpusztult. Az a szent ragyogás, amely Rómából mindig is kisugárzott – amint azt túlságosan gyakran elfelejtik – részben azért lett sajátja, mert hirtelen újjáéledt a halálból.

Karthágó arisztokratikus város volt, mint az efféle kereskedővárosok többsége. A szegények elnyomása a gazdagok részéről személytelen és ellenállhatatlan volt. Mivel az ilyen arisztokráciák sohasem engedtek személyes kormányzatot, talán azért volt ez is féltékeny a személyes tehetségre. Ám a géniusz mindenütt előtűnhet –, még az uralkodó osztályban is. Mintha csak azért történt volna, hogy a világ végső próbáját a lehető legszörnyűbbé tegye, úgy rendeltetett, hogy Karthágó egyik előkelő háza indítsa útjára azt az embert, aki úgy jött ki ezekből az aranyozott palotákból, mint egy semmiből előtoppanó Napóleon. A háború legnyomasztóbb válságában ébredt rá Róma, hogy katonai csoda folytán, északról is támadják. Hannibál, vagyis Baál kegyeltje, hiszen saját nyelvén ezt jelentette neve, legendás fegyvereinek egész tömegét átvonszolta az Alpokon, át a csúcsok csillagfényes magányán, és délre mutatott arra a városra, amelynek elpusztítására megesküdött összes szörnyű istenének.

Hannibál levonult a Róma felé vezető úton, és a rómaiak, amikor harcba rohantak, úgy érezték, mintha egy varázslóval küzdenének. Két nagy hadsereg süllyedt el jobbra és balra tőle Trebia mocsaraiban, még többet és többet nyelt el Cannae borzalmas örvénye, és még többen és többen szálltak vele szembe, hogy érintésétől roncsokká váljanak. A szerencsétlenség legbiztosabb jele, az árulás egyik törzset a másik után fordította Róma hanyatló ügye ellen, és eközben a legyőzhetetlen ellenség egyre közelebb és közelebb gördült a Városhoz, és nagy vezérét követve a karthágóiak kozmopolita serege mint

egy világraszóló színpompás parádé menetelt előre; az elefántok alatt úgy rázkódott a föld, mint menetelő hegyek alatt. A hatalmas gótok barbár vértezetükkel, a sötét spanyolok arannyal övezve, a barna numidiaiak, a nyergeletlen sivatagi lovaikon, sólymokként forogva és lecsapva, a szökevényeknek, zsoldosoknak és összekeveredett népeknek ez a csőcseléke; és élükön ott vonult Baál kegyeltje.

A római augurok és írástudók, akik ebben az órában azt mondták, hogy természetfeletti csodákat hozott magával – elefántfejű gyermek született, a csillagok jégesőként hullottak alá, – sokkal filozófikusabban tudták megragadni azt, ami valójában történt, mint a modern történészek, akik semmi mást nem képesek látni benne, csupán a stratégiai sikert, amely egy kereskedelmi viszályt lezárt. Valami egészen mást éreztek akkor és ott, amit mindig is éreznek az emberek, amikor egy idegen atmoszféra lepi el ködként vagy romlott bűzként a sajátjukat. Nem pusztán katonai győzelem, és bizonyosan nem csupán kereskedelmi vetélkedés volt az, amely a rómaiak képzeletét olyan visszataszító jelekkel töltötte meg, mert úgy érezték, hogy maga a természet is természetellenessé vált. Moloch volt az, a latin hegyeken állva és undorító arcát a síkság felé fordítva, Baál volt az, aki kőlábaival összetiporta a szőlőskerteket, Tanit, a láthatatlan volt az, akinek hangja földet söprő fátylai mögül olyan szerelemről suttogott, amely szörnyűségesebb a gyűlöletnél. Az itáliai gabonaföldek lángolása, az itáliai szőlőskertek romjai többet jelentettek egyszerű aktualitásnál, – allegóriák voltak. A családias és gyümölcsöző dolgok pusztulását jelentették, pusztulását mindannak, ami emberi volt, amíg rá nem tört az embertelenség, amely messze felülmúlja az emberi jelenséget, aminek kegyetlenség a neve. A házi istenek mélyen meghajoltak alacsony mennyezetük alatt, és a Tramontane kürtjét fújva a sötétben minden fal tövéből föléjük kerekedtek a szél szárnyán a démonok. Az Alpok kapuja leomlott, és nem közönséges, hanem nagyon is ünnepélyes értelemben ez maga volt az elszabadult Pokol. Úgy látszott, hogy az istenek és a démonok háborúja eldőlt, és az istenek meghaltak. A sasok elpusztultak, a légiók megsemmisültek, és Rómában semmi sem maradt a becsületen és az elkeseredés hideg bátorságán kívül.

Mégis, volt valami a világon, ami fenyegette Karthágót – maga Karthágó. Még mindig megmaradt egy elem belső működése, amely minden kereskedő államban erős, és bizonyos, általunk jól ismert

szellemnek a jelenléte. Még mindig megvolt az olyan embereknek józansága és ravaszsága, akik nagy vállalkozásokat vezetnek, még mindig ott volt a kiváló pénzügyi szakemberek tanácsadása, még mindig megvolt a gyakorlati emberek széles látóköre és értelmessége; és ezekben a dolgokban megbízhattak a rómaiak. Ahogy a háború egyre inkább közeledett tragikus vége felé, fokozatosan növekedett különös és halvány eshetősége annak, hogy még mindig nemhiába reménykednek. Az egyszerű karthágói üzletemberek, az ilyen emberek szokása szerint a fajok életében és halálában gondolkozva, tisztán látták, hogy Róma már nem csupán haldoklott, hanem halott. A háború végetért, nyilvánvalóan reménytelen volt az itáliai városnak továbbra is ellenállnia, és felfoghatatlan volt, hogy bárki is ellenálljon, amikor ez már reménytelen. Ilyen körülmények között az egészséges üzleti elveknek egy másik sorát kellett fontolóra venni. A háborúkat pénz táplálja, következésképpen a háború pénzbe kerül. Talán érezték szívük mélyén, és ma is érzik sokan a hozzájuk hasonlóak közül, hogy végül is a háború kissé átkozott egy dolog, mivel pénzbe kerül. Elérkezett a béke, és főképpen a gazdaság ideje. A Hannibál küldte üzenetek, amelyek újabb és újabb erősítéseket kértek, nevetséges anakronizmusnak tüntek, hiszen most már sokkal fontosabb dolgok foglalták le a figyelmüket. Talán megtörtént, hogy valamelyik konzul hirtelen végzetes támadást indított Metaurus ellen, megölte Hannibál testvérét, és fejét latin dűhvel táborába hajította, és éppen az ilyen őrült cselekedetek mutatták, mennyire reményvesztettek voltak már a rómaiak saját ügyük iránt. De még az izgága latinok sem lehettek annyira őrültek, hogy a végsőkig kitartsanak egy vesztett ügy mellett. Így érveltek a legkiválóbb pénzügyi szakértők; és egyre több levelet tettek félre, melyek meglehetősen furcsa, riasztó hírekkel voltak tele. Így érvelt és cselekedett a Nagy Karthágói Birodalom. Ez az értelmetlen előítélet, a kereskedő államok átka, ez a butaság bizonyos szempontból gyakorlatias, ez a géniusz bizonyos szempontból meddő, és ahhoz vezetett, hogy elhagyják és éheztessék a fegyverek iskolájának ezt a művészét, akit az istenek hiába ajándékoztak nekik.

Vajon miért dédelgetik az emberek azt a furcsa meggyőződést, hogy az aljasnak mindig le kell győznie a nagyszerűt, hogy van valami homályos összefüggés az agyvelő és a brutalitás között, vagy hogy nem baj, ha az ember ostoba, feltéve, hogy egyúttal aljas is?

Miért gondolnak magukban minden lovagiasságra úgy, mint érzelemre, úgy, mint gyengeségre? Azért, mert mint minden ember, ők is elsősorban a vallás befolyása alatt állnak. Számukra, és minden ember számára, az elsődleges tényező a dolgok természetéről alkotott saját elképzelésük, elképzelésük arról, milyen világban is élnek. Márpedig hitük szerint az egyetlen végső dolog a félelem, és ezért a világ szíve maga a gonoszság. Hiszik, hogy a halál erősebb, mint az élet, és ezért a holt dolgok is biztosan erősebbek, mint az elevenek; legyenek azok a holt dolgok akár aranyból vagy vasból, legyenek bár gépezetek, sziklák, folyók, természeti erők. Furcsán hatna, ha azt mondanánk, hogy azok az emberek, akikkel a teázó-asztalok mellett vagy a kerti estélyeken találkozunk, titokban Baál vagy Moloch imádói. Pedig ez a fajta kereskedői észjárás sajátos kozmikus világképpel jár, megvan benne az a brutális tompaság, amely Karthágót rombadöntötte és ez Karthágó világképe. A pun hatalom azért esett el, mert ez a fajta materializmus az igaz gondolattal szemben az őrületig közömbös. Azáltal, hogy nem hisz a lélekben, eljut odáig, hogy nem hisz az értelemben sem. Mivel túlságosan gyakorlatias ahhoz, hogy erkölcsös legyen, tagadja azt, amit a legegyszerűbb katona is a hadsereg erkölcsének tart. Azt képzeli, hogy a pénz továbbharcol, ha a katona már nem hajlandó harcolni. Így történt a pun kereskedő-hercegekkel is. Vallásuk a reménytelenség vallása volt, hiába volt gyakorlati sorsuk reményteljes. Hogyan is érthették meg, hogy a rómaiak még akkor is képesek voltak reménykedni, amikor helyzetük teljesen reménytelennek látszott? Vallásuk az erőszak és félelem vallása volt, hogyan is érthették hát, hogy az ember akkor is képes megvetni a félelmet, ha kénytelen alávetni magát az erőszaknak. Világfilozófiájuk legmélyén a kiábrándultság lakozott, miért is értették volna meg azokat, akik még akkor is háborúskodtak, mikor már rég belefáradtak? Egyszóval: hogyan értették volna éppen ők az Emberi Értelmet, amikor már oly régóta hajbókoltak az értelmetlen dolgok, a pénz, a vad erőszak előtt, és olyan istenek előtt, akiknek a szíve helyén vadállati szív dobogott? Hirtelen olyan hírekre ébredtek, hogy a zsarátnok, amelyet még arra sem méltattak, hogy eltapossák, ismét mindenfelé lángbaborult, hogy Hasdrubált legyőzték, hogy Hannibál túlerővel került szembe, hogy Scipio átvitte a háborút Spanyolországba, sőt, hogy egész Afrikáig sikerült áttennie. Az Arany Város tulajdon kapui előtt vívta meg Hannibál utolsó ütközetét – és elveszítette, és

Karthágó úgy esett el, ahogyan semmi egyéb a Sátán bukása óta. Az Új Város neve puszta névként él tovább. Nem maradt belőle egyetlen kő sem a homokban. Még egy háborút vezettek a pusztulás előtt, de ez a vereség végleges volt. Csupán a kései ásatások során bukkantak apró holttestek százaira a legmélyebben fekvő alapok között, melyek vallásuk szent ereklyéi voltak. Mert Karthágó bukását az okozta, hogy hű maradt saját filozófiájához, és logikus végkifejletéig követte saját világképét. Moloch felfalta saját gyermekeit!

Az istenek ismét felemelkedtek, s a démonok legyőzettek végül. Ám a vesztesek győzték le őket, szinte azt mondhatnánk: a holtak. Senki sem értheti meg Róma meséjét, és azt, miért vált később tekintélyes vezető hatalom abból, ami előzőleg már csaknem halálra volt ítélve és alapjaiban naturális volt, aki nem veszi figyelembe a rémületnek és megaláztatásnak azt a haláltusáját, amelyben mindvégig hitet vallott az előtt a józanság előtt, amely Európa lelke. Eljutott odáig, hogy egyedül állhatott egy birodalom központjában, és csak azért, mert előzőleg egyedül állt a romok és pusztulás közepette. Ezek után minden ember tudta már, hogy akkor is az emberiséget képviselte, amikor elutasították az emberek. És rávetődött egy ragyogó és mégis láthatatlan fény árnya, az eljövendő dolgok terhe. Nem a mi dolgunk, hogy kitaláljuk, Isten kegyelme hogyan és mely pillanatban menthette meg a világot, de az bizonyos, hogy a kereszténységért folytatott küzdelem másképp alakult volna, ha a Karthágói Birodalom lett volna a Római Birodalom helyén. A pun háborúkban tanúsított kitartásnak köszönhetjük, hogy századok múltán az isteni dolgok végül nem embertelen, hanem emberi dolgokba szállottak alá. Európa fejlődése elvezet a maga bűneibe és tehetetlenségébe, amint később látni fogjuk, de még legrosszabb képződménye sem hasonlítható ahhoz, amitől megmenekült. Egymás mellé állíthatja-e bárki is azt a nagy fababát, amelytől a gyermekek azt várják, hogy eszik egy kicsit az ebédjükből, azzal a hatalmas bálvánnyal, amelyiknek az lett volna a dolga, hogy gyermekeket egyen? Ez lehetne mértéke annak, mennyire csúszott félre a világ ahhoz képest, amennyire eltorzulhatott volna. Ha a rómaiak kegyetlenek voltak, valóságos ellenségükkel voltak azok, és nem csupán egy vetélytárssal szemben. Nem a kereskedelmi utakra és szabályzatokra gondoltak, hanem vicsorgó arcú emberekre, és gyűlölték Karthágó gyűlöletes lelkét. És nekik is köszönhetjük, hogy az embernek sohasem kellett

úgy megnyesegetnie Vénusz ligeteit, ahogyan megnyirbálták Baál bozótját. Részint az ő kegyetlenségüknek köszönhetjük, hogy gondolataink e messzi múltról nem oly kegyetlenek. Amennyiben a pogányságból a kereszténységbe való átmenet híd volt és nem csupán áttörés, azoknak köszönhetjük, akik megtartották ezt a pogányságot emberinek! Ahhoz, hogy annyi évszázad múltán bizonyos mértékben békében élhessünk a pogánysággal, és nagyobb szeretettel gondolhassunk atyáinkra, jó, ha eszünkbe jutnak a dolgok, amelyek megtörténtek, és azok is, amelyek megtörténhettek volna. És csupán ebben az értelemben viselhetjük könnyedén az ókor terhét, és nem kell megborzonganunk egy nimfától egy szökőkútban, vagy egy Cupidótól a Bálint napi üdvözlőlapon. A nevetés és a bánat kötnek össze bennünket régmúlt dolgokkal, amelyekre szégyenkezés nélkül emlékezhetünk, és végül mégsem nézhetjük gyengédség nélkül, amint a szabin tanyára leszáll az alkony, és mi hallgathatjuk, miként örvendeznek a házi istenek, midőn Catullus hazatér Sirmióhoz. DELETA EST CARTHAGO.

VIII. fejezet

A VILÁG VÉGE

Valamikor, egy nyári napon Kentben üldögéltem, egy réten a kis falusi templom árnyékában, és társaságomban egy különös személy volt, akivel előzőleg együtt sétáltunk az erdőben. Egyike volt azoknak a különcöknek, akikkel vándorlásaim során összehozott a sors, egy olyan csoport tagja, akiknek új vallását úgy hívták: „Felsőbb Gondolat", amelybe annyira beavattak, hogy felfedeztem a fennköltség és emelkedettség légkörét, és azt reméltem, hogy egy későbbi és elvontabb szakaszban majd rábukkanok a gondolat eredetére is. Társam volt közöttük a legszórakoztatóbb, mert bárhogy is állt a gondolat dolgában, tapasztalatával messze felülmúlta őket, hiszen megjárta a trópusokat, míg a többiek a külvárosban elmélkedtek; habár azzal vádolták, hogy túlságosan is bőségesen ontja úti történeteit. Mindannak ellenére, amit felhoztak ellene, jobban kedveltem, mint társait: szívesen mentem vele erdei útjára, és alig tudtam megállni, hogy napbarnította arca, bozontos szemöldöke és hegyes szakálla miatt ne

lássak benne valami Pán-szerűt. Azután leültünk a mezőn és békésen nézegettük a fák csúcsait és a templom tornyát, mialatt a meleg délután csendesen beleolvadt a koraestbe, és a madársereg éneke lassan elhalt a messzi égen, és alig több, mint egy könnyű fuvallat susogása simogatta inkább, mint borzolta Anglia kertjének ősi gyümölcsfáit. És akkor így szólt hozám útitársam: „Tudja miért megy úgy felfelé a templomtorony?" Tiszteletteljes tudatlanságomnak adtam hangot, mire ő fesztelen hangon így válaszolt: „Óh, csak ugyanaz, ami az obeliszkeknél, az ősök fallikus imádása." Akkor hirtelen rápillantottam, amint ott hevert kihívóan, hegyes szakállával, és arra gondoltam, hogy nem Pán ő, hanem maga az ördög. Nincs halandó szó, amely kifejezhetné a gondolatnak ezt a hatalmas, őrülten képtelen és természetellenesen perverz voltát, hogy azon a helyen, és abban a pillanatban ilyet mondjon valaki. Egy pillanatig olyan hangulatba kerültem, amilyenben annak idején megégették a boszorkányokat, és azután egy ugyanilyen óriási abszurditás jutott eszembe. „Miért ne, természetesen, – szóltam egy pillanat gondolkodás után – ha nem fallikus imádást szolgált, akkor bizonyára csúcsával lefelé építették volna meg, úgy, hogy a hegyén álljon." Elüldögéltem volna akár egy óráig a mezőn, annyira nevethetnékem támadt. Barátom nem látszott sértődöttnek, mert valójában sohasem volt érzékenykedő tudományos feldezéseit illetően. Azelőtt is csak véletlenségből találkoztunk, utána pedig soha többet, és azt hiszem, ma már nem él, mégis, bár semmi köze a gondolatmenethez, érdemes megemlíteni a „Felsőbb Gondolat" és az ősi vallások eredete e hű tolmácsolójának a nevét, vagy legalábbis azt a nevet, amelyen ismerték. Louis de Rougemont volt.

A kerti templomnak ez az őrült látomása, amint a csúcsán áll, akár egy régi falusi fordított mesében, mindig visszatér emlékeimbe, amikor hallom ezeket a dolgokat a pogány eredetről, és nyomban segítségemre hívja az óriások kacaját. És akkor éppen olyan nagylelkűen és könyörületesen érzek valamennyi tudományos kutató, nagybecsű kritikus és az ősi és modern vallások kiváló ismerője iránt, ahogyan szegény jó Louis de Rougemont iránt érzek. Ám e hatalmas képtelenséggel kapcsolatos emlékem mintegy mértékül és próbaként szolgál ahhoz, hogy józan maradjak nem csupán a keresztény templomok kérdésében, hanem ugyanígy a pogány templomokéban is. Mostanában egy sereg ember beszél úgy a pogány eredetekről, aho-

gyan a régi utazók a keresztény dolgok eredetéről beszéltek. Valóban jónéhány modern pogány bánik rettentő keményen a pogánysággal. És jónéhány modern humanista bánik rettentő keményen az emberiség valódi vallásával. Úgy festik le, mint ami mindenütt jelen volt, és ami kizárólag ebben a visszataszító rejtélyben gyökerezett, s valami teljesen szégyentelennek és anarchikusnak volt a hordozója. Nos, én ebben egy pillanatig sem hittem. Még álmomban sem gondolnék úgy az egész Apolló kultuszra, ahogyan De Rougemont Krisztus imádására gondolt. Sohasem fogadnám el, hogy olyan atmoszféra lehetett egy görög városban, mint amilyet ez az őrült egy kenti faluban vélt megszimatolni. Éppen ellenkezőleg, a lényeg még ebben a pogánságról szóló utolsó fejezetben is az, hogy mégegyszer hangsúlyozzam; a pogányság legrosszabb formáját már legyőzte a pogányság legjobb fajtája. A legjobb fajta pogányság hódította meg Karthágó aranyát. A legjobb fajta pogányság viselte Róma babérkoszorúját. Ez volt a legjobb dolog, amit a világ addig a napig látott, ha az egész skála minden elemét figyelembe vesszük, a Grampian falától az Eufrátesz völgyéig. A legjobb volt, amelyik hódított, a legjobb volt, amelyik uralkodott és a legjobb volt, amely hanyatlani kezdett.

Amíg ezt a nagy igazságot nem értjük, az egész történetet félremagyarázzuk. A pesszimizmus nem a gonoszságba, hanem éppenséggel a jóba való belefáradást jelenti. A kétségbeesés sem abban rejlik, hogy belefáradtunk a szenvedesbe, hanem abban, hogy meguntuk az örömet. Akkor, amikor ilyen vagy olyan okból a jó dolgok már nem hatnak, a társadalom hanyatlani kezd – akkor, mikor élelme már nem táplál, gyógymódjai nem gyógyítanak, áldásai nem hajlandóak áldást adni. Majdnem azt mondhatnánk, hogy egy társadalomban, amely nélkülözi ezeket a jó dolgokat, aligha lenne olyan mérce, amellyel érzékelni lehetne a hanyatlást; talán ezért van az, hogy a Karthágóhoz hasonló statikus kereskedő oligarcháknak a történelemben olyan színezete van, mintha múmiaként állnának és bámulnának, amelyek annyira kiszáradtak, bepólyázottak és balzsamosak, hogy senki meg nem tudná mondani, vének-e vagy ifjak. Karthágó azonban mindenképpen halott volt, és a démonok legveszélyesebb támadása a halandók ellen visszaveretett. De mennyire számít az, hogy a legrosszabb elpusztult, amikor a legjobb haldokolni kezdett?

Kezdjük azzal, hogy figyelemre méltó, ahogyan a rómaiak viszonya Karthágóhoz részben megismétlődött és kiterjedt más nemze-

tekhez való viszonyukban, amelyek pedig normálisabbak és hozzájuk közelebb állóak voltak. Nem akarom itt azt a pusztán politikai nézetet bírálni, hogy a római államférfiak kíméletlenül léptek föl Korinthosszal és a görög városállamokkal szemben. De igenis nagyon ideillőnek tartom, hogy ellentmondjak annak a nézetnek, mely szerint csupán képmutató kifogás rejlett a hétköznapi rómaiak megvetésében a görög vétkek iránt. Nem óhajtom ezeket a pogányokat a lovagiasság mintájaként bemutatni, azzal az érzéssel a nemzet iránt, amely a kereszténység előtt egyáltalán nem is volt ismert. De embernek mutatom be őket, emberi érzelmekkel, és ezek az érzések nem képmutatásból származtak.

Az igazság az, hogy a puszta természetimádás és mitológia gyengeségei már előidéztek bizonyos torzulást a görögöknél a legveszedelmesebb szofizmus, az egyszerűség szofizmusa következtében. Éppen úgy, ahogy természetellenessé váltak a természetimádás által, el is embertelenedtek az emberimádás következtében. Ha Görögország vezette hódítóját, akár félre is vezethette volna, ezek azonban olyan dolgok voltak, amelyeket a kezdettől fogva le akart győzni – még önmagában is. Igaz, hogy egy bizonyos értelemben még Sodomában és Gomorrában is kevesebb volt az embertelenség, mint Tiruszban vagy Sidonban. Ha a démonok gyermek-ellenes háborúját nézzük, akkor még a görög dekadencia is összehasonlíthatatlan a pun ördögimádással. De az már nem igaz, hogy az őszinte elfordulás bármelyiktől is csupán farizeizmus lenne. Nem igaz ez sem az emberi természet, sem a józan ész szempontjából. Ismertessünk csak meg egy legényt, – aki elég szerencsés volt ahhoz, hogy egészségesen és a szerelemről ábrándozva nőjön fel – Ganümédész történetével, és nemcsak megrázkódtatást fogunk okozni, de talán fel is fordul a gyomra. És ez az első benyomás, mint ahogy az első benyomásokról már többször elmondtuk, igaznak bizonyul. Cinikus közönyünk csupán illúzió; minden illúzió közül a legnagyobb; az ismeretség illúziója. Helyesen látjuk, hogy az átlagos római többé-kevésbé parlagi erényei is teljes természetességgel és őszinteséggel kelnek ki ellene még puszta híre hallatán is. Helyénvaló úgy tekinteni reakciójukat, mint amely kisebb mértékben, de megegyezett a karthágóiak elleni cselekedettel. Mert ezt a kisebb mértéket jelzi, hogy Korinthoszt nem úgy pusztították el, mint Karthágót. Mégis, bár viselkedésük és tetteik meglehetősen pusztítóak voltak, felháborodásuk egyik esetben sem nevezhető ön-

bíráskodásnak vagy önzésnek. És ha bárki azt akarná elhitetni velünk, hogy egyik esetben sem működött más, pusztán az államérdek és a kereskedelmi konspiráció, akkor csak azt mondhatjuk neki, hogy van itt valami, amit nem ért; valami, amit feltehetően soha nem is fog megérteni; valami, amit míg meg nem ért, sohasem lesz képes megérteni a latinokat. Ezt a valamit demokráciának nevezik. Valószínűleg jónéhányszor hallotta már ezt a szót, és bizonyára maga is használta, de fogalma sincs arról, mit jelent. Róma egész forradalmi történetén végigvonul a demokrácia iránti ösztönös vágy; az állam és az államférfiak semmit sem tehettek a demokrácia támogatása nélkül; az a fajta demokrácia volt ez, amelynek semmi köze sincs a politikához. Pontosan a római demokrácia létezése következtében hallunk olyan sokat a római oligarchátusról. Példának okáért a legutóbbi történetírók megkísérelték Róma nagyságát és diadalát azzal az utálatos és megvetett uzsorával magyarázni, amit néhány patricius gyakorolt, mintha Curius úgy győzte volna le a macedoniai falanx katonáit, hogy lefizette őket vagy Néró, a konzul öt százalékért alkudta volna ki metaurusi győzelmét. A patríciusok uzsoráját azért vesszük észre, mert a plebeiusok állandóan lázongtak ellene. A pun kereskedő-hercegek szabályai az uzsora szellemét viselték magukon. Azonban sohasem akadt egyetlen pun közember, aki uzsorásnak merte volna nevezni őket.

Annyi erkölcsi vétek és gyengeség terhe alatt, mint minden halandó dolog, Róma felemelkedése valóban a normális és főként a közösségi ügyek felemelkedése volt, és megnyilvánulásának formája sem volt egyéb, mint normális és tökéletesen népi gyűlölet a perverziókkal szemben. A görögök között viszont egy perverzió általánosan elfogadottá vált. Igaz, olyannyira szokássá lett, hogy néha megszokásból némely római irodalmár is átvette. Egyike azoknak a bonyodalmaknak, amelyek a konvenciókból származhatnak. Nem engedhetjük azonban, hogy elhomályosítsa szemünkben a két társadalom közötti hangnembeli különbséget. Igaz, hogy Vergilius egyszer-másszor átvett egy-egy témát Theokritosztól, de senki sem érezheti úgy, hogy Vergilius különösen kedvelte volna azokat. Vergilius témái különlegesen és figyelemre méltóan egészséges témák voltak, és sehol inkább, mint az erkölcsben, mint amilyen a jámborság, a hazaszeretet és a hazai föld becsülete. Amint áttérünk az ókor őszébe, joggal időzünk el egy kicsit a költő nevénél, aki oly fennköltt értelemben szó-

laltatta meg az ősz hangját, érettségét és lemondását, a beteljesedés gyümölcseit és a hanyatlás előérzetét. Senki sem kételkedhetik, aki csak néhány sort is olvasott Vergiliustól, hogy ő valóban megértette, mit jelent az erkölcsi tisztaság az emberiség számára. Senkinek sem lehet kételye az érzései felől, midőn a démonok kénytelenek voltak megfutamodni a házi istenek elől. Lényében és munkáiban azonban van két különlegesen érdekes pont, amelyek igen fontosak alapgondolatunk szempontjából. Az első az, hogy nagy hazafias eposzai legnagyobb részt egy igen speciális értelemben Trója bukásán alapulnak, vagyis a nyílt büszkeségen, mely az elbukó várost illeti. Trójában keresve szeretett fajának és köztársaságának eredetét, megkezdte azt, amit a „nagy trójai hagyománynak" nevezhetnénk, és ami végigfut a középkori és modern történelmen. Az első utalással már találkoztunk Homérosz pátoszában Hektórral kapcsolatban. Vergilius azonban nem csupán irodalommá alakította, hanem egyúttal legendává is. És ez annak a csaknem isteni méltóságnak legendája volt, mely a legyőzöttek sajátja. Egyike volt ez azoknak a hagyományoknak, amelyek a világot a kereszténység s főként a keresztény lovagiasság jövetelére valóban felkészítették. Ez volt az, ami a Sötét Középkor szüntelen pusztításai és barbár háborúk közepette segített a civilizációnak fennmaradni, s belőle megszületett az, amit lovagiasságnak nevezünk. Nem egyéb ez, mint annak az embernek erkölcsi magatartása, akit, úgymond, a falhoz állítottak; és e fal bizony Trója fala volt. A középkori és modern idők során végignyomozható, hogy az erényeknek e változata a homéroszi konfliktusban összefonódott mindazzal, amit a keresztény érzület vele rokonnak érzett. Honfitársaink, csakúgy mint más népek, Vergiliushoz hasonlóan előszeretettel ragaszkodtak ahhoz az ideához, hogy saját nemzetük a hős trójaiaktól származik. Mindenféle rendű és rangú férfiú fenséges címerekről álmodott, bizonygatván, hogy Hektór leszármazottja. Úgy látszik, senki sem akart Akhilleusz leszármazottja lenni. Maga a tény, hogy a trójai név Írországtól a Skót Felvidékig szerte a kereszténységben elterjedt, miközben a görög név viszonylag ritkán fordult elő és túlságos pedantériára vallott, nos, maga a tény az említett igazság mellett bizonyít. Létrehozott egy nyelvi furcsaságot is, csaknem úgy, mintha tréfáról lenne szó. A főnévből ige lett, s a „hektorkodás", vagyis fölényeskedés arra a tömérdek katonára utal, akik az elesett trójait választották eszményképül. Az igazság az, hogy az antikvitás-

ban senki sem adott nagyobb tápot a dicsekvésnek, mint Hektór. De még a győzelmet tettető puszta szájhősködés is oda vezetett, hogy felmagasztosította a legyőzöttet. Ezért van az, hogy a Vergilius által népszerűsített trójai eredet eleven kapcsolatban állt olyan dolgokkal, melyeknek alapján az emberek Vergiliust már-már kereszténynek tartották. Csaknem olyan ez, mintha ugyanazon fából készített két hatalmas szerszámot vagy játékszert pillantanánk meg a Gondviselés kezében: az egyik emberi, a másik isteni; és a Kálvária Fa Keresztjéhez csupán egyetlen dolog lenne hasonlatos: a trójai Faló. Szertelen allegóriával élve, mely szándékában jámbor, jóllehet formájában profán, azt mondhatnánk: az Isteni Gyermek fakarddal kezében, faló hátán küzdött meg a Sárkánnyal.

Gondolatmenetünk szempontjából van egy másik lényeges elem: Vergilius mitológiához való viszonyának különös természete, pontosabban viszonya ahhoz, amit inkább folklórnak nevezhetnénk, a nép képzeletének és hiedelmeinek. Mindenki tudja, hogy költészetének csúcsain kevesebbet foglalkozik az Olümposz ragyogásával, mint a természetes és mezőgazdasági élet istenségeivel. Mindenki tudja, hol kereste Vergilius a dolgok okát. Azt mondja, hogy nem annyira Uránusz és Kronosz kozmikus allegóriájában találta meg, mint inkább Pánban és a nimfák testvériségében és az erdő bozontos öregemberében. Vergilius talán leginkább önmaga az Eclogák néhány szakaszában, amelyekben halhatatlanná tette Árkádia és a pásztorok legendáját. Itt azután ismét könnyen szem elől téveszthetjük a lényeget, ha a kicsinyes kritikára figyelünk, mely csak azzal törődik, hogy elválassza irodalmi hagyományainkat az övétől. Nincs annál mesterkéltebb, mint a mesterkéltség kiáltása, amely a régi pasztorális költészet ellen ágál. Mindent, amire atyáink gondoltak, teljesen elveszítünk, ha csupán külsőségeire figyelünk annak, amit megírtak. A népek annyit szórakoztak azon, hogy a kínai pásztorlánykák kínai porcelánból vannak, hogy még csak meg sem kérdezték, miért készültek el egyáltalán. Annyira elégedettek voltak azzal, hogy a Vidám Földművest operai hősnek ismerték, hogy meg sem kérdezték, hogy került az operába, vagy hogyan ballagott fel a színpadra.

Röviden szólva: csak ezt kell megkérdeznünk, miért van a porcelán pásztorlány, és nem azt, hogy miért van a kínai boltos. Miért nem díszítették a kandallók párkányait elegáns öltözetű városi kereskedők figuráival, vasgyárosokéval öntöttvasból, vagy aranyüzérekké-

vel aranyból? Miért a Vidám Földművest mutatta be az opera és nem a Derűs Politikust? Miért nem bankárokból állt a balettkar, akik balettcipőkben spicceltek? Mert az emberiség ősi ösztöne és humorérzéke mindig megsúgta nekik, hogy a bonyolult városok hagyományai sohasem voltak olyan egészségesek és vidámak, mint a vidéki szokások, egy modern költő valóban írt olyasmit, aminek a Fleet Streeti Eclogák címet adta, amelyben költők veszik át a pásztorok szerepét. De senki sem írt bármit is Wall Streeti Eclogák címmel, amelyben a költők szerepét milliomosok vennék át. Az ok pedig abban keresendő, hogy valóságos, vagy legalábbis makacsul visszatérő vágy él az ilyesfajta egyszerűség iránt, de az emberben nincsen vágy az ilyesfajta bonyolultság után. A Vidám Földműves misztériumának kulcsa az, hogy a földműves tényleg gyakran vidám. Azok nem hiszik el, akik semmit sem tudnak róla, és ezért azt sem tudják, hogy mely idők teszik boldoggá. Azok, akik nem hisznek a pásztorünnepben, vagy a pásztorénekben, egyszerűen nem ismerik a pásztor naptárát. A valóságos pásztor természetesen nagyon különbözik az ideális pásztortól, de ez nem elegendő ok arra, hogy elfelejtsük az ideál gyökerének valóságosságát. Igazságra van szükség ahhoz, hogy létrejöjjön a hagyomány. A pásztorköltészet gyakran valóban csak konvenció, főként a társadalmi hanyatlás időszakában. A társadalmi hanyatlás korában sétáltak Versailles kertjeiben Watteau pásztorai és pásztorlánykái. Az is a hanyatlás korszakában történt, hogy Vergilius homályossá fakult utánzatainak során furulyáztak és táncoltak a pásztorok és pásztorlánykák. De ez nem ok arra, hogy elvessük a haldokló pogányságot, anélkül, hogy az életét is megértettük volna. Nem ok arra, hogy elfeledjük: a „pogány" szó angolul ugyanaz, mint a „paraszt". Mondhatjuk, hogy ez a művészet csupán mesterkéltség, de nem mondhatjuk, hogy a mesterkéltet kedveli. Éppen ellenkezőleg, ez a művészet természetéből fakadóan a természetimádás bukása és a természet szeretete.

Mert a pásztorok azért haldokoltak, mivel isteneik haldokoltak. A pogányság a költészetből élt, azon a költészeten, amelyet már megvizsgáltunk mitológia néven. De mindenütt, és különösképpen Itáliában olyan mitológia és költészet volt ez, amelynek gyökerei a falusi életbe nyúltak, és eredetileg jórészt e falusi vallásnak volt köszönhető a falusi boldogság. Csak amikor az egész társadalom felnő tapasztalatban és korban egyaránt, akkor jelenik meg ama gyengeség az

egész mitológiában, amelyről már említés esett a róla szóló fejezetben. Ez a vallás nem volt egészen vallás. Más szóval: ez a vallás nem volt egészen realitás. Az ifjú világ lázadása volt, telve képzetekkel és eszmékkel, mint a fiatalember lázadása, borban és szerelemben; nem volt ez annyira erkölcstelen, mint amennyire felelőtlen: nem látta előre az idő végső próbáját. Mivel alkotó volt a végtelenségig, ezért hiszékeny is volt a végtelenségig. Az ember művészi énjéhez tartozott, ám ennek ellenére még a művészet szemszögéből vizsgálva is már régen túlterhelődött és összezavarodott. A Jupiter magjából sarjadt család fája már inkább őserdő volt, mint erdő, az istenek és félistenek jogait és követeléseit már csak egy jogász vagy családkutató tudta volna megoldani, mintsem egy költő. Mondanom sem kell, hogy nem csupán művészi értelemben váltak ezek a dolgok egyre anarchikusabbá. Mind több és több kirívó formában jelent meg a gonosz virága, amelynek magja minden természetimádásban benne rejlik, bármennyire is természetesnek tűnjék. Mondtam már, nem hiszem, hogy a természetimádás szükségképpen ezzel az érzéssel, ezzel a különös szenvedéllyel kezdődik, nem tartozom a De Rougemont-féle iskola természettudományos néprajzosai közé. Nem hiszem, hogy a mitológiának erotikával kell kezdődnie. De azt már elhiszem, hogy a mitológiának ebben kell elpusztulnia. Sőt, bizonyos vagyok abban, hogy ezzel végződött a mitológia. Mitöbb, nemcsak a költészet lett erkölcstelenebb, hanem az erkölcstelenség is védtelenebbé vált. A görög bűnök, a keleti kicsapongások, a szemita démonok összes rémítő jele kezdték megtölteni a hanyatló Róma képzeletét, és úgy rajzottak, akár a legyek a trágyadomb felett. Mindennek a lélektani alapja kellőképp emberi, legalábbis bárkinek, aki megkísérli a történelmet belülről szemlélni. Eljön az az óra a délután folyamán, amikor a gyermek belefárad a „tettetésbe", amikor elege lesz abból, hogy rabló vagy indián legyen. Ilyenkor kezdi aztán a macskát gyötörni. Eljő az idő a szervezett civilizáció rutinjában, amikor az ember belefárad abba, hogy mitológiát játsszon, és úgy tegyen, mintha a fa leány volna, vagy a Hold szerelmeskedne az emberrel. Ennek az áporodottságnak az eredménye mindenütt ugyanaz: megmutatkozik a kábítószer-élvezetben és a pálinkaivásban az adag növelésének minden formájában. Az ember egyre furcsább bűnöket és egyre meghökkentőbb szemérmetlenségeket keres, hogy serkentse tompuló érzékeit. Ugyanebből az okból keresik a vad ázsiai vallásokat is. Megpró-

bálják életre döfködni idegeiket, mintha csak Baál papjainak kése lenne a kezükben. Álmukban járkálnak, és lidércálmokkal akarják felébreszteni magukat.

Még a pogányságnak e korszakában is egyre halkabban szólnak a paraszttáncok és dalok az erdőben. Mert a paraszti civilizáció már kifakulóban volt, vagy már el is tűnt az egész vidéki világból. A birodalom a vége felé egyre inkább arra a szolga-rendszerre szerveződött át, amely többnyire együttjár a szervezés fellendülésével; valójában éppen olyan szolgai volt, mint az ipar megszervezésére kifundált modern tervezetek. Közmondásos, hogy az, ami egyszer parasztság volt, kiüresedett városi lakossággá alakult, amely a kenyértől és a cirkusztól függött –, ami egyébként ismét eszünkbe juttathatná azt a tömeget, amely segélyekből és mozikból él. Ebben a tekintetben is, mint oly sok másban, a modern visszatérés a pogánysághoz nem a pogányság ifjúkorának a felidézése, hanem az öregkoráé. De az okai mindkét esetben lelkiek, és főként az, hogy a pogányság szelleme elvesztette familiáris jellegét. A szíve is eltávozott házi isteneivel együtt, akik a kert és a szántóföld, meg az erdő isteneivel vonultak tova. Az Erdő Öregje túlságosan megöregedett, mitöbb – már haldoklott. Bizonyos értelemben igaz, hogy Pán azért halt meg, mert Krisztus megszületett. Az is majdnem ennyire igaz, egy másik szemszögből, hogy az emberek azért tudták meg, hogy Krisztus megszületett, mert Pán már halott volt. Az emberiség teljes mitológiájának eltüntével űr keletkezett, ami fullasztó lett volna, akár a légüres tér, ha a teológia ki nem tölti. De e percben a lényeg az, hogy a mitológia nem lehetett volna olyan tartós, mint a teológia. A teológia: gondolat, akár egyetértünk vele, akár nem. A mitológia viszont sohasem volt gondolat, és senki sem érthetett vele egyet, vagy vitatkozhatott vele. Csak a káprázat egy formája volt, és amikor a forma megszűnt, többé nem lehetett felfedezni. Az emberek nemcsak megszűntek hinni az istenekben, hanem rájöttek, hogy nem is hittek bennük soha. Dicshimnuszaikat már elénekelték, és kitáncolták magukat az oltárok körül. Amikor fuvoláikon játszottak, a bolondot játszották.

Így köszöntött be az alkonyat Árkádia felett, és a sípok utolsó hangjai szomorúan hangzottak a bükkfa-ligetekből. A nagy vergiliuszi költeményben már van valami ebből a szomorúságból, de a szerelmek és istenek úgy lézengenek a sorok között mint az, amit dr. Belloc az értelem próbájának tekintett: „incipe, parve puer, risu

cognoscere matrem". De náluk is, akár csak nálunk, az emberiség családja maga is hanyatlásnak indult a szolgai szervezet és a városok nyájaiba való tömörülés következtében. A városi tömeg felvilágosulttá vált, vagyis elvesztette szellemi energiáit ahhoz, hogy mítoszokat teremtsen. Valamennyi városban a Földközi-tenger körül az emberek az isteneiket gyászolták és gladiátorokkal vigasztalódtak. És közben valami hasonló történt az ókornak ama intellektuális arisztokráciájával, amely Szokratész és Pitagorasz óta fel-alá járkált és nagyban űzte a beszéd művészetét. Kezdték elárulni a világnak, hogy körbe-körbe járnak, és ugyanazt a dolgot mondjuk újra meg újra. A filozófia kezdett tréfává változni, de ugyanakkor kezdett unalmassá is válni. A mindennek ebbe vagy abba a rendszerbe való leegyszerűsítése, amit a filozófia hibájául róttunk fel, egyszerre mutatta meg végességét és hiábavalóságát. Minden erény volt, vagy minden boldogság volt, vagy minden sorsszerű volt, vagy minden jó volt, vagy minden rossz, de mindenképpen minden minden volt, és már nem maradt semmi egyéb mondanivaló –, így mondták ők. A bölcsek mindenhol szofistákká alacsonyultak, tehát bérelt szónokokká, vagy rejtvény-kérdezőkké. Ennek a jele az is, hogy bizonyos bölcsek nem szofistává, hanem varázslókká változtak. A keleti okkultizmus egy foszlányát e legjobb családokban is nagyra értékelték. Ha a filozófus társasági szórakoztatóvá válik, nyugodtan lehet akár szellemidéző is.

Megannyi modern hangoztatja a mediterrán világ kicsinységét, és a szélesebb látóhatárt, amely az új kontinensek felfedezésével várhatott volna rá. Ez azonban illúzió, a materializmus számtalan illúziójának egyike. Azok a határok, amelyeket a pogányság elért Európában, az emberi lét határai voltak, legjobb esetben ezeket volt képes elérni bárhol másutt is. A római sztoikusoknak nem volt szükségük kínaiakra, hogy megtanítsák őket a sztoicizmusra. A pitagoraszi iskola követőinek nem kellettek hinduk, hogy kioktassák őket a visszatérésről, az egyszerű életről, vagy a vegetárius lét szépségéről. Amennyire ezeket a dolgokat megkaphatták keletről, annyira már túlságosan is sokat kaptak belőlük keletről. A szinkretisták, akár a teozófusok, meg voltak győződve róla, hogy minden vallás valójában ugyanolyan. Hogyan is terjeszthették volna tovább a filozófia határait pusztán a földrajzi terjeszkedés útján? Aligha javasolható, hogy tanuljanak tisztább vallást az aztékoktól, vagy üljenek a perui inkák lábánál. A világ összes többi része a barbarizmus zűrzavarában léte-

zett. Alapvető annak a belátása, hogy a Római Birodalmat úgy tekintették, mint az emberi faj legmagasabb fokú eredményét, és egyúttal a legnagyobbat is. Úgy látszik, mintha egy rettenetes titok lett volna bevésve olvashatatlan hieroglifaként a márványnak és kőnek ezen hatalmas alkotásaiba, az óriási amfiteátrumokba és vízvezetékekbe. Az ember nem volt többre képes.

Mert Babilon falaira nem azt az üzenetet vésték, hogy találtak egy királyt, aki bajban van, vagy hogy királyságát idegennek adták. Nem is olyan jó hír volt, mint a megszállás vagy a hódítás. Semmi sem maradt, ami legyőzhette volna Rómát, de semmi sem maradt, ami javíthatta volna. Ő Maga volt a legerősebb dolog, amely éppen ezért gyengülni kezdett. A legjobb dolog kezdett elromlani. Újra és újra szükséges hangsúlyozni, hogy számos civilizáció találkozott a Földközi-tenger vidékén, és valóságos univerzumot alkotott, – romlott és steril univerzalitással. A népek összeöntötték forrásaikat, mégsem volt elég belőlük. A birodalmak szövetségre léptek, mégis tönkrementek. Ha valaki igazi filozófus, akkor nem gondolkozhat másként, mint úgy, hogy ebben a centrális tengerben a világ hullámai tetőpontjukra emelkedtek, és úgy látszott, már-már elérik az eget. Csakhogy a hullám már a völgy felé haladt, mivel csupán a világ hulláma volt.

Az a mitológia és filozófia, amelyet korábban már elemeztünk, le volt csapolva, szó szerint az üledékekig. Még ha a mágia sokszorozó ereje miatt a harmadik dimenzió, amelyet démonoknak neveztünk, még növekvő elevenséget mutatott is, sohasem volt más, csakis pusztító. Már csak a negyedik elem maradt, vagy inkább az első, az, amit bizonyos értelemben elfelejtettek, lévén az első. Arra az elsődleges, ellenállhatatlan, és mégis nehezen felfogható fogalomra gondolok, hogy a világegyetemnek végül is egyetlen eredete és egyetlen célja van, és minthogy van célja, kell, hogy legyen alkotója is. Hogy ez idő tájt mi lett ebből az igazságból az emberi elme mélységeiben, talán még nehezebb meghatározni. Néhány sztoikus kétségkívül egyre tisztábban látta, ahogy a mitológia felhői eltisztultak és megvékonyodtak, és nagyjaik sokat tettek még az utolsó időkben is, hogy lefektessék annak a fogalomnak az alapjait, amelyet a világ erkölcsi egységeként nevezhetünk. A zsidók még mindig az elzárkózás magas kerítései mögött tartották titkos bizonyosságukat efelől, mégis roppant jellemző, hogy néhány divatos személy, főként divatos hölgyek keb-

lükre ölelték a judaizmust. De a sok közül, ezen a ponton, belépett egy új tagadás is. Az ateizmus valóban lehetségessé vált ebben az abnormis világban, merthogy az ateizmus abnormitás, és nem csupán egy dogma tagadása. Lényegét tekintve annak a tudatalatti feltételezésnek kifordítása, hogy a világnak, amit látunk, célja és értelme van. Lucretius, aki az első evolucionista volt, igyekezett az istent az evolúcióval helyettesíteni, és már ő megcsillogtatta az emberek szeme előtt atomjainak ragyogó táncát, azt állítva, hogy a kozmoszt a káosz teremtette. Azonban nem erőteljes költészete, vagy bánatos filozófiája volt az, amitől az embereknek lehetségessé vált elfogadni ezt a látomást. Volt benne valami a tehetetlenség érzetéből, és a kétségbeesésből, amellyel az ember hiába rázta az öklét a csillagok felé, látva, hogy az emberiség legkiválóbb alkotásai hogyan süllyednek bele lassan és reménytelenül a mocsárba. Könnyen hihették, hogy még maga a teremtés sem teremtés volt, hanem állandó zuhanás, amikor azt látták, hogy az emberi alkotások legsúlyosabbjai és legértékesebbjei saját súlyuknál fogva zuhantak alá. El tudták képzelni, hogy minden csillag hullócsillag, és hogy saját ünnepélyes oszlopcsarnokaik pillérei is omladoznak egy állandó Özönvíz hullámverésében. Az emberek számára ebben a lelkiállapotban az ateizmus indokolt volt, vagyis bizonyos értelemben logikus. A mitológia elhalványulhat és a filozófia megmerevedhet, de a dolgok mögötti valóság bizonyosan fönntarthatta volna a süllyedő dolgokat. Nem volt mögöttük Isten, pedig ha Isten ott lett volna, biztosan ez lett volna az a pillanat, amikor megmozdul, hogy megmentse a világot.

A nagy civilizáció élete tovább folydogált a sivár iparosodásban és a még sivárabb ünnepségekben. A világvége volt ez, és a legszomorúbb az egészben, hogy ennek már sosem kellett végetérnie. Kényelmes egyezség született a birodalom nagyszámú mítosza és vallása között; minden csoport szabadon választhatta meg imádata tárgyát, csupán hivatalosan kellett kinyilvánítania háláját a toleráns császár iránt, odatolva orra elé egy kis tömjént, hivatalos isteni címének megfelelően. Természetesen nem merült fel semmi nehézség e körül, vagy jobbanmondva elég hosszú időnek kellett eltelnie, hogy a világ észrevegye: van azért némi nehézség is a dologban. Valami keleti szekta vagy titkos társaság tagjai valami jelenetet rendeztek valahol, de senki sem tudja, miért. Az esemény előfordult egyszer-kétszer ismét, és jelentéktelenségéhez képest aránytalanul nagy ingerültséget

okozott. Nem az volt a zavaró, amit ezek a falausiak mondtak, bár természetesen meglehetősen furcsán hangzott. Úgy hangzott, mintha olyasmit mondtak volna, hogy az Isten meghalt, és ők maguk látták, hogy meghalt. Lehetett volna ez a kor elkeseredéséből kialakult mániák egyike, csakhogy ők nem látszottak különösebben elkeseredettnek. Sőt, egészen természetellenesen örülni látszottak ennek, és indokul azt mondták: az Isten halála lehetővé tette számukra, hogy egyenek a testéből és igyanak a véréből. Más beszámolók szerint az Isten végül mégsem halt meg teljesen, és a megvadult képzeleten végigvonult egy fantasztikus temetési körmenet az Isten halálakor, midőn a Nap elsötétült, de ami azzal a halálos tehetetlenséggel fejeződött be, hogy a holt feltörte a sírboltot és a magasba emelkedett, oly ragyogóan, mint a Nap. De nem is a különös történet volt az, amire bárki is odafigyelt; annak a kornak az embere már elég sok furcsa vallást látott ahhoz, hogy egy őrültek házát betölthesse velük. Sokkal inkább az őrültek hanghordozásában és szervezeti formájukban volt valami. Barbárok, rabszolgák, szegény és jelentéktelen emberek szedett-vedett társasága volt ez, de alakulatuk katonai jellegű, együtt mozogtak és tökéletesen biztosak voltak abban, ki és mi tartozik kicsiny rendszerükbe, mely körül, bár szelíden hangoztatták, volt egy erős vasgyűrű. Az oly sokféle mitológiához és erkölcsiséghez hozzászokott emberek nem tudták kielemezni ezt a rejtélyt, eltekintve attól a különös érzéstől, hogy ezek tényleg azt gondolták, amit mondtak. Minden kísérlet arra, hogy megértessék velük azt az egyszerű értelmet, ami a császár szobrában rejlett, süket fülekre talált náluk. Olyan volt ez, mintha új meteor-érc hullott volna a Földre, valami egészen új és megtapasztalható az érzékek számára. Azok, akik megérintették alapját, úgy érezték mintha sziklába ütköztek volna.

Különös gyorsasággal, mint az álmok változásai, jelenlétükben a dolgok arányai megváltozni látszottak. Mielőtt a legtöbb ember megtudhatta volna, mi történt, ez a néhány férfiú már érzékelhetően jelen volt. Elég fontosak voltak ahhoz, hogy ne vegyenek róluk tudomást. Az emberek hirtelen elcsendesedtek közöttük, és mereven elmentek mellettük. Új jelenetet látunk, amint ezekről a férfiakról és nőkről a világ lerántja a védő lepelt, és úgy állnak a középpontban, akár a leprások. A szín ismét változik, és a hatalmas térség, ahol állnak, minden oldalról a tanúk felhőjével van körülvéve, végeláthatatlan teraszokkal, melyekről feszülten figyelő arcok tekintenek le rá-

juk, mert különös dolgok történnek velük. Új kínzásokat találtak ki az őrültek számára, akik a jó hírt hozták. Ez a szomorú és kimerült társadalom szinte új erőre kap attól, hogy megalapítja első vallásüldöző intézményét. Még senki sem tudja, hogy a kiegyensúlyozott világ miért is vesztette el egyensúlyát a közepén álló emberek miatt, de természetellenes csendben állnak, miközben az aréna és a világ körülöttük forrani látszik. És ebben az órában rájuk sütött egy fénysugár, amely azóta sem halványult el soha; fehér láng, amely földöntúli sugárzással tapadt a csoporthoz, útját fénnyel jelölve a történelem alkonyain át, összezavarva miden erőfeszítést, amely megkísérelte összekeverni a mitológia és elmélet ködével, az a fény-sugár, vagy villámcsapás, amellyel maga a világ sújtotta, különítette el és koronázta meg, amellyel saját ellenségei tették még ragyogóbbá és saját kritikusai még felfoghatatlanabbá, – a gyűlölet dicsfénye az Isten egyháza körül.

II. RÉSZ

AZ EMBERRŐL, AKINEK A NEVE: KRISZTUS

I. fejezet

A BARLANGI ISTEN

Az emberiség történelmének ez a vázlata egy barlangban kezdődött, abban a barlangban, amelyet a népszerű tudomány összekapcsol a barlangi emberrel, és amelyben a gyakorlati felfedezők valóban ősi állatrajzokat találtak. Az emberiség történetének második fele, ami olyan volt, mint a világ újjáteremtése, ismét egy barlangban kezdődik. Még abban a tényben is ennek az elképzelt párhuzamnak az árnyékát láthatjuk, hogy itt is újra jelen voltak az állatok, minthogy ezt a barlangot istállónak használták a betlehemi hegyi lakók, akik még ma is ilyen mélyedésekbe és kavernákba hajtják be éjszakára a barmaikat. Itt történt, hogy egy hontalan pár bemászott a föld alá a jószággal együtt, amikor a zsúfolt karavánszerájt az orruk előtt csukták be, és itt, a járókelőknek pontosan a lába alatt, egy pincében, magának a Földnek a padozata alatt, jött világra Jézus Krisztus. E második teremtésben volt valami szimbolikus értelme annak, hogy a gyökerek az ősi sziklába nyúltak, és körülöttük ott voltak a történelemelőtti nyáj patái. Az Isten is barlangi ember volt, és ő is teremtmények különös körvonalait rajzolta és festette furcsa színekkel a világ falaira, csakhogy azok a képmások, amelyeket ő alkotott, életre is keltek.

A legendák és irodalmi művek véget nem érő sokasága ismételgeti és visszhangozza annak az egyetlen paradoxonnak különféle változatait, hogy azok a kezek, amelyek a Napot és a csillagokat alkották, túlságosan kicsinyek voltak ahhoz, hogy elérjék az állatok busa fejét. Ezen a paradoxonon, mondhatnánk talán úgy is, ezen a tréfán alapul hitünk egész irodalma. Legalábbis annyiban tréfa, hogy olyasmit tartalmaz, amit a tudós kritikus nem tud felfogni. Ő ugyanis nagy fárad-

sággal megmagyarázza a nehézségeket, amit mi mindig is gyanakvóan és szinte gúnyosan eltúloztunk és szelíden valószínűtlennek nevezi azt, amit mi csaknem eszelősen hihetetlennek tartunk, mint olyasvalamit, ami túl jó lenne ahhoz, hogy igaz legyen – mindössze azzal a kis hibával, hogy véletlenül igaz. Amikor a kozmikus teremtés és a magányos csecsemőkor közötti ellentmondást már százezer himnuszban, dalban, versikében és prédikációban ismételgettük, hajtogattuk, húztuk alá, emeltük ki, magasztaltuk, énekeltük, kiáltoztuk, és még üvöltöttük is, megjegyezhetjük, hogy nem kell ahhoz tudós ember, hogy felhívja figyelmünket arra – van benne valami furcsa. Főként pedig nem olyan kritikus kell, akinek minden látszat szerint hosszú időre van szüksége ahhoz, hogy észrevegyen egy tréfát, még ha a sajátja is az. Egyvalamit azonban elmondhatunk az eszméknek erről a szembeállításáról és kombinációjáról, mert e könyv lényegét alkotja. Azt a modern kritikus típust, akiről beszélek, mélyen befolyásolja a nevelés fontos szerepe az életben és a pszichológia fontossága a nevelésben. Ez az embertípus sosem fárad bele annak a hajtogatásába, hogy az első benyomások határozzák meg a jellemet az oksági törvények alapján, és egészen felidegesíti magát, ha egy gyermek vizuális érzékét mérgezik a keljfeljancsin lévő helytelen színekkel, vagy idegrendszerét a kelleténél korábban rázkódtatja meg valami kakofonikus csörgő. Mindazonáltal igen szűklátókörűnek fog nevezni bennünket, ha azt mondjuk, hogy éppen emiatt lényeges a különbség, vajon keresztényként nevelkedik-e valaki, avagy muzulmánként, zsidóként vagy éppen ateistaként. A különbség az, hogy minden katolikus gyermek már képekből megismeri – s minden protestáns gyermek legalább történetekből – az ellentétes ideáknak ezt a hihetetlen kombinációját, amely szellemüket elsőként érinti. Ez nem csupán teológiai különbség. Pszichológiai különbség ez, amely túlélhet minden teológiát. És valóban gyógyíthatatlan, hogy e tudósok kedvenc kifejezését idézzük. Bármely agnosztikus vagy ateista, aki gyermekkorában megismerte az igazi karácsonyt, akár akarja, akár nem, a továbbiakban mindig összekapcsol fejében két ideát, amelyeket pedig a legtöbb ember bizonyára egymástól távolállónak tekint: a csecsemő eszméjét és az ismeretlen erőét, amely a csillagokat fenntartja. Ösztönei és képzelete még akkor is össze tudja kötni őket, amikor elméje már nem képes többé belátni a kapcsolat szükségszerűségét, számára mindig is megmarad valami vallásos atmoszférája

az anya és gyermek puszta látványának, valami a kegyelem és a reménység sugallatából még akkor is, midőn a rettenetes Isten nevét említik előtte. Azonban a két eszme nem kapcsolódik természetesen és szükségszerűen egymáshoz. Nem kapcsolódnak szükségszerűen egy ókori görög, vagy kínai, vagy éppen Arisztotelész és Konfuciusz számára. Éppúgy nem elkerülhetetlen, hogy Istent egy csecsemővel kapcsoljuk össze, mint a gravitációt egy macskakölyökkel. A mi elménkben jött létre ez a kapcsolat karácsonykor, mivel keresztények vagyunk; mert lelkünkben keresztények vagyunk, ha teológiai értelemben nem is. Más szavakkal, az eszméknek ez a kombinációja nyomatékosan, a sokat vitatott kifejezés értelmében megváltoztatta az emberi természetet. Valóban van különbség az olyan ember között, aki ismeri, és az olyan között, aki nem. Lehet, hogy ez a különbség nem jelent erkölcsi értékrendet, hiszen a muzulmán vagy a zsidó értékesebb lehet a saját mércéje szerint, de hétköznapi tény két meghatározott fény találkozásáról, két csillag együtt-állásáról a mi sajátos horoszkópunkon. A mindenhatóság és tehetetlenség, az istenség és gyermekség határozottan olyan epigrammát alkot, amely még milliónyi ismétlés után sem válik közhellyé. Nem ésszerűtlen tehát egyedülállónak tekinteni. Betlehem kifejezetten az a hely, ahol a végletek találkoznak.

Szükségtelen is kimondani, hogy itt kezdődik a másik erős törekvés a kereszténység elemberiesítésére. Ha a világnak a kereszténység úgynevezett vitathatatlan aspektusára volna szüksége, valószínűleg a Karácsonyt választaná. A Karácsony azonban nyilvánvalóan összekapcsolódik egy másik aspektussal, amelyet úgymond vitathatónak tartanak, bár soha, semmilyen körülmények között nem értettem, hogy miért –, a Szűzanya tiszteletével. Gyermekkoromban egy puritánabb nemzedék kifogásolta azt a szobrot az egyik falusi templom homlokzatán, amely a Szűzanyát és a Gyermeket ábrázolta. Hosszas vita után megegyeztek abban, hogy eltávolítják a Gyermeket. Az ember azt gondolhatná, hogy ez még romlottabb Mária-kultuszra vall, hacsak az anyát veszélytelenebbnek nem ítélték úgymond „fegyverétől" megfosztva. Ám ez megintcsak parabola. Nem lehet az anya szobrát köröskörül levésni az újszülött gyermekéről. Nem függesztheted föl az újszülöttet a levegőbe, valójában nem is készíthetsz szobrot egy újszülöttről. Hasonlóképpen, az újszülött gyermek ideáját sem lehet az űrbe függeszteni, sem anyja nélkül gondolni rá. Nem

lehet meglátogatni a gyermeket az anya nélkül, a normális életben nem közelíthetünk a gyermekhez másként, csakis az anyján keresztül. Ha egyáltalában ilyen szemszögből tekintünk Krisztusra, akkor az következik be, ami a történelemben bekövetkezett. Vagy Krisztust hagyjuk ki a Karácsonyból, vagy a Karácsonyt Krisztusból, vagy be kell látnunk, még ha csupán egy régi festmény is kerül elénk, hogy e fejek túlságosan közel vannak egymáshoz, hogy glóriájuk ne keveredjék, át ne fedjék egymást.

Egy kissé erőszakos kép által is sugallhatnánk, hogy semmi sem történt a nagy szürke dombok hajlatában vagy repedésében, azon kívül, hogy az egész világmindenség a visszájára fordult. Arra gondolok, hogy a csodálatnak és imádatnak minden tekintete, amely eddig kifelé fordult a legnagyobb dolog felé, most befelé fordult a legkisebb irányába. E kép már önmagában is az egyfelé forduló tekinteteknek arra a sokszorozott csodájára utal, amely a katolikus képeket a páva legyezőjének színpompájához teszi hasonlatossá. Bizonyos értelemben igaz, hogy Isten, aki eddig pusztán külső hatás volt, most a középpontba került, és a középpont végtelen kicsiny. Igaz, hogy ez a lelki spirális a külső irány helyett most befelé fordul, és ebben az értelemben centripetális és nem centrifugális. A hit számos vonatkozásban a kis dolgok vallásává válik. Hagyományai azonban a művészetben, irodalomban és a népmesében eléggé kielégítően bizonyították, amint már említettük, a bölcsőben fekvő istenség paradoxonát. Mindeddig talán nem hangsúlyozták ily nyomatékosan annak a jelentőségét, hogy az istenség egy barlangban jött a világra. Különös módon a hagyomány valóban nem hangsúlyozta eléggé a barlangot. Közismert tény, hogy a betlehemi jelenetet minden lehetséges időben és helyen ábrázolták már, mindenféle tájon és épületben, és teljességgel örvendetes és csodálatraméltó dolog, hogy az emberek egész másképp látták, a maguk különféle hagyományai és ízlése szerint. Csakhogy miközben mindenki felfogta, hogy jászolban született, azt már nem sokan vették észre, hogy egyúttal barlangban is. Néhány kritikus még az ostobaságnak arra a fokára is eljutott, hogy ellentmondónak találta a barlangot és a jászlat, mely esetben aligha tudnak sokat palesztina barlangjairól és istállóiról. Minthogy olyan különbségeket látnak, amelyek nem léteznek, aligha kell hangsúlyozni, hogy nem látják azokat, amelyek léteznek. Amikor az egyik közismert kritikus azt mondja, hogy Krisztus születése egy

sziklabarlangban olyan, mint Mitrász kipattanása a sziklából, állítása úgy hangzik, mint az összehasonlító vallástörténet paródiája. Létezik valami olyasmi, mint a történet csattanója, még ha a történet bizonyos értelemben hazugság is. Az a felfogás, hogy a hős éretten és anya nélkül pattan a világba, miként Pallasz Zeusz agyából, pontosan az ellenkezője annak az eszmének, hogy egy isten úgy születik meg, mint egy igazi gyermek és teljesen az anyjára van utalva: Bármelyik ideált részesítsük is előnyben, mindenképpen látnunk kell, hogy szembenálló eszményekről van szó. Éppen olyan ostobaság összekapcsolni őket csak azért, mert mindkettőben szerepel egy kőnek nevezett anyag, mint a Vízözön büntetését a Jordánban történt keresztelésssel összekapcsolni csupán amiatt, mert mindkettőben van egy víznek nevezett anyag. Akár mítoszként, akár misztériumként fogták is fel, Krisztust nyilvánvalóan azért tekintették úgy, mint aki egy sziklamélyedésben jött világra, mert ez helyzetét a kitaszítottak és hontalanok között határozta meg. Mindazonáltal igaz, amint már mondtam, hogy a barlangot nem használták olyan elterjedt és tiszta szimbólumként, mint a többi valóságos részletet, amelyek körülvették az első Karácsonyt.

A mögötte rejlő ok ugyancsak ennek az új világnak természetére utal. Bizonyos értelemben az új dimenzió okozta a nehézséget. Krisztus nem egyszerűen a Föld színén született, hanem a Föld színe alatt is. Az isteni dráma első felvonása úgy játszódott le, hogy nemcsak nem volt színpad felállítva a néző fölött, hanem egy sötét és lefüggönyözött színpadon a látóhatár alatt indul az előadás; olyan eszme ez, melyet nagyon nehéz kifejezni a művészi ábrázolás legtöbb formájában. Az élet különböző szintjein egyszerre történő dolgok eszméje ez. Valami ilyesmit kísérelhettek meg az archaikusabb és díszítő jellegű középkori művészetben. De minél többet tudtak meg a művészek a realizmusról és a perspektíváról, annál kevésbé tudták egyszerre ábrázolni az angyalokat a mennyben, a pásztorokat a hegyekben, és a hegyek méhének sötétségében felragyogó dicsfényt. Leghívebben talán a középkori céhek felvonulásán ábrázolták, amikor végighúztak a városon egy háromszintes színházat, a mennyboltozattal a föld színe felett és a pokollal a föld alatt. Ám a betlehemi rejtélyben az ég volt az, ami a föld színe alatt helyezkedett el.

Eme egyetlen tényben is érezhető valami a forradalomból, mely fejetetejére állította a világot. Hiábavaló kísérlet volna valami hason-

lót, vagy újat mondani arról a hatásról, amelyet ennek a számkivetettként, sőt szinte törvényen kívüliként született istenségnek a fogalma gyakorolt a törvényre, meghatározva annak kötelességeit a szegényekkel és számkivetettekkel szemben. Mélységesen igaz az állítás, hogy ettől a pillanattól kezdve nem lehetett többé rabszolgaság. Lehettek még, aminthogy voltak is emberek, akik ezt a jogi bélyeget viselték, egészen addig, amíg az Egyház elég erős nem lett ahhoz, hogy valamennyit kigyomlálja, de többé nem lehetett szó arról a pogány belenyugvásról, hogy az állam érdekeit szolgálja, ha megtartják rabszolgatartó államnak. Az egyének olyan értelemben váltak fontossá, ahogyan nem lehet fontos egyetlen eszköz. Egyetlen ember sem lehetett eszköz egy cél érdekében, legkevésbé egy másik ember céljáért. A történet valamennyi közösségi és testvéri elemét joggal kapcsolták a pásztorok epizódjához, a parasztokhoz, akik hirtelen szemtől-szemben találták magukat az ég hercegével. A pásztorok alakjában megtestesült népi összetevőnek van azonban egy másik aspektusa, amelyet talán nem bontottak ki eléggé, pedig a jelenségben sok mindent közvetlenül megvilágít.

A pásztorokhoz hasonlóan a nép fiai, a népi hagyomány gyermekei voltak mindenütt a mitológiák szerzői. Ők voltak azok, akik a filozófia legcsekélyebb fékező erejének, vagy ködösítésének, a romlott civilizáció gátlásainak híján a legközvetlenebbül érezték azt a szükségletet, amelyről már beszéltünk; a képmásokat, melyek a képzelet kalandjait jelentették; a mitológiát, ami egyfajta kutatás volt; a csábító és kínzó utalásokat valami félig-emberire a természetben; az évszakok és különös helyek néma jelentőségét. Ők értették meg a legjobban, hogy a tájkép lelke valamiféle történet, és a történet lelke egy személyiség. De az ésszerűség már kezdte rohasztani a parasztságnak ezeket az igazán irracionális, bár képzeletgazdag kincseit, éppúgy, ahogy a szabályos rabszolgaság kiűzte a parasztot a házából, az otthonából. Mindezekre a paraszti tömegekre ráborult a csalódás pora és homálya, abban az órában, amikor ez a néhány ember megtalálta, amit keresett. Mindenütt máshol Árkádia elenyészett az erdőből. Pán meghalt, és a pásztorok szétszóródtak, akárcsak nyájaik. És bár senki sem tudott róla, közelgett az óra, midőn be kellett fejeződnie és be kellett teljesednie mindennek, és jóllehet senki emberfia nem hallotta: ismeretlen nyelven íme kiáltás harsant a hegyi vadon fölött. A pásztorok megtalálták Pásztorukat.

És amit megleltek, rokon volt azzal, amit kerestek. A nép sokban tévedett, nem tévedett azonban abban, hogy hitte – a szent dolgoknak lehet lakóhelye, és az istenségnek nem kell lebecsülnie az idő és tér határait. És az a barbár, aki elhitte a legvadabb képzeteket arról, hogy a Napot ellopták és dobozba rejtették, vagy a legvadabb mítoszt arról, hogy az istent egy kő mentette meg, és ugyanez tévesztette meg ellenségeit –, közelebb volt a barlang titkához, és többet tudott a világ válságáról, mint mindazoknak a városoknak a köre a Földközi-tenger partján, amelyek beérték hideg absztrakciókkal és kozmopolita általánosításokkal; mint mindazok, akik egyre vékonyabb szálakat fejtettek le Platón transzcendentalizmusából és Pitagorasz orientalizmusából. Az a hely, amelyre a pásztorok rábukkantak, nem holmi akadémia, vagy elvont köztársaság volt, nem a mítoszok helye, melyeket allegorizáltak, szétboncoltak, megmagyaráztak vagy félremagyaráztak. Az álmok valóra válásának helyszíne volt ez. Attól az órától fogva nem született újabb mitológia a földön. A mitológia: keresés.

Mindnyájan jól tudjuk, hogy e népszerű történet népi bemutatásai, megannyi középkori játékban és karácsonyi énekekben, a pásztorokat különféle angliai és európai vidékek öltözetével, nyelvével és tájaival ruházta fel. Tudjuk, hogy az egyik pásztor a somerseti tájszólást beszéli, a másik meg arról szól, hogyan hajtja birkáit Conway felől a Clyde-hoz. A legtöbben tudjuk már, mennyire igaz ez a tévedés, milyen bölcs, milyen művészi, mennyire mélyen keresztényi és katolikus ez az anakronizmus. Ám néhányan azok közül, akik látták ezeket a jeleneteket középkori falusias változatban, talán nem látták meg őket egy másfajta költészetben, amit néha divatos inkább mesterkéltnek, mint művészinek nevezni. Tartok tőle, hogy a modern kritikusok csak elfakult klasszicizmust látnak abban, hogy Crashaw vagy Herrick a betlehemi pásztorokat a vergiliusi pásztorok alakjában képzelte el. Pedig mélységesen igazuk volt, és azzal, hogy betlehemes játékukat latin eclogává változtatták, az emberi történelem egyik legfontosabb láncszemét fedezték fel. Vergilius, amint már láttuk, azt az egészségesebb pogányságot képviseli, amely az emberáldozatok eszeveszett pogányságát legyőzte, de maga az a tény, hogy még a vergiliusi erények és az egészséges pogányság is gyógyíthatatlan kórságba hanyatlott, jelenti a problémát, amelynek a megoldása a pásztoroknak megadatott revelációban rejlik. Ha a világnak valaha

is esélye volt beleunni a démoniságba, meggyógyulhatott volna pusztán attól, hogy eszére tér. De ha abba is beleunt, hogy józan legyen, mi más történhetett volna, mint ami történt? Az sem hamis felfogás, ha elképzeljük, amint az Eclogák árkádiai pásztorai örvendeznek afölött, ami történt. Az egyik eclogát már többször prófétai látomásnak nevezték arról, ami később valóban megtörtént. Ám a nagy költő hangvételében, esetenként nyelvezetében, szintúgy megérezzük a nagy eseménnyel szembeni együttérzést, sőt, a maguk emberi kifejezéseivel még a vergiliuszi pásztorok hangja is sokszor többet mond jólismert itáliai gyengédségnél. ... „Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem." ... Ezen a különös helyen megtalálhatták mindazt, ami a legjobb volt a latinok utolsó hagyományaiban, és valami jobbat, mint ama óriás fabálvány, aki örökkön az emberi család pillérjeként magasodott: a Házi Isten. A pásztorok és valamennyi mitológus joggal örvendezett, hogy az esemény nem csupán a mitológia miszticizmusát, de még materializmusát is kielégítette. A mitológiának sok bűne volt, de abban nem hibázott, hogy olyan testi volt, mint a megtestesülés. Az ősi hang, amely a hit szerint a ligeteket járta, újra felkiálthatott: „Láttuk őt, ő is látott minket – egy látható isten"! Így vigadozhattak a hajdani pásztorok, és lábuk gyönyörűen járta a hegyekben a táncot, jót mulatva a filozófusokon. De a filozófusok is hallották a hangot.

Máig is furcsa, ámbár régi történet: hogyan érkeztek a királyok fenségével s a varázslók misztériumába öltözve újabb látogatók a keleti országokból. Bölcsesség mutatkozik meg abban, hogy a hagyomány szinte ismeretlenekként emlékezik rájuk, olyan rejtélyesen, amilyen rejtélyes hangzásúak dallamos neveik: Gáspár, Menyhért, Boldizsár. Ám velük együtt eljött a bölcsességnek az az egész világa, amely Kaldea csillagait vizsgálta, a Napot Perzsiában, és nem tévedünk nagyot, ha ugyanazt a különösséget látjuk bennük is, mint ami az összes bölcset mozgatta. Ugyanazt az emberi ideált képviselnék akkor is, ha a nevük Konfuciusz, Pitagorasz vagy Platón lett volna. Ők voltak azok, akik nem meséket, hanem a dolgokban rejlő igazságot keresték, és mivel igazság-szomjuk egyben az Isten szomjazása volt, ők is megkapták jutalmukat. Ahhoz, azonban hogy ezt a jutalmat megérthessük, előbb meg kell értenünk, hogy a filozófia számára legalább annyira, mint a mitológia számára, ez a jutalom a tökéletlen kiteljesítése volt.

Sok ilyen tanult ember jöhetett volna, ahogy ezek a bölcsek el is jöttek, hogy megerősítve érezzék magukat sokmindenben, ami igaz volt saját hagyományukban és helyes a saját értékelésük szerint. Konfuciusz új alapot talált volna a család számára a Szent Család kifordításában, Buddha egy új lemondással szembesült volna, amely inkább a csillagoktól válik meg, mintsem az ékszerektől, inkább az istenségtől, mintsem a királyságtól. Ezeknek a bölcs embereknek mégis joguk lett volna azt mondani, vagy még inkább újra joguk lett volna azt állítani, hogy volt igazság régi tanításukban. De, végülis ezek a bölcs férfiak mégis tanulni jöttek volna. Azért jöttek volna, hogy kiegészítsék elképzeléseiket valamivel, amit eddig nem vettek észre, sőt, kiegyensúlyozzák tökéletlen világegyetemüket valamivel, aminek egyszer már ellentmondtak. Konfuciusz a maga ősimádó templomaiból eljött volna egy gyermeket imádni.

Az új kozmoszban meg kell azonnal látnunk az új vonást, azt, hogy sokkal nagyobb kiterjedésű, mint a régi volt. Ilyen értelemben a kereszténység nagyobb, mint a teremtés, nagyobb, mint a teremtés volt Krisztus előtt. Olyan dolgokat is magába foglalt, amelyek előzőleg nem voltak benne, de olyanokat is, amelyek benne voltak. Ezt a gondolatot történetesen jól illusztrálja a kínai jámborság példája, de igaz lenne más pogány erények és pogány hiedelmek esetében is. Senki sem kételkedhet abban, hogy a szülők ésszerű tisztelete része egy evangéliumi történetnek, amelyben Isten maga is földi szülők engedelmes gyermeke. De a másik értelem, amelyben viszont a szülők az ő tisztelői, már új ideát vezet be, ami nem konfuciánus. A gyermek Krisztus nem hasonlít a gyermek Konfuciuszra; a mi miszticizmusunk örök gyermekségben képzeli el őt. Nem tudom, mit tett volna Konfuciusz a bambinóval, ha az ő karjában elevenedik meg, mint hajdanán Szent Ferenc karjában. Érvényes ez az összes többi vallással és filozófiával kapcsolatban, és ebben rejlik az Egyház kihívása. Az Egyházban megvan az, ami a világban nincsen. Maga az élet nem képes annyira átfogni az élet minden részletét, mint az Egyház. Minden más fent említett rendszer szűk és elégtelen hozzá képest, és ez nem szónoki nagyotmondás, hanem valóságos tény és valós dilemma. Hol van a Szent Gyermek a sztoikusok és az ősimádók között? Megtalálhatjuk-e Miasszonyunkat a muzulmánoknál, az asszonyt, akit nem teremtettek egyetlen férfi számára sem, mégis feljebb helyeztetett az angyaloknál? Hol van a buddhista Szent Mihály,

a lovas trombitás, aki minden katona számára megőrzi a kard becsületét? Mihez kezdhetne Aquinói Szent Tamás a brahministák mitológiájával, ő, aki megalapította a kereszténység tudományát, racionalitását, sőt racionalizmusát? Mégis, még hogyha Aquinói Tamást Arisztotelésszel hasonlítjuk is össze, az értelem másik szélsőségével, rá fogunk bukkanni arra az érzésre, hogy itt valamivel több van. Aquinói Tamás meg tudta érteni Arisztotelész leglogikusabb részeit, de kétséges, vajon Arisztotelész képes volna-e megérteni Aquinói Tamás legmisztikusabb részeit. Még ott is, ahol aligha nevezhető a keresztény kiválóbbnak, terjedelmében akkor is többnek kell nevez-nünk. Ám ugyanezt tapasztaljuk bármely filozófia, eretnekség vagy modern mozgalom esetében. Hogy boldogult volna Ferenc, a Trubadur a kálvinisták között, vagy akár a manchesteri iskola utilitaristái között? Mégis akadtak némelyek, mint Bossuet és Pascal, legalább olyan szigorúak és logikusak tudtak lenni, mint bármely kálvinista vagy utilitárius. Hogyan állta volna meg a helyét Szent Johanna, a férfiakat karddal csatába hívó nő, a quakerek, doukhaborok és a tolsztojánus pacifisták között? S lám, mégis számtalan keresztény szent töltötte életét szüntelen a békét és a háború elkerülését hirdetve. Ugyanez vonatkozik a modern szinkretista törekvésekre. Sohasem képesek a hitnél nagyobbat létrehozni úgy, hogy ne hagyjanak ki semmit sem belőle. Nem úgy értem, hogy valami istenit, hanem valami emberit, a zászlót, vagy a vendégfogadót, a fiú elbeszélését a csatáról, vagy a sövényt a csatatér végében. A teozófusok Pantheont építenek, de ez csak a panteisták számára panteon. Az Egyházak Parlamentjét valamennyi nép újraegyesítésének nevezik, de az egész nem egyéb, mint valamennyi képmutató egyesülése. Csakhogy ugyanilyen Pantheon épült fel kétezer évvel ezelőtt a Földközi-tenger partján, és a keresztényeket meghívták, hogy állítsák fel Jézus szobrát Jupiter, Mitrász, Ozírisz, Atisz és Ámon szobraival egy sorban. A keresztények elutasító válasza volt a történelmi fordulópont. Ha a keresztények beleegyeztek volna, ők és velük együtt az egész világ: elpusztultak volna. Mindannyian valami langyos folyadékká olvadtak volna össze a kozmopolita korrupciónak abban a hatalmas edényében, amelyben már ott olvadozott az összes többi mítosz és misztérium. Szörnyű és döbbenetes menekülés volt ez. Senki sem értheti meg az Egyház természetét, vagy az ókorból eredő hit csengő hangját, ha nem veszi tudomásul, hogy az egész világ egyszer már

nagyon közel állt a pusztuláshoz a túlzottan széles látókör és az összes vallás testvérisége miatt.

Fontos itt megjegyeznünk, hogy a mágusokról, akik a miszticizmust és a filozófiát képviselik, helyes az az elképzelés, hogy valami újat kerestek, és találtak is valami váratlan dolgot. A válság e feszült érzete, amely még most is megjelenik a Karácsony történetében, sőt, minden karácsonyi ünnepen is, előtérbe állítja a keresés és felfedezés eszméjét. A felfedezés ebben az esetben igazán tudományos felfedezés. A mirákulum játék többi misztikus szereplője, az angyal és az anya, a pásztorok és Heródes katonái számára lehetnek más vonatkozások is, melyek egyszerre egyszerűbbek és természetfelettibbek, elemiebbek vagy érzelemmel töltöttebbek. De a Bölcseknek a bölcsességet kell keresniük, és számukra világosságra van szükség az értelemben is. És e világosság nem egyéb, mint az, hogy a katolikus vallás katolikus, és semmi más nem katolikus. Az Egyház filozófiája univerzális. A filozófusok filozófiája nem volt univerzális. Ha Platón, Arisztotelész vagy Pitagorasz csak egy pillanatot is állhattak volna abban a fényben, amely a földalatti barlangból kisugárzott, tudták volna, hogy saját fényük nem univerzális. Távolról sem bizonyos, hogy nem tudták már maguktól is. A filozófiát, akár a mitológiát, nagyon erősen áthatotta a kutatás szelleme. Ennek az igazságnak megtestesülése az, ami a Három Királyok alakjának a hagyományos méltóságot és misztériumot kölcsönöz; annak felfedezése, hogy a vallás tágabb, mint a filozófia, és hogy ez a legnagyobb minden vallás között, amit ez a szűk tér körülhatárol. Mert ennek a barlangi csoportnak ellentmondása abban rejlik, hogy miközben érzelmeink vele kapcsolatban gyermekesen egyszerűek, gondolataink végtelen bonyolultságban fonhatják körül. És sohasem érhetjük el még saját ideáink végét sem arról a gyermekről, aki atya volt, és arról az anyáról, aki gyermek volt.

Nagyon is beérhetjük azzal, hogy annyit mondunk: a mitológia a pásztorokkal jött, a filozófia meg a filozófusokkal, és végül csak az maradt számukra, hogy egyesüljenek a vallás elismerésében. Volt azonban a jelenségben még egy harmadik elem is, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni, és amelynek elhanyagolását a vallás mindig is visszautasítja, bármiféle kibékülés formájában. Ez az ellenség jelen volt már a dráma első színeiben, ő, aki megrontotta volt a legendákat az érzéki bujasággal, és ateizmussá fagyasztotta az elméleteket, de aki

a közvetlen kihívásra valami olyanféle direkt módszerrel válaszolt, amilyet a démonizmus tudatos kultuszában láttunk. A démonimádás, a boszorkányos üzelmeiben megmutatkozó gyűlölet leírásában –, amely oly módon falja fel az ártatlanságot, az emberi áldozatok legembertelenebb formájában –, még keveset szóltam közvetett és titkos beszivárgásáról az egészségesebb pogányságba, arról, hogyan itatta át a mitológiát a nemiséggel, hogyan korbácsolta fel az uralkodói gőgöt, a birodalmi büszkeséget egészen az őrületig. De a közvetlen és közvetett hatás egyformán érezhető a betlehemi színjátékban. Egy római fennhatóság alá vetett uralkodó keleti származása ellenére minden bizonnyal római pompával és renddel körülvéve ebben az órában arra lesz figyelmes, hogy különös dolgok kavarognak a lelkében. Mindnyájan ismerjük Heródes történetéből, hogy egy titokzatos vetélytársról szóló kósza hír nyomán hogyan jutott eszébe az ázsiai kényurak vad gesztusa, és elrendelte a népesség legújabb nemzedékének könyörtelen lemészárlását. A történetet mindenki ismeri ugyan, de talán nem mindenki vette észre, milyen helyet foglal el az emberiség különös vallásainak a sorában. Sokan még annak jelentőségét sem ismerték fel, milyen nyilvánvaló kontrasztot alkot a meghódított és csak felszínesen civilizált ország, korinthoszi oszlopaival és római útburkolataival.

Csak amidőn sötét lelkének szándéka kezdett megmutatkozni az idumeaiak szemében, pillanthatott meg a néző egy nagy szürke kísértetfélét, aki a válla fölött hátranézett; mögötte megpillanthatta, az éj hatalmas kupoláján, a történelem során utoljára végigúszó – kartágói Moloch óriási és félelmetes arcát, amint az utolsó áldozatra vár a sémita törzsek egy uralkodójától. Azon az első Karácsonyon a démonok is örömünnepet ültek saját szokásaik szerint.

Hacsak meg nem értjük ennek az ellenségnek a jelenlétét, nem csupán a kereszténység lényegét fogjuk szem elől téveszteni, hanem még a Karácsony lényegét is. A Karácsony számunkra a kereszténységben egyetlen üggyé vált, méghozzá egyszerű üggyé. De, akárcsak e hagyomány többi igazsága, más szempontokból ez is nagyon bonyolult dolognak tekinthető. Egyedi hangzása abból ered, hogy egyszerre szólaltat meg többféle húrt; az alázatét, a vidámságét, a háláét, a misztikus félelmét, de még a dráma elevenségéét is. A békéltetők számára éppúgy alkalom, mint a tréfacsinálóknak; hindu békekonferencia éppúgy lehetne, mint skandináv téli ünnep. Van benne vala-

mi kihívó is, valami, amitől a hirtelen megcsendülő éjféli harangzúgás egy győztes csata ágyúdörejeként dördül el. Mindez a leírhatatlan sokféleség, amit együttesen karácsonyi hangulatnak nevezünk, ott van még ma is a levegőben, mintha visszamaradó illata vagy szétoszló füstje lenne az újjongó robbanásnak, melytől – csaknem kétezer évvel ezelőtt – megremegtek ama órában a judeai hegyek. De zamata még ma is félreismerhetetlen, és olyan nemes és egyedüli, hogy a mi szóhasználatunkban szereplő „béke" aligha elegendő. Már a történet természete olyan, hogy a barlangi örvendezés egy erőd vagy egy száműzött kunyhója ünnepéhez hasonlít; helyesen értelmezve még az sem túlságosan tiszteletlen fogalmazás, ha azt mondjuk, hogy egy lövészárokünnepséghez. Nem csak azért, mert egy ilyen földalatti helyiség elrejtette az embereket az ellenség elől, és mert az ellenség már ott ólálkodott a sziklás fennsíkon, amely égboltként terült el felette. És nem csupán azért, mert Heródes lovainak patkói mennydörgésként haladtak el Krisztus föld alá rejtett feje fölött. A hasonlatban benne rejlik az a képzet is, hogy e barlang a reménység előretolt állása, mely áthatolt a sziklán és bejáratot nyitott az ellenség területére. E mélységbe rejtőzött istenségben megvan a világ *aláaknázásának* gondolata: megreszkettetni a tornyokat és palotákat a föld alól. És Heródes, a nagy király már érezhette maga alatt a földrengést, és együtt ingott ingadozó palotájával.

Ez talán a leghatalmasabb a barlang misztériumai közül. Máris nyilvánvaló, hogy bár az emberek többnyire a poklot keresik a föld alatt, itt éppenséggel a mennyország rejtőzött a föld mélyébe. És ebben a különös történetben most következik az ég felemelkedése. A dologban épp az a paradox, hogy ettől kezdve a legemelkedettebb dolog csupán alulról képes működni. A királyság csak egy bizonyos forradalom útján térhet vissza örökébe. És valóban, az Egyház már kezdettől fogva, és különösen kezdeti állapotában nem annyira hercegi hatalom volt, mint inkább lázadás a földi hercegség ellen. Ezt a gondolatot, tehát azt, hogy a világot egy nagy trónbitorló tartotta uralma alatt, az optimisták sokszor helytelenítették és elutasították, mivel ők a felvilágosodást a kényelemmel azonosították. Mégis ez az érzés volt felelős a szembeszállás minden izgalmáért, és azért a gyönyörű veszélyért, amelytől az evangélium valóban jó és hír lehetett. Igazából egy nagy tudatalatti bitorlás ellen indított lázadást, kezdetben homályos lázadást. Az Olimpos még mozdulatlan felhőként bir-

tokolta az égboltot, hatalmas alakzatot formázva, a filozófia még magas helyeken trónolt, sőt, olykor királyi trónusokon, miközben Krisztus egy barlangban s a kereszténység a katakombákban világra jött.

Mindkét esetben felfedezhető a forradalom paradoxona: az az érzés, hogy egyszerre vetik meg és félnek tőle. A barlang egyfelől csupán olyan üreg vagy szeglet, ahová a számkivetetteket besöprik, akár a szemetet, másfelől viszont valami nagy értéknek a rejtekhelye, melyet a zsarnokok kincsként kerestetnek. Egyrészt azért vannak itt, mert a fogadósnak még csak eszébe sem jutnak, másrészt pedig azért, mert a király meg nem tudja elfelejteni őket. Korábban már említettem, hogy ez a paradoxon a korai Egyházzal szembeni bánásmódban is megnyilvánult. Fontos volt, amikor még jelentéktelen volt, és akkor is kétségkívül fontos volt, amikor még tehetetlen volt. Egyes-egyedül azért volt fontos, mert tűrhetetlen volt, és ebben az értelemben igazat mondunk, ha azt állítjuk, hogy azért volt tűrhetetlen, mert türelmetlen volt. Nehezteltek rá, mert a maga csendes és szinte titkos módján hadat üzent. Felemelkedett a föld mélyéből, hogy elpusztítsa a pogányság egét és földjét. Nem a sok arany és márvány építményt próbálta meg lerombolni, hanem az új világot nélkülük képzelte el. Elég merész volt ahhoz, hogy keresztülnézzen rajta, mintha a márvány és az arany csak üveg lett volna. Azok, akik a kereszténységet azzal vádolták, hogy zsarátnokaikkal lángba borították Rómát, rágalmazók voltak, de legalább jóval közelebb jutottak a kereszténység lényegéhez, mint azok a modernek, akik azt állítják, hogy a keresztények valami etikai társaság-félét alkottak, és a maguk bágyadt módján azért lettek mártírokká, mert megmondták az embereknek, hogy kötelességeik vannak a szomszédjaik iránt, és csupán enyhe utálatnak örvendtek, amiért béketűrők voltak és szelídek.

Heródesnek tehát, a fentiek alapján, azért volt helye a betlehemi mirákulum játékban, mert ő volt a fenyegető veszedelem a Harcos Egyház számára, és a mirákulum mindvégig üldözöttként és életéért küzdőként mutatja be az Egyházat. Akik számára ez diszharmóniának tűnik, olyan diszharmónia, amely egyszerre szólal meg a karácsonyi harangokkal. Azoknak, akik úgy vélik, hogy a keresztes háborúk eszméje elrontja a kereszt eszméjét, csupán azt mondhatjuk, hogy számukra a kereszt eszménye valóban el van rontva; méghozzá szó szerint: a bölcsőben. Nem helyénvaló itt a harc elvont eszméjé-

ről vitatkoznunk velük, ehelyütt csak arra törekszünk, hogy összefoglaljuk az ideáknak azt az együttesét, amely létrehozza a keresztény és katolikus ideát, és megjegyezzük, hogy mindezek már kristályos formában együtt voltak az első karácsony történetében. Három különálló, és általában szembenállónak tartott dologról van szó, amelyek mégis egyetlen dolgot alkotnak, de a karácsony az egyetlen dolog, amely egyesítheti őket. Az első: az ember ösztönös vágya egy olyan ég iránt, amely időben és térben legalább olyan meghatározott és körülhatárolt, mint az otthon. Ezt az eszmét hajszolták a költők és a pogányok, amikor a mítoszokat megalkották; azzal, hogy egy bizonyos helynek kellett az isten szentélyének, vagy az üdvözültek lakhelyének lennie, abban, hogy Tündérország egy ország, vagy hogy a szellem visszatérésének együtt kell járnia a test feltámadásával. Nem vitázom ehelyütt a racionalistáknak azzal a felfogásával, hogy elutasítják ennek az igénynek kielégítését. Csupán azt állítom: attól, hogy a racionalisták elutasítják, a pogányok még nem lesznek elégedettek. Éppúgy jelen van ez a betlehemi vagy jeruzsálemi történetben, mint a déloszi vagy delphoi mesében, és *nincs* jelen Lucretius teljes világképében, vagy Herbert Spencer egész univerzumában. A második elem egy olyan filozófia, amely *nagyobb* minden más filozófiánál, nagyobb, mint Lucretiusé, és végtelenül nagyobb, mint Herbert Spenceré. Száz ablakon át nézi a világot, míg az ősi sztoikus vagy a modern agnosztikus csupán egyetlen egyen. Ezer különböző ember ezernyi szempárjával tekint a világra, míg a másik csupán egyetlen sztoikus vagy agnosztikus egyéni nézőpontja. Tartogat valamit valamennyi emberi hangulat számára, talál munkát minden embernek, érti a pszichológia titkait, tudatában van a gonoszság mélységeinek, képes arra, hogy különbséget tegyen valódi és hamis csodák és csodálatos kivételek között, tapintatra edzi magát a nehéz esetekre, és mindezt olyan sokszínűséggel, finomsággal, az élet változatainak olyan fantáziadús elfogadásával, ami messze felülmúlja a legősibb és legmodernebb erkölcsfilozófia lapos és üres közhelyeit. Egyszóval – több van benne, több elgondolkodtatót talál a létben, többet hoz ki az életből. Sokoldalú életünkhöz az anyagi adatok tömegeit adták hozzá Aquinói Szent Tamás óta. De Szent Tamás egymaga is korlátok közé szorítva érezte volna magát Konfuciusz vagy Comte világában. A harmadik elem pedig a következő: miközben eléggé körülhatárolható a költészet számára, és terjedelmesebb, mint a filozófia,

egyúttal kihívás és küzdelem is. Miközben szántszándékkal kinyílik, hogy befogadjon minden igazságot, mégis mereven csatasorba áll mindenféle tévedéssel szemben. Mindenféle embert rávesz arra, hogy küzdjön érte, mindenféle fegyvert megszerez a harchoz, a kíváncsiság és együttérzés összes művészetét latba veti, hogy kiterjessze tudását mindarra, amiért és ami ellen érdemes harcolni, ám közben egyetlen pillanatra sem felejtkezik meg arról, hogy harcoljon. Békét hirdet a Földön, és sohasem feledi, miért volt háború az Égben.

Ez az igazságok hármassága, amelyet itt a régi Karácsony történetének három típusa jelképez; a pásztorok, a királyok és az a másik király, aki hadat viselt a gyermek ellen. Egyszerűen nem igaz az az állítás, hogy más vallások és filozófiák ebben a tekintetben vetélytársai lehetnének. Nem igaz, ha azt mondjuk, hogy bármelyikük is egyesíti ezt a három jelleget, és nem igaz az sem, hogy bármelyikük is kísérletet tesz egyesítésükre. A buddhizmus állíthatja, hogy ugyanilyen misztikus, de nem állítja, hogy ugyanilyen harcias. Az iszlám állíthatja magáról, hogy ugyanilyen harcias, de még csak meg sem próbálja azt állítani, hogy ugyanilyen metafizikus vagy kifinomult. A konfuciánizmus vallhatja magáról, hogy kielégíti a filozófusok kívánalmait a rend és az értelem vonatkozásában, de távolról sem állítja, hogy ki tudná elégíteni a misztikusok szükségleteit a csodák és szentségek dolgában, és a valóságos tárgyak megszentelésének ügyében. Sok bizonyíték van az egyidejűleg egyetemes és egyedülálló szellem megjelenése mellett. Ezúttal csupán egyet említek, mert a fejezet lényegének szimbóluma. Egyetlen más történet, pogány legenda, filozófiai adoma vagy történelmi esemény nincs ránk olyan hatással, amilyen szívbemarkoló és különleges érzést kelt a Betlehem szó említése bennünk. Egyetlen más isten születése vagy bölcs gyermekkora sem jelent nekünk karácsonyt, vagy bármit, ami a karácsonyhoz fogható. Vagy túlságosan hideg, vagy túlságosan léha, vagy túlságosan merev és formális, vagy túl egyszerű és túl vad, vagy túl okkult és komplikált. Függetlenül meggyőződésünktől, egyikünk sem indulna egy ilyen esemény színhelyére úgy, mintha hazamenne. Megcsodálhatjuk azért, mert költői volt, vagy azért, mert filozófikus, vagy tetszőleges számú egyéb jellegzetességéért külön-külön, de nem önmagáért. Igazság szerint egészen különleges és egyéni hatást gyakorol ez a történet az emberi természetre, ami egyáltalán nem abban a pszichológiai tartalmában rejlik, hogy olyan, mint egy merő legenda egy

nagy ember életéről. Nem a megszokott értelemben fordítja tekintetünket a nagyság felé, az emberiségnek azok felé a túlzásai és felnagyításai felé, amelyek istenekké és hősökké változnak még a legegészségesebb hősimádásban is. Nem egészen kifelé működik, kalandosan, azok felé a csodák felé, melyek a világ végein vannak. Inkább valami olyan, ami a hátunk mögül lep meg bennünket, lényünk rejtett és személyes feléből, olyasmi, mint a pátoszként ránk törő érzelem az apró tárgyak és a szegények vakbuzgósága láttán. Inkább olyan, mintha az ember hirtelen találna egy olyan szobát a háza kellős közepén, aminek létezését mégcsak nem is gyanította, és fényt látna meg kiszűrődni belőle. Olyan, mintha a szíve mélyén rábukkanna valamire, ami valami jóra vette rá. Nem olyasmiből készült, amit a világ erős anyagnak nevezne; inkább olyan anyagból, melynek ereje abban a szárnyaló könnyedségben rejlik, amivel végigsimít bennünket, aztán elszáll. Mindaz, ami bennünk csupán rövid és múló gyengédség, az itt örökkévaló lett, mindaz, ami nem jelent többet pillanatnyi ellágyulásnál, az itt különös módon megerősítővé és megnyugtatóvá válik: az a félbeszakadt szó és elveszett ige, ami itt határozottá válik és töretlenül lebeg; ahogy az idegen királyok eltűnnek a messzeségben és pásztorok lába alatt már nem visszhangzik a hegyoldal, és már csak az éjszaka és a barlang fekszik takaróként valami olyas fölött, ami emberibb, mint maga az emberiség.

II. fejezet

AZ EVANGÉLIUM REJTÉLYEI

E fejezet lényegének megértéséhez kissé vissza kell kanyarodnunk, odáig, ami az egész könyv elképzelésének az alapja. A könyv gerincéül szolgáló gondolatmenetet a legtalálóbban „reductio ad absurdum"-nak lehetne elnevezni. Arról van szó, hogy a racionalista tézis következményei ugyan sokkal irracionálisabbak a mienknél, mégis, hogy ezt bizonyíthassuk, ebből a tézisből kell kiindulnunk. Így az első részben gyakran azért kezeltem úgy az embert, mintha állat volna, hogy bebizonyítsam, az eredmény valószínűtlenebb, mintha angyalként kezelném. Ugyanabban az értelemben, ahogy az embert

állatnak tekintettük. Krisztust is pusztán emberként kell vizsgálnunk. Fel kell függesztenem saját meggyőződésemet, amely sokkal pozitívabb; és fel kell tételeznem ezt a korlátozást, hogy eltörölhessem. Meg kell kísérelnem, hogy elképzeljem, mi történne az olyan emberrel, aki Krisztus történetét valóban emberi történetként olvassa; méghozzá olyan ember történeteként, akiről még sohasem hallott. Ugyanakkor szeretném hangsúlyozni, hogy az ilyen valóban elfogulatlan olvasás elvezethet, ha nem is mindjárt a hithez, de egy olyasfajta rémülethez, amelynek csak a hitben van feloldása. Ebbe a fejezetbe, éppen ilyen okokból, nem is hozok semmit a saját hitem szelleméből, sőt még az előadási stílust és a megfogalmazást is elkerülöm, amelyet illőnek találnék akkor, ha a saját nevemben beszélnék. Úgy beszélek, mint egy elképzelt pogány, aki őszintén rácsodálkozik az Evangéliumra, amikor először találkozik vele.

Nos, egyáltalán nem könnyű az Új Testamentumot Új Testamentumnak tekinteni. Egyáltalán nem könnyű a jó hírt újnak látni. A jólismertség – a jót és a gonoszat illetően egyaránt – feltölt bennünket feltételezésekkel és gondolattársításokkal, márpedig nincs olyan ember a civilizációnkban, függetlenül attól, mit gondol vallásunkról, aki úgy tudja ezeket a dolgokat olvasni, mintha korábban sohasem hallott volna róluk. Természetesen ebben az esetben teljesen történelmietlen az Új Testamentumról úgy beszélni, mint egy szépen bekötött könyvről, amely az égből pottyant elénk. Az Újszövetség egyszerűen válogatás, amit egyházi tekintélyek készítettek a korai kereszténység fennmaradt irodalmából. De minden ilyen jellegű problémától eltekintve, van egy pszichológiai nehézsége is annak, hogy az Újszövetséget újnak tekinthessük. Pszichológiai nehézségbe ütközik így tekinteni ezeket a jól ismert szavakat, – egyszerűen úgy, amint írva vannak –, anélkül, hogy mögéjük hatolva megnéznénk, mit jelentenek. És ez a nehézség bizonyára nagyon jelentős, mivel következménye egészen különös. Eredménye ugyanis az, hogy a legtöbb modern kritikus és a legdivatosabb bírálatok, még a laikusok bírálata is, olyan magyarázatot fűz hozzá, mely pontosan az igazság fordítottja. Annyira tökéletesen ellentétes az igazsággal, hogy az ember szinte azt gyaníthatná: egyáltalán nem is olvasták el az Új Testamentumot.

Mindnyájan ezerszer hallották már, minthogy egyesek, úgy tűnik, nem fáradnak bele a szajkózásba, hogy az Újszövetség Jézusa valójá-

ban az emberiség legkegyesebb és leghumánusabb kedvelője volt, csakhogy az Egyház ezt az emberi jellegét visszataszító dogmákba rejtette és az eklézsia terrorjába merevítette, amíg embertelen alakot nem öltött. Ez pedig, bátorkodom megismételni, nagyon közel van az igazság kifordításához. Az igazság az, hogy éppen a templomi Krisztus-képek azok, amelyek szinte tökéletesen szelídek és könyörületesek. És az Evangélium Krisztusa az, akiben jónéhány egyéb tulajdonság is felfedezhető. Az Evangélium alakja valóban szívszaggatóan gyönyörű szavakban fejezi ki sajnálatát megtört szívünk felett. De ezek a legtávolabbról sem az egyedüli szavak azok közül, amelyeket kimond. Mindazonáltal az Egyház szinte kizárólag ezeket a szavakat adja a szájába mintegy népszerű kinyilatkoztatásokként. Ez a népies elképzelés egy felettébb egészséges közösségi ösztönből ered. A szegények tömegei megtörtek, és az embertömegek nagy része szegény; az emberiség tömegei számára a leglényegesebb az, hogy meg legyenek győződve az Isten mérhetetlen együttérzéséről. Senki sem kételkedhet abban, ha nyitott szemmel jár, hogy éppen az együttérzésnek ezt az eszméjét kívánja a „népi" Egyház gépezete is fenntartani. A népi képzeletben sok minden alátámasztja annak az érzelemnek az eltorzulását, hogy „Jézus kegyes, béketűrő és szelíd". Ez az első, ami egy kívülállónak feltűnik, és amit bírál például egy Pietában, vagy egy Szent Szív ereklyetartóban. És, amint mondtam, miközben lehetséges, hogy a kifejezés módja tökéletlen, nem vagyok arról meggyőződve, hogy az ösztön nem egészséges. Mindenesetre van valami visszataszító valami, amitől a vér meghül az erekben, abban a gondolatban, hogy egy haragvó Krisztus szobrunk legyen. Még a képzelet számára is van valami elfogadhatatlan abban, hogy az utcasarkon befordulva, vagy egy tágas piactérre érkezve *ezt* az alakot egy döbbenetes kövületben pillantsuk meg, amint éppen nekitámad egy sereg viperának, vagy szemébe néz egy szenteskedőnek. Az Egyház tehát érthetően igazolható azért, hogy a legkegyesebb arcot vagy nézetet fordítja az emberek felé; és maga az Egyház valóban a legkegyesebb tekintetét fordítja felénk. A lényeg azonban itt az, hogy ez az elképzelés sokkal inkább és kizárólag kegyes, mint bármely elképzelés, amit az ember az Újszövetség első olvasása után formál meg magában. Az, aki a történet szavait egyszerűen úgy veszi, ahogy jönnek egymás után, valószínűleg egészen másfajta benyomást rögzítene, olyan benyomást, amely teli van titkokkal és talán követ-

kezetlenségekkel, és semmi esetre sem pusztán a szelídség benyomása. Mélységesen érdekes, de az érdekesség egy összetevője abból ered, hogy sok a találgatni és megmagyarázni való benne. Tele van hirtelen gesztusokkal, amelyek bizonyára jelentősek, csakhogy aligha tudjuk, mit jeleznek; talányos csendekkel, irónikus válaszokkal. A dühkitörések, akár légkörünk viharai, nem mindig ott törnek ki, ahol mi várjuk, inkább valami sajátos időjárási térképet követnek. Az a Péter, akit a népszerű Egyház mutat be, nagyon jogosan lehet az a Péter, akire Krisztus rábizza a nyáját. Ő nem az a Péter, akire Krisztus úgy támadott rá, mintha az ördög lett volna, amikor titokzatos haragjában így kiáltott: „Távozz tőlem, Sátán!" Krisztusnak az őt megölni készülő Jeruzsálem feletti siránkozásában csak szeretet és szánalom volt. Nem tudhatjuk, milyen különös lelki atmoszféra vezette abban, hogy Betsaidát mélyebbre vetette a gödörbe, mint Sodomát. Minden kérdésben félreteszem a tantételszerű magyarázatot vagy levezetést; mindössze azt próbálom meg elképzelni, milyen hatást vált ki az emberi elméből, ha valóban úgy tesz, ahogyan ezek a bírálók magukról vallanak, tehát ha az Új Testamentumot tényleg a hagyományokra vagy a doktrinákra való utalás nélkül olvasta végig. Számos olyan dolgot találhatna, amelyek nem illeszkednek a meglevő tévhitek közé sem jobban, mint a divatos hagyományokba. Azt fogja például találni, hogy amennyiben ezek a leírások kiérdemelték a realista jelzőt, akkor pontosan a természetfelettinek leírásai. Ha van olyan nézőpont, ahonnan Krisztus kiemelkedően gyakorlati személyként mutatta be magát, akkor az az ördögűző szemszöge. Nincsen abban semmi békés és szelíd, de még csak a köznapi értelemben csodás sem, ahogyan ez a hang azt mondja: „Békülj meg, és távozz el belőle!" Sokkal inkább emlékeztet a hangvétel egy nagyon gyakorlott oroszlánszelidítőre vagy egy erősakaratú orvosra, aki egy őrjöngő gyilkost kezel. Ám mindez csupán némi kitérő a példa kedvéért, és nem kívánom feleleveníteni ezeket a vitákat, mindössze annak az elképzelt holdbéli embernek az esetét tanulmányozom, akinek számára az Új Testamentum újdonság.

Nos, az első dolog, amit meg kell jegyeznünk, hogy ha kizárólag egy ember történetének tekintjük, akkor bizonyos tekintetben furcsa egy történet. És itt nem a megrázóan tragikus végkifejletre gondolok vagy bármilyen vonatkozásra, amely a győzelem színezését kölcsönzi ennek a tragédiának. Nem utalok arra sem, amit általában csodás

elemnek neveznek, mivel ezen a ponton a filozófiák megoszlanak, és a modern filozófia határozottan ingadozik. Az angol emberről azt lehetne mondani, hogy elhagyott egy régi divatot, amely szerint nem volt szabad elhinnie semmiféle csodát, ami nem volt nagyon ősi, és felvett egy új szokást, mely szerint nem hajlandó semmiféle csodában hinni, hacsak nem egészen modern. Régebben úgy tartotta, hogy az első keresztényekkel végetértek a csodálatos gyógyítások, most meg azt vallja, hogy az első keresztény tudósokkal kezdődtek csak el. Éppen ezért most szándékosan a történet csoda-mentes, sőt mindeddig észrevétlenül maradt és jelentéktelennek tűnő részleteire utalok majd. Egész sor olyan dolgot láthatunk meg benne, amelyeket senki ki nem találhatott, mivel olyan dolgok, amelyeknek senki sem vette különösképpen hasznát, olyan dolgok, amelyeket még ha észre is vettek, akkor is inkább maradtak rejtélynek. Vegyük például a hosszú hallgatást, amely Krisztus életében egészen harmincadik évéig tart. Az összes csendek közül ez a legnagyobb, és ez hat leginkább a képzeletre. Ez azonban nem olyasmi, amit bárki is kitalálna azért, hogy bizonyítson valamit, és amennyire én tudom, nem is akadt még senki, aki valaha is megkísérelt volna bizonyítani vele valamit. Nagyhatású, de csupán mint tény; mint mesében nincs benne semmi különösen népszerű vagy magától értetődő. A hősimádás és mítoszteremtés köznapi irányzatai pontosan az ellenkezőt szokták mondani. Inkább azt állíthatnánk (és úgy hiszem, néhány az Egyház által elutasított szent irat állítja is), hogy Jézus isteni koraérettségről tett tanúságot, és küldetését egy csodálatos, ifjú életkorban kezdte meg. És valóban van abban a gondolatban valami különös, hogy éppen őneki lett volna a leghosszabb felkészülési időre szüksége, akinek a legkevesebb készülődés kellett. Vajon az isteni alázat egy példája volt-e ez, vagy olyasmi, aminek árnyékát a földi hatalmasságok hosszabb otthoni gyámolításában vélhetjük felfedezni? A kérdést nem kívánom most eldönteni, csupán az olyan esetek példájaként említem, amelyek mindenesetre lehetőséget adnak a töprengésre, teljesen függetlenül a már megszokott vallási vitáktól. És az egész történet tele van ilyen dolgokkal. Semmi esetre sem olyan történet, amilyennek egyesek hangos szóval föltüntetik, amelynek könnyen a végére lehet járni. Semmi esetre sem az, aminek ezek az emberek egy egyszerű szent iratot tartanak. Viszonylagos értelemben az Evangélium az, ami misztikus, és az Egyház az, ami racionális. Ahogy én

látom, az Evangéliumban van a rejtvény, és az Evangélium, ahogyan előttünk áll, nem más, mint egy nagy rejtvénygyűjtemény.

Először is, az az ember, aki az Evangéliumot olvassa, nem találkozik semmitmondó közhelyekkel. Még hogyha a legteljesebb tisztelet szellemében végigolvasta is az ókori filozófusok és modern moralisták többségét, akkor is egyedülállóan fontosnak fogja érezni azt az állítást, hogy nem talál közhelyeket. Ez több annál, amit akár Platónról is elmondhatunk. És sokkal több, mint amit elmondhatunk Senecáról, Epiktetoszról, Marcus Aureliusról, vagy Tüanai Apollónioszról. Annál meg egyenesen összehasonlíthatatlanul több, mint amit elmondhatunk a legtöbb agnosztikus moralistáról, az etikai társaságok szónokairól, a szolgálatról szóló énekeikkel és a testvériséget hivő vallásukkal egyetemben. A legtöbb moralista, akár ókori, akár modern, moralizmusa a kifényesített közhelyek szilárd vízesése, amely szünet nélkül zuhog lefelé. És nyilván nem ez a független kívülálló első benyomása az Új Testamentum tanulmányozása során. Semmi olyat nem venne észre, ami annyira közhelyszerű és annyira folyamatos lenne, mint a fentebb említett áramlás. Találhatna néhány olyan kijelentést, amelyek arra emlékeztetik, hogy a Nap és a Hold testvérei legyünk; számos nagyon meglepő tanácsot; néhány megdöbbentő szemrehányást; és végül néhány különlegesen gyönyörű mesét. Látna néhány gigantikus példát a példabeszédekben arról, mennyire lehetetlen átkelnie a tevének a tű fokán, vagy hogy mennyire lehetséges az, hogy egy hegyet a tengerbe hajítsunk. Találna néhány vakmerő leegyszerűsítést az élet nehézségeivel kapcsolatban, mint például az a tanács, hogy úgy ragyogjunk egyformán mindenkire, mint a napfény, vagy hogy úgy ne törődjünk a jövővel, mint a madarak. Másrészről viszont találna néhány bekezdést a számára szinte áthatolhatatlan sötétségről, mint például a Hűtlen Sáfár példabeszédének a tanulságát. Néhány e dolgok közül magával ragadná, mint a mesék, néhány meg igazságnak tűnne számára, de egyiket sem látná közhelynek. Például nem találná a béke érdekében elhangzó közönséges közhelyeket. Helyettük viszont találna néhány paradoxont a békéről. Találna több ideát a passzív rezisztenciával kapcsolatban, amelyek szó szerint értelmezve még egy pacifistának is túlzottak lennének. Az egyik oldalon arra találna biztatást, hogy a rablót *nem* passzív rezisztenciával, hanem sokkal inkább pozitív és lelkes támogatással kell fogadni, mármint ha a kifejezéseket szó sze-

rinti értelemben vesszük; és ajándékkal kell elhalmoznunk azt, aki ellopta javainkat. Viszont egy szót sem találna azokból az elcsépelt háborúellene szónoklatokból, amelyek elárasztották a számtalan könyvet, beszédet és ódát; egy szót sem a háború gonoszságáról, a háború pusztításairól, a háborús mészárlás megdöbbentő mértékéről, és az egész jólismert dühöngésből; mitöbb egy árva szót sem a háborúról. Nincs semmi, ami különösebben fényt vetne Krisztus állásfoglalására a szevezett hadviselés ügyében, kivéve, hogy úgy látszik, mintha kedvelte volna a római katonákat. Valójában az is zavarba ejtő, ha már erről a külsődleges emberi viszonyról beszélünk, hogy látszatra sokkal jobban kijött a rómaiakkal, mint a zsidókkal. De a probléma itt egy bizonyos hangnem érzékelése egy bizonyos szöveg puszta olvasásakor: és erre még számtalan példát hozhatunk.

Az az állítás, hogy a jámboroké lesz a Föld, igen távol áll attól, hogy jámbor legyen. Úgy értem, nem jámbor a szelídség, mérsékeltség és ártalmatlanság értelmében. Hogy ezt igazoljuk, nagyon mélyen bele kellene ásni a történelembe, és előrelátni olyan dolgokat, amelyekről nem álmodtak sohasem, és sokan még most sem ismerték fel őket; mint például azt, hogy a misztikus szerzetesek szerezték vissza azokat a földeket, melyeket a gyakorlati királyok elveszítettek. Ha ez egyáltalán igaz volt, attól volt az, mert prófécia volt. De nem volt igaz az elcsépelt, közhelyszerű igazság értelmében. Az együgyűek megáldása nagyon erőszakos megállapításnak látszana abban az értelemben, hogy erőszakot tesz a józan észen és a valószínűségen. És ezzel egy másik fontos szakaszba érkezünk gondolatmenetünkben. Mint jövendölés valóban beteljesült, csak jóval később. A kolostorok voltak a barbár özönvíz utáni helyreállítás leggyakorlatiasabb és legvirágzóbb birtokai és kísérletei; a jámborok tényleg örökölték a földet. Ám senki sem tudhatott akkor még ezekről a dolgokról, – kivéve azt az egyet, aki tudott. Valami nagyon hasonló mondható el Mária és Márta epizódjáról, amelyet utólag és belülről a keresztény szemlélődő élet misztikusai fejtettek meg. Ez viszont egyáltalán nem kézenfekvő magyarázat volt, és a legtöbb moralista, ókori és modern egyaránt, biztosan a kézenfekvő magyarázat után kapkodna. A könnyed szónoki ékesszólás micsoda áradatai ömlöttek volna belőlük, hogy felduzzasszák a legkisebb felsőbbrendűséget is Mária oldalán, micsoda remek zsoltárok a Szolgálat Szépségéről és a Munka Szentségéről, arról, hogy Jobb Világot Hagyj Magad Után. Mint

Amelyet Találtál, és általában mennyi közhely, amit csak ki lehet mondani a nehézség vállalásának javára, olyan emberek szájából, akiknek nem okoz nehézséget kimondásuk! Ha Máriában a misztikus, a szeretet – gyermeke – Krisztus valami fennköltebbnek a magvát őrizte, ugyan ki volt az, aki ezt megértette az ő korában?! Senki más nem láthatta Klárát, Katalint és Terézt a kis betániai háztető felett ragyogni. Éppen ilyen, csak más formában, a nagyszerű fenyegetés a kardról, amely azért jön a világba, hogy büntessen és megosszon. Senki sem érthette meg akkor: sem azt, hogy hogyan teljesedhet be ez a jóslat, sem azt, hogy hogyan lehetne igazolni. Ma is vannak olyan szabadgondolkodók, akik együgyűségükben beleesnek a csapdába, és megdöbbennek egy ilyen szándékosan fenyegető mondattól. Tulajdonképpen azt hozzák fel a paradoxon ellen, hogy nem közhely.

A lényeg azonban az, hogy ha olyan újként *tudnánk* olvasni az Evangélium beszámolóit, mint az újságok riportjait, sokkal *jobban* zavarba ejtenének és talán meg is rémítenének, mint abban a formában, ahogy a történelmi kereszténységben kialakultak. Például: Krisztus a keleti udvarok eunuchjaira való tiszta célzás után azt mondta, hogy eunuchok lesznek a mennyei királyságban is. Ha ez nem az önkéntes szüzesség lelkesedését jelenti, akkor csupán valami sokkal természetellenesebbet és barbárabbat jelenthet. A vallástörténet az, ami ezt humanizálja számunkra: a franciskánusok és az irgalmas nővérek példáiban. Az állítás önmagában véve akár egy nagyon is dehumanizált atmoszférát sugallhatna, az ázsiai hárem és diván vészjósló és embertelen csendjét. Ez csupán egy a tucatnyi példa közül, de tanulsága az, hogy az Evangélium Krisztusa tulajdonképpen sokkal különösebbnek és szörnyűbbnek tűnhet, mint az Egyház Krisztusa.

Csak azért időzöm el az Evangélium szavainak sötét, káprázatos, kihívó vagy titokzatos oldalánál, mert ebben van a válasz bizonyos közkeletű bírálatokra, nem pedig azért, mintha nem lenne nyilvánvalóan egy nyilvánvalóbb és közismertebb oldaluk. A szabadgondolkodók gyakran állítják, hogy a Názáreti Jézus saját korának gyermeke volt, mégha meg is előzte korát, következésképpen etikáját nem általánosíthatjuk az egész emberiségre. Ezután pedig az etika bírálatával folytatják, meglehetősen logikusnak tűnő érvekkel, miszerint az ember nem nyújthatja mindig a másik orcáját, hogy bizony

nem árt a holnapra is gondolni, vagy hogy az önmegtagadás túlságosan aszkétikus és a monogámia túlzottan szigorú. Csakhogy a zelóták és a legionáriusok sem kínálták fel jobban a másik orcájukat, mint mi, ha ugyan még annyira is nyújtották. A zsidó kereskedők és a római adószedők is legalább annyira gondoltak a holnappal, amenynyire mi, ha nem jobban. Nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a múlt erkölcsét egy, a mai korhoz jobban illőért hagyjuk el. Az Evangélium erkölcse minden bizonnyal nem egy más kor erkölcse, hanem inkább egy másféle világé.

Röviden azt mondhatnánk, hogy ezek az ideálok önmagukban lehetetlenek. Amit nem mondhatunk, az pontosan az, hogy számunkra lehetetlenek. Meglehetősen erősen áthatja őket egyfajta miszticizmus, ami, ha őrültség lenne, mindig ugyanazoknak az embereknek szemében tünne őrültségnek. Vegyük például a házasságot és a nemek kapcsolatát. Nagyon könnyen megeshetett volna, hogy a galileai tanító a galileai környezetben természetesnek ható dolgokat tanít, csakhogy ez nem igaz. Ésszerű lenne azt várni, hogy az, aki Tibériusz korában élt, a Tibériusz kora által meghatározott nézeteket hirdette, azonban nem így történt. Amit ő eszményített, az valami egészen más volt, valami nagyon nehéz, de valami, ami ma sem nehezebb, mint akkor volt. Amikor például Mohamed megkötötte többnejűségi kompromisszumát, okkal mondhatjuk, hogy ezt egy többnejű társadalom határozta meg. Amikor megengedte, hogy egy férfinak négy felesége legyen, valójában olyat tett, ami az adott körülményeknek megfelelt, és lehet, hogy más körülményeknek nem felelt volna meg. Senki sem kívánja azt a látszatot kelteni, hogy a négy feleség olyan volt, mint a négy égtáj, valami szemlátomást a természet rendjébe tartozó, senki sem mondja, hogy a négyes számjegy örökké a csillagok jeleként ragyogott az égbolton. De azt sem fogja senki állítani, hogy a négyes szám felfoghatatlan ideál; az ember erejét meghaladja, hogy négyig elszámoljon, vagy hogy megszámolja a feleségeit és megnézze, megvan-e mind a négy. Gyakorlati kompromisszum ez, amely egy adott társadalom jellegét hordozza. Ha Mohamed Actonban született volna a tizenkilencedik században, joggal kételkedhetnénk, hogy nyomban betöltötte volna ezt a külvárost egyenként négy főt számláló háremekkel. Miután azonban Arábiában született a hatodik században, házassági szabályaiban azt javasolta, amit a hatodik századi Arábia viszonyainak megfelelt. De

Krisztus, a házasságról alkotott véleményében a legkevésbé sem követi az első századi Palesztina feltételeit. Semmi másra nem utal, csupán a házasság szentségére, ahogyan azt a katolikus Egyház jóval később kifejlesztette. Éppen olyan nehéz volt ez az akkori emberek számára, mint amilyen nehéz a maiaknak. És sokkal zavarbaejtőbb volt az akkori ember számára, mint amilyen ma. A zsidók, a rómaiak és a görögök nem hitték, sőt nem is értették meg annyira, hogy ne higgyék, hogy a férfi és nő egyetlen szentségi egységgé vált. Gondolhatjuk ezt hihetetlen vagy lehetetlen eszménynek, de nem tudjuk semmivel sem hihetetlenebbnek és lehetetlenebbnek gondolni, mint az akkori emberek. Más szavakkal: bármi igaz is, az nem igaz, hogy a vita alábbhagyott volna. Bármi más igaz is, az hangsúlyozottan nem igaz, hogy a Názáreti Jézus eszményei saját korához igazodtak, és ma már nem megfelelőek. Hogy pontosan mennyire is igazodtak saját korához, azt talán történetének vége mutatja legjobban.

Ugyanezt az igazságot állapíthatjuk meg más módon, ha azt mondjuk, hogy amennyiben a történetet pusztán emberinek és történelminek tekintjük, rendkívüli az a tény, hogy milyen kevés van Krisztus feljegyzett szavai között, ami saját korához köti. Nem azokról a részletekről beszélek, amelyeket még a kor embere is mulandónak érez. Azokat az alapokat értem alatta, amelyekről még a legbölcsebb ember is halványan sejti, hogy örökkévalóak. Arisztotelész volt talán a legbölcsebb és legszélesebb látókörű ember, aki valaha is élt. Teljesen olyan alapokra helyezte önmagát, amelyeket általában szilárdnak és racionálisnak találtak valamennyi társadalmi és történelmi változás közepette. Mégis, olyan világban élt, amelyben épp olyan természetesnek tartották a rabszolgákat, mint a gyermekáldást. És azért megengedte magának, hogy elismerje a komoly megkülönböztetést a rabszolgák és szabadok között. Krisztus is olyan világban élt, amely legalább annyira természetesnek tartotta a rabszolgaságot. Különösebben nem tagadta a rabszolgaságot. Olyan mozgalmat kezdeményezett, amely létezhetett a rabszolgaság viszonyai között. Ám egyúttal olyan mozgalmat indított, amely létezhetett a rabszolgaság nélkül is. Sohasem használt olyan kifejezést, amely filozófiáját függővé tette volna a korában fennálló társadalmi rendnek akár puszta lététől. Úgy beszélt, mint az, aki tudja, hogy minden mulandó, még azok a dolgok is,amelyeket Arisztotelész halhatatlannak vélt. Erre az

időre a Római Birodalom már az „orbis terrarum" lett, egy másik név a világ számára. Ő azonban sohasem tette erkölcsi felfogását függővé a Római Birodalom vagy akár a világ lététől. „Az ég és föld elmúlnak, de az én igéim el nem múlnak."

Az igazság az, hogy amikor a kritikusok a Galileai térbeli korlátozottságáról beszéltek, akkor mindig a kritikusok térbeli korlátozottságáról volt szó. Kétségkívül hitt bizonyos dolgokban, amelyekben a modern materialisták egy szektája nem hisz. De ezek nem különösképpen a korához kötődő dolgok voltak. Közelebb járnánk az igazsághoz, ha azt állítanók, hogy e dolgok tagadása kifejezetten a mi korunkra jellemző. Kétségkívül még közelebb jutnánk hozzá, ha azt mondanánk, hogy egy bizonyos társadalmi ünnepélyesség az ezeket tagadó kisebbség körében a mi korunk sajátossága. Hitt például a rossz szellemekben vagy a testi bajok fizikai gyógyításában; de nem azért, mert galileai volt, aki Augustus idején született. Abszurdum azt állítani, hogy egy ember azért hitt bizonyos dolgokban, mert galileai volt Augusztus idejéből, ha hihetett volna bennük Egyiptomban is, Tutenkhámen idejében vagy Indiában Dzsingisz kán korában. Ezekről az általános filozófiai kérdésekről, az ördöngösségről vagy az isteni csodákról, a későbbiek folyamán fogok majd szólni. Elég most annyit mondanunk, hogy a materialistáknak a csodák lehetetlenségét az egész emberiség tanúskodása ellenében kell bebizonyítaniuk, nem csupán az észak-palesztinai tartományiak előítéletei ellenében, az első római uralkodók idejéből. A jelen vitában viszont azt kell bebizonyítaniuk, hogy az Evangéliumokban jelen vannak ama különös tartományok különös előítéletei. És emberi hangon szólva, megdöbbentő, hogy milyen keveset tudnak felmutatni még ahhoz is, hogy éppen csak megkezdjék a bizonyítást.

Ugyanez a helyzet a házasság szentségének kérdésével. Lehet, hogy nem hiszünk a szentségekben, ahogy nem hiszünk a szellemekben sem, de az egészen nyilvánvaló, hogy Krisztus a maga módján hitt bennük, és nem valamiféle divatos vagy korszerű módon. Bizonyára nem a Mózesi Törvényekből vagy a Római Jogból, vagy a palesztinai népek szokásaiból merítette érveit a válás ellen. Ugyanaz tűnhetett fel bírálóinak már akkor is, ami most feltűnik kritikusainak, mégpedig az, hogy egy önkényes és transzcendentális dogma bukkant elő, ami sehonnan sem jött, kivéve azt, hogy tőle eredt. Egyáltalán nem kívánom itt védelmezni a dogmát, a lényeges az csupán, hogy

ma is éppolyan könnyű megvédeni, amilyen könnyű akkor volt. Teljességgel időtlen eszmény; nehéz bármilyen korszakban; és semmilyen korban sem lehetetlen. Más szóval: ha bárki azt mondaná, hogy ez az, amit el lehetett várni a kor emberétől, teljes tisztességgel azt válaszolhatjuk, hogy sokkal *több*, mint egy emberen túli lény misztikus kijelentése, még ha eleven emberként járkált is az emberek között.

Fenntartom tehát, hogy ha valaki az Új Testamentumot őszintén és figyelmesen olvassa, *nem* nyerheti azt a benyomást, amit ma gyakran értenek az Ember-Krisztus kifejezés alatt. A pusztán emberi Krisztus kitalált alak, a mesterséges kiválasztás terméke mint a pusztán evolúciós ember. Ezenkívül túl sok ilyen emberi Krisztust vélnek felfedezni a történetben, aminthogy túl sok kulcsot fedeztek fel a mitológiához ama történetekben. Három vagy négy racionalista iskola is dolgozott ezen a talajon, és három vagy négy egyformán ésszerű magyarázatot agyaltak ki az életéről. Az életére vonatkozó első racionális magyarázat az volt, hogy sohasem élt. És ez különbözőképpen forgatva még három-négy újabb magyarázatra adott alkalmat: például arra, hogy nap-mítosz volt, gabona-mítosz vagy bármilyen más mítosz; és ez már egyúttal monománia is. Azután az az idea, hogy isteni lény volt, aki nem létezett, átadta a helyét annak az ideának, hogy emberi lény volt és létezett. Ifjúságomban divatos volt az az állítás, mely szerint az esszénusokhoz hasonló erkölcsi tanító volt, csupán akinek szemlátomást nem volt más mondanivalója, amit Hillel vagy száz más zsidó ki nem mondott volna, éspedig azt, hogy jóságos dolog jónak lenni, és segíteni kell a megtisztulásnak, hogy tiszták lehessünk. Aztán meg valaki azt mondta, hogy őrült volt, messianista rögeszmékkel. Azután valaki azt mondta, hogy valódi tanító volt, mert semmi mással nem törődött, csak a szocializmussal, vagy (mások szerint) a pacifizmussal. Azután egy még ádázabbul tudományos alak jelent meg, aki azt mondta, hogy Jézust sohasem hallgatták volna meg, kivéve a világvégéről szóló jövendölését. Ő is csak millenáriusként volt fontos, akár dr. Cunning, aki egy egész országra szóló riadalmat okozott azzal, hogy bejelentette a világvége pontos idejét. Az egy témára költött variációk között ott volt az az elmélet, mely szerint csupán lelki gyógyító volt és semmi egyéb; az a nézet, amely a keresztény szcientistáktól eredt, akiknek a Kereszthalál mellőzésével kellett kifejteniük a keresztény-

séget, hogy meg tudják magyarázni Péter anyósának vagy egy centurió lányának meggyógyítását. Van egy másik elmélet, amely teljesen az ördögűzésre összpontosít, arra, amit korabeli babonának nevez, mintha Krisztus, akár egy ifjú diakónus, miután felvette az első szentségeket, csak az ördögűzéshez jutott volna el, és egy tapodtat sem tovább. Nos, ezek a magyarázatok egyenként meglepően hiányosnak látszanak nekem, de összerakva őket, mégis valamit sejtetnek arról a misztériumról, amely hiányzik belőlük. Bizonyára kellett Krisztusban lennie nemcsak valami rejtélyesnek, de sokoldalúnak is, ha már ennyi kisebb Krisztust ki lehetett faragni belőle. Ha a keresztény szcientista elégedett vele, mint lelki gyógyítóval, és a keresztény szocialista elégedett vele, mint társadalmi reformerrel, olyannyira elégedettek, hogy nem is várnak már tőle semmi egyebet, úgy tűnik, alakja hatalmasabb, mint amennyi a kritikusoktól elvárható, hogy belőle meglássanak. Ez pedig azt sejteti, hogy ezekben a misztikus tulajdonságokban több van, mint ördögűzés és a világvége megjósolása.

Mindenekelőtt nem botlana-e bele az Új Testamentum egy ilyen új olvasója valamibe, ami őt jobban meglepi, mint minket? Már többször megkíséreltem a lehetetlen feladatot, hogy megfordítsam az időt és a történeti módszert, és képzeletben előretekintettem a tényekre és nem visszafelé a memóriám segítségével. Így például megpróbáltam elképzelni azt a szörnyet, aminek az ember látszhatott kezdetben a körülötte lévő puszta természet számára. Még nagyobb megrázkódtatás lenne, ha elképzelnénk, amint Krisztust első ízben nevezi meg a természet. Mit éreznénk ama első suttogások hallatán, melyek azt találgatják, ki ez a bizonyos ember. Bizonyára nem szabad vádolnunk azt az embert, aki ezt az első vad suttogást szentségtörőnek és őrültnek találná. Épp ellenkezőleg, a botrány kövén megbotlani: a legelső lépés. A mélységesen csodálkozó hitetlenkedés sokkalta őszintébb elismerése az igazságnak, mint a modern metafizikusoké, akik egyszerűen a fokozat kérdésévé változtatnák. Jobb lenne köntösünket megszaggatni az istenkáromlás elleni nagy kiáltozással, ahogy Kaifás tette, vagy lefogni az embert, mint a tömeg és a rokonok tették az ördögtől megszállottal, mintsem ott állni és ostobán vitatkozni a panteizmus finom árnyalatiról e katasztrofális bejelentés jelenlétében. Több van ebben abból a bölcsességből, amely a meglepetéssel jár együtt bármely egyszerű emberben, aki telve van

az egyszerűség érzékenységével, s aki elvárná, hogy a fű elhervadjon és a madarak holtan zuhanjanak a földre, amikor egy egyszerű ács fia nyugodtan és szinte gondtalanul azt mondja, mint mikor valaki csak úgy átnéz a válla fölött: „Mielőtt Ábrahám volt, én vagyok."

III. fejezet

A VILÁG LEGKÜLÖNÖSEBB TÖRTÉNETE

A legutóbbi fejezetben szándékosan hangsúlyoztam az Újszövetség manapság kissé elhanyagoltnak tűnő oldalát, de úgy képzelem, senki sem fogja azért azt gondolni, hogy mindezzel el kívánnám homályosítani azt az oldalt, amelyet joggal nevezünk emberinek. Hogy Krisztus a legirgalmasabb bíró és a legegyüttérzőbb barát volt, és az ma is, olyan tény, aminek lényegesen nagyobb jelentősége van kinek-kinek a magánéletében, mint bárki történelmi fontolgatásaiban. E könyvnek azonban az a célja, hogy bemutassa: valami egyedülállót hígítottak fel az olcsó általánosításokkal; és e célból helyénvaló hangsúlyozni, hogy éppen ami a leguniverzálisabb volt, az volt a legeredetibb is. Példaként vegyünk olyan témát, ami közelebb áll a modern gondolkodásmódhoz, mivel az imént említett aszketikus hivatások nincsenek ilyen közel hozzá. A gyermekkor rajongása olyan dolog, amit valóban megértünk, de semmiképpen sem olyan, amit akkor is ebben az értelemben fogtak volna fel. Ha az Evangélium eredetiségére akarnánk példát hozni, aligha találhatnánk ennél erőteljesebbet vagy meglepőbbet. Csaknem kétezer évvel később történetesen olyan állapotban találjuk magunkat, amely valóban átérzi a gyermekkor titokzatos báját, és ki is fejezzük románcokban és a gyermekkorunk utáni sóvárgásban, a Peter Pan-ben, vagy a Gyermekversek Kertjében. És elmondhajuk Krisztus szavairól egy olyan dühödt keresztényellenessel, mint Swinburne:

„Hívő és hitetlen szemnek
Soha még jel nem adatott,
Szakadt felhőkön túl hogy látna
Ily tiszta Paradicsomot.

Vér szennyez minden hitet,
Legyen bár credo százezer,
De ha ilyen az égi ország –
Az valóban a menny."

Csakhogy ez a Paradicsom nem volt ilyen tiszta addig, amíg a kereszténység fokozatosan meg nem tisztította. A pogány világ önmagában nem értett volna meg semmi olyasfélét, mint azt a komoly meggyőződést, hogy a gyermek tisztább és szentebb, mint a felnőtt. Olyannak tűnt volna ez számára, mint az az elképzelés, hogy az ebihal magasztosabb és szentebb, mint a béka. A pusztán racionális ész számára ez úgy hangoznék, mintha azt állítanánk, hogy a bimbó bizonnyal szebb, mint a virág, vagy, hogy az éretlen almának jobbnak kell lennie, mint az érettnek. Másszóval, ez a modern érzelem teljesen misztikus érzés. Éppen olyan misztikus, mint a szüzesség kultusza, sőt tulajdonképpen ez a szüzesség kultusza maga. De a pogány ókornak sokkal inkább volt fogalma a szűz szentségéről, mint a gyermek szentségéről. Különféle okokból a mai napra eljutottunk a gyermek tiszteletéhez, talán azért, mert irigyeljük őket, hogy még most is csinálhatják azt, amit egyszer a felnőttek csináltak, például élvezhetik az egyszerű játékokat és a tündérmeséket. Mindennek tetejében azonban van egy jókora adag igazi és nemes pszichológia is gyermekkor-tiszteletünkben; de ha modern találmánnyá változtatjuk, ismét csak el kell ismernünk, hogy a Názáreti Jézus feltalálta már kétezer évvel korábban. A körülötte lévő világban biztosan nem volt semmi, ami segítette volna, hogy e felfedezésre jusson. Krisztus itt valóban emberi volt, de sokkal humánusabb, mint akkoriban bármely emberi lény lehetett. Peter Pan nem Pán világába tartozik, hanem Péterébe.

Még az irodalmi stílusban is, feltéve, hogy képesek vagyunk kizárólag ennek fényében szemlélődni, megmutatkozik egy sajátos minőség, amelynek a kritika nem szolgáltatott igazságot. Egyebek között van valami egyedülálló légköre annak, ahogy tornyot toronyra halmoz az „a fortiori" elv alapján; így alkotva meg a pagodát a hét mennyországhoz hasonló fokozatokból. Említettem már azt a csaknem tótágast állított víziót, amely a Síkság Városainak szinte hihetetlen bűnhődését ábrázolja. Talán semmi sem olyan tökéletes valamennyi nyelvben és irodalomban, mint a mezők liliomáról szóló hasonlatban e három fokozat felhasználása. Szinte látjuk, ahogy kezébe

vesz egy kis virágot, és megjegyzi annak egyszerűségét és tehetetlenségét, majd hirtelen kiterjeszti ragyogó színekben az összes palotába és kertilakba, melyek tele vannak a nemzeti legendák és nemzeti dicsőség nagy neveivel; és azután, mintegy újabb fordulatként, ismét semmivé zsugorítja olyan mozdulattal, mintha elhajítaná „. . . és ha Isten így felruházza a füvet, ami ma még van, és holnap a tűzre vetik – mennyivel inkább . . . ". Olyan ez, mint egy jó Bábel toronynak megépítése egyetlen pillanat alatt, és egyetlen kézmozdulattal – a fehér mágia segítségével; egy toronyé, amely hirtelen szökik fel a magasba, s a tetején, olyan messziről, amilyent el sem tudunk képzelni, felbukkan egy emberi alak, akit három végtelenség emel mindenek fölé, a könnyű szárnyú logika és a gyors képzelet csillagokkal telehintett létráján. Már pusztán irodalmi értelemben is zseniálisabb mestermű lenne, mint a könyvtárak legtöbb remeke, és mégis, szinte oly könnyedén hangzott el, ahogyan az ember leszakít egy virágot. Az összehasonlítás különböző fokozatainak ilyen használata – ugyancsak tisztán irodalmi értelemben – olyan minőséget jelent, amely számomra mintha sokkal magasabbrendű dolgokra utalna, mint az a modern magyarázat, amely csupán egyszerű tanítást lát benne a pásztori és közösségi etikáról. Semmi más nem mutatja jobban egy finom és magasrendű szellem tevékenységét, mint az alacsonyabbrendű dolgok magasabbrendűekkel, és azoknak egy még magasabbrendűvel való összehasonlításának képessége: a három síkon egyszerre való gondolkodás talentuma. Semmi máshoz nincs szükség erre a kivételesen ritka bölcsességre, mint annak belátásához, hogy például a városi polgár magasabban áll, mint a rabszolga, és a lélek mégis végtelenül magasabbrendű, mint a polgár vagy a város. Olyan tulajdonság ez, amely a legkevésbé sem sajátja az Evangélium leegyszerűsítőinek, mindazoknak, akik ragaszkodnak ahhoz, amit ők egyszerű erkölcsiségnek vagy szentimentális moralitásnak neveznek. Egyáltalán nem értik meg azok, akik megelégszenek azzal, hogy mindenkinek azt mondják: maradjanak békében. Éppen ellenkezőleg nagyon is szembeszökő példáját látjuk abban a látszólagos következetlenségben, ahogyan Krisztus a békéről és a kardról nyilatkozik. Pontosan erre a képességre van szükség, hogy belássuk: bár jobb egy jó béke egy rossz háborúnál, de a rossz békénél még egy jó háború is jobb. Ezek a messzire hordó hasonlatok sehol sem olyan gyakoriak, mint az Evangéliumban és nekem valami nagyon hatalmasat sugall-

nak. Így azután egy magányos és szilárd építmény, a mélység és magasság hozzáadott dimenzióival, toronyként magasodva uralkodik a lapos figurák fölött, akik csak egyetlen síkon élnek.

A minőség, amit csak kifinomultságnak és felsőbbrendűségnek nevezhetünk, valaminek, ami képes távolra nézni, sőt megragadni a dolgok kettős értelmét, nem csupán azért került bele érvelésembe, hogy ellensúlyozza a közhelyszerűen eltúlzott szeretetreméltóságot, és szelíd idealizmust. Valami sokkal megrázóbb igazsággal kapcsolatban is meg kell említenünk, amelyet a fejezet legvégén fogunk majd érinteni. Mert ez az utolsó olyan jelleg, amely általában együtt jár a megalomániával; főként azzal a meredek és meghökkentő megalomániával, amely ebben az igényben kifejeződik. Ez a tulajdonság, amelyet csak intellektuális megkülönböztetésnek tudunk nevezni, természetesen nem az istenség bizonyítéka. De bizonyítéka egy valószínű megvetésnek minden közönséges és kérkedő követeléssel szemben, amely az istenségi létre irányul. Egy ilyen ember, ha tényleg csak ember lenne, az utolsó ember lenne a világon, aki abban a meghatározhatatlan forrásból eredő fertőzésben szenvedne, ami az önáltató vallási szenzációhajhászokat jellemzi. Nem lehet azzal sem megkerülni a kérdést, hogy tagadjuk, hogy Krisztus kinyilvánította ezt az igényt. Egyetlen ilyen emberről, egyetlen más prófétáról vagy ugyanilyen szellemi nagyságú filozófusról nem lehetne még csak szinlelésből sem azt állítani, hogy megtette volna. Még ha az Egyház félre is értette a jelentését, akkor is igaz lenne, hogy az Egyházon kívül egyetlen más történelmi hagyomány sem követte el ezt a hibát. A mohamedánok nem értették félre Mohamedet, és nem tévesztették össze Allahhal. A zsidók nem magyarázták félre Mózest, és nem azonosították Jehovával. Vajon miért túlozták volna el éppen ezt az egyetlen igényt, hacsak nem amiatt, mert valóban kinyilváníttatott? Még hogyha a kereszténység egyetlen hatalmas univerzális tévedés lenne is, akkor is olyan egyedülálló tévedés volna, mint maga a Megtestesülés.

Ezeknek az oldalaknak az a célja, hogy rögzítse bizonyos homályos és közönséges feltételezések hamisságát, és itt az egyik olyannal állunk szemben, amely a leghamisabbak közül való. Széltében hangoztatják azt a véleményt, hogy minden vallás egyenlő, mert valamennyi vallásalapító vetélytárs; hogy mindegyik ugyanazért a csillagkoronáért küzd. Teljességgel hamis feltételezés! Ez a trónigény

olyan ritka, hogy valójában egyedinek nevezhető. Mohamed sem vádolható vele jobban, mint Micah vagy Malachi. Konfuciusz sem tört jobban erre a trónra, mint Platón vagy Marcus Aurelius. Buddha sohasem mondta, hogy ő Bráhma. Zoroaszter sem állította inkább azt, hogy ő Ormuz, mint azt, hogy Ahriman. Az az igazság, hogy a dolgok rendes folyása szerint úgy áll a helyzet, ahogy méltán elvárhatjuk, és ahogy a józan és legfőképpen a keresztény filozófia látja. Az igazság épp az ellenkező. Egyszerűen fogalmazva: minél nagyobb az ember, annál kevésbé valószínű, hogy a legmagasabb követelést támasztja. Az egyedi eseten kívül, amit most vizsgálunk, az egyetlen embertípus, aki ilyen igényeket támaszt, éppen a legkisebb ember, a titkolt, vagy én-központú rögeszmés. Senki sem tudja elképzelni, hogy Arisztotelész azt állítaná magáról, ő az istenek és emberek atyja, aki az égből szállt alá; viszont nagyon is könnyen elképzelhetünk valami őrült római császárt, olyat, mint Caligula, aki önmagának követeli az isteni természetet, vagy talán azt is mondhatnánk: önmaga helyett. Senki sem képzeli el, hogy Shakespeare úgy beszélne magáról, mint az irodalom istenségéről, de annál inkább el lehet képzelni egy hóbortos amerikai különcöt, amint ezt titkosírásként fejti meg Shakespeare munkáiban, vagy inkább a sajátjaiban. Lehet, hogy találunk itt-ott olyan emberi lényeket, akik benyújtják ezt az emberfeletti igényt. Lehetséges, hogy megtalálhatók az elmegyógyintézetekben, párnázott cellákban, valószínűleg kényszerzubbonyban. De ami az ő anyagi sorsuknál ebben az anyagias társadalomban sokkalta fontosabb, az őrületre vonatkozó rettenetesen szigorú feltételek között, az az, hogy az ilyesmire hajlamos típus beteg és kiegyensúlyozatlan típus, korlátolt, mégis öntudattól dagadó, és morbid a szörnyetegségig. Meglehetősen szerencsétlen hasonlat úgy beszélni az őrültről, mint megtört lényről, mert egy bizonyos értelemben nincs eléggé megtörve. Inkább görcsös, mint összetört, nincs a fején elég nyílás, hogy kiszellőzhessen. Annak lehetetlensége, hogy napvilágot eresszünk egy káprázatba, gyakran elfedi és eltitkolja az istenség káprázatát. Nem próféták, bölcsek és vallásalapítók között találhatunk rá, hanem csupán az őrültek alantas csoportjában. Ám éppen ez az a pont, ahol a vita rendkívül érdekessé kezd válni, mivel túlságosan sokat bizonyít. Hiszen senki sem feltételezi, hogy Jézus *ilyen* ember lett volna. Nincs olyan modern kritikus, aki – mind az öt érzékszerve birtokában – azt gondolná, hogy a Hegyi Be-

széd szónoka rémes, féleszű idióta lett volna, aki csillagokat kaparhatna a cella falába. Sem ateista, sem istenkáromló nem hiszi, hogy egyetlen őrült eszme birtokában a Tékozló Fiú példabeszédének szerzője valami olyan szörny lett volna, mint a Küklopsz a maga egyetlen szemével. A lehetséges történelmi bírálatok alapján az emberi lények skáláján magasabbra kell őt helyeznünk ennél. És végül mindenféle antológiában magasabbra is helyeztük, ha nem a legmagasabbra a lehetséges helyek közül.

Azok, akik valóban így tudják tekinteni őt (ahogy én most feltételesen teszem), ebben a teljesen száraz és kívülálló szellemben, igen különös és izgalmas emberi problémával találkoznak. Ha emberi problémának tekintjük, olyan feszülten érdekes, hogy bizonyos értelemben – mondhatnám – tökéletesen mindegy, vajon kívánom-e, hogy egyesek értelmes emberi képmássá változtassák. Ha Krisztus egyszerűen emberi alak volt, bizony nagyon bonyolult és ellentmondásos alak lehetett, mivel pontosan az emberi változatok szélsőségeit egyesítette. Pontosan az volt, ami az érzéki csalódásban szenvedő ember sohasem lehet – bölcs és igazságos bíró. Amit mondott, az mindig váratlan volt, de mindig váratlanul nagylelkű és váratlanul mérsékelt. Vegyük például a konkolyról és a búzáról szóló példabeszédet. Olyan tulajdonságot rejt, mely a józanságot és a finomságot egyesíti magában. Nem az őrült egyszerűsége ez. Mégcsak nem is egy fanatikusé. Egy filozófus is elmondhatná százéves korában, az Utópiák századának végén. Semmi sem lehet kevésbé hasonló a nyilvánvaló dolgok mögé és köré való látás e képességéhez, mint az egomániás állapota, akinek egyetlen érzékeny pont van az agyában. Igazán nem látom hogy lehetne ezt a két alakot összevegyíteni, hacsak nem olyan meglepő módon, ahogyan a hit kapcsolja össze őket. Mert amíg el nem érjük a tények tényként való teljes elfogadását, bármilyen csodálatos is legyen, minden puszta közelítés ténylegesen egyre távolabb viszi tőle. Az istenség elég nagy ahhoz, hogy isteni legyen, és elég nagy ahhoz, hogy isteninek nevezze magát. De az emberiség minél nagyobbra nő, annál kevésbé valószínű, hogy így tegyen. Az Isten: Isten, ahogy a muzulmánok mondják, de a nagy ember tudja, hogy nem Isten, és minél nagyobb, annál inkább tisztában van ezzel. És a nagy paradoxon ebben áll: mindaz, ami csupán közelít e pont felé, lényegében egyre inkább elhúzódik tőle. Szokratész, a bölcs ember tudja, hogy nem tud semmit. Egy őrült gondolhatja, hogy miden-

ható, és a bolond beszélhet úgy, mintha mindent tudna. De Krisztus más értelemben mindentudó, azáltal, hogy nem csak tud, de azt is tudja, hogy tud.

Számomra épp ezért az Újszövetség Jézusának pusztán emberi és megnyerő oldala is sok tekintetben megannyi emberfeletti vonást rejt magában; pontosabban szólva, valami emberit s valami többet, mint emberi. Ugyanakkor valamennyi tanításán végigvonul egy másik sajátosság, amelyet véleményem szerint nem vesz figyelembe a modern szóbeszéd, amely kizárólag tanításnak tartja őket; ez pedig nem egyéb, mint az az álhatatos kinyilatkoztatás, hogy igazából nem tanítani jött. Ha van olyan részlete a feljegyzéseknek, amely az én szememben nagyszerűen és diadalmasan emberinek tűnik, az az epizód, amikor a vizet borrá változtatja a mennyegzőn. Csakugyan emberi abban az értelemben, hogy egy csapat emberi lénynek látszó okoskodó aligha tekinthető emberinek. Jézus itt fölébe emelkedik minden kiemelkedő személyiségnek. Olyan emberi, mint Herrick, és olyan demokratikus, mint Dickens. Van azonban még ebben a történetben is valami, ami a meg nem magyarázott dolgok jelenlétét sugallja, ráadásul oly módon, ami itt nagyon releváns. A kezdeti vonakodásra gondolok, nem olyanra, ami a csoda természetére vonatkozna, hanem arra, hogy helyes-e egyáltalán a csodát működésbe hozni, legalábbis ebben a szakaszban. „Az én időm még nem jött el." Ez mit jelentett? A legkevesebb, hogy egy terv, egy általános szándék létezését jelentette, amelynek bizonyos dolgok megfeleltek, mások nem. És ha ezt az egyedülálló stratégiai tervet kihagyjuk, vele együtt nem csupán a történet csattanóját veszítjük szem elől, hanem magát a történetet.

Gyakran hallunk Názáreti Jézusról, mint vándorprédikátorról, és ebben a nézetben igen fontos igazság rejtezik, amennyiben hangsúlyozza a pompával és a megszokással szembeni álláspontot, amit a legtöbb tekintélyes ember még ma is a csavargóéval azonosít. Kifejezésre jut ez a rókalyukról és madárfészekről szóló mondásaiban, és ez is, akár sok más nagy kinyilatkoztatása, kevésbé érződik hatalmasnak, mint amilyen valójában, amiatt, hogy nem értik meg a nagy paradoxont. E paradoxonban úgy beszélt saját emberi mivoltáról, mint valami sűrítetten és reprezentatívan emberiről, miközben önmagát egyszerűen az Ember Fiának, tehát végelemzésben egyszerűen Embernek nevezte. Nagyon is illő, hogy az Új Ember, vagy a Második Ádám ilyen csengő hangon és ilyen megragadó gesztussal ismé-

telje a nagy tényt, ami először az eredeti történetben fordult elő; azt, hogy az ember mindenben, még tökéletlenségében is különbözik az állattól; hogy az ember bizonyos értelemben kevésbé normális, sőt kevésbé odaillő; idegen ezen a Földön. Helyénvaló, hogy vándorlásairól ebben az értelemben beszéljünk, és abból a szemszögből, hogy sodródó életét a leginkább hajléktalan és leginkább reménytelen szegényekkel osztotta meg. Mindenképpen helyes arról is megemlékezni, hogy szinte bizonyosan letartóztatta volna a rendőrség azért, mert nem volt kézzelfogható eszköze a létfenntartáshoz. Merthogy a mi törvényünkben van a humornak és a képzeletnek egy olyan szikrája, amire Nero vagy Heródes még csak nem is gondolt volna, az, hogy a hajléktalanokat meg kell büntetni azért, mert nem otthon hálnak.

Azonban egy másik értelemben kissé félrevezető, ha a „vándorlás" szót az ő életére alkalmazzuk. Tulajdonképpen sok pogány bölcselőt és ugyancsak jónéhány pogány filozófust nevezhetnénk valóban vándorprédikátornak. Olykor bizony előfordult, hogy kósza vándorlásaik nem teljesen maradtak visszhang nélkül kúsza feljegyzéseikben. Tüanai Apollóniosz, aki sok kultuszban az ideális filozófusként szerepel, arról ismert, hogy elkószált egészen a Gangeszig és Etiópiáig, és csaknem egész úton beszélt. Volt egy egész filozófiai iskola, amelyet peripatetikusnak neveztek, és még a legnagyobb filozófusok között is sokan vannak olyanok, akik a látszat szerint semmi mást nem tettek, csak járkáltak és beszéltek. Még azok a nagy beszélgetések, amelyek bepillantást engednek olyan nagyszerű elmékbe, mint Szókratész, Buddha vagy akár Konfuciusz, nem ritkán egy véget nem érő piknik társalgásainak tűnnek, és főként – ami a legfontosabb – úgy látszik, nincs se elejük, se végük. Szókratész valóban úgy érezte, hogy kivégzésével félbeszakítják beszélgetését. Ám Szókratész állásfoglalásának lényege és egyedi értéke éppen abban áll, hogy a halál csak félbeszakítása valaminek, csupán egy kellemetlen esemény. Nem látjuk meg a nagy filozófus igazi erkölcsi értékét, ha nem veszszük figyelembe ezt a pontot: azt, hogy kivégzőire ártatlan csodálkozással, és csaknem ártatlan bosszankodással tekint, amiért olyasvalakivel találkozhat, aki képes arra az értelmetlenségre, hogy félbevág egy kis beszélgetést, mely az igazságot akarja megvilágítani. Ő az igazságot kereste, és nem a halált. A halál csak kő az útján, amiben megbotolhat. Életében az a dolga, hogy rója a világ útjait, és közben

örökké az igazságról beszéljen. Másfelől viszont Buddha egyetlen gesztussal ragadta meg a figyelmet, amely a lemondás és bizonyos értelemben a tagadás gesztusa volt. Ezzel az egyetlen drámai tagadással azonban bevonult a tagadás világába, amely nem drámai; és bizonyára ő lett volna az első, aki hangsúlyozza, hogy nem drámai. Megintcsak nem tudjuk megragadni a nagy misztikus erkölcsi fontosságát, ha figyelmen kívül hagyunk egy megkülönböztetést; mert Buddha esetében, az a lényeg, hogy szakított a drámával, ami a vágyat, küzdelmet és általában a vereséget és a csalódást tartalmazza. Ő a békébe vonul el, és azért él, hogy másokat is megtanítson, hogyan juthatnak el oda. Ennélfogva élete az eszményi filozófusé, sokkal inkább az eszményi filozófusé, mint Tüanai Apolónioszé; mégis, kizárólag a filozófusé abban az értelemben, hogy nem az a dolga, hogy bármit is tegyen, hanem inkább az, hogy mindent megmagyarázzon; sőt, az ő esetében még azt is mondhatnánk, hogy szelíden és lágyan felrobbantson mindent. Mert az üzenetek alapjaikban különböznek egymástól. Krisztus azt mondta: „Először keresd a királyságot, és mindezek a dolgok megadatnak neked." Buddha pedig azt mondta: „Először keresd a királyságot, és utána nem lesz szükséged semmire."

Nos, e két vándoréhoz hasonlítva Jézus élete oly gyorsan és egyenesen haladt, mint a villám. Mindenekfelett drámai volt, mindenekelőtt abból állt, hogy megcselekedett dolgokat, amiket meg kellett cselekednie. Mindez semmi esetre sem valósult volna meg, ha Jézus egyebet sem tesz, csak járkál a világban és hirdeti az igazságot. Meg aztán a dolog még külső megnyilvánulási formájában sem nevezhető vándorlásnak, ha elfelejtjük, hogy a vándorlás utazást is jelent. Ezért mondhatjuk, hogy inkább a mítoszoknak, mint a filozófiának beteljesülése volt, olyan utazás, amelynek célja és tárgya van, mint Jasonnak, aki az aranygyapjút indult el megkeresni, vagy Herkulesnek, aki a Heszperidák aranyalmájáért ment. Az arany, amit ő keresett, a halál volt. Elsődleges tennivalója az volt, hogy meghaljon. Más egyebeket is szándékozott ugyan tenni, amelyek hasonlóképpen határozottak és objektívek voltak; szinte azt is mondhatnánk, hogy ugyanilyen külsődlegesek és materiálisak. De kezdettől végig a leghatározottabb tény az, hogy meg fog halni. Valószínűleg nincs még két olyan ellentmondó dolog, mint Krisztus és Szókratész halála. Éreznünk kell, hogy Szókratész halála, legalábbis barátai nézőpontjából, az igazságszolgáltatás ostoba beavatkozása és téves lépése

volt, amely beleavatkozott egy humánus és értelmes, csaknem azt mondtam, könnyed filozófiába. És azt is éreznünk kell, hogy a Halál Krisztus Jegyese volt, ahogyan a Szegénység Szent Ferencé. Éreznünk kell, hogy ebben az értelemben az ő élete valamiféle szerelmi kaland volt a halállal, a végső áldozat keresésének románca. Attól a perctől, amikor a csillag úgy száguld el az égbe, mint egy születésnapi petárda, addig a pillanatig, amikor a Nap úgy alszik ki, mint egy temetési fáklya, az egész történet a dráma sebességével és irányába szárnyal, s végül olyan felvonással fejeződik be, amelyre nincsen emberi szó.

Így tehát Krisztus története egy utazás története, amely csaknem olyan, mint egy katonai felvonulás, de mindenképpen olyan, mint a hős keresőútja, aki célja vagy végzete felé halad. Olyan történet ez, amely a galileai Paradicsomban kezdődik, egy nyájas és békés tájon, amelynek tényleg van valami Édenkert jellege, és fokozatosan halad felfelé a hegyes tájra, amelynek csúcsai éppoly közel vannak a viharfellegekhez és a csillagokhoz, mint a Purgatórium Hegyéhez. Találkozhatunk Vele, amint idegen vidékeken bolyong, vagy megállítják útján egy-egy vitára vagy beszélgetésre, de arca mindvégig a hegyi város felé fordul. Ebben rejlik ama nagy tetőpont értelme, midőn megmászta a gerincet és az úthajlatnál megállva hirtelen felkiáltott, siratván Jeruzsálemet. Ennek a siralomnak enyhe utóhangja található meg minden hazafias költeményben, és ha nincs meg bennük, a patriotizmus belesüllyed a közönségességbe. Ez az értelme a nyugtalanító és megdöbbentő eseménynek a a Templom kapuinál, amikor az asztalokat fatörzsekként görgeti le a lépcsőn, és a gazdag kereskedőket ostorcsapásokkal űzi ki onnan; az esemény, mely legalább olyan zavarbaejtő egy pacifista számára, mint bármely paradoxon a passzív rezisztenciáról a militarista füleknek. A keresés történetét Jason utazásával hasonlítottam össze, de sosem szabad elfelejtenünk, hogy mélyebb értelemben inkább Odüsszeusz utazásához hasonlítható. Nem csupán az utazás románca volt ez, de a visszatérése is, és egy zsarnokság pusztulásáé. Egyetlen egészséges ifjú sem tekinti az ithakai kérők elűzését egyébnek, mint boldog befejezésnek. De kétségkívül vannak olyanok, akik a zsidó kereskedők elűzetését azzal a finom ellenérzéssel olvassák, amely sohasem hagyja el őket, ha az erőszakról, s főként, ha a jómódúak elleni erőszakról van szó. A lényeg azonban itt az, hogy mindezek az események egy tetőződő vál-

ság jeleit hordozzák. Amikor Apollónioszt, az ideális filozófust Domitianus ítélőszéke elé viszik, és egy varázslat segítségével eltűnik, a csoda teljesen véletlenszerű. Bármikor előfordulhatott volna a filozófus vándorló életében: valójában kétséges az időpontja és lényege is. Az eszményi filozófus csupán eltűnt, és eszményi létét egy másik helyen folytatta meghatározatlan ideig tovább. Az ellentétre alighanem az is jellemző, hogy Apollónioszról feltételezték, hogy csaknem csodásan hosszú életet élt. Názáreti Jézus kevésbé volt óvatos az ő csodáival. Amikor Jézust hurcolták Pontius Pilátus elé, ő nem tűnt el. Ez volt a tetőpont és a cél, ez volt a sötétség órája és hatalma. Ez volt egész csodálatos életének legkiemelkedőbb természetfeletti cselekedete – az, hogy nem tűnt el.

Minden olyan kísérlet, amely igyekezett felnagyítani ezt a történetet, csak kisebbíteni tudta. Megpróbálkoztak ezzel a feladattal néhányan, igazi zsenialitással és ékesszólással, és nagyon is sokan az igen vulgáris szentimentalisták és öntudatos retorikusok közül. A történetet újraköltötték pártfogó szellemben az elegáns szkeptikusok, és olvadó lelkesedéssel a hangoskodó best-seller írók. Nem fogjuk újra elmesélni őket. Az Evangélium történetének egyszerű szavai olyan erővel őrölnek, mint a malomkövek, és azok, akik képesek elég egyszerűen olvasni őket, úgy érzik, mintha sziklák gördültek volna rájuk. A kritika csupán szavakra vonatkozó szavakból áll; és ugyan mi haszna a szavaknak ezekről a szavakról? Mi haszna szavakkal lefesteni, ahogy a sötét keretet hirtelen elönti a fáklyafény, és megtelik dühös arcokkal? „Karddal és bottal jöttök ellenem, mint valami rabló ellen? Egész nap a templomotokban ültem és tanítottam, és nem vittetek el." Hozzá lehet-e bármit is tenni az iróniának ehhez a tömör és választékos egyszerűségéhez, ami olyan, mintha egy óriási hullám az égig emelkedne, és nem akarna visszahullni? „Jeruzsálem lányai, ne érettem sírjatok, hanem magatokért és gyermekeitekért!" Amikor a főpap megkérdezte, milyen további tanúságtételre van még szükség, mi is kérdezhetnénk, minek van tovább is szavakra szükségünk. Rémületében Péter megtagadta őt: „és rögtön azután megszólalt a kakas, és Jézus ránézett Péterre, és Péter kiment és keservesen sírt." Van még valakinek további hozzáfűznivalója? Közvetlenül a gyilkosság előtt az emberiség egész gyilkos fajáért imádkozott: „Nem tudják, mint cselekszenek." Van-e még valami, amit ehhez hozzátehetünk, hacsak nem azt, hogy mi is ily kevéssé tudjuk, mit beszé-

lünk? Szükség van-e arra, hogy ismételjük és tovább szőjük a mesét: hogyan vonszolódott a tragédia felfelé a Via Dolorosán, és hogy vetették oda két közönséges latorral a durva kivégzőoszlopra, és mindeme borzalmak és az elhagyatottság üvöltő vadsága közepette miként szólalt meg egy hang alázattal, meglepő hang a legutolsó helyről, s nem ahonnan vártuk volna – egy bűnöző keresztfájáról; és ő így válaszolt a névtelen gonosztevőnek: „Még ma éjjel velem leszel a Paradicsomban"? Tehetünk-e ezután bármi egyebet, mint pontot? Vagy fel van-e valaki is készülve, hogy méltó választ adjon a minden élőnek szóló búcsúintésre, amely új Fiút teremtett Anyjának?

Képességeimből csupán annyi adódik, és célomnak inkább megfelel, hogy kiemeljem: e jelenetben jelképesen összegyűlt mindaz az emberi erő, amit halványan felvázoltunk már ebben a történetben. Miként a királyok, filozófusok és a nép szimbolikusan jelen volt születésénél, éppúgy érintette őket egy még gyakorlatibb formában – az ő halála, és mi szemtől-szembe kerülünk azzal az alapvető ténnyel, amit végre fel kell ismernünk. Az egész hatalmas csoportosulás, amely összegyűlt a Kereszt körül, más és más módon, de ugyanazt a nagy korabeli történelmi igazságot képviseli: azt, hogy a világ nem tudta megváltani önmagát. Az ember nem volt már többre képes. Róma, Jeruzsálem, Athén és minden más úgy hanyatlott alá, mintha a tenger lassú vízeséssé változott volna. Kívülről úgy látszott, hogy az ókori világ még erje teljében van; de mindig ez az a pillanat, amikor a legbensőbb gyengeség megkezdődik. Ám ahhoz, hogy ezt a gyengeséget megértsük, el kell ismételnünk azt, amit már többször elmondtunk: ez a gyengeség nem egy eredendően gyenge dolog sajátja volt. Minden kétséget kizáróan a világ ereje volt az, ami gyengeségévé változott, és bölcsessége, ami ostobasággá lett.

A Nagypénteknek ebben a történetében a világ legjobb dolgai válnak a leggonoszabbá. Ez az, ami valóban legrosszabb állapotában mutatja meg a világot. Itt vannak például az igaz monoteizmus papjai és egy nemzetközi civilizáció katonái. Rómát a legenda szerint Trójára alapozták, és a Karthágó feletti diadallal azt a hősiességet képviselte, amely a legközelebb volt minden pogány dolog közül a lovagiassághoz. Róma védelmezte a házi isteneket és az emberi tisztességet az afrikai emberevő óriásokkal és a görög hermafrodita szörnyekkel szemben. Ámde ennek az eseménynek villanófényében a nagy birodalmat úgy látjuk, amint lefelé sodródik lucretiusi vég-

zetébe. A szkepticizmus még a világ meghódítójának magabiztos józanságát is elemésztette. Az, akit arra szenteltek fel, hogy megmondja, mi az igazság, csak kérdezni tudja: „Mi az igazság?" Ebben az ókor egész sorsát megpecsételő drámában az egyik központi figura megrögződött abban, ami a látszat szerint szerepének éppen a fordítottja. Rómát a felelősségérzet szinonímájának is tekintették. És mégis, örök időkre a felelőtlenség ingadozó szobraként magasodik elénk. Az ember már nem tehetett többet. Még a gyakorlat is gyakorolhatatlanná vált. Saját ítélőszékének oszlopai között állva, egy római mosta, világot jelentő kezét.

Igaz, hogy ott voltak annak a tiszta és eredeti igazságnak a papjai, amely minden mitológia mögött ott rejtőzött, mint a Nap a fellegek mögött. A világ legfontosabb igazsága volt ez, és még ez sem volt képes megváltani a világot. Talán van valami túlságosan hatalmas a személyes teizmusban, mintha azt látnánk, hogy a Nap, a Hold és csillagok összegyülekeznek, hogy egyetlen bámuló arcot formáljanak. Az igazság talán túlságosan nagy, túlságosan távoli és tiszta, ha nem töri meg semmiféle – akár isteni, akár emberi – közvetítő. Akárhogy is volt, nem tudta megmenteni a világot, de mégcsak átalakítani sem. Voltak filozófusok, akik a legnagyobb és legnemesebb formájában őrizték meg a teizmust, ám ők nemcsak, hogy nem tudták megváltoztatni a világot, de még meg sem kísérelték. Szembeszállni a népi mitológia dzsungelével egy személyes meggyőződés által nem egyéb, mintha azzal próbálkoznánk, hogy zsebkéssel kiirtsunk egy őserdőt. A zsidó papok féltve őrizték, a szó jó és rossz értelmében. Megtartották, mint egy gigászi titkot. Ahogy valószínűleg a barbár hősök tartogatták a Napot egy dobozban, úgy őrizték ők az Örökkévalót egy tabernákulumban. Büszkék voltak arra, hogy egyedül ők tekinthetnek az egy istenség ragyogó orcájára, és nem vették észre, hogy ők maguk is megvakultak. A képviselőik azóta is olyanok, mint a világtalanok, akik a napfényben tapogatóznak, csapkodva botjaikkal és átkozva a sötétséget. De monumentális monoteizmusuknak megvan azóta is az a vonása, hogy végül emlékművé dermedt, fajának utolsó példányaként, és bizonyos értelemben mozdulatlanul állva a nyugtalan világban, melyet nem képes kielégíteni. Mert az bizonyos, hogy egy bizonyos okból nem kielégítő. Ama naptól fogva már nem elég azt mondani, hogy Isten az Ő mennyországában van, és a Földön minden a

legnagyobb rendben; attól fogva, hogy híresztelni kezdték: Isten elhagyta az Ő egét, és útrakelt, hogy rendbehozza a világot.

S ami azokkal az erőkkel történt, amelyek jók voltak, legalábbis a hajdanán, ugyanaz esett meg a legjobbnak a dolgában, vagyis abban, amit maga Krisztus is a legjobbnak tekintett. A szegények, akiknek a jó hírt terjesztette, az egyszerű emberek, akik szívesen hallgatták, a nép, amely annyi hőst és félistent adott a pogány időknek, ők is azokat a gyengeségeket mutatták, amelyek szétbomlasztották a világot. Ugyanazokban a gonosz kórokban szenvedtek, amelyeket gyakran tapasztalhatunk a városi tömegben, és különösen a fővárosok csőcselékében, amikor a társadalom hanyatlásnak indul. Ugyanaz, ami a falusi népet arra készteti, hogy a hagyomány szerint éljen, a városi embereket arra indítja, hogy a híresztelések szerint éljen. Ahogy mítoszai közül a legjobbak is irracionálisak, ugyanúgy változtak érzelmei megalapozatlan feltételezések szerint, melyek érvényesek, anélkül, hogy hitelesek lennének. Néhány gazembert mesterségesen színes figurává szépítettek, és mintegy jelöltként futtatták Krisztussal szemben. A jelenségben felismerhetjük a nagyvárosok lakóit, újsághír keltette riadalmaikkal és szenzációikkal. Ám létezett ebben az ókori tömegben valami, ami sokkal jellemzőbb volt az ősi világra. Már utaltunk erre a gonoszságra, mely megveti az egyént, még az ítélethozó személyiséget is, hát még az elítéltet. A méhkas lelkülete volt ez, és mint ilyen, pogány dolog. E lélek kiáltása is hallható volt ez órában: „Helyénvaló, hogy az ember meghaljon városáért!" Csakhogy ez a lelkület az ókorban, mint a városért, vagy az államért való önfeláldozás, a maga helyén és idejében nemes szellemiséget képviselt. Voltak poétái és vértanúi, olyan férfiak, akiket örök időkre tisztelet övez. Hibáját az a gyengesége okozta, hogy nem látta az ember különálló lelkét, minden miszticizmus ereklyetartóját, de csak úgy hibázott, ahogy minden más is hibázott. A tömeg követte a szadduceusokat és farizeusokat, a filozófusokat és a moralistákat. Követte a császári hivatalnokokat és a felszentelt papokat, hogy az egyetemes emberi lélek egyetemes ítéletet szenvedjen, hogy megszólaljon a helyeslés és harmónia egyetlen, mély és egyszólamú kórusa, amikor az Embert elutasította az ember.

Olyan magány volt ott, amin túl már semmi sem jöhet. E dráma legbensőbb és legláthatatlanabb rétegében olyan titkok rejtőzködtek, amelyekre nincs szimbólum a nyelvben; vagy bármiben, ami az em-

bert megkülönbözteti az emberektől. És a csupasz elbeszélés szavainál kevésbé erőteljes, kevésbé céltudatos kifejezésekkel élve még csak sejtetni sem tudjuk a borzalmat és rémületet, mely a domb fölé szállva betöltötte az eget. Végeláthatatlan fejtegetések sem jutottak a végére, de még a kezdetéig sem. És ha van hang, amely képes csendet teremteni, bizonyára megnémulunk a vég hallatán, midőn egy kiáltás szakadt ki e sötétségből, rettenetesen tiszta és rettenetesen érthetetlen szavakkal, amelyeket az ember még ama örökkévalóságban sem fog megérteni, amit épp e szavak teremtettek meg számára; és egyetlen megsemmisítő pillanatra még az abszolútum egységében is megnyílt egy olyan szakadék, mely gondolataink számára beláthatatlan; és az Isten elhagyta az Istent.

Levették a testet a keresztről, és az első keresztények között fellelhető kevés gazdagok egyike megszerezte az engedélyt, hogy eltemethesse egy sziklasírban a saját kertjében, miközben a rómaiak katonai őrséget állítottak, nehogy valami lázadás törjön ki, vagy kísérlet arra, hogy a testet visszaszerezzék. Ezekben a természetes eseményekben ismét volt valami természetes szimbolizmus; természetes volt, hogy a sírboltot az ősi keleti sírhely minden titokzatosságával pecsételjék le, és fölötte a cézárok hatalma őrködjék. Mert abban a második barlangban összegyűlt az ókornak nevezett nagy és dicső emberiség egésze, és fedél került fölébe – és ezen a helyen eltemettetett. Itt ért véget egy hatalmas jelenség, aminek emberi történelem a neve; a történelem, mely pusztán emberi volt. A mitológiákat és a filozófiákat temették itt el, az isteneket, a hősöket és a bölcseket. Az erőteljes római kifejezés szerint: ők valóban éltek. De mert csak élni tudtak, meg is kellett halniok – és ők valóban meghaltak.

A harmadik napon Krisztus barátai, amikor a napkeltekor eljöttek a helyre, a sírt üresen találták, és a sziklát elhengerítve a bejárat elől. Különféle módon vettek tudomást a csodáról, de még ők is aligha vehették tudomásul, hogy az előző éjszakán a világ halt meg. Amire ők tekintettek, az az új teremtés első napja volt, új éggel és új földdel, és a kertész hasonlata szerint az Isten újból sétára indult a kertjében, de már nem az esti hűvösségben, hanem a hajnalában.

IV. fejezet

AZ ERETNEKEK TANÚBIZONYSÁGA

Krisztus az Egyházat két nagy szónoki fordulatában alapította meg az Apostolokhoz szóló utolsó szavakkal, akik megkapták a jogot arra, hogy megalapítsák. Az első az a mondás volt, hogy Péterre alapítja, mint kősziklára, a második a kulcsok szimbóluma. Az elsőnek a jelentése körül a mi esetünkben természetesen semmi kétség sem merül fel, de ez nem is érinti közvetlenül a témát, hacsak nem két másodlagos vonatkozásában. Mégis újabb példa olyan dolgokra, amelyeket csak később tudtak kifejteni és teljességgel megmagyarázni, sőt, sokkal később. Persze ez annak is példája, hogy valami még a nyelvben is éppen ellenkezője az egyszerűségnek és magától értetődő dolgoknak, amennyiben az embert kősziklaként ábrázolja, holott inkább hajlékony nádszálnak tűnik.

Azonban a kulcsokról szóló másik hasonlat pontosságát az eddigiekben úgy látszik nem figyelték meg eléggé. A kulcsok ugyan meglehetősen fontos szerepet játszanak a keresztény művészetben és címertanban, de nem mindenki vette észre az allegória különleges helyénvalóságát. A történelemben most értük el azt a pontot, amikor valamit kell szólni az Egyház első megjelenéséről és tevékenységéről a Római Birodalomban, és ehhez a rövid leíráshoz semmi sem jöhetne jobban, mint ez az ősi metafora. A Korai Keresztény pontosan az a személy volt, aki egy kulcsot hordozott, vagy olyasmit, amiről azt állította, hogy kulcs. Az egész keresztény mozgalom lényege az volt, hogy azt állították, náluk van a kulcs. Nem csupán valami homályosan előretörő mozgalomról van itt szó, hiszen az előretörésre alkalmasabb lett volna egy faltörő kos. Nem olyasvalami volt, ami magával sepert volna hasonló és eltérő dolgokat, ahogyan egy modern társadalmi mozgalom teszi. Amint a következőkben látni fogjuk, nagyon határozottan tagadta, hogy így tenne. Határozottan állította, hogy létezik a kulcs, hogy ez a kulcs az ő birtokában van, és hogy semmiféle más kulcs nem hasonlít hozzá, ebben az értelemben olyan korlátolt volt, amennyire csak tetszik. Csakhogy történetesen épp ez volt a kulcs, amely ki tudta nyitni a világ börtönét, és kiengedhette a szabadulás fehér napfényébe.

A kulcs három szempontból emlékeztetett a hitvallásra, és mindhármat kényelmesen lehetett összegezni ugyanabban a szimbólumban. Először is, a kulcs mindenekelőtt olyan dolog, aminek határozott alakja van. Méghozzá olyan dolog, amely attól az, ami, hogy képes megőrizni alakját. A keresztény hit mindenekelőtt a formák filozófiája, és ellensége a formátlanságnak. Ez az, amiben különbözik minden alaktalan határtalanságtól, a manicheista vagy buddhista felfogástól, amely Ázsia sötét szívében az éjszaka valamiféle gyűjtőmedencéjét hozza létre, benne azzal az eszmével, hogy a teremtést visszavonja az összes teremtményből. Ez az, amiben különbözik az ugyancsak homályos puszta evolúcionizmustól is; és attól az eszmétől, hogy a teremtmények fokozatosan elvesztik formájukat. Az az ember, akinek azt mondanák, hogy egyetlen biztonsági kulcsát beolvasztották a többi millióval együtt a buddhista egységbe, alighanem bosszankodnék. De az sem lenne elégedettebb, akinek azt mondják, hogy a kulcsa fokozatosan nő és csírázik a zsebében, egyre újabb bajokat vagy komplikációkat idézve elő.

Másodszor, a kulcs formája magában is fantasztikus forma. A vadember, aki nem ismeri, csak a legnagyobb nehézségek árán jöhetne rá, hogy mire szolgál. És csak azért is fantasztikus, mert bizonyos értelemben önkényes. A kulcs nem absztrakciók eredménye, és ebben az értelemben a kulcs nem függ az érvelésektől. Vagy beleillik a kulcslyukba, vagy nem. Fölösleges az embereknek leállni vitázni fölötte, önmagában szemlélve vagy rekonstruálva a geometria vagy díszítőművészet tiszta elvei alapján. Értelmetlen dolog azt hajtogatni, hogy szeretnénk egy egyszerűbb kulcsot; akkor már sokkal értelmesebb dolog volna megpróbálkozni egy feszítővassal. És harmadsorban, mivel a kulcs szükségszerűen mintázattal rendelkezik, így ez a kulcs bizonyos értelemben meglehetősen bonyolult mintázatú volt. Ha az emberek panaszkodnak, hogy a vallás már ilyen korán összebonyolódott a teológiával és hasonló dolgokkal, elfelejtik, hogy a világ nem csupán holmi gödörbe esett, hanem a lyukaknak és szegleteknek egy teljes útvesztőjébe bonyolódott. Maga a probléma is bonyolult probléma volt; nem köznapi értelemben tartalmazott olyan egyszerű dolgokat, mint amilyen a bűn. Ezenkívül tele volt titkokkal, feltáratlan és feneketlen tévhitekkel, öntudatlan szellemi betegségekkel és veszélyekkel minden irányban. Ha a hit csupán a békéről és egyszerűségről szóló közhelyekkel szállt volna szembe a világgal,

ahogy ezt a moralisták vélik, a legcsekélyebb hatást sem gyakorolta volna ama fényűző és labirintus-szerű elmegyógyintézetre. Amit valójában tett, azt most csak durván tudjuk leírni, s elég csak annyit mondanunk, hogy kétségkívül sokminden látszott a kulccsal kapcsolatosan bonyolultnak, sőt, tulajdonképpen csak egy valami volt egyszerű. Kinyitotta az ajtót.

Vannak ebben a kérdésben bizonyos közismert és elfogadott megállapítások, amelyeket a rövidség kedvéért célszerű egyszerűen hazugságnak nevezni. Mindnyájan hallottunk már arról, hogy a kereszténység állítólag egy barbár korban keletkezett. Ilyen erővel azt is állíthatnánk, hogy a keresztény szcientizmus a barbárság korában született meg. Egyesek gondolhatják azt, hogy a kereszténység a társadalmi hanyatlás jele volt, ahogy én azt gondolom, hogy a keresztény szcientizmus a szellemi hanyatlásé. Vélhetik a kereszténységet babonának, amely elpusztított egy társadalmat, mint ahogy én vélem, hogy a keresztény szcientizmus (már amennyiben komolyan veszik) olyan babona, amely képes elpusztítani akárhány civilizációt. De azt állítani, hogy a negyedik-ötödik századi keresztény barbár volt, és barbár időkben élt, olyan, mintha Mrs. Eddy-ről azt állítanánk, hogy rézbőrű indián volt. És ha alkotmányos türelmetlenségemnek megengedném, hogy Mrs. Eddy-t indiánnak nevezze, akkor okvetlenül hazugságot mondanék. Tetszhet is meg nem is bárkinek a Római Birodalom civilizációja a negyedik században, kedvelhetjük vagy meg is vethetjük Amerika ipari civilizációját a tizenkilencedik században, de hogy mindkettő az, amit általában civilizációnak nevezünk, ezt józan gondolkodású ember aligha tagadhatja, még ha akarná is. Nagyon szembetűnő tény ez, de emellett nagyon alapvető is, és ennek alapján kell elindulni az alkotó kereszténység múltjának mindenféle leírásában. Hogy jó-e ez a keresztény vagy sem, mindegy, de mindenekelőtt egy civilizált kor terméke volt, talán egy túlságosan is civilizált koré. Mindenféle dicsérettől és vádaskodástól függetlenül ez az első számú tény; szerencsétlenségemre nem érzem úgy, hogy dicsérek valamit, ha a keresztény szcientizmushoz hasonlítom. De legalább valamit tudnunk kell arról a társadalmi háttérről, amelyben valamit dicsérünk vagy elmarasztalunk. Az a tudomány pedig, amely Mrs. Eddy-t tomahawkokkal vagy Mater Dolorosát totemekkel kapcsolja össze, valamennyiünk megelégedése céljából kiküszöbölendő. Az uralkodó tény nemcsak a keresztény vallással, de az egész pogány ci-

vilizációval kapcsolatban az volt, amiről már sokszor beszéltünk ezeken a lapokon. A Földközi-tenger valóságos gyűjtőmedence volt, melyben számos kultusz szó szerint összevegyült. Az egymással szembenéző városok a tenger körül egyre inkább kozmopolita kultúrájúakká váltak. Ennek jogi és katonai oldalán ott állt a Római Birodalom, de mégis igen sokoldalú volt. Babonásnak lehet nevezni, mivel sokféle babonát magába olvasztott, de semmiképpen sem lehet barbárnak neveznünk.

A kozmopolita kultúrának ezen a szintjén emelkedett ki a keresztény vallás és a Katolikus Egyház, és történetében minden arra utal, hogy újdonságnak és különlegességnek érezték. Azok, akik megkísérelték valami közönségesebből és ártalmatlanabból származtatni, úgy találták, hogy evolúciós módszerük igen nehezen alkalmazható ebben az esetben. Mondhatják, hogy az esszénusok vagy ebioniták, vagy valami hozzájuk hasonló dolog volt a kereszténység magva, csakhogy a mag láthatatlan, a fa úgy tűnik, igen gyorsan nőtt meg, és a fa valami totálisan különböző. Mindenképpen karácsonyfa abban az értelemben, hogy megőrzi Betlehem báját és erkölcsi szépségét, de legalább annyira rituális, mint a hétkarú gyertyatartó, és a gyertyák száma sokkal nagyobb volt, mint amennyit VI. Edward első imádságoskönyve engedélyezett. Joggal lehetne feltenni a kérdést, mi kifogása lehet bárkinek is, aki Betlehemet elfogadja, az arany és aranyozott díszítmények ellen, miután a Mágusok maguk is hoztak aranyat, miért haragszanak a tömjénre a templomban, amikor még a betlehemi istállóba is behozták azt. Ám ezek a viták most nem tartoznak ide. Itt csak azzal – a történészek által is egyre inkább elismert ténnyel-foglalkozom, hogy az antikvitás civilizációja számára ez a jelenség már történetének igen korai szakaszában látható volt, és már ekkor egyházi formában jelent meg mindazzal, ami beletartozik az egyház fogalmába, és sok olyannal egyetemben, amit nem kedvelnek az egyházban. Azonnal meg fogjuk beszélni, milyen mértékben nem hasonlított a korabeli rituális, mágikus vagy aszketikus misztériumokhoz. Egyáltalán nem hasonlított korunk pusztán etikai vagy idealista mozgalmaira sem. Volt doktrinája, volt fegyelme, voltak szentségei, voltak beavatási fokozatai, befogadott és kiűzött embereket, megerősítette az egyik dogmát a tekintélyével, és elutasította a másikat a kiátkozás útján. Ha mindezek az Antikrisztus jelei lennének, akkor az Antikrisztus villámsebesen követhette Krisztust.

Azok, akik erősködnek, hogy a kereszténység nem egyház volt, csupán idealisták erkölcsi mozgalma, arra kényszerülnek, hogy elhajlásának vagy eltűnésének időszakát egyre hátrábbra tolják. Róma egyik püspöke már János Evangélista idejében követelte egyik írásában vezető szerepének elismerését, és ezt úgy értelmezik, mint az első pápai agressziót. Az Apostolok egyik barátja úgy ír róluk, mint akiket ismer, és azt mondja, ők tanították meg az Oltáriszentség doktrinájára, és erre Mr. Wells csupán azt mormolhatja, hogy az ősi, véres és barbár ritusokra való reakció valószínűleg sokkal korábban történhetett, mint ahogy várható lett volna. A negyedik evangélium keltezése, amelyet korábban egyre későbbre és későbbre tettek, most egyre korábbra és korábbra kerül, mígnem a kritikusok szembekerülnek azzal a megdöbbentő és félelmetes eshetőséggel, hogy mégiscsak olyasvalami lehet, amit magáról állít. Az igazi kereszténység kioltásának legkorábbi időpontját valószínűleg a legújabban feltűnt német professzor állapította meg, akinek tekintélyét Dean Inge idézi. Ez a tudós azt állítja, hogy a Pünkösd volt az alkalom arra, hogy megalapítsanak egy ecclesiasztikus, dogmatikus és despotikus Egyházat, amely teljesen idegen volt a Názáreti Jézus egyszerű eszméitől. Ezt nevezhetjük laikus és tudós szemmel egyaránt a határnak. Mit gondolnak ezek a professzorok: vajon miből van az ember? Tételezzük föl, hogy egy pusztán emberi mozgalomról van szó, mondjuk olyanról, mint a katonaságot lelkiismereti okokból megtagadóké. Néhányan azt mondják, hogy a korai keresztények pacifisták voltak, s bár ebben egy percig sem hiszek, a párhuzamot szívesen elfogadom a vita kedvéért. Tolsztojt – vagy akárkit, aki a békéről prédikált a parasztok között – lázadóként agyonlövik, amiért megtagadta a besorozást; aztán, mondjuk egy hónappal a történtek után, néhány követője összegyülekezik egy padlásszobában, hogy tisztelettel adózzanak az emlékének. Semmi más célja nincs az összejövetelnek, minthogy megemlékezzenek róla. sokféle emberből áll a csoport, akiket semmi sem köt össze, csupán életük legnagyobb eseménye, ami az egyetemes béke hirdetőjének tragédiája volt. Folyvást az ő szavait ismétlik, az ő problémáit emlegetik, megpróbálva utánozni jellemét. A pacifisták találkoznak az ő Pünkösdjükön, és megszállja őket az elragadtatás hirtelen révülete és az ihlet forgószelének vad rohama, melynek hatása alatt az Általános Sorozás megalapításáig jutnak, hogy megnöveljék a flotta létszámát, ragaszkodnak ahhoz, hogy mindenki

talpig fegyverben járkáljon, valamennyi határon gombamód szaporodjanak el a tüzérségi ütegek, és ténykedésük azzal tetőzött, hogy elénekelték a „Bulldog nevelésű fiúk" és a „Ne hagyjátok, hogy megkarmolják a Brit Haditengerészetet" című dalokat. Íme, a kritikusok teóriájához méltó párhuzam: a Jézus ideától a katolicizmus ideájába való átmenetet Pünkösdkor, egy emeleti szobácskában kreálták. Minden bizonnyal bárkinek megsúgná a józan esze, hogy a rajongók, akik csak vezetőjük iránti közös lelkesedésük miatt jönnek össze, nyilván nem száguldanak nyomban szanaszét, hogy olyan dolgokat alapítsanak, amelyeket szeretett vezetőjük gyűlölt. Nem! Ha az „ecclesiasztikus és dogmatikus" rendszer van olyan idős, mint a Pünkösd, akkor legalább olyan idős, mint a Karácsony. Ha az ennyire korai keresztényekig vezetjük vissza, akkor egészen Krisztusig kell visszavezetnünk.

A továbbiakban ezzel a két tagadással kezdhetjük a tárgyalást. Képtelenség azt állítani, hogy a kereszténység egyszerű korban jött létre, abban az értelemben, hogy műveletlen és könnyen becsapható kor lett volna. Ugyanilyen képtelenség azt állítani, hogy a keresztény hit egyszerű dolog volt, abban az értelemben, hogy homályos, gyermeteg vagy csupán ösztönös dolog lett volna. Talán az egyetlen pont, ahol elmondhatjuk, hogy a Keresztény Egyház beilleszkedett a pogány világba, az a tény, hogy mindketten nem csupán magasan fejlettek voltak, hanem egyúttal igen bonyolultak is. Mindkettő hangsúlyozottan sokoldalú volt, akár az egész ókori világ, amely egy hatszögletű nyíláshoz hasonlítható, amely egy hatszögletű dugóra vár. Ebben az értelemben volt egyedül az Egyház eléggé sokoldalú ahhoz, hogy beleilljék a világba. A mediterrán világ hat oldala szembenézett egymással a tenger partján, és várt valamire, ami minden irányba képes tekinteni, ugyanabban az időben. Az Egyháznak egyszerre kellett rómainak, görögnek, zsidónak, afrikainak és ázsiainak lennie. A nem zsidók apostolainak igaz szavával az Egyház minden volt minden nemzet számára. A kereszténység akkor nem csupán kemény és egyszerű volt, hanem a barbár idők fejleményeinek pontosan az ellentéte. Az ellenkező váddal szembesülve azonban valami sokkal meggyőzőbb dologgal találkozunk. Sokkal jogosabb állítás, hogy a hit valójában a civilizáció hanyatlásának utolsó szakasza volt, a civilizáció megszűnésének értelmében; ez volt a babona, amely jelezte azt, hogy Róma már haldokolt, és abba halt bele, hogy túlságosan civilizált

volt. Ezt az érvet sokkal figyelemreméltóbbnak találom, és a következőkben ezzel foglalkozom.

A könyv elején megpróbáltam felvázolni egy párhuzam segítségével, mely az emberiségnek a természetből való kiemelkedése és a kereszténységnek a történelemből való kiemelkedése között vonható. Mindkét esetben kiemeltem, hogy ami előbb volt, tartalmazhatott utalást valami későbbire, de a legkevésbé sem arra, ami valóban követte. Ha egy teljesen pártatlan elme látott néhány emberszabású majmot, csak további emberszabásúakat vezethetett le belőlük, nem következtethette ki az embert, vagy valamit, ami ezer mérföldnyire is megközelítheti azt, amit az ember cselekedett. Röviden szólva ő is olyan homályosan és ködösen láthatta a Pithecantropust vagy a hiányzó láncszemet a jövőben, ahogy mi láthatjuk őt a múltban. De ha előre látta volna a megjelenését, látnia kellett volna eltűnését is, amint néhány homályos nyomot hagy maga után, miként valóban csak néhány homályos nyomott hagyott hátra, ha ezek nyomok egyáltalán! Előrelátni a Hiányzó Láncszemet, vagy bármi hasonlót, nem lett volna ugyanaz, mint előrelátni az Embert. Ezt a régebbi magyarazatot észben kell tartani most is, mivel megfelelő párhuzam az Egyház igaz szemleletéhez és ahhoz az állításhoz, hogy természetesen alakult ki a Birodalom hanyatlásából.

Az igazsag az, hogy bizonyos értelemben bárki megjósolhatta volna, hogy a birodalmi dekadencia valami olyasfélét hoz létre, mint a kereszténység. Tehat olyasvalamit, ami egy kicsit ismerős, és közben gigantikusan különböző. Valaki nagyon is könnyen mondhatta volna például: „Az élvezeteket már olyan szélsőségesen hajszolják, hogy bizonyára a pesszimizmus lesz a reakció. Talán az aszkétizmus formáját ölti, az emberek meg fogják magukat csonkítani, ahelyett, hogy egyszerűen felkötnék." Vagy nagyon logikusan valaki ezt is mondhatta volna: „Ha belefáradunk a görög és latin istenekbe, vágyakozni fogunk valamiféle keleti titok után, divatba jönnek majd a hinduk és a perzsák." Egy nagyvilági ember még lehetett volna olyan tisztánlátó, hogy ezt mondja: „A hatalmasok felszedegetik ezeket az elfonnyadt dolgokat, és egy napon a bíróság is alkalmazkodik majd hozzájuk, és hivatalossá válhatnak. Vagy akár egy másik sötétebben látó prófétának meg is bocsáthatjuk, ha netán így szólt volna: „A világ lefelé halad a lejtőn, sötét és barbár babonák térnek vissza, és nem nagyon számít, melyik. Mind olyan formátlan és átmeneti lesz, mint az éjszakai álmok."

Nos hát, az eset mélységes érdekességére jellemző, hogy mindezek a próféciák tényleg beteljesültek, csakhogy nem az Egyház teljesítette be őket. Az Egyház volt viszont az, aki elmenekült előlük, megzavarta őket és diadalmasan fölébük kerekedett. Amennyire valószínű volt, hogy a hedonizmus pusztán az aszkétizmus reakcióját váltja ki, annyira ki is váltotta azt. Ezt a mozgalmat manicheizmusnak nevezték, és az Egyház e mozgalom halálos ellenségévé vált. Amennyire természetes, hogy meg kellett jelennie, annyira természetesen meg is jelent a történelmi fejlődésnek ezen a pontján, és el is tűnt, ami éppen olyan természetes volt. A pusztán pesszimista reakció a manicheusokkal jelent meg, s velük együtt is tűnt el. Az Egyház azonban nem jött, de nem is tűnt el velük együtt, és sokkal több köze volt az eltávozásukhoz, mint a megjelenésükhöz. Nézzük a következő esetet: amilyen valószínű volt, hogy éppen a szkepticizmus növekedése fogja divatba hozni a keleti vallást, így is történt; Mitrász megérkezett jóval Palesztinán túlról, Perzsiából, és magával hozta a bikavér idegen misztériumát. Valóban minden jel arra mutatott, hogy egy ilyen divatnak szükségszerűen el kellett jönnie. De arra semmi sem utalt, hogy mindenképpen el ne múlt volna. Az bizonyos, hogy a keleti homályban volt valami, ami kiválóan illett a negyedik, vagy ötödik században, de ez aligha ad magyarázatot arra, hogy miért maradt meg egész a tizenkettedik századig, vagy még tovább is. Röviden szólva, amennyire várhatóak voltak ezek a dolgok abban az időben, az olyan dolgok, mint a mitraizmus, kipróbálásra is kerültek, de ez aligha magyarázza a későbbi tapasztalatokat. És ha még mindig azért vagyunk mitraisták, mert a mitraista hajviselet és más perzsa eszközök természetszerűleg dühöngtek a domitianusi korban, a mai korban már csaknem lomposaknak tűnhetnénk.

Ahogy rövidesen látni fogjuk, ugyanez a helyzet a hivatalos pártfogás ideájával. Ha az ilyen favorizálás egy divathóbort iránt előreláthatóan volt is a Római Birodalom hanyatlása és bukása korában, ilyan dolog volt, ami a birodalommal együtt hanyatlott és bukott el. Viszont semmiféle fényt sem vet arra a dologra, ami makacsul szembeszegült a hanyatlással és bukással, amely kitartóan növekedett, míg minden más hanyatlott és bukott, és ami még abban a pillanatban is félelem nélküli energiával növekszik, amikor egy másik aeon már befejezte a körét, és egy újabb civilizáció látszik hanyatlani és elbukni.

Ebben a tényben a különleges a következő: pontosan azok az eretnekségek, amelyek üldözése miatt a korai egyházat hibáztatják, bizonyítják annak a méltánytalanságát, amivel vádolják. Amennyiben valami megszolgálta a felelősségrevonást, az éppen az a dolog, amelynek felelősségrevonásáért vádolják. Amennyiben volt valami, ami tisztán babonaság volt, ő maga ítélte el azt a babonaságot. Ha volt valami, ami pusztán a barbarizmus elleni reakció volt, ő maga utasította el, mint a barbárságba vezető reakciót. Ha volt valami, ami pusztán a hanyatló birodalom divathóbortja volt, amely pusztulásnak indult, és meg is érdemelte ezt a sorsot, akkor maga az Egyház volt az, aki megölte azt. Az Egyháznak azt hánytorgatják fel, ami miatt az eretnekséget letiporta. Az evolúciós történelem szerzői valóban megmagyarázzák, hogy miért született meg az áriánizmus, a gnoszticizmus és a nesztoriánizmus – és azt is, miért haltak el. Azt azonban nem tudják megindokolni, miért született meg az Egyház, és miért állt ellen a pusztulásnak. És főként azt nem képesek megmagyarázni, hogy miért üzent hadat azoknak a vétkeknek, amelyekről azt állítják, hogy részese volt.

Vegyünk most sorra néhány példát arra az elvre vonatkozóan, mely szerint, ha valami valóban a haldokló birodalom babonája volt, az tényleg elpusztult vele együtt, és bizonyosan nem volt azonos azzal a dologgal, amely elpusztította. E célból most sorra veszünk kétháromszokványos magyarázatot a kereszténység eredetéről a kereszténység modern bírálói szerint. Semmi sem gyakoribb, mint például olyan bírálatokba ütköznünk, hogy: „A kereszténység mindenekelőtt az aszkétizmus mozgalma volt, menekülés a pusztába, elbujdoklás a kolostorba, lemondás az egész életről és a boldogságról, és ezzel részévé vált a természet elleni borongós és embertelen reakciónak, a test megvetésének, az anyagi világmindenségtől való félelemnek, az érzékek, sőt az értelem egyfajta egyetemes öngyilkosságának. A keleti fanatizmusból eredt, és közvetlenül a keleti pesszimizmuson alapult, amely magát a létezést eleve rossznak tekinti."

Nos, ebben az a legrendkívülibb, hogy történetesen minden szava szinigaz, minden részlete valós, mindössze annyi a hiba, hogy teljesen rossz helyre címezték. Nem igaz az Egyházra vonatkoztatva, de igaz az eretnekségre, amit az Egyház elítél. Olyan ez, mintha valaki úgy írna egy igen részletes elemzést III. György miniszereinek hibáiról és kormányzási tévedéseiről, hogy mindössze azt a kis pontatlan-

ságot követi el, hogy az egész történet George Washingtonról szól, vagy ha valaki felsorolná az anarchisták összes bűneit, s csupán annyit téved, hogy mindezeket a cárnak tulajdonítja. A korai Egyház valóban nagyon aszkétikus volt egy teljesen eltérő filozófiához képest. Az élet elleni hadviselés és a természet elleni háború filozófiája mint olyan, valóban létezett a világban, csak éppen a kritikusok nem tudják, hogy hol keressék.

Ami igazából történt, az a következő. Amikor a hit először megjelent a világban, a legelső dolog, ami történt vele az volt, hogy felkapta a misztikus és metafizikus szekták örvénye, főként a keletről származóké, akár egy aranyló méhecskét a darazsak raja. Az egyszerű szemlélő szinte nem is tapasztalt egyebet, mint valami általános zümmögést, és nem volt feltűnő a különbség, és tulajdonképpen egy bizonyos értelemben nem is volt ez nagy különbség, már amennyiben a szúrás és a megszúratás tényére gondolunk. Az igazi különbség az volt, hogy az egész aranyozott zümmögésben egyetlen valódi arany pontocska volt képes arra, hogy előrehaladjon, és az emberiség számára kaptárt építsen, hogy ellássa a világot mézzel, viasszal, vagy (ahogyan egy túlságosan könnyen elfelejtett textusban írva vagyon) „a két nemes dologgal, ami az édesség és a fény". A darazsak mind elpusztultak azon a télen, és a nehézség félig abból származik, hogy alig tudunk róluk valamit, és a legtőbben még azt sem tudják, hogy valaha is léteztek, úgyhogy vallásunk történetének ez az egész gyönyörű szakasza elvesz. Vagy, hogy variáljuk a metaforát, amikor ez a mozgalom, vagy bármely másik, áttörte a gátat a kelet és nyugat között és meg több misztikus ideát hozott Európába, magával hozta a sajátja mellett egy egész sereg más misztikus idea áradatát, melyek zömmel aszkétikusok és csaknem kivétel nélkül pesszimisták voltak. Majdnem elárasztották és ellepték a tisztán keresztény ideát. Többnyire arról a területről származtak, amely valamiféle homályos határvidék volt a keleti filozófiák és mitológiák között, és a vadabb filozófiákkal együtt osztozott abban a különös őrületben, mely a kozmoszból fantasztikus mintákat csinált térképek és családfák formájában. Azokat, amelyekről feltételezik, hogy a rejtélyes Manestól származtak, manicheizmusnak nevezik, a rokon kultuszokat pedig általában gnoszticizmusként ismerik, és ezek többnyire labirintszerűen bonyolultak, de a pont, amit hangsúlyozni kell: a pesszimizmus, az a tény, hogy a világ teremtését szinte valamennyien egy gonosz

szellem működésének tekintették. Néhánynak olyan ázsiai atmosszférája volt, mint amilyen a buddhizmus körül lebeg; az a feltételezés, hogy az élet a lét megromlása. Némelyek egy tisztán szellemi rendet sugalltak, amelyet elárultak olyan játékszerek megalkotásával, mint a Nap, a Hold és a csillagok. Bárhogy is volt, az Ázsia szívében lévő metafizikus tengernek mindezen sötét áradatai a Krisztusi hittel együtt átszivárogtak a résen Európába, de az egész történetnek épp az a lényege, hogy nem voltak vele azonosak, hogy úgy áramlottak együtt, mint az olaj és a víz. A hit csodálatos módon fennmaradt, mintha egy folyó keresztül tudna törni a tengeren, és a csoda bizonyítéka megint csak gyakorlati: egyszerűen arról volt szó, hogy a halál ízétől sós és keserű tenger kellős közepén eme folyamból vizet ihattak az emberek.

Nos, ezt a tisztaságot őrizték meg a dogmatikus meghatározások és kizárások. Valószínűleg semmi más nem tudta volna megőrízni. Ha az egyház nem tagadta volna meg a manicheizmust, valószínűleg manicheistává vált volna. Ha nem tagadja ki a gnosztikusokat, gnosztikussá válhatott volna. Legalább azt bebizonyította, hogy létezik valami, ami sem nem manicheista, sem nem gnosztikus, és mi lehetett egyéb, ami azokat megtagadta, mint a Betlehemből hozott örömhír és a feltámadás harsonáinak igéje? A korai Egyház aszkétikus volt, de bebizonyította, hogy nem pesszimista, egyszerűen azzal, hogy kiátkozta a pesszimistákat. A hit vallotta, hogy az emberek bűnösök, de azt tagadta, hogy az élet gonosz lenne, és azzal bizonyított, hogy megátkozta azokat, akik így gondolkoztak. A korai eretnekek elítélését mint ridegséget és korlátoltságot ítélik el, pedig valójában éppen azt volt hivatva bizonyítani, hogy az Egyház testvéri és széleslátókörű. Azt bizonyította, hogy primitív katolikusok különösen buzgón vágytak annak a kinyilvánítására, hogy *nem* tartották az embert teljesen gonosznak, hogy *nem* tekintették az életet gyógyíthatatlanul nyomorúságosnak, hogy *nem* tartották a házasságot bűnnek, vagy a nemzést tragédiának. Aszkéták voltak, mert az aszkétizmus volt az egyetlen lehetséges megtisztulás a világ bűneitől, de éppen kiátkozásaik mennydörgései közepette erősítették meg, hogy aszketizmusuk nem anti-humánus vagy természetellenes, hogy a világot megtisztítani kívánták és nem elpusztítani. És megtisztítani csakis e kiátkozások tudták abban a zűrzavarban, amely még ma is összekeveri őket halálos ellenségeikkel. A dogmákon kívül semmi más nem

állhatott volna ellen a képzeletgazdag invenció lázadásának, amivel a pesszimisták háborút viseltek ellene, Aeonjaikkal és Demiurgoszukkal, különös Logoszukkal és baljós Szophiájukkal. Ha az Egyház nem tart ki a teológia mellett, beleolvad a misztikusok őrült mitológiájába, még tovább távolodva az értelemtől és a racionalizmustól, az élettől és az élet szeretetétől. Jusson eszünkbe, hogy ez egy felfordított mitológia lett volna, minden természetességnek ellentmondva a pogányságban, olyan mitológia, amelyben Plutó uralkodik Jupiter felett, és a Hádész magasabb az Olümposznál, amelyben Brahma és mindaz, amiből az élet levegője áramlik, alárendelődik Sivának, aki a halál szemétől ragyog.

Az, hogy a korai Egyház tele volt rajongó lelkesedéssel a lemondás és a szűzesség iránt, ezt a különbségtételt még élesebbé teszi, nem pedig halványabbá. Még fontosabbá teszi azt a helyet, ahol a dogma meghúzta a határt. Az ember mászhatott négylábon, akár egy állat, attól, hogy aszkéta volt. Állhatott egy oszlop tetején, és imádhatták azért, mert aszkéta volt. De nem mondhatta, hogy a világ hiábavaló, vagy hogy a házasélet bűn, anélkül, hogy eretneknek ne nevezték volna. Mi lehetett az, ami ilyen szántszándékkal elválasztotta magát a keleti aszkétizmustól azáltal, hogy élesen meghatározta és tüzesen visszautasította, ha nem olyasvalami, ami sajátos egyéniséggel rendelkezett, és teljesen különböző volt? Ha a katolikusokat össze találják tévesztení a gnosztikusokkal, csak annyit mondhatunk, hogy nem az ő hibájukból történt. És elég kemény dolog, hogy a katolikusokat ugyanazok a kritikusok azzal vádolják, hogy üldözték az eretnekeket, és azzal is, hogy szimpatizáltak az eretnekséggel.

Az Egyház nem manicheus mozgalom volt, márcsak azért sem, mivel egyáltalán nem volt mozgalom. Nem lehetett csupán aszkétikus mozgalom, mivel egyáltalán nem volt mozgalom. Közelebb jár az igazsághoz az, aki azt mondja, hogy az aszkétizmus megszelidítője volt, mint az, aki azt állítja, hogy vezetője vagy útnakeresztője lett volna. Olyan dolog volt, amelynek megvolt a maga sajátos aszketizmusa, a maga elmélete az aszkétizmusról, de az adott pillanatban sokkal fontosabb volt a többi elmélet és típus megszelídítőjének szerepében. Ez az egyetlen értelmes következtetés, ami például Szent Ágoston történetéből levonható. Amíg pusztán világi emberként élt, aki egyszerűen sodródott az idővel, tulajdonképpen manicheus volt. Tényleg nagyon modern és divatos dolog volt manicheistának lenni.

De amint katolikus lett belőle, a manicheusok voltak azok, akik ellen azonnal küzdeni kezdett, és akiket ízekre szedett. Katolikus módon fogalmazva, azért hagyta el a pesszimizmust, hogy aszkéta legyen belőle. Annak alapján viszont, ahogyan a pesszimisták értékelték az aszkétizmust, azt mondhatnánk, azért hagyta el az aszkétizmust, hogy szentté váljon. Az élet elleni háború, a természet tagadása pontosan olyan dolgok voltak, melyeket megtalált a pogány világban az Egyház körül, és meg kellett tagadnia, amikor belépett az Egyházba. Maga az a tény, hogy Ágoston valamivel komorabb és szomorúbb alak mint Szent Ferenc vagy Szent Teréz, csupán hangsúlyozza a dilemmát. A legkomorabb vagy éppen legzordabb katolikusnak is nyugodtan feltehetjük a kérdést: „Miért viselt a katolicizmus háborút a manicheizmus ellen, ha maga is manicheus volt?"

Vegyük most a kereszténység felemelkedésének másik racionalista magyarázatát. Könnyen találhatunk másik kritikust, aki azt mondja: A kereszténység egyáltalán nem emelkedett fel, vagyis nem alulról emelkedett fel, mert felülről erőszakolták oda. Ez is a végrehajtó hatalom példája, különösen a zsarnoki államokban. A Birodalom igazából császárság volt, vagyis tényleg a császár kormányozta. Az egyik császár történetesen keresztény volt. Ilyen erővel lehetett volna akár mitraista, zsidó vagy tűzimádó, hiszen nagyon gyakori volt a Birodalom hanyatlásának idején, hogy a magasrangú személyiségek magukévá tették ezeket a keleti kultuszokat. De amikor ő ezt a vallást fogadta el, ezzel a Római Birodalom hivatalos vallásává is tette, és amikor a Római Birodalom hivatalos vallásává vált, olyan szilárd, legyőzhetetlen és egyetemes lett, mint maga a Birodalom. És úgy is maradt fenn a világon, mint ennek a Birodalomnak a maradványa, vagy ahogyan többen mondották: „Cézár lelke még mindig ott kísért Rómában." Az is igen jól ismert vonása az ortodoxia bírálatának, amikor azt állítják, hogy csupán a hivatalossá válás tette ortodox-szá. És itt ismét az eretnekeket kell felidéznünk, hogy cáfoljanak.

Az ariánus eretnekség egész hosszú története szolgálhatná azt a célt, hogy ezt az ideát szétpukkassza. Igen értékes történet, melyet gyakran emlegetnek ezzel a kérdéssel kapcsolatosan, és eredményét abban határozhatjuk meg, hogy amikor csak létezett hivatalos vallás, az mindig attól halt ki, mert csupán hivatalos vallás volt, és ami tönkretette, az az igazi vallás volt. Arianus egy olyan változatát indította el a kereszténységnek, amely durván az unitáriusság felé haladt,

bár nem volt vele egészen azonos, mivel Krisztusnak különös átmeneti helyet jelölt ki az istenlét és az emberség között. A lényeg az, hogy ez sokak szemében értelmesebbnek és kevésbé fanatikusnak tűnt, és közöttük sokan voltak a műveltebb osztályokból, mintegy reakcióként az első áttérések románca ellen. Az ariánusok valamiféle mérsékletet és egyfajta modernizmust képviseltek. És úgy érezték sokan, hogy az első összetűzések után ez volt az a végső formája a racionalista vallásnak, amiben a világ végül is megnyugodhat. Maga az „Isteni Cézár" is elfogadta, és ez lett a hivatalos vallás, a tábornokok és a katonai hercegek, akiket az észak új barbár erőiből választottak, s akik telve voltak a jövendővel, erősen támogatták. De a következménye még sokkal fontosabb. Akárcsak a modern ember, aki az unitáriánusságból könnyen juthat el a teljes agnoszticizmusig, a legnagyobb ariánus császár is levetette a kereszténység utolsó és legvékonyabb álcáját, elhagyta még Ariust is, hogy visszatérjen Apollóhoz. Ő volt a cézárok Cézárja, katona, tudós, nagy célok és ideálok embere, újabb példája a filozófus királynak. Úgy tűnt neki, mintha jeladására a nap is újra felkelt volna. A csodák ismét beszélni kezdtek, mint a madarak, amikor rágyújtanak alkonyi dalukra, a pogányság ismét erőre kapott, az istenek visszatértek. Úgy látszott, vége az idegen babona különös közjátékának. És valóban vége volt annak, ami pusztán egy uralkodó szeszélye vagy egy generáció divatja volt. Ha valami elkezdődött Konstantinusszal, az a valami véget ért Juliánusszal.

De volt valami, aminek nem volt vége. A történelemnek e percében kelt fel, az Egyházi Tanácsok demokráciájának s az egész világnak ellenében, Atanáziusz. Elidőzhetünk a szóbanforgó ténynél, mivel ez az egész vallástörténetre jellemző, és úgy látszik, hogy a modern világ elmulasztja meglátni a lényegét. A következőképpen fogalmazhatjuk meg a kérést: ha van valami, amit a szabadgondolkodók általában a sivár dogma és értelmetlen szektáns viták példájaként szeretnek gúnyolni és bírálni, az nem más, mint Atanáziusz kérdése az Isten-Fiú egyszemélyű örökkévalóságáról. Másrészről viszont, ha van olyan dolog, amit ugyanezek a bírálók a tiszta s egyszerű kereszténység darabjaként mutatnak fel előttünk, az nem más, mint ama egyetlen mondat: „Isten maga a Szeretet." Pedig a két állítás szinte szó szerint ugyanazt mondja, legalábbis az egyik értelmetlen a másik nélkül. A csupasz dogma csupán a gyönyörű érzelem ki-

fejezési módja. Mert ha volna olyan lény, akinek nincs kezdete, mert minden más előtt már létezett, vajon volt-e valami, amit szeretett, ha még semmi sem létezett? Ha ezen az egész kimondhatatlan végtelenségen keresztül egyedül van, akkor hogy mondhatjuk róla azt, hogy szeret? Ennek a misztériumnak egyedüli igazolása abban a misztikus felfogásban van, hogy saját természetében volt valami, ami az önkifejezéshez hasonló, valami, ami nemzi és fenntartja azt, amit nemzett. Egy ilyen idea nélkül értelmetlenség az istenség végső lényegét egy olyan ideával társitani, mint a szeretet. Ha a moderneknek tényleg szükségük van egy egyszerű szeretet-vallásra, nézzenek az atanázuszi hit után. Az igazság az, hogy az igaz kereszténység harsonái a jótékonyság és egyszerűség betlehemi kihívása sem hangzott megragadóbban és félreérthetetlenebbül, mint Atanáziusz kihívása Ariánusz hideg kompromisszumával szemben. Hangsúlyozottan ő volt az, aki a szeretet Istenéért küzdött a színtelen és távoli kozmikus irányítás istenével szemben, a sztoikusok és agnosztikusok istene ellen. Határozottan ő volt az, aki a farizeusok és szadduceusok szürke istene ellenében harcolt a Szent Gyermekért. A gyönyörűséges összefüggés és meghittség igaz egyensúlyáért küzdött, az Isteni Természet Hármasságáért, ami szívünket a Szent Család Hármasságához vonzza. Dogmája, ha félre nem értik a kifejezést, még Istent is Szent Családdá változtatja.

Az, hogy ez a tisztán keresztény dogma tulajdonképpen másodszor lázad fel a császárság ellen, és gyakorlatilag másodszor alapított Egyházat a Birodalom ellenében, magában is bizonyíték arra, hogy valami pozitív és személyes dolgozott a világban, más, mint az, amit a császár hivatalos vallásként elfogad, bármi legyen is az. Akkor is a maga útját járta, akárcsak ma. Tetszés szerinti számban találhatunk példát, melyekben ugyanazt a folyamatot ismételte meg, mint a manicheusok és ariánusok ellenében. Néhány századdal később például az Egyháznak ugyanezt a Szentháromságot kellett alátámasztania, mely egyszerűen a szeretet logikus oldala, az iszlám vallásban elkülönült és leegyszerűsített Istennel szemben. Mégis vannak néhányan, akik nem látják, miért is kellett a keresztényeknek valójában harcolniuk, és akadnak olyanok is, akik úgy beszélnek, mintha a kereszténység sosem lett volna egyéb, mint annak egy formája, amit ők hebraizmusnak neveznek, ami a hellenizmus hanyatlásával jött volna létre. Ezeket az embereket bizonyára nagyon megzavarja a Fél-

hold és a Kereszt háborúja. Ha a kereszténység sosem lett volna egyéb, mint egyszerű erkölcsiség, mely elsöpörte a politeizmust, nem nagyon érthető, miért ne olvadhatott volna be az iszlámba. Az igazság azonban az, hogy az iszlám maga barbár reakció volt a nagyon emberi komplexitás ellen, ami valóban keresztény jellegzetesség, az ellen az idea ellen, mely egyensúlyt keres az istenségben, mely hasonló a családban meglévő egyensúlyhoz, ami ezt a hitet józansággal tölti meg, s ez a józanság a civilizáció lelke. Ezért olyan dolog az Egyház, amely a kezdettől fogva megtartja helyzetét és véleményét, teljesen függetlenül korának eseményeitől és anarchiájától.Ezért osztogat pártatlan csapásokat jobbra és balra, a manicheusok pesszimizmusára vagy a pelagiánusok optimizmusára. Nem volt manicheus mozgalom, mert egyáltalán nem volt mozgalom. Nem volt hivatalos divat, mivel nem volt egyáltalán divat. Olyasvalami volt, ami együtt tudott működni mozgalmakkal és divatokkal, szabályozni tudta ezeket, és túl tudta őket élni.

Ha a nagy eretnekek kikelnének sírjaikból, igencsak összezavarnák mai társaikat. Semmi sincs a mai kritikusok állításai között, melynek megcáfolására ne hívhatnánk fel ezeket a nagy tanúkat. A modern kritikus könnyedén mondhatja, hogy a kereszténység aszkétizmusba hajló reakció volt és természetellenes szellemiség, fakírok dühödt tánca az élet és a szeretet ellen. Azonban Manesz, a nagy misztikus erre azt válaszolja, lekiáltva titkos trónusáról: „Ezeket a keresztényeket jogtalanul nevezik lelkieknek, nincs joguk arra, hogy aszkétáknak nevezzék őket, éppen őket, akik kiegyeztek az élet átkával és a család mocskával! Segítségükkel a Föld még mindig tele van undorító gyümölcsökkel és gabonával, és beszennyezik lakói. Az övék nem volt a természet elleni mozgalom, különben az én gyermekeim diadalra vitték volna, de ezek az ostobák megújították a világot, éppen amikor elpusztíthattam volna egyetlen mozdulatommal!" Egy másik kritikus azt bizonygatja, hogy az Egyház csupán a Birodalom árnyéka volt, egy véletlenszerű uralkodó hóbortja, és Európában csupán Róma szellemének kísérteteként maradt fenn. És Ariusz, a szerpap válaszol majd neki a feledés sötétjéből: „Bizonnyal nem, mert különben a világ követte volna az én sokkal ésszerűbb vallásomat. Mert az enyém hamarabb veszett oda, mint hogy a demagógok és férfiak megtagadták volna Cézárt, és az én bajnokomon volt a bíbor palást, és az enyém volt a sasok dicsősége. Nem ezeknek a hiánya okozta bukáso-

mat." Egy másik kritikus azt állítja, hogy a hit csak afféle pokol-félésként terjedt el, mert az emberek mindenfele megpróbálkoztak mindenfélével, hogy meneküljenek a hihetetlen bosszú elől, és az egész nem más, mint egy képzeletbeli lelkifurdalás lidércnyomása: egy ilyen magyarázat sokakat kielégít, akik rettenetnek látják az ortodoxiát. És erre a rettenetes Tertullián hangja csendül majd fel, mondván: „Miért zártak ki engem, és miért határoztak lágy fejek és szívek ellenemre, amikor minden bűnöst a pokollal fenyegettem; és milyen hatalmuk volt ellenem, amikor minden bűnös pusztulását hirdettem? Mert senki nem ment magasabbra a nehéz úton nálamnál, és az enyém volt a „*Credo quia impossibile*". Aztán jön a negyedik állítás, hogy az egész dologban van valami a szemita titkos társaságból, hogy az egész a nomád szellemiség újabb inváziója volt, amely megrázta a szelídebb és kényelemszeretőbb pogányságot, városait és házi istenségeit, miáltal a féltékeny monoteista fajok végül is megalapozhatták féltékeny istenüket. És Mohamed fog válaszolni a forgószélből, a sivatag vörös forgószeléből; „Ki szolgálta valaha is úgy az Isten féltékenységét, mint én, vagy ki hagyta annyira magára az égben, mint én? Ki szolgáltatott nagyobb tisztességet Mózesnek vagy Ábrahámnak, vagy nyert több csatát a pogányság bálványai és képmásai ellenében? És mi volt az a dolog, ami az élők energiájával vetett vissza engem? Kik voltak azok, akiknek fanatizmusa kiűzhetett engem Sziciliából és kitéphette mély gyökereimet Spanyolország sziklájából? Milyen hit volt az övék, akik minden osztályból és minden országból ezrével özönlöttek, hogy azt kiáltsák: rombadöntésem az Isten akarata, és mi hajította át a Nagy Godfrey-t Jeruzsálem falain, mint egy katapult, és mi hozta a nagy Sobieskit mennydörgésként Bécs falai alá? Úgy hiszem, több volt abban a vallásban, amely így összemérte magát az enyémmel, mint amennyit ti láttok benne!"

Azok, akik azt sugallják, hogy a hit fanatizmus volt, örök zavarodottságra vannak ítélve. Az ő beszémolójukban olyasvalamiként jelenik meg, mint ami céltalanul fanatikus, és mindennel szemben fanatikus. Aszkétikus és hadat visel az aszkétizmus ellen: római és lázad Róma ellen; monoteista és őrjöngve harcol a monoteizmus ellen: durva ítéleteiben, melyeket a durvaság ellen hoz; rejtély, amit még oktalansággal sem lehet megmagyarázni. És micsoda értelmetlenség az, amely művelt európaiak milliói számára értelmesnek látszik, a csaknem tizenhat évszázad összes forradalmain át? A népek nem

szórakoznak egy kirakós játékkal, ellentéttel vagy egy puszta értelmi zűrzavarral ennyi ideig. Nem ismerek más magyarázatot, mint azt, hogy ez a dolog nem értelmetlenség, hanem értelmes, hogy ha fanatikus is, akkor is az értelemért fanatikus és minden értelmetlen dolog ellenében. Ez az egyetlen magyarázat, amit arra a jelenségre találok, amely kezdettől fogva oly különálló és magabiztos – elítél dolgokat, amelyek oly nagyon hasonlítanak rá, visszautasítja a segítséget olyan hatalmaktól, melyek létéhez nélkülözhetetlennek látszottak, emberi oldalán osztozik korának összes szenvedélyében, mégis egy-egy nagyszerű pillanatban mindig fölébük kerekedik, mindenkor azt állítván, amit elvártak tőle, és soha vissza nem vonva azt, amit elmondott, és én nem találok más magyarázatot, mint azt, hogy akár Pallasz Jupiter agyából, ez a hit is valóban az Isten elméjéből pattant elő, éretten és hatalmasan, felfegyverkezve az ítéletre és a háborúra.

V. fejezet

MENEKÜLÉS A POGÁNYSÁGBÓL

A modern misszionárius, pálmalevél kalapjával és ernyőjével, meglehetősen tréfás alakká vált. A világi emberek ugratják azért a könnyedségért, amivel a kannibálok megehetik, és azért a szűklátókörű bigottságért, mely arra készteti, hogy a kannibál kultúrát alacsonyabbrendűnek ítélje, mint sajátját. Talán a tréfa legjobb része az, hogy ezek az emberek nem látják: végül is ellenük szól. Meglehetősen mulatságos egy olyan embertől megkérdezni, akit éppen készülnek megfőzni egy bográcsban és megenni, miért nem tartja a vallásokat egyformán barátságosnak és testvérinek. De van egy ennél finomabb kritika, amit a régebbi misszionárius ellen mondtak el azért, mert túlságosan szélesen általánosított a pogánysággal kapcsolatban, és nagyon kis figyelmet fordít a Mohamed és Mumbo-Jumbo közötti különbségekre. Valószínűleg volt némi igazság ezekben a panaszokban, főként a múltban, de ezen a helyen az a fő állításom, hogy egy teljesen más irányú túlzást lehet a jelenben felfedezni. Ez pedig az a csábítás, ami arra készteti a professzorokat, hogy a mitológiákat túlságosan teológiaként kezeljék, mint olyan dolgokat, melyeket gondosan végiggondoltak és szigorúan betartanak. Az a kísértés az értelmi-

ség soraiban, hogy túlságosan komolyan vegyék Ázsia meglehetősen felelőtlen metafizikájának különféle iskoláiban az árnyalatokat. Mindenekfelett pedig az a kísértés, amely arra csábítja őket, hogy elhanyagolják a való igazat Aquinói Tamás és a pogányok, vagy Atanáziusz és a világ vitájában.

Ha a hittérítő azt mondja önmagáról, hogy kereszténységénél fogva kivételes lény, s a többi faj és vallás mind-mind együttesen pogányként foglalható össze, tökéletesen igaza van. Mondhatná ezt teljesen rossz szellemben, mely esetben lelkileg nincsen igaza. De a filozófia és történelem rideg fényében intellektuális szempontból igaza van. Lehet, hogy nincs még joga sem arra, hogy igaza legyen, mégis igaza van. A külvilág, ahová elviszi hitét, valóban olyan dolog, ami bizonyos általánosításoknak van alávetve, melyek egész változatosságát fedik, és nem csupán a hasonló vallások változatosságát. Talán minden esetben túl nagy a kísértés a büszkeségre és az álszenteskedésre, hogy ezt a külvilágot pogánynak nevezzük. Talán jobb lenne egyszerűen emberiségnek nevezni. Ám annak, amit emberiségnek nevezünk, van néhány olyan általános jellegzetessége, amik végigkísérik, ameddig megmarad pogánynak. Nem szükségképpen rossz jellegzetességek ezek, némelyik méltó a kereszténység tiszteletére, némelyeket meg egyenesen befogadott és átalakított a kereszténység lényege. De léteztek a kereszténység előtt, és még ma is léteznek a kereszténységen kívül, olyan biztosan, ahogy a tenger létezett a csónak előtt és körül, és olyan erős, egyetemes és félreérthetetlen zamatuk van, mint a tengernek.

Például minden igazi tudós, aki a görög és a római kultúrát tanulmányozta, ugyanazt a dolgot mondja el róla. Megegyeznek abban, hogy az ókori világban a filozófia és a vallás két, egymástól teljesen különböző dolog volt. Nagyon csekély erőfeszítések voltak arra, hogy racionalizáljanak és ugyanakkor meg is valósítsanak egy valódi hitet az istenekben. Nagyon kevés nyomát találjuk bármilyen ehhez hasonló hitnek a filozófusok között. De egyiknek sem volt meg a szenvedélye, vagy talán a képessége, hogy üldözze a másikat, kivéve néhány egyedi és különleges esetet, és úgy látszik, sem a filozófus az iskolájában, sem a pap a templomában nem tekintette úgy saját felfogását, hogy az érvényes lenne az egész világra. Az Artemisz oltárán áldozó pap Calydonban – úgy látszik – egy pillanatig sem gondolta azt, hogy az emberek egyszer majd őnéki fognak áldozni Izisz helyett

a tengeren túl; és a bölcs az új-pitagoreisták tanai szerint a vegetáriánizmust követve nem gondolta, hogy ez a tanítás egyetemesen el fog terjedni, és kiszorítja Epiktétosz módszerét vagy Epikuroszét. Liberalizmusnak is nevezhetjük ezt, ha úgy tetszik; ám ezúttal nem vitatkozni kívánok, csupán érzékeltetni szeretnék egy sajátos atmoszférát. Mindez, amint mondtam, a tudósok által elismert tény, de amit sem a tudósok, sem a laikusok, úgy látszik, nem tudatosítottak teljes egészében önmagukban, az az, hogy ez a leírás talán a mai nem-keresztény civilizációk pontos leírása is lehetne, és főként a nagy keleti civilizációké. A keleti pogányság valójában sokkal összefüggőbb, miként az ősi pogányság is sokkal összefüggőbb volt, mint azt a modern kritikusok elismerik. A mai egy sokszínű perzsa szőnyeg, ahogy a régi egy sokszínű mozaiklapokkal kirakott római padlóburkolat volt, de az egyetlen igazi repedés ebben a padozatban a keresztrefeszítés földrengéséből származott.

Amikor a modern európai Ázsiában keresi a vallást, egyszerűen belemagyarázza vallását Ázsiába. A vallás ott valami egész más; több is és kevesebb is. Olyan ő, mint az az ember, aki a tengert szárazföldként rajzolja a térképre, a hullámokat hegyeknek jelölve, nem értve meg különös állandóságának valódi természetét. Tökéletesen igaz, hogy Ázsiának saját méltósága és költészete és magasfokú civilizációja van. De az a legkevésbé sem igaz, hogy Ázsiának megvolnának az erkölcsi kormányzásra vonatkozó saját területei, ahol minden hűséget az erkölcsiség szabályai szerint értékelnek, abban az értelemben, ahogy mi azt mondjuk, hogy Írország katolikus, és Új Anglia puritán. A térképet nem vallások szerint rajzolják ki a mi értelmezésünk szerinti egyházak. Az értelem állapota sokkal finomabb, viszonylagosabb, titokzatosabb, változatosabb és változóbb, akár a kígyó színei. A muzulmán a harcos keresztény legjobb megközelítése, és pontosan azért, mert még közelebbi megközelítése a nyugati civilizáció diplomatájának. A muzulmán Ázsia szívében csaknem Európa lelkének képviselőjeként áll. És ahogyan közöttük áll a térben, annyira közöttük áll időben is. Ebben az értelemben az ázsiai mohamedánok csupán olyanok, mint a nesztoriánusok Ázsiában. Az iszlám a történelem szemszögéből a legnagyobb ázsiai eretnekség. Valamit köszönhetett Izrael teljesen elszigetelt és egyedi egyéniségének, de többet köszönhetett Bizáncnak és a kereszténység teológiai lelkesedésének. Valamit még a kerszteshadjáratoknak is köszönhetett. De a világon

semmit sem köszönhetett Ázsiának. Semmit sem köszönhetett Ázsia ősi és tradicionális világa atmoszférájának, ősrégi szertartásosságának és feneketlen és rémisztő filozófiáinak. Ez az egész ősi és valódi Ázsia az iszlám belépését úgy élte meg, mintha valami külföldi és ellenséges nyugati és háborús hatalom keresztüldöfte volna lándzsájával.

Még ott is, ahol szaggatott vonalakkal meghúzhatjuk az ázsiai vallások határait, nyilván beléjük olvasunk valami dogmatikusat és etikait, amely a mi vallásunkhoz tartozik. Olyan, ez mintha valaki, aki nem ismeri az amerikai atmoszférát, azt feltételezné, hogy minden „állam" olyan különálló és független hazafias egység, mint Franciaország vagy Lengyelország, vagy ha egy amerikai, amikor szeretettel emlegeti a „szülővárosát", az ókori Athén vagy Róma polgáraihoz hasonlóan úgy gondolná, hogy e város az ő egyetlen nemzete. Ahogy ő beleolvasna egyfajta lojalitást Amerikába, úgy olvasunk bele egyfajta lojalitást Ázsiába. Vannak ott másfajta hűségek, de nem olyanok, mint amit a nyugati ember ért azalatt, hogy hívő, keresztény, jó protestáns vagy gyakorló katolikus. A szellemi világban ez valami sokkal homályosabbat, kétkedésekkel és spekulációkkal sokkal átszőttebbet jelent. Az erkölcs világában ez valami sokkal lazábbat és sodródóbbat jelöl. A perzsa egyik professzora egyik nagy egyetemünkön, aki annyira lelkesedik és pártfogolja a keletet, hogy gyakorlatilag megvetést fejez ki a nyugat iránt, mondta egyik barátomnak: „Ön sosem fogja megérteni az ázsiai vallásokat, mert a vallást mindig az erkölccsel összefüggésben értékeli. Ennek a típusnak valójában semmi köze sincs az etikához." Legtöbbünk ismer néhány Mestert a Magasabb Bölcsességből, néhány Zarándokot a Hatalomhoz Vezető Ösvényen, néhány ezoterikus keleti szentet és látnokot, akiknek tényleg semmi köze sem volt az erkölcshöz. Valami más, valami elvont és felelőtlen árnyalja Ázsia erkölcsi atmoszféráját, és érinti még az iszlámot is. Valóban nagyon realisztikusan sikerült ezt megragadni a *Hasszán* atmoszférájában, méghozzá eleven és rettenetes légkörében. Még elevenebben megmutatkozik akkor, ha belepillantunk Ázsia valóságos és ősi kultúráiba. Mélyebben, mint a metafizika mélységei, messze lent a misztikus elmélyedés szakadékaiban, a lelki dolgok egyetemessége alatt van egy titok, egy kifürkészhetetlen és szörnyű léhaság. Nem nagyon számít, mit tesz az ember valójában. Vagy azért, mert nem hisznek az ördögben, vagy azért, mert hisznek a végzetben, vagy mert itt minden a tapasztalat, és az örök élet ettől telje-

sen különböző valami, de valamilyen okból ezek mindenképpen mások. Olvastam valahol, hogy a középkori Perzsiában volt három jóbarát, akik arról voltak híresek, hogy egyformán gondolkodtak. Az egyik a Nagy Király felelős és nagyrabecsült Vezérévé vált, a másik Omár volt, a költő, pesszimista és epikureus, aki bort ivott Mohamed gúnyolására, és a harmadik a Hegység Öreg Embere, aki hasissal bolondította meg az embereket, hogy képesek legyenek tőrrel gyilkolni. Tényleg nem számít tehát, hogy az ember mit cselekszik.

A Szultán a *Hasszánban* megértette volna ezt a három embert, valójában ő maga volt mindhárom. De ez a fajta univerzalista nem rendelkezhet azzal, amit mi jellemnek hívunk, inkább olyan, mint az, amit mi káosznak nevezünk. Nem tud választani, nem tud harcolni, nem tud megbánni és nem tud reménykedni. Ugyanabban az értelemben nem képes teremteni, mivel a teremtés valaminek az elutasítása. Nem építi a lelkét a mi vallási értelmezésünk szerint. Mert a mi tantételeink a megváltásról valójában munkát jelentenek, olyan munkát, mint amilyennel az ember egy szobrot akar széppé tenni, szárnyaló dicsőséget. Kell lennie egy végső választásnak, mert az ember nem készíthet szobrokat anélkül, hogy meg ne tagadná a követ. És valóban ott van ez a végső erkölcstelenség Ázsia metafizikája mögött. Oka pedig az, hogy e végtelen évszázadokon át nem volt semmi, ami élesen erre a pontra irányította volna az emberi elmét, hogy megmondja neki: eljött az idő, hogy válasszon. Az elme túl sokáig élt az örökkévalóságban. A lélek túlságosan halhatatlan volt, abban a különleges értelemben, hogy figyelmen kívül hagyja a halálos bűn ideáját. Túl sok része volt az örökkévalóságban, abban az értelemben, hogy nem részesült eléggé a halál órájából és az ítélet napjából. Nem eléggé válságos, abban az értelemben, hogy kevés van benne a keresztfa válságából. Erre gondolunk, amikor azt mondjuk, hogy Ázsia túl öreg. De ha szigorúak akarunk lenni, akkor Európa éppen olyan öreg, mint Ázsia, valójában bármely hely ugyanolyan öreg, mint bármely másik. Amire valójában gondolunk, az hogy Európa nem folytatta az öregedést, hanem újjászületett.

Ázsia az egész emberiség; abban az értelemben, hogy megalkotta saját emberi végzetét. Hatalmas kiterjedésével és óriási népességével, a múlt eredményeinek magasságaival és a sötét spekulációk mélységeivel Ázsia önmagában egy egész világ, és valami olyat képvisel, amiről akkor beszélünk, amikor a világot emlegetjük. Inkább koz-

mosz, mint kontinens. Olyan világ, amilyenné az ember tette, és sok olyan csodálatos dolgot tartalmaz, amit az ember alkotott meg. Ezért Ázsia a pogányság egyetlen képviselője, ezért ez a kereszténység egyetlen riválisa. Azonban bárhol pillantunk is bele ebbe a gyilkos végzetbe, mindenütt ugyanannak a történetnek állomásai bukkannak elénk. Amerre Ázsia elfordul a bennszülöttek déli szigetvilágába, vagy ahol Afrika szívében a sötétség lakozik, teli névtelen alakokkal, vagy ahol elveszett fajok lézengenek a történelem előtti Amerika kihült vulkánjaiban, mindenütt ugyanaz történt, talán csak egyikmásik későbbi fejezetében ugyanannak a történetnek. Olyan emberekről van szó, akik belegabalyodtak saját mitológiájuk szövevényébe, emberek, akik belefulladtak saját metafizikájuk tengerébe. A politeisták belefáradtak a legvadabb képzelgésekbe. A monoteisták beleuntak a leggyönyörűbb igazságokba. A diabolisták helyenként annyira meggyűlölték az eget és a földet, hogy a pokolban próbálnak menedéket keresni. Ez az ember bukása, és ez ugyanaz a bukás, amit ősapáink éreztek a Római Birodalom hanyatlásának első perceitől. Mi is ugyanezen a széles úton haladtunk lefelé, ezen az enyhe lejtőn, a világ magas civilizációinak kápráztató felvonulását követve.

Ha az Egyház akkor nem lép be a világba, nagyon valószínűnek látszik, hogy Európa éppen olyan lenne, mint amilyen Ázsia ma. Valami hatása lehet a fajok és környezet valós különbségeinek, amely megmutatkozik az ősi és a mai világban egyaránt. De végül is azért beszélünk a változatlan keletről, mert nem ment át a nagy változáson. A pogányság utolsó szakaszában figyelemreméltó jeleit adta annak, hogy ilyen változatlanná válik. Ez nem azt jelenti, hogy nem jelentkeztek volna új iskolák, szekták és filozófiák, ahogy új iskolák jelentkeztek az antikvitásban, és jelentkeznek a mai Ázsiában is. Nem azt jelenti, hogy nem lennének valódi misztikusok és látnokok, ahogy voltak misztikusok az antikvitásban, és vannak a mai Ázsiában is. Nem azt jelenti, hogy nem lennének társadalmi szabályok, ahogy voltak társadalmi szabályok az ókorban, és vannak a mai Ázsiában is. Nem azt jelenti, hogy nem lennének jó emberek és boldog életek, mivel Isten minden embernek adott lelkiismeretet, és a lelkiismeret minden embernek képes valamiféle békét nyújtani. De azt igenis jelenti, hogy mindezeknek a dolgoknak hangulata és arányai, és főként a jó és rossz dolgok arányai nem ugyanolyanok a változatlan nyugaton, mint amilyenek a változatlan keleten. És senki

sem hiheti azok közül, akik a változatlan keletre becsülettel és valódi megértéssel tekintenek, hogy volna benne valami is, ami távolról emlékeztet a Hit kihívására és forradalmára.

Röviden: ha a klasszikus pogányság továbbélt volna napjainkig, jónéhány dolog vele élt volna tovább, és ezek nagyon hasonlóak lennének azokhoz, amiket keleti vallásoknak nevezünk. Még mindig lennének pitagoreisták, akik a reinkarnációt hirdetnék, ahogy még mindig vannak hinduk, akik a reinkarnációt tanítják. Még mindig lennének sztoikusok, akik az értelemből és az erényből alkotnának vallást, ahogy még mindig vannak konfuciánusok, akik az értelemből és erényből csinálnak vallást. Még mindig meglennének a neo-platonisták, akik transzcendentális igazságokat tanulmányoznak, amelyeknek jelentése más emberek számára rejtélyes és saját maguk számára is vitatott, ahogy a buddhisták még mindig egy olyan transzcendentalizmust tanulmányoznak, ami mások számára misztérium, és önmaguk között vitatott. Még mindig lennének intelligens apollóniusok, akik látszólag a napistent imádják, de azt magyarázzák, hogy az isteni elvet imádják, éppen úgy, ahogy vannak művelt pársziik, akik látszólag a napot imádják, de azt magyarázzák, hogy az istenséget imádják. Lennének még mindig dionüsziánusok, akik a hegyet táncolnák körül, ahogyan a dervisek táncolnak a sivatagban. Még mindig lennének olyan tömegek, akik részt vennének az istenek népszerű ünnepein, a pogány Európában éppen úgy, mint a pogány Ázsiában. Még mindig lenne egy egész sereg imádandó isten, helyiek és mások. És lenne még egy sereg ember, aki imádná őket és aki hinne bennük. Végül pedig lenne még mindig egy sereg olyan ember, aki imádná az isteneket és hinne bennük, de azért hinne az istenekben és azért imádná őket, mert démonok. Még mindig lennének levanteiek, akik titokban áldoznak Molochnak, ahogyan még mindig vannak thugok, akik titokban Kalinak áldoznak. Még mindig lenne egy csomó varázslás, és nagy része fekete mágia lenne. Lenne még nagyszámú rajongója Senecának és sok utánzója Nérónak, éppúgy, ahogy Konfuciusz magasztaló epigrammái együtt léteznek a kínai kínzásokkal. És a tradíciók mindeme elvaduló és széljárta, kusza erdősége fölött ott borongana egy magányos, sőt névtelen hangulat csöndje, aminek a legközelebbi neve: a semmi. Mindezen dolgokban, legyenek bár jók avagy rosszak, volna valami leírhatatlan, szinte azt is mondhatnánk: túl öregek ahhoz, hogy meghaljanak.

Mindezek közül a dolgok közül, – amelyek a kereszténység hiányában elfoglalták volna Európát, – egy sem viselné a legcsekélyebb hasonlóság jegyeit a kereszténységgel. Ha a pitagorászi Metempszychosis még itt lenne, elnevezhetnénk pitagorászi vallásnak, ahogy a buddhizmust is vallásnak hívjuk. Ha Szokratész nemes maximái még itt lennének, elnevezhetnénk szokratészi vallásnak, mint ahogyan a konfuciánizmust vallásnak nevezzük. Mivel a népi ünnepet az Adoniszhoz intézett mitológiai himnusz jelezte, elnevezhetjük Adonisz vallásának, ahogyan Juggernaut vallásról beszélünk. Ha az irodalom még mindig a görög mitológiára épülne, ezt a mitológiát is vallásnak hívhatnánk, ahogyan a hindu mitológiát is vallásnak nevezzük. Mondhatnánk, hogy ennyi meg ennyi millió ember tartozik ehhez meg ehhez a valláshoz, abban az értelemben, hogy látogatják ezeket a templomokat, vagy egyszerűen azon a földön élnek, amely tele van ilyen templomokkal. De ha Pitagorász utolsó tradícióját, vagy Adónisz fennmaradt legendáját vallás néven nevezzük, akkor valami más nevet kell találnunk Krisztus Egyházára.

Ha bárki azt állítja, hogy a sok korszakon át fennmaradt filozófiai alapelvek, vagy a hosszú ideje látogatott mitologikus templomok ugyanabba a kategóriába és osztályba tartozó dolgok, mint az Egyház, erre elég egyszerűen azt válaszolni, hogy nem. Senki sem gondolja, hogy azonosak, ha az ősi görög vagy római civilizációban látják őket, senki sem gondolná, hogy azonosak, ha ez a civilizáció még kétezer évig fennmaradt volna, és még ma is létezne, senki sem gondolhatja, ha van egy csepp esze, hogy éppúgy azonosak a keleti kortárs civilizációkban, mint amilyenek a jelenlegi időkben. E filozófiák egyike sem hasonlít az Egyházra, ahogy a mitológiák sem, és legkevésbé a Harcos Egyházra. És, ahogy már másutt bemutattam, ha ez a szabály még nem lenne bizonyított, akkor is bizonyítanák a kivételek. A szabály az, hogy a kereszténység előtti, vagyis pogány történelem nem hozza létre a Harcos Egyházat, és a kivétel, vagy amit többen kivételnek neveznének, az, hogy az iszlám legalább harcos, ha nem is Egyház. És ez pontosan amiatt van, mivel az iszlám az egyetlen vallási vetélytárs, amelyik nem kereszténység előtti, és ezért ebben az értelemben nem pogány. Az iszlám a kereszténység terméke volt, még ha csupán melléktermék is, még akkor is, ha rossz termék. Eretnekség vagy paródia volt, amely a kereszténységet gúnyolta, vagyis utánozta. Éppen ezért nem meglepőbb az, hogy az iszlámban

van valami az Egyház harcos lelkületéből, mint az, hogy a kvékerizmusban van valami a békés lelkületéből. A kereszténységet számos ilyen versengő és utánzó követte. Előtte egy sem akadt.

A Küzdő Egyház tehát így egyedi, mert olyan hadsereg, amely az egyetemes felszabadításért masírozik. A köteléket, amelytől az emberiséget ilyen módon meg kell szabadítani, nagyon jól szimbolizálja a mai Ázsia, vagy a pogány Európa állapota. Nem csupán erkölcseik, vagy erkölcstelenségük állapotára gondolok. A misszionáriusnak sokkal több mondanivalója lehet erről, mint ahogy a felvilágosultak gondolnák, még akkor is, ha azt mondja, hogy a pogányok bálványimádók és erkölcstelenek; egy-két valóságos tapasztalat a keleti vallásról, még a muzulmán vallásról is, megdöbbentő erkölcsi érzéketlenséget tár fel, mint például gyakorlati közömbösséget a szenvedély és a perverziók közötti határvonal iránt. Nem az előítélet, hanem a gyakorlati tapasztalat mondja azt, hogy Ázsia tele van démonokkal éppúgy, mint istenekkel. De az a gonosz, amire én gondolok, az elmében lakik. És minden elmében benne van ott, ahol az értelem túl sokáig dolgozott magára hagyva. Ez történik, ha minden gondolat és álom egyszercsak egy ürességben kell, hogy végetérjen, amely egyszerre tagadás és szükségszerűség. Mindez anarchiaként hangzik, de egyúttal rabszolgaság is. Ez az, amit Ázsia kerekeként emlegettünk az előzőekben, tehát mindaz a visszatérő érvelés az okról és okozatról, amely az elmében kezdődik, és ott is ér véget, amely lehetetlenné teszi a lélek számára, hogy kitörjön és elinduljon valamerre, vagy tegyen valamit. És az a lényeg, hogy mindez nem ázsiai sajátosság, igaz lehetett volna az európaiakra is – hacsak nem történik valami. Ha a Harcos Egyház nem lett volna menetelő sereg, minden ember észrevette volna az idő múlását. Ha a Küzdő Egyház nem bírta volna el a fegyelmet, az emberiség kénytelen lett volna a rabszolgaság terhét viselni.

Amit ez az univerzális, de harcos hit a világnak hozott, az a reménység. Talán az egyetlen azonosság a mitológia és a filozófia között, hogy mindkettő szomorú volt, abban az értelemben, hogy egyikükben sem volt meg ez a reménység, még akkor sem, ha halványan meg is érintette őket a hit és a könyörületesség. Nevezhetjük a buddhizmust hitnek, habár szemünkben inkább kétségnek látszik. Hívhatjuk a Szánalom Urát a Könyörületesség Urának, bár ez a sajnálat nagyon pesszimistának tűnik. Azonban azok, akik olyan nagyon han-

goztatják e hitek ősiségét és kiterjedését, nem vitázhatnak azon, hogy hosszú fennállásuk egyetlen korszakában sem tudták valamennyi területüket befedni ezzel a gyakorlati és harcos reménnyel. A kereszténységből sosem hiányzott a remény, legfeljebb tévelygő, különcködő, futó lehetőségekre alapozó reménységként jelent meg. Folytonos forradalma és újjáépítése legalább olyan emberekre utalt, akik derűlátóbbak. Európa valóban megújította ifjúságát, mint a sasok, éppúgy, ahogy a római sasok újjáéledtek Napóleon zászlóin, vagy amint éppen tegnap láttuk ismét a levegőbe szárnyalni Lengyelország ezüst sasát. Napóleon maga kereste a kibékülést a vallással. A vallást végül nem lehet elválasztani még a legellenségesebb reménységtől sem, egyszerűen azért, mert ez is valódi forrása a reménykedésnek. És ennek okát magában a vallásban találhatjuk meg. Azok, akik erről vitatkoznak, ritkán veszik szemügyre önmagában. Itt most sem hely, sem idő nincsen teljes megfontolásra, egy-két szót mégis lehet szólnunk, hogy megmagyarázzuk a megbékélést, amely mindig visszatér, és úgy látszik, mégis rászorul a magyarázatra.

Se vége, se hossza a teológia liberalizálásáról szóló vitáknak, mígnem az emberek kénytelenek szembekerülni azzal a ténnyel, hogy a teológia egyetlen liberális része éppen a dogmatikus rész. Ha a dogma hihetetlen, akkor ez csak azért van, mert hihetetlenül liberális. Ha irracionális, csak azért van, hogy több biztonságot adjon a szabadság vonatkozásában, mint amennyit a józan ész jogosnak tart. A legnyilvánvalóbb példa a szabadságnak az az alapvető formája, amit szabad akaratnak nevezünk. Képtelenség azt állítani, hogy az ember azzal mutatja meg liberalizmusát, hogy megtagadja a szabadságát. De az már érthető, hogy meg kell erősítenie egy transzcendentális tételt annak érdekében, hogy megerősíthesse szabadságát. Bizonyos értelemben ésszerűen állíthatjuk, hogy ha az embernek van alapvető hatalma a választásra, akkor egyúttal a teremtés természetfölötti hatalmával is rendelkezik, mintha csak fel tudná támasztani a holtakat, vagy gyermeket adhatna a meddőknek. Ebben az esetben az ember valószínűleg csoda; egészen bizonyosan csodának kell lennie, ha ember akar lenni, főként pedig ahhoz, hogy szabad ember lehessen. Az viszont abszurdum, hogy megtiltjuk neki, hogy szabad ember legyen – egy szabadabb vallás nevében!

Ugyanez az igazság áll számos más esetre. Aki hisz Istenben, kell, hogy higgyen Isten tökéletes felsőbbségében. De amennyire ez a fel-

sőbbség eltűri a különféle fokozatokat, amelyeket liberálisnak vagy illiberálisnak nevezhetnénk, magától értetődik, hogy az illiberális hatalom a racionalisták istenségéé, és a liberális a dogmatisták istenségéé. Pontosan abban az arányban, ahogyan a monoteizmus monizmussá válik, úgy megy át a zsarnokságba. Éppen a természettudósok ismeretlen Istene, a maga átláthatatlan céljával, elkerülhetetlen és megváltoztathatatlan törvényével emlékeztet bennünket egy porosz önkényuralkodóra, aki merev terveket gyárt egy távoli sátorban, és az emberiséget úgy mozgatja, mint valami gépezetet. És pontosan a csodák Istene és a megválaszolt imáké az, aki egy liberális és népszerű hercegre emlékeztet bennünket, aki elolvassa a kérelmeket, meghallgatja a parlamentet, és átgondolja egy egész nép ügyeit. Nem vitatom most ennek az elképzelésnek a racionalitását más vonatkozásokban, mert nincs semmi ésszerűtlen abban, ha a legbölcsebb és legjobban értesült király különböző módokon cselekszik, figyelembe véve azoknak a tetteit, akiket meg akar menteni. Azonban e helyütt nem csupán a liberalizmus általános természetét kívánom megvilágítani, vagy a cselekvés szabad és megnövekedett légköréét. És ebben a vonatkozásban a király akkor is csak nagylelkű lehet, ha némelyek azt mondják róla, hogy szeszélyes. A katolikus az, aki úgy érzi, hogy imái különbözően hatnak, ha élőkért vagy holtakért ajánlja fel őket, és aki azt is érzi, hogy szabad polgárként él valami olyanban, ami egy alkotmányos népközösséghez hasonlít. A monista az, aki egyetlen vastörvény alatt él, és bizonyára úgy érzi magát, mintha rabszolgaként élne egy szultán uralma alatt. Valóban azt hiszem, hogy a *suffragium* szavazásra vonatkozó mai jelentése rokonságban van az eredeti jelentéssel, melyet a teológiában az imával kapcsolatosan használnak. A purgatóriumi halottakról mondták, hogy értük szólnak az élők könyörgései. És ebben az értelemben, mintha egyfajta, a legfelsőbb uralkodókhoz intézett kérelem jogáról beszélnénk, bátran mondhatjuk el, hogy a Szentek egész Gyülekezete és az egész Küzdő Egyház az általános választójogon alapszik.

De mindenekfelett igaz a legmegrázóbb következményre, arra a tragédiára, amely hitünk isteni színjátékát létrehozta. Krisztus istenségének mgdöbbentő doktrinájján kívül nincsen semmi más, ami képes lenne úgy hatni az emberi érzékekre, mint a trombitaszó; arra az ideára gondolok, hogy a király maga is egyszerű közkatonaként harcol. Azáltal, hogy ezt az alakot csupán emberinek tekintjük, meg-

fosztjuk emberségének nagy részétől. Elvesszük a történetnek azt a lényegét, ami tulajdonképpen átdöfi az emberiséget, a történetnek azt a hegyét, ami egészen szó szerint a lándzsa hegye volt. Nem különösképpen humanizálja az univerzumot, ha azt mondjuk, hogy jó és bölcs emberek meg tudnak halni a meggyőződésükért, mint ahogy az sem lenne valami ordítóan népszerű hír a hadseregben, ha azt állítanánk, hogy a jó katonát könnyen megölhetik. Az sem nagyobb újság, hogy Leonidász király halott, mint az, hogy Anna királynő halott; és az emberek nem vártak a kereszténységig, hogy férfiak, hogy a szó legtágabb értelmében hősök legyenek. De ha annak az atmoszféráját akarjuk leírni, ami bőkezű, népszerű és még festői is, az emberi természet legcsekélyebb ismerete is azt fogja súgni nekünk, hogy semmiféle emberfia, vagy akár Isten szolgája szenvedése nem üti meg azt a hangnemet, amit a mester szenvedésének gondolata, aki a szolgáiért szenved. És ezt a teológiai, és hangsúlyozottan nem a tudományos istenség képes nyújtani. Csillagos palotájában, a kozmikus hadjárat mélyén rejtőzködő egyetlen titokzatos uralkodó sem hasonlít a Kapitány mennyei lovagiasságához, aki az ütközet élén viseli öt sebét.

Amit a dogma elvetői valójában gondolnak, az nem az, hogy a dogma rossz, sokkal inkább az, hogy a dogma túl jó ahhoz, hogy igaz legyen. Vagyis azt értik alatta, hogy a dogma túlságosan nagy szabadságot ad az embernek azzal, hogy valószínű lehessen. A dogma túlságosan nagy szabadságot ad az embernek azzal, hogy megengedi neki a bukást. A dogma még az Istennek is túl nagy szabadságot engedélyez azzal, hogy megengedi neki, hogy meghaljon. Ez az, amit az intelligens szkeptikusoknak mondaniuk kellene, és a legkevésbé sem áll szándékomban azt állítani, hogy erre volna mit mondani. Úgy gondolják, hogy az univerzum önmagában véve is börtön, hogy a lét maga is korlátozás és ellenőrzés, hogy nem ok nélkül állítják: az okozat bilincs. Egyszóval, egész egyszerűen úgy gondolják, hogy ezekben a dolgokban nem tudnak hinni, nem pedig azt, hogy ezek nem méltók arra, hogy higgyenek bennük. Mi azt mondjuk, nem könnyedén, hanem nagyon is szó szerint, hogy az igazság tett bennünket szabaddá. Ők erre azt válaszolják, hogy olyan szabaddá tett bennünket, hogy már nem is lehet igazság. Hitünk a szabadságban, mely örömet okoz nekünk, az ő szemükben olyan, mintha Tündérországban hinnénk. Az akarattal rendelkező

ember eszméjét dédelgetni az ő szemükben olyan, mintha szárnyas emberekben hinnénk. Az a hitünk pedig, hogy az ember szabadon kérdezhet, és az Isten szabadon válaszolhat, számukra olyasmit jelent, mintha elhinnénk a mesét, melyben a mókus beszélgetésbe elegyedik egy heggyel. Emberi és racionális tagadás ez, amit én a magam részéről mindig tisztelettel fogadok. De megtagadom a legkisebb tiszteletet is azoktól, akik először is megnyirbálják a madár szárnyát, azután kalitkába zárják a mókust, összekapcsolják a láncokat és megtagadják a szabadságot, ránkzárják a kozmikus börtön összes ajtaját az örökkévaló vas dördülésével, és azt mondják nekünk, hogy egyenjogúsításunk csupán álom, földalatti börtönünk szükségszerűség, és ezek után higgadtan elfordulnak és közlik, hogy gondolkodásuk szabadabb, elméletük liberálisabb, mint a miénk.

Mindennek erkölcsi tanulsága nagyon régi, az, hogy a vallás kinyilatkoztatás. Más szavakkal: látomás, olyan látomás, amit ugyan a hit képes felfogni, de a valóság látomása. A hit saját valóságosságának meggyőződésén alapszik. Innen a különbség az álmodozás és a látomás között. És ez a különbség a mitológia és a vallás között. Ez a különbség a hit és az összes képzelgés között, amelyek egészen emberiek és többé-kevésbé egészségesek, amelyeket a mitológia címszó alatt tárgyaltunk. Van valami magában a vízió szó használatában, ami két dolgot is implikál: egyrészt azt, hogy nagyon ritkán jön el, talán csak egyetlen egyszer, másodszor pedig azt, hogyha jön, valószínűleg egyszer s mindenkorra eljön. Az álmodozás érkezhet mindennap, és nap mint nap új formát ölthet. Valamivel több ez, mint az a különbség, hogy kísértet meséket mondok, vagy személyesen találkozunk egy kísértettel.

Ámde amennyire nem mitológia ez, annyira nem filozófia. Nem filozófia, mert látomás lévén nem modell, hanem kép. Nem egy azok közül a leegyszerűsítések közül, amelyek mindent egy elvont magyarázatban oldanak fel, mint például abban, hogy minden visszatér, minden relatív, minden elkerülhetetlen, minden csalóka. Nem folyamat ez, hanem történet. Olyan arányai vannak, amilyenek egy képen vagy egy történetben láthatók, nincsenek meg benne a folyamat vagy modell rendszeres ismétlődései, de ezeket azzal pótolja, hogy olyan meggyőző, amilyen egy kép vagy egy történet lehet. Más szavakkal: pontosan olyan, mint az élet. Merthogy valóban az élet ma-

ga. Hogy itt mire gondolok, arra jó példa lesz a gonosz problémájának kérdése. Éppen elég könnyű olyan vázlatot készíteni az életről, amelynek a háttere fekete – ahogy ezt a pesszimisták teszik – aztán beengedni egy-két darabka csillámport, többé-kevésbé véletlenszerűen, vagy legalábbis szó szerinti értelmezésben jelentéktelenül. És ugyanilyen könnyű egy másik vázlatot készíteni fehér papírra – ahogy a keresztény szcientisták teszik – és megmagyarázni, vagy félremagyarázni valamiképpen az olyan pontokat és pacákat, amelyeket nehéz lenne letagadni. Végül a legkönnyebb – miként a dualisták teszik – azt állítani, hogy az élet olyan, mint egy sakktábla, ahol a kettő egyenlő arányban helyezkedik el, és ugyanúgy elmondható róla, hogy fekete táblán fehér kockák, vagy fehér alapon fekete kockák alkotják. Szíve mélyén azonban mindenki érezheti, hogy ezek közül a papírra vetett vázlatok közül egyik sem olyan, mint az élet, és e világok közül egyik sem olyan, amelyben élhetne. Valami azt mondja nekünk, hogy a világ legvégső eszménye nem rossz vagy semleges, s az égboltra, a fűre, a matematikai törvényekre, vagy éppen egy frissen tojt tojásra tekintve van bennünk egy homályos érzés, mintha Aquinói Szent Tamás egyik mondásának árnyéka lenne: „Minden létezés mint olyan: jó." Másfelől viszont valami más azt súgja nekünk, hogy embertelen, aljas, sőt kóros dolog a gonoszt ponttá vagy éppen pacává alacsonyítani. Észrevesszük, hogy az optimizmus morbid. Ha egyáltalán lehetséges, még inkább, mint a pesszimizmus. Ezek a homályos, de egészséges érzések, és ha végigkövetjük őket, ahhoz az ideához jutunk, hogy a gonosz valamiképpen kivétel, de óriási kivétel, és végül: hogy a gonosz valamiféle megszálláshoz, vagy még inkább lázadáshoz hasonló. Nem gondoljuk, hogy minden jó vagy minden rossz, hogy minden egyképpen jó és rossz. De azt gondoljuk, hogy a jónak joga van ahhoz, hogy jó legyen, s ezért ahhoz is, hogy legyen; a rossznak azonban nincs joga ahhoz, hogy rossz legyen, következésképpen ahhoz sincs: hogy egyáltalán legyen. A rossz világi herceg, de egyidejűleg bitorló is. Így azután kissé zokon vesszük, amit a vízió elevenen elénk tár, nem kevésbé, mint az egész különös történetet a mennybéli árulásról és nagy hűtlenségről, mely által a gonosz megrontotta és megkísérelte elpusztítani a kozmoszt, amit nem volt képes megteremteni. Valóban nagyon különös történet ez, és arányai, vonalai, és színei éppen olyan esetlegesek és ab-

szolutak, mint egy kép művészi kompozíciója. Olyan látomás ez, amelyet a képeken úgy szimbolizálunk, hogy óriási végtagokat és a tollazat lángoló színeit árázoljuk, hulló csillagokat festünk és a pávafarok éjszakába merülő színpompáját. De a különös történetnek van egy apró előnye az ábrával szemben. Olyan, mint az élet.

Egy másik példát nem a gonosz kérdésében találunk, hanem abban, amit a haladás problémájának neveznek. Korunk egyik legnagyobb agnosztikusa egyszer megkérdezte tőlem, vajon úgy gondolom-e, hogy az emberiség jobb lett, roszabb lett, avagy ugyanolyan maradt. Meg volt győződve arról, hogy ezek a választási lehetőségek kimerítik az összes lehetőséget. Nem látta, hogy ezek csupán ábrákat takartak és nem képeket, folyamatokat és nem történeteket. Megkérdeztem, hogy szerinte Smith úr Golder's Greenből vajon jobb lett, roszabb lett, vagy ugyanolyan maradt harminc és negyven éves kora között. Akkor kezdett neki derengeni, hogy a dolog meglehetősen Smith úrtól függ, és attól, hogy hogyan kíván továbbmenni. Az sohasem jutott eszébe, hogy a dolog attól is függhet, milyen úton akar az emberiség továbbhaladni, és hogy útvonala nem volt egyenes vonal, vagy felfelé illetve lefelé ívelő görbe, inkább olyan nyom, mint a völgyet átszelő emberé, aki arra ment, amerre tetszett neki, és arrafelé, amit ő választott, templomba, avagy részegen egy árokba. Az ember élete történet, kalandos történet, és látomásunkban ugyanez érvényes még az isteni történetre is.

A katolikus hit megbékélés, mert mind a mitológiának, mind a filozófiának valóraváltása. Történet, és ebben az értelemben egyike száz történetnek, csakhogy igaz történet. Filozófia, és ebben az értelemben egyike száz filozófiának, csakhogy olyan filozófia, amely olyan, mint maga az élet. Mindenekelőtt azonban megbékélés, mert olyasvalami, amit csak a történetek filozófiájának lehet nevezni. Az a normális elbeszélő ösztön, amely létrehozta az összes tündérmesét, olyan dolog, amit az összes filozófia számításon kívül hagyott, csupán egyetlen egy nem. A hit ennek a népi ösztönnek az igazolása: filozófiát talál hozzá, vagy elemzi a benne lévő filozófiát. Pontosan úgy, ahogy az embernek egy kalandos történetben végig kell mennie különféle próbákon, hogy életét megmentse, úgy kell az embernek ebben a filozófiában kiállnia egy sor próbát, hogy megmentse a lelkét. Megtervezett feltételek között működve mindkét esetben jelen van a szabad akarat ideája, más szóval, van egy cél, és az ember dol-

ga az, hogy ezt a célt elérje, és mi azt figyeljük, hogy eléri-e. Nos, ezt a mélyen demokratikus és drámai ösztönt teljesen mellőzték a többi filozófiában. Mivel minden egyéb filozófia bevallottan ott fejeződik be, ahol elkezdődött, és csak a történet definíciója állítja, hogy másutt végződik, mint ahol elkezdődött, másként végződik, mint amilyen eredetileg volt. Buddhától és kerekétől Ekhnatonig és korongjáig, Pitagorásztól és matematikai absztrakcióitól Konfuciusz rutin vallásáig egy sincsen olyan, amelyik ne vétkezne valamiképpen a történet lelke ellen. Egyik sem képes megragadni a mesének ezt az emberi gondolatát: a próbát, a kalandot, a szabad ember küldetését. Mindegyik éhezteti a mesemondó ösztönt, és tesz valamit, hogy elrontsa az emberi életet a románc értelmében, vagy a fatalizmussal (pesszimista vagy optimista változatban), azzal, hogy a sors a kaland halála, vagy azzal a közömbösséggel és kívülállással, ami a dráma halála, vagy az alapvető szkepticizmussal, ami a szereplőket atomokra bontja, vagy egy materialista korlátozással, ami eltakarja az erkölcsi következmények perspektíváját, vagy a mechanikus visszatéréssel, ami még az erkölcsi próbákat is monotonná teszi, vagy a feneketlen viszonylagossággal, ami még a gyakorlati próbákat is bizonytalanná teszi. Van olyas dolog, ami nem egyéb, mint emberi történet, és van egy másik is, ami isteni és egyúttal emberi történet. De olyas dolog nincs, amit hégeli történetnek, monista történetnek, relativista történetnek vagy determinista történetnek nevezhetnénk. Mert minden történet, igen, még a hajmeresztő ponyvaregény is tartalmaz valamit, ami a mi világmindenségünkhöz tartozik, és nem az övékhez. Minden novella igazából a teremtéssel kezdődik és az utolsó ítélettel ér véget.

És *ez* az oka, hogy a mítoszok és filozófusok mindaddig háborúskodtak, amíg Krisztus el nem jött. Ezért volt az, hogy az athéni demokrácia megölte Szokratészt az istenek iránti tiszteletből, és ezért vette minden jött-ment szofista magára Szokratész külsejét, és beszélt, amikor csak tehette, felsőbbséges hangon az istenekről, ezért tette tönkre az Eretnek Fáraó hatalmas bálványait és templomait egy absztrakció kedvéért, ezért térhettek vissza a papok diadalmasan és tiporhatták el dinasztiáját, ezért kellett a buddhizmusnak elválnia a bráminizmustól, ezért volt a keresztény világon kívül minden korban és minden országban háborúskodás meg a filozófusok és a papok között is. Elég könnyű azt mondani, hogy általában a filozófus a racio-

nálisabb, és még könnyebb elfelejteni, hogy általában a pap a népszerűbb. Mert a pap történeteket mond az embereknek, és a filozófus nem érti meg a történetek filozófiáját. Mindez Krisztus történetével jött el a világra.

És ezért vált szükségessé, hogy fentről jövő megvilágosítás vagy vízió legyen. Bárki, aki a történetek vagy képek elméletére gondol, meg fogja látni könnyűszerrel a lényeget. A világ igaz történetét valakinek el kell mondania valaki másnak. A történetet természeténél fogva nem bízhatjuk a véletlenre, arra, hogy valakinek eszébe jusson. A történetnek vannak arányai, változatai, meglepetései, különös diszpozíciói, amelyeket nem lehet elvont szabályok szerint kikövetkeztetni, mint egy végösszeget. Nem tudjuk megállapítani, vajon Akhilleusz vissza fogja-e adni Hektór testét a pitagoraszi szám, illetve visszatérési elmélet alapján, és nem tudnánk magunktól megjósolni, hogyan kapja vissza a világ Krisztus testét, ha csupán annyit tudunk, hogy minden dolog körbe-körbe forog Buddha kerekén. Az ember talán rájöhet egy euklideszi bizonyításra, anélkül, hogy ismerné Euklidészt, de nem tudná kidolgozni Euridiké pontos történetét, anélkül, hogy hallott volna Euridikéről. Legalábbis nem lenne biztos abban, hogyan végződne a történet, és hogy Orfeuszt végül is legyőzik-e. Még kevésbé tudná kikövetkeztetni a mi történetünk végét, vagy a mi Orfeuszunk legendáját, Orfeuszét, akit nem tudtak legyőzni, mert halottaiból feltámadott.

Összefoglalva: a világ ép elméjét viszaállította, és az emberi léleknek felajánlotta a megváltást valami, ami tényleg kielégítette a múlt két hadakozó irányzatát, amelyet előzőleg sohasem elégített ki semmi, és legkevésbé nem együttesen. A mitológiai románc keresést azzal elégítette ki, hogy történet, a filozófia igazságkeresését pedig azzal, hogy igaz történet. Ezért kellett az ideális alaknak történelmi alaknak lennie, úgy, ahogy senki sem érezte Adoniszról vagy Pánról, hogy történelmi alakok lennének. De ezért kellett a történelmi alaknak ideális alaknak lennie, és teljesítenie jónéhány olyan feladatot, amit a többi ideális alak teljesített, ezért volt egyszerre áldozat és lakoma, ezért mutatkozhatott meg a növekvő szőlő és a felkelő nap emblémája alatt. Minél mélyebben belegondolunk ebbe a dologba, annál inkább arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ha tényleg van Isten, teremtése nem érhetett volna el magasabb tetőpontot, mint azzal, hogy megadta ezt a valódi románcot a világnak. Másként

az emberi elme két oldala sohasem érintkezhetett volna, és az emberi agy kettéválasztott maradt volna, az egyik fele lehetetlen álmokat szövögetve, a másik fele változatlan számításokat ismételgetve. Az arcképfestők örökké a senki portréját festegették volna. A bölcsek egyre olyan számokat adogathattak volna össze, amik a semmihez vezettek. Olyan szándék volt ez, amit semmi más nem hidalhatott át, csak a megtestesülés, álmaink isteni megtestesülése, és Ő áll e felett a szakadék felett, akinek neve több, mint egy papé, és öregebb, mint a kereszténység, a Pontifex Maximus, a legfőbb hídépítő.

Ám éppen ez térít vissza bennünket a kereszténységre leginkább jellemző szimbólumhoz, a kulcsok tökéletes alakjához. Könyvem történelmi és nem teológiai áttekintés; nem az én dolgom, hogy ezt a teológiát részleteiben megvédjem, csupán annyi, hogy kiemeljem: nem lehetett volna az egész tervet igazolni anélkül, hogy a részletet ne igazolták volna, mint mondjuk egy kulcsot. E fejezet nyers vázlatosságán túl nem kísérlek meg indoklást keresni arra, miért kellene a hitet elfogadni. De arra a történeti kérdésre, hogy miért fogadták el régen, és miért fogadják el ma is, milliók nevében válaszolok azzal, hogy azért, mert beleillik a zárba, mert olyan, mint az élet. Egy a sok történet közül, csak történetesen igaz. Elfogadjuk, s a talaj szilárd a lábunk alatt – és az út megnyílt előttünk. Nem börtönöz be bennünket a végzet álmába, vagy az egyetemes hanyatlás tudatába. Nem csupán hihetetlen mennyeket nyit meg számunkra, de azt is, ami sokak szemében ugyanilyen hihetetlen földnek tűnik, és ezt is hihetővé teszi. Az a fajta igazság ez, amit nehéz megmagyarázni, mert tény, de olyan tény, amihez tanúkat hívhatunk. Nem azért vagyunk katolikusok és keresztények, mert egy kulcsot imádunk, hanem azért, mert átléptünk egy ajtón, és megéreztük a szelet, mely a szabadság harsonája, amint az élet földjén végigfúj.

VI. fejezet

A HIT ÖT HALÁLA

Ennek a könyvnek nem célja, hogy a kereszténység későbbi történetét, főként legutóbbi történetét nyomonkövesse, mely utóbbi sok ellentmondást hordoz, amikről, remélem, másutt írhatok majd. Itt csak azzal foglalkozunk, hogy a kereszténység, amikor megjelent a pogány világ népei között, az egyedülálló és természetfeletti dolog minden jellegzetességét magán viselte. Egyetlen más dologhoz nem volt hasonló, és minél mélyebben tanulmányozzuk, annál kevésbé látszik valószínűnek, hogy akadna olyan dolog, amihez hasonlítana. Van azonban egy egészen különleges sajátossága, ami attól az időtől kezdve egész napjainkig jellegzetessé tette, s az erre vonatkozó megjegyzéssel fejeződhetnék be ez a könyv.

Említettem már: Ázsia és az ókori világ körül olyan légkör alakult ki, hogy úgy látszott, túlságosan öregek ahhoz, hogy meghajoljanak. A kereszténységnek éppen ellentétes sors jutott. A kereszténység egy egész sor forradalmon ment át, és mindegyikben meghalt. A kereszténység sokszor meghalt, és mindannyiszor újra felemelkedett, mert olyan Istene volt, aki ismerte a sírból kivezető utat. E történet legszembetűnőbb és rendkívüli sajátossága az a tény, hogy Európát újra meg újra felforgatták, feje tetejére állították, majd visszafordították ezek a forradalmak, és befejezésükkor mindig ott állt a csúcson ugyanaz a vallás. A Hit folyton megtérítette a világot, de nem mint régi vallás, hanem mint új. Ezt az igazságot sokak elől egy megszokás rejti el, amelyet kevesen vettek észre. Eléggé különös, hogy azok közé a konvenciók közé tartozik, amelyekről azok állítják leghangosabban, hogy felfedezték és leleplezték, akik nem veszik figyelembe. Állandóan azt hajtogatják, hogy a papok és a szertartások nem jelentik a vallást, és hogy a vallási szervezet üres szemfényvesztés, de aligha tudatosodott bennük, mennyire igazuk van. Olyan igaz ez, hogy legkevesebb háromszor vagy négyszer tűnt úgy a kereszténység történetében, hogy egész lelkülete eltávozott belőle, és a szíve mélyén szinte minden ember a pusztulását várta. Ezt a tényt csupán elkendőzte a középkorban és későbbi időkben a hivatalos vallás, melyről ezek a kritikusok azt állítják, hogy keresztüllátnak rajta. A kereszténység megmaradt a reneszánsz herceg és a tizennyolcadik századi püspök

hivatalos vallásának, éppúgy, ahogy az ősi mitológia megmaradt Julius Cézár hivatalos vallásának vagy az ariánusok hite Julianus Apostatának. De Julius és Julianus esete között különbség volt, mivel az Egyház közben megkezdte különös pályafutását. Nem volt ok arra, hogy olyan emberek, mint Cézár ne imádjanak nyilvánosan olyan isteneket, mint Jupiter, és otthon ki ne nevessék őket. De mikor Julianus halottnak tekintette a kereszténységet, azt kellett látnia, hogy ismét életre kelt. Mellékesen azt is látta, hogy a leghalványabb jel sem mutatott arra, hogy Jupiter újjáéledjen. Julianusnak ez az esete és az ariánizmus epizódja, csupán első a példák egész sorából, amelyet itt csak főbb vonalaiban érinthetünk. Amint már mondottuk, az ariánizmusnak minden emberi jellege megvolt ahhoz, hogy természetes útnak látszódjék, amelyen a különös konstantinuszi babona szép lassan a semmibe vonul. Minden szokványos fokozatot teljesítettek, először tiszteletreméltó dolog lett a hit, azután ünnepélyes dolog, majd racionális dologgá módosult, és a racionalisták készek voltak szétszórni utolsó maradványait is, pontosan úgy, ahogy ma teszik. Amikor a kereszténység ismét felkelt, és lerázta őket, az majdnem olyan váratlanul történt, mint amikor Krisztus feltámadott halottaiból. De ugyanerre a dologra van számos más példa, még ugyanabból az időből is. A misszionáriusok kiáramlása Írországból például egészen olyan színezetű volt, mint az ifjú emberek támadása egy öreg világ ellen, sőt olyan Egyház ellen, amely erősen mutatta már az öregedés jeleit. Néhányan mártírrá váltak Cornwall partjainál, és a Cornish ókor szakértője szerint egy percig sem szabad azt hinni, hogy a pogányok tették volna ezt velük, hanem (amint ő némi humorral mondotta) „meglehetősen tunya keresztények".

Nos, ha lemerülnénk a történelem mélységeibe – ami nem áll e leírás szándékában –, gyanítom, hogy több olyan alkalmat is találnánk, amikor a kereszténységet minden jel szerint kiüresítette a kétség és közöny úgy, hogy csak a régi keresztény kagylóhéj maradt meg, ahogyan a régi pogány kagylóhéj is megmaradt olyan hosszú ideig. A különbség annyi, hogy minden ilyen esetben a fiúk voltak fanatikusak azért az ügyért, amit az atyák kényelemből elhagytak. Ez nyilvánvaló a reneszánszból az ellenreformációba való átmenet idején. Ugyancsak nyilvánvaló annak az átmenetnek időszakában, mely a 18. századból korunk sokféle keresztény megújulásába vezet. Gyanítom azonban, hogy akad még számos példa, melyeknek érdemes utánanézni.

A Hit nem azonos a túléléssel. Nem olyan, mintha a druidáknak sikerült volna valahogy fennmaradni kétezer évig. Túlélésről Ázsiában vagy az ókori Európában lehetett volna szó, abban a közömbösségben és toleranciában, amelyben a mitológiák és a filozófiák vég nélkül élhettek volna egymás mellett. A Hit azonban nem fennmaradt, hanem a gyors változások és az állandóan pusztuló nyugati intézmények világában újra és újra megjelent. Európa, a római hagyomány szerint, állandóan a forradalommal és újjáépítéssel kísérletezett; újjáépítve egy egyetemes köztársaságot. És mindig azzal kezdte, hogy elvetette ezt a régi követ, majd azzal végezte, hogy sarokkővé tette, hogy visszahozta a szemétdombról, hogy vele koronázza meg a Capitoliumot. Stonehenge némely köve még áll, néhány lezuhant, és ahogyan a szikla leesik, úgy kell annak feküdnie. Nem ismétlődött meg a druidista reneszánsz minden második évszázadban, az ifjú druidok fagyönggyel koronázott táncával a Salisbury Síkság napsütésében. Stonehenge-t nem építették újjá valamennyi építészeti stílusban, a durva kerek normann stílustól a barokk legvégső rokokójáig. A druidok szent helye biztonságban van a restauráció vandalizmusától.

De a nyugati Egyház nem olyan világban volt, amelyben a dolgok túl öregek voltak ahhoz, hogy meghaljanak, hanem olyanban, ahol mindig elég ifjak voltak ahhoz, hogy megöljék őket. Ennek következménye az lett, hogy külsőleg és a felszínen magát is gyakran megölték; sőt olykor még anélkül is elkopott, hogy megölték volna. És e ponton egy olyan tény következik, amit kissé nehéznek tartottam leírni, mégis azt hiszem, hogy nagyon valóságos és meglehetősen fontos. Ahogyan a kísértet az ember árnyéka, és ilyen értelemben az élet árnyéka is, bizonyos időközönként úgy vonult át ezen a végtelen életen a halál árnyéka. Abban a pillanatban érkezett, amikor már-már eltűnt, ha képes lett volna eltűnni. Mindent elszárított, ami eltüntethető volt. Ha az állatvilágból vett hasonlatok e ponton helyénvalók, azt mondhatnánk, hogy a kígyó megrázkódott, levedlette bőrét és továbbhaladt, vagy hogy a macska görcsöt kapott, és elveszített egyet a kilencszázkilencvenkilenc életéből. Még találóbb, ha méltóságteljesebb hasonlattal élve azt állítjuk, hogy az óra ütött és nem történt semmi, vagy hogy a kivégzési harang megcsendült, ámde olyan kivégzésen, amit az örökkévalóságra halasztottak.

Mi volt a jelentősége mindannak a rettentő és homályos nyugtalanságnak a tizenkettedik században, amikor – miként oly finoman megfogalmazták – Julianus megmozdult álmában? Miért jelent meg oly különösen korán, a Sötét Középkor utáni hajnali derengésben az a mély szkepticizmus, amely a nominalizmust harcba sürgette a realizmus ellen? Mert a nominalizmussal szembenálló realizmus valóban racionalizmus-ellenes realizmus volt, vagy valami olyan elleni, ami még annál is pusztítóbb, amit mi racionalizmusnak nevezünk. A válasz az, hogy miként néhányan az Egyházat egyszerűen a Római Birodalom részének látták, úgy később mások egyszerűen a Sötét Középkor részének gondolták. A Sötét Középkor véget ért, ahogy a Birodalom is véget ért, és az Egyháznak is velük kellett volna pusztulnia, ha ő is csupán az éjszaka árnyai közül való lett volna. Ez is egyike volt a tetszhaláloknak, vagy a halál utánzatainak. Úgy értem, hogy ha a nominalizmus győz, olyan lett volna, mintha az ariánizmus győz – kezdetét vette volna annak bevallása, hogy a kereszténység kimerült. Mert a nominalizmus sokkal inkább alapvető kétkedés, mint a puszta ateizmus. Ez volt a kérdés, amit nyíltan fölvetettek, amikor a Sötét Középkor kiszélesedett abba a napsütésbe, amit modern világnak nevezünk. De mi volt a válasz? A válasz Aquinói Tamás volt, Arisztotelész székében, minden tudományt birtokába véve, s az ifjú legények tízezrei, a rabszolgáktól a parasztok legalsó rétegéig, a nagy egyetemek körül gyülekeztek, rongyokban és morzsákon tengődve, hogy meghallgassák a skolasztikus filozófiát.

Mit jelent a félelemnek az a suttogása, mely körbeszaladt a nyugaton az iszlám árnyékában, és minden régi románcot szaracén hercegek oda nem illő képmásaival töltött meg, akik Norvégia és a Hebridák tájain kóboroltak? Miért vádoltak embereket, ha jól emlékszem például János királyt azzal, hogy titokban mohamedán, ahogy ma valakit azzal vádolnak, hogy titokban ateista? Miért volt az az indulatos riadóztatás bizonyos tekintélyek részéről a racionalista arab Arisztotelész változat ellen? A hatóságok csak ritkán riadnak meg ennyire, kivéve, ha már túl késő. A válasz az, hogy az iszlám legyőzi a kereszténységet, hogy Averroes racionálisabb, mint Anzelm, hogy a szaracén kultúra nem csupán felszínesen, hanem valójában is felsőbbrendű kultúra. Itt ismét egy egész nemzedéket, az idősebbek nemzedékét találjuk nagyon kétkedőnek, lehangoltnak és fáradtnak. Az iszlám eljövetele nem lett volna egyéb, mint az unitárius eljö-

vetele, csak egy évezreddel korábban. Sokak számára egész ésszerűnek, egész valószínűnek és egész szükségszerűnek tűnhetett. Ha így volt, igencsak meglepő lehetett, ami valójában történt. Mert ami valóban történt, az olyan volt, mint ezer és ezer fiatalember mennydörgésszerű kiáltása, akik egész fiatalságukat beledobták egyetlen lelkesült ellentámadásba, a Keresztes Háborúba. Szent Ferenc fiai voltak ezek, Isten zsonglőrei, akik dalolva járták végig a világ összes útját, a gótika volt ez, nyílvesszők seregeként felröppenve a magasba – a világ ébredése volt ez! Az albigensek háborúját szemlélve elérkezünk ahhoz a töréshez Európa szívében, az új filozófiának ahhoz a földcsuszamlásához, amely majdnem véglegesen végzett a kereszténységgel. Ebben az esetben az új filozófia valóban új filozófia is volt – a pesszimizmusé. A modern ideákhoz csak annyiban nem hasonlított, hogy olyan vén volt, mint Ázsia; hiszen a legtöbb modern idea ilyen. A gnosztikusok visszatérése volt ez, de miért tértek vissza a gnosztikusok? Mert egy korszak véget ért, és ennek az Egyház végét is kellett volna jelentenie. Schopenhauer lebegett itt a jövő felett, de egyúttal a manicheusok is felkeltek sírjaikból, hogy az embernek legyen halála, és hogy minél bőségesebben jusson ki neki belőle.

A dolog sokkal szembetűnőbb a reneszánszban, mivel ez a korszak közelebb áll hozzánk, és az emberek többet tudnak róla. De még ebben a példában is több rejlik, mint amennyiről az emberek tudnak általában. Függetlenül az egyes ellentmondásoktól, amelyeket egy másik munkában kívánok kifejteni, a korszak sokkal kaotikusabb volt, mint amit ezek a viták rendszerint feltételeznek. Amikor a protestánsok Latimert a protestánsok vértanújának mondják, és erre a katolikusok azzal válaszolnak, hogy Campion meg a katolicizmus mártírja volt, gyakran elfelejtik, hogy ezekben az üldözésekben ki mindenkit lehetett volna az ateizmus vagy a diabolizmus mártírjának nevezni. Az a világ majdnem olyan vad volt, mint a sajátunk, a benne kószáló emberek között voltak olyanok, akik azt mondták, hogy nincs Isten, olyanok, akik azt állították, hogy ők maguk az Isten, olyanok, akik olyasmit mondtak, aminek se füle se farka. Ha rendelkezésünkre állna a kor *beszélgetése,* amely a reneszánszot követte, valószínűleg megrökönyödnénk szégyentelen tagadásaitól. A Marlowe-nak tulajdonított megjegyzések valószínűleg jellemzőek a kor sok intellektuális kocsmájának beszédére. Az átmenet a prereformációból a post-reformációba Európában egy üres, szinte kiási-

tott kérdésen keresztül történt, mégis hosszú távon ugyanaz volt rá a válasz. Egyike volt ez azon pillanatoknak, amikor a kereszténység úgy sétált a levegőben, mint Krisztus a vízen.

Mindezek az esetek azonban időben távol esnek tőlünk, és csak részletesen bizonyíthatók. A tényt sokkal világosabban látjuk abban az esetben, amikor a reneszánsz pogánysága végzett a kereszténységgel, és a kereszténység érthetetlen módon újra megjelent. De legvilágosabban abban az esetben láthatjuk, amely a legközelebb esik hozzánk, és teli van manifestumokkal és pontos részletekkel; a Voltaire idejében kezdődő nagy vallási hanyatlásról van szó. Mert valójában ez már a saját ügyünk, és mi magunk láttuk e hanyatlás hanyatlását. A Voltaire óta eltelt két évszázad nem száguld el mellettünk egyetlen fénysugárként, mint a negyedik és ötödik, vagy a tizenkettedik és tizenharmadik század. Saját esetünkben ezt a gyakran ismétlődő folyamatot közvetlen közelről látjuk. Tudjuk, miként válhat minden ember agnosztikussá jóval azelőtt, hogy elűzik a püspököket. És azt is tudjuk, hogy ebben az utolsó befejezésben, amely valóban utolsónak látszott, a hihetetlen dolog ismét megtörtént: a hit jobb követőket talált az ifjú emberekben, mint az öregekben. Amikor Ibsen az új generációról szólt, amelyik kopogtat az ajtón, bizonyára eszébe sem jutott, hogy ez az ajtó netán a templom ajtaja.

Éppen ezért legalább öt ízben látszott úgy – az ariánusok, az albigensek, a humanista szkeptikusok s Voltaire és Darwin föltűnésekor, – hogy az Egyházat tönkretették, és ebek harmincadjára kerül. És az ötből minden egyes esetben az ebek pusztultak el. Hogy milyen teljes volt az összeroppanás, és milyen különös a visszatérés, azt részleteiben csak a korunkhoz legközelebb eső esetben láthatjuk.

Körülbelül ezer dolgot mondtak már az oxfordi mozgalomról, és a párhuzamos francia katolikus újjáéledésről, de ezek közül kevés éreztette meg velünk a legegyszerűbb dolgot, azt, hogy meglepetés volt. Rejtély volt, nemcsak meglepetés, mert a legtöbb embernek olyannak tűnt, mintha egy folyó fordult volna vissza a tengertől, és próbált volna meg felmászni vissza a hegyekbe. Ha valaki olvasta a tizennyolcadik és tizenkilencedik század irodalmát, akkor tudja, hogy csaknem mindenki biztosra vette; a vallás olyan dolog, ami fokozatosan folyóvá szélesedik, amíg el nem éri az örökkévaló tengert. Voltak, akik azt várták, hogy a katasztrófa zuhatagában fog aláhullani, a legtöbben úgy vélték, hogy az egyenlőség és mérséklet deltájá-

ban fog kiszélesedni, de mindenki azt gondolta, hogy visszatérése önmagában olyan hihetetlen csoda, mint a boszorkányság. Más szavakkal, a legtöbb mérsékelt ember azt gondolta, hogy a Hit, akár a szabadság lassan lefelé szélesedik, és néhány haladó ember úgy gondolta, hogy nagyon gyorsan fog mindez végbemenni, arról nem is szólva, hogy teljesen ellaposodik. Guizot és Macaulay világa, a kereskedelmi és tudományos liberalizmus kora, talán biztosabb volt abban, mint bárki előttünk és utánunk, hogy milyen irányban halad a világ. Az emberek olyan biztosak voltak az irányban, hogy csupán a sebességről vitatkoztak. Sokan riadtan vártak, mások örömmel egy jakobinus lázadást, amely a Canterbury Érseket küldi a guillotine alá, vagy egy chartista lázadást, ami a lelkészeket felköti a lámpavasakra. De természeti csapásként érte őket, hogy az Érsek, ahelyett, hogy elvesztette volna a fejét, a mitráját kereste, és ahelyett, hogy a lelkészeknek kijáró tiszteletet csökkentettük volna, a papoknak kijáró tiszteletté fokoztuk azt. Forradalmasította magát a forradalomról alkotott képüket, és egész fejetetejére állított világukat a feje tetejére állította.

Röviden: az egész világ, amely megoszlott abban, hogy az áramlás gyorsabban vagy lassabban halad-e lefelé, tudatára ébredt valami homályosnak, de hatalmasnak, ami az árral szemben mozgott. Mind tényt, mind formát illetően van valami nagyon zavaró ebben a dologban, és ennek alapvető oka van. Egy halott dolog csak az árral sodródhat, csakis élő dolog haladhat ár ellenében. A halott kutya felemelkedhet a szökellő árral a száguldó kutya sebességével, de csakis egy eleven kutya úszhat visszafelé. Egy papírhajó úszhat lefelé az emelkedő árral, mintha egy tündérhajó légies kihívása lenne, de ha a tündérhajó árral szemben úszik, akkor azt bizonyosan tündérek kormányozzák. És azok között, akik csupán együtt úsztak a szemmel látható haladással és nagyobbodással, volt számos demagóg és szofista, akinek vad gesztusai olyan élettelenek voltak, mint a döglött kutya tagjainak ingadozása az örvénylő vízben, és akadt számos filozófia, amely szokatlanul emlékeztetett a papírhajóra, abból a fajtából, amit nem nehéz háromszögletű csákóvá áthajtogatni. Még az árral együtt úszó, sőt eleven és életadó dolgokról sem bizonyosodott be, hogy valóban elevenek és életadók. A másik erő volt kétségbevonhatatlanul erős és hihetetlenül eleven, az a rejtélyes és mérhetetlen energia, ami a folyót felfelé fordította. Olyan volt, mint valami nagy szörnyeteg mozgása, és attól még nem tűnt kevésbé eleven szörny-

nek, hogy az emberek történelem előtti lénynek vélték. Mégis természetellenes, összeegyeztethetetlen és valamiképp nevetséges felemelkedés volt, mintha egy nagy tengeri sárkány emelkedett volna ki hirtelen a londoni Kerek Tóból, hacsak nem tartjuk valószínűbbnek, hogy a sárkány a Sárkány Tóból bújjon elő. A képzeletnek ezt a komolytalan elemét nem szabad figyelmen kívül hagyni, mert ez volt az egyik legtisztább tanúságtétel a visszafordulás váratlanságáról. Az a kor tényleg azt érezte, hogy az ijesztő külső alapvetően hozzátartozik a történelemelőtti állatokhoz, és kelléke a történelmi ritusoknak, hogy a mitrák és tiarák olyanok, mint a történelem előtti lények szarvai és tarajai, hogy az ősi Egyházhoz való visszafordulás olyan, mintha egy ősembert öltöztettek volna fel.

A világot még mindig nyugtalanítja ez a mozgás, de elsősorban azért, mert még mindig tart. Valahol másutt már mondottam valamit azokról a meglehetősen véletlenszerű szemrehányásokról, amelyek még mindig ellene irányulnak és még nagyobb következményei ellen, itt elég annyit megjegyeznem, hogy minél inkább vádolják ezek a kritikusok, annál kevésbé magyarázzák. Bizonyos értelemben feladatomnak tartom, ha nem is megmagyarázni, de legalább megmutatni a magyarázat irányát, de főként kiemelni egy különleges dolgot vele kapcsolatban. Ez pedig az, hogy mindez már korábban megtörtént, sőt nem is egyszer.

Összefoglalva: amennyiben igaz az, hogy a legutóbbi évszázadok látták a Krisztusi doktrína gyengülését, a legutóbbi évszázadok is csak annyit láttak, amennyit a legrégibbek. A modern példa is csak úgy fejeződött be, mint a középkori és a középkor előtti példák. Mármost világos, és napról-napra világosabb lesz, hogy a történet nem az összezsugorodott hit eltűnésével fog befejeződni, inkább azoknak a részeknek visszatérésével, amelyek valóban eltűntek. Úgy fog befejeződni, mint ahogy az ariánus kiegyezés véget ért, ahogyan a nominalizmussal, sőt még az albigensekkel való megegyezési kísérletek is végződtek. De a modern esetben a lényeg, amit meg kell ragadnunk, akár az összes többi esetben, az, hogy ami visszatér, az nem leegyszerűsített teológia, nem egy bizonyos nézet szerint megtisztított teológia, hanem egész egyszerűen a teológia. A doktrinális korokat jellemző, teológiai tanulmányokért való lelkesedés ez: maga – az isteni tudomány! Egy öreg Don, neve után D. D. betűkkel az unalom tipikus figurájává válhatott ugyan, de ez azért volt, mert őt magát untatta

teológiája, s nem azért, mert nagyonis érdekelte. Pontosan azért volt ez, mert sokkal jobban érdekelte Plautusz latin nyelve, mint Augusztinuszé, és Xenofón görögje jobban, mint Krizosztomoszé. Pontosan azért volt, mert inkább érdekelte egy halott tradíció, mint egy határozott élő hagyomány. Röviden szólva azért, mert ő maga annak az időnek volt jellegzetes típusa, amelyben a keresztény hit gyenge volt. Nem azért, mert az emberek nem éljenezték volna meg – ha tehették volna – egy Doctor Divinitatis csodálatos és csaknem vad látomását.

Vannak emberek, akik azt mondják, hogy szeretnék, ha a kereszténység megmaradna szellemiségnek. Ezt úgy értik, hogy nagyon is szó szerint azt szeretnék, ha kísértet maradna. Csakhogy nem fog kísértetként megmaradni. Ami ezt a látszat-halált követi, az nem az árnyék megnyúlása, hanem a test feltámadása. Ezek az emberek készek jámbor és tiszteletteli könnyeket ontani az Ember Fiának sírboltjánál, amire viszont nincsenek felkészülve, az, hogy az Isten Fia ismét a hegyeken járjon a reggeli fényben. Ezek az emberek, mint igazából minden ember, nagyon hozzászoktak ahhoz a gondolathoz, hogy az öreg keresztény gyertyafény belehalványul a ragyogó napvilágba. Sokuk számára tényleg egész becsületesen úgy jelent meg, mint a gyertya halványsárga fénye, amit nappal is égve hagytak. Annál inkább váratlan, és annál inkább félreérthetetlen volt, hogy a hétágú gyertyatartó váratlanul az égboltnak tornyosodott, mint egy csodálatos fa, és úgy fénylett, hogy a napfényt is elhomályosította. Újból és újból, már korunk előtt is, az emberek kezdték beérni egy felhígított doktrinával. És ezt a hígított oldatot újból és újból az eredeti vörös bor ereje követte, amint a sötétből bíborszínű vízesésként zuhogott elő. És ma is azt mondjuk csak, amit oly sokszor elmondtak elődeink: „Hosszú évekkel ezelőtt apáink, népünk alapítói ittak – ahogy megálmodták –, az Isten véréből. Mennyi éve, mennyi évszázada már, hogy e hatalmas szüret adta erő nem egyéb óriásokról szóló, csenevész legendáknál. Századokkal ezelőtt volt a második erjedés ideje is, midőn a katolicizmus bora a kálvinizmus ecetjévé változott. Régen elmúlt már az is, hogy e keserű ital maga is felhígult, majd elmosták a feledés vizei és a világ hullámai. Nem gondoltuk, hogy valaha is megízlelhetjük az őszinteség és a lélek e keserűen csípős ízét, hát még aranykorú álmaink bíbor szőlőskertjeinek dúsabb és édesebb erejét. Napról-napra és évről-évre csökkentettük reményünket és engedtünk meggyőződésünkből, egyre inkább hozzászoktunk ahhoz,

hogy lássuk, amint szőlőskádjainkat és szőlőskertjeinket elöntik a vízáradatok, és az utolsó íz is elvész, ama különleges, utolsó elem is elhalványul, mint egy bíborszínű folt a szürke tengerben. Megszoktuk a hígulást, oldódást, a víz áradatát, amely zuhogott, egyre zuhogott. Ám Te megőrizéd a jó bort egészen mostanáig."

Íme, a végső tény, a legkülönlegesebb valamennyi közül. A hit nemcsak többször is meghalt, de több ízben az öregség miatt halt meg. Nemcsak azért halt meg többször, mert megölték, hanem gyakran természetes halált is halt, abban az értelemben, hogy természetes és szükségszerű véget ért. Nyilvánvaló, hogy túlélte a legvadabb és legegyetemesebb üldözéseket, Diokletianus dühöngésétől a Francia Forradalom megrázkódtatásáig. De van egy még inkább különös és még inkább természetfeletti szívósság benne; nemcsak a háborút élte túl, hanem a békét is. Nemcsak több ízben meghalt, de hanyatlott is és el is korcsosodott, és túlélte saját gyengeségeit és saját megadását. Nem szükséges ismételnünk, ami oly nyilvánvalóan gyönyörű a Krisztusi végzetben: az ifjúságot a halállal egyesíti. Ez viszont majdnem olyan, mintha Krisztus a lehetséges leghosszabb életet élte volna végig, százéves bölcs lett volna, és a természetes hanyatlástól halt volna meg, és azután újra fölkel megifjodva, harsonaszóval, miközben az égbolt kettéhasad. Van igazság abban a mondásban, hogy az emberi kereszténység, a maga visszatérő gyengeségével túlságosan kötődik a világi erőkhöz, ám ha gyakran össze is házasodott velük, legalább olyan gyakran meg is özvegyült. Furcsa, halhatatlan özvegység ez. Valamelyik ellenség mondhatta az egyik percben, hogy nem más, csupán Cézár hatalmának egy része, és ma olyan idegenül hangzik ez a vád, mintha azt mondanánk, hogy a fáraó hatalmának egy része volt. Az ellensége mondhatja, hogy a feudalizmus hivatalos vallása volt, és ez ma olyan meggyőzően hangzik, mint az, hogy az ősi római villával kellett volna együtt eltűnnie. Mindezen dolgok a normális utat követve jutottak el természetes végükhöz, és a vallás számára sem látszott más kiút, minthogy együtt fejeződjön be velük. Befejeződött – és újrakezdődött.

„Ég és Föld elmúlnak, de az én igéim el nem múlnak." Az ókor civilizációja az egész világé volt, és az emberek nem álmodtak többet annak végéről, mint a napfény megszűnéséről. Nem tudtak más rendet elképzelni, hacsak nem egy másik világban. A világ civilizációja elmúlt, ám azok az igék nem múlnak el. A Sötét Középkor hosszú

éjszakájában a feudalizmus olyan ismerős dolog volt, hogy az ember nem tudta elképzelni magát ura nélkül, és a vallás annyira beleszövődött ebbe a hálóba, hogy senki fia sem gondolhatta volna, hogy el lehet szakítani tőle. A hűbériséget magát ízekre szaggatták, elrohadt a középkor mindennapi életében, és a legelső és legfrissebb erő ebben az új szabadságban a régi vallás volt. A feudalizmus elmúlt, ám azok az igék nem múltak el. Az egész középkori rend, amely sokmindenben olyan teljes és szinte kozmikus otthona volt az embernek, lassan elkopott, ahogy a sor rákerült, és az emberek legkevesebb azt gondolták, hogy elmúlnak ama igék is. Ám azok átkeltek a reneszánsz ragyogó szakadékán, és ötven év múltán már felhasználták e világosságot és tudást, hogy új vallási alapokat vessenek, új hitvédelmet alkossanak, új szenteket adjanak a világnak. Úgy hitték, hogy végre kihül az Ész korának hideg fényében, és úgy vélték, hogy végleg eltűnik a Forradalom Korának földrengésében. A tudomány félremagyarázta, és még mindig jelen volt. A történelem a múltba ásta, és hirtelen a jövőben jelent meg. Ma ismét az ösvényünkön áll, és ahogy figyeljük, úgy növekedik.

Ha társadalmi viszonyaink és feljegyzéseink megtartják folyamatosságukat, ha az emberek valóban megtanulják használni az eszüket, hogy összegyűjtsék ennek a megdöbbentő történetnek a tényeit, úgy tűnhet, hogy egy idő múlva még az ellenségei is megtanulják szüntelen és véget nem érő csalódásaikból, hogy ne keressenek semmi olyan egyszerűt, mint a halál. Folytathatják a háborút ellene, de az olyan lesz, mintha a természettel hadakoznának, mint ahogy a földdel és az éggel harcolnak. „Az Ég és Föld elmúlnak, de az én igéim el nem múlnak." Lesik majd, hogy megbotoljon, lesik, hogy tévedjen, de soha többé nem várják majd, hogy véget érjen. Érzéketlenül, talán öntudatlanul, saját csendes előrelátásukban fogják beteljesíteni ennek a megdöbbentő jóslatnak viszonylagos szavait; elfeledkeznek arról, hogy várják annak megszűnését, ami annyiszor szűnt meg hiába, és ösztönösen meg fogják tanulni, hogy inkább az üstökös eljövetelére, vagy a csillag kihűlésére várjanak.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A KÖNYV ÖSSZEFOGLALÁSA

Vettem magamnak azt a bátorságot, hogy egyszer-kétszer kölcsönöztem „a történelem körvonalai" remek kifejezést, bár egy bizonyos igazságnak és egy bizonyos tévedésnek ez a vizsgálata természetesen tarthat igényt bármiféle összehasonlításra azzal a gazdag és sokoldalú történelmi enciklopédiával, amelyhez ezt a címet választották. És mégis van valami alapja az utalásnak, éspedig abban az értelemben, hogy a két dolog érinti, sőt keresztezi egymást. Mivel a világtörténelem, miként azt Wells úr látja, számomra csak körvonalként bírálható. És, meglepő módon úgy tűnik nekem, hogy csak körvonalként hibáztatható. Csodálatraméltó sűrítménye, ragyogó kincsesháza a történelemnek, érdekfeszítő elbeszélés a történelemről, igen vonzó kiegészítés a történelemhez, de teljesen hamis a történelem körvonalaként. Az egyetlen dolog, ami benne hamisnak látszik számomra, az éppen a körvonala, az a fajta körvonal, ami lehet egyetlen vonás, mint például az, amelyik a különbséget adja Sir Winston Churchill és Sir Alfred Mond profiljának karikatúrái között. Egyszerű és természetes nyelven szólva, azokra a dolgokra gondolok, amelyek kiállnak, azokra a dolgokra, amelyek a sziluett egyszerűségét adják. Úgy vélem, hogy az arányok rosszak, a bizonyosnak és bizonytalannak arányai, annak, ami nagy szerepet játszott, és annak, ami az átlaggal egy szinten áll, és annak, ami kivételként magasodik fölé.

Mindezt nem egy nagyszerű író kisszerű bírálataként mondom, és erre nincs is okom, hiszen úgy érzem, hogy ugyanezt a hibát követtem el az én sokkalta kisebb feladatom esetében. Nagyon nagyok a kétségeim afelől, vajon sikerült-e az olvasónak átadnom annak lényegét, amit a történelem arányaira vonatkozóan gondolok, s azt, hogy miért időztem sokkal többet bizonyos dolgoknál, mint másoknál. Kétlem, vajon sikerült-e az első fejezetben felvázolt elgondolásomat kifejtenem, épp ezért ideillesztem még ezt a néhány sort, mintegy összefoglalásként és konklúzióként. Hiszem, hogy azok a dolgok, amelyeket jobban hangsúlyoztam, alapvetőbb fontosságúak a történelem körvonalai számára, mint azok, amelyeket alájuk rendeltem vagy kihagytam. Nem hiszem, hogy a múltat helyesen ábrázoljuk olyan dologként, amelyben az emberiség egyszerűen beleolvad a

természetbe, vagy a civilizáció egyszerűen belehalványul a barbárságba, vagy a mi vallásunk beleolvad a világ vallásaiba. Röviden: nem hiszem, hogy a történelmi körvonalak megrajzolásának az a legjobb módja, ha kitöröljük a többi vonalat. Úgy hiszem: a két megoldás közül az a leghelyesebb, ha a mesét nagyon egyszerűen mondjuk el, mint egy primitív mítoszt az emberről, aki a Napot és a Holdat készítette, vagy az istenről, aki beköltözött a szent majom testébe. Ezért úgy fogom összefoglalni mindazt, ami eddig elhangzott, hogy az számomra realista és ésszerűen arányos kijelentés legyen, más szóval: az az emberiségről szóló elbeszélés.

Azon a földön, amit egy szomszédos csillag világít meg, melynek ragyogása a nappali verőfény, sokféle és nagyon változatos dolgok léteznek, mozdulatlanságban és mozgásban. És közöttük mozog egy olyan faj, amely a többiekhez képest isteni faj. E tényt nem kisebbíti, sőt hangsúlyozza, hogy úgy is tud viselkedni, akár a démonok. Megkülönböztetése nem egyéni illúzió, mint a madáré, amely saját tollaival ékesíti fel magát; ez szilárd és sokoldalú dolog. Pontosan azok a spekulációk bizonyítják, amelyek megtagadásához vezettek. Hogy az emberek, eme alantasabb világ istenei többféleképpen összekapcsolódnak környezetükkel, igaz, de ez ugyanannak az igazságnak egy másik oldala. Az, hogy úgy növekednek, mint a fű, és úgy járnak, mint a vadállatok, másodlagos szükségszerűség, és kiélezi az elsődleges megkülönböztetést. Olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy a varázslónak végül is emberi külsőt kell öltenie, vagy, hogy a tündérek sem táncolhatnának lábak nélkül. Mostanában nagyon divatos az értelmet csupán ezekre az enyhe és alárendelt hasonlóságokra irányítani, és közben elfeledkezni a legfőbb tényről. Divatos dolog azt hajtogatni, hogy az ember hasonlít a többi élőlényhez. Igen; és ezt a hasonlóságot egyedül ő képes meglátni. A hal nem veszi észre a halcsont mintázatát a levegő szárnyasaiban, és az elefánt vagy az emu nem hasonlít össze csontvázakat, Még abban az értelemben is, amelyben az ember teljesen egy az univerzummal: véglegesen magányos univerzalitás. Ugyanaz az értelmezés, amely egyesíti őt minden más dologgal, egyúttal el is különíti mindentől. Ha ebben az egyedi fényben, mely éppoly egyedüli, mint ama tűz, melyet ő gyújtott meg, végigpillantunk környezetén, ez a félisten, vagy látható világi démon, teszi az egész világot láthatóvá. Maga körül egy bizonyos típusú és stílusú világot lát. Úgy látszik, hogy ez a világ bizonyos szabályok,

vagy legalábbis ismétlődések szerint halad előre. Lát egy zöld építészetet, mely önmagát építi látható kezek közreműködése nélkül, de egy pontos terv vagy minta szerint építi fel magát, mintha a tervet már előre kirajzolta volna a levegőbe egy láthatatan ujj. Nem homályos dolog, mint ahogy azt homályosan állítják. Nem a vak élet növekedése vagy tapogatózása. Minden egyes része egy bizonyos véget keres, dicső és ragyogó véget, még a százszorszép és a pitypang számára is, amit megláthatunk, ha végigtekintünk egy közönséges mezőn. Maguknak a dolgoknak formájában több rejlik, mint a zöld növekedés, mert benne van a virág végkifejlete. Ez a koronák világa. Ez a benyomás, ami lehet is meg nem is illúzió, mélységesen befolyásolta az anyagi világ e gondolkodóinak és mestereinek fajtáját, olyannyira, hogy a döntő többséget arra indította, hogy bizonyos szemszögből nézze a világot. Helyesen vagy helytelenül, de azt a következtetést vonták le, hogy a világnak volt egy terve, ahogy a fának is volt terve; van vége és koronája, mint a virágnak. De amennyire a gondolkodóknak ez a fajtája képes volt gondolkodni, nyilvánvalónak látszott, hogy a terv ideájának ez az elismerése magával hozott egy másik, izgatóbb, sőt rettenetes gondolatot. Volt valaki más, valami különös és láthatatlan lény, aki ezeket a dolgokat megtervezte, ha ugyan valóban tervek szerint alakultak. Volt egy idegen, aki egyúttal barát is, egy titokzatos jótevő, aki már előttük is létezett, és felépítette a hegyeket és az erdőket az ő fogadásukra, és begyújtotta a napfényt az érkezésükre, ahogy a szolga begyújt a kályhákba. Nos, ez az idea az értelemről, mely jelentést ad az univerzumnak, egyre több és több megerősítést nyert az emberek értelmében olyan meditációk és tapasztalatok által, melyek sokkal finomabbak és mélyebbre hatolók, mint bármiféle érvelés a világ külső terve mellett. Azonban itt a történetet a legegyszerűbb és legkonkrétabb formájában akarom megtartani, és ezért elegendő annyit mondani, hogy a legtöbb ember, beleértve a legbölcsebbeket is, arra a következtetésre jutott, hogy a világnak van egy ilyen végső célja, s ebből következően egy ilyen első oka is. Ám a legtöbb ember bizonyos értelemben elhatárolta magát a legbölcsebbektől, amikor az idea kezelésére került a sor. Ennek azután két módja jött létre, és e kettő alkotja a világ vallásos történetének legjavát.

A többségnek, akár a kisebbségnek megvolt ez az erős érzése a dolgok másodlagos jelentéséről, egy különös mesterről, aki ismeri a vi-

lág titkát. De a többség, a tömeg, természetesen hajlott arra, hogy inkább a pletyka szellemében kezelje. A pletyka, mint minden pletyka, jókora adag igazságot és hamisságot is tartalmazott. A világ elkezdett meséket mondani magának az ismeretlen lényről vagy a fiairól, szolgáiról és hírnökeiről. Némelyek e mesék közül méltán nevezhetők vénasszonyok meséinek, mivel csupán nagyon távoli emlékeknek bizonyulnak a világ reggeléről, mítoszoknak a holdcsecsemőről vagy a félig kisült hegyekről. Néhányat nyugodtan hívhatnánk utazók történeteinek, mivel furcsa, de korabeli mesék, amelyeket a tapasztalat bizonyos határvidékeiről hoztak. Egyrészük például csodálatos gyógyításokról szól, vagy arról suttog, hogy mi történik a halottakkal. Sok közülük valószínűleg igaz történet, és közöttük számos akad, mely eléggé valószínű ahhoz, hogy a józanul gondolkodó ember számára tudatosítsák: valóban van valami csodálatos a kozmikus függöny mögött. De bizonyos értelemben csak a külsőségek után megy, még ha ezeket a külsőségeket jelenéseknek nevezzük is. A megjelenés és eltűnés kérdésével állunk itt szemben. Ezek az istenek legfeljebb kísértetek, tehát sejtelmek. Ami a többit illeti, az egész világ tele van híresztelésekkel, amelyek legnagyobb része szinte bevallottan románc. A királyokról, kísértetekről és a láthatatlan királyról költött mesék nagy többsége – ha nem is a mesélés kedvéért, de legalább a téma kedvéért hangzik el. A téma örökös érdekességének bizonyítékai ezek; nem bizonyítékai semmi másnak, és nem is szánták őket arra, hogy mást bizonyítsanak. Ezek alkotják a mitológiát vagy a költészetet, ami nincs könyvekbe kötve- vagy összekötve bármilyen módon.

Eközben a kisebbség, a bölcsek vagy gondolkodók félrevonultak, és egy ugyanilyen zseniális foglalatosságba kezdtek. Vázlatokat készítettek a világ tervéhez, arról a világról, amelyről hitték, hogy tervek szerint készült. Megkísérelték továbbfejleszteni ezt a tervet, szigorúan és méretarányok szerint. Értelmüket megkísérelték közvetlenül amellé az értelem mellé helyezni, amely létrehozta ezt a titokzatos világot, és azt fontolgatták, vajon milyen is lehet ez az elme, és mi lehet végső célja. Néhányan sokkal személytelenebbé tették ezt az értelmet, mint a világ általában, néhányan egészen az ürességig leegyszerűsítették, kevesen, nagyon kevesen pedig kételkedtek abban, hogy egyáltalán létezik. Egy vagy kettő a morbidabbak közül úgy képzelte, hogy gonosz vagy ellenséges, és csupán egy-kettő a legbete-

gesebbek közül helyezte az imádat másik kategóriájába, a démonok közé. De a legtöbb ilyen teória teista volt, és nem csupán erkölcsi tervet láttak a természetben, hanem általában le is fektettek egy erkölcsi tervet az emberiség számára is. Legtöbbjük jó ember volt, aki jó munkát végzett; különbözőképpen emlékeztek meg róluk, és tisztelték őket. Írástudók voltak, és írásaik többé-kevésbé szent iratokká váltak. Törvényadók voltak, és hagyományaik nem váltak pusztán jogivá, hanem szertartásokká lettek. Elmondhatjuk, hogy isteni tisztességben részesültek, abban az értelemben, amelyben királyok és nagy hadvezérek – különféle országokban – gyakran részesülnek isteni tiszteletben. Egyszóval, ahol csak a másik népszerű lelkület, a legenda és pletyka szelleme játékba avatkozhatott, körülvette őket a mítoszok rejtélyesebb légkörével. A népi költészet a bölcsekből szenteket formált. De ez volt minden, amit tett. Megmaradtak önmaguknak, az ember sosem felejtette el, hogy ők is emberek, csak abban az értelemben csinálva belőlük isteneket, hogy hősöket csinált belőlük. Az „Isteni Platón", akár az „Isteni Cézár": cím volt, és nem dogma. Ázsiában, ahol az atmoszféra inkább mitológikus volt, az embert inkább alakították olyanná, hogy mítosznak látszódjék, de azért mégis megmaradt embernek. Megmaradt egy bizonyos osztályhoz vagy iskolához tartozó embernek, aki nagy tiszteletet érdemelt és kapott az emberiségtől. Ez a rendje, vagy mondjuk, iskolája a filozófusoknak, azoknak a férfiaknak, akik komolyan hozzáláttak, hogy az élet minden látszólagos zűrzavara és látomása mögött a rendet nyomonkövessék. Ahelyett, hogy képzeletdús híresztelésekből, távoli hagyományokból, az értelemről és a világ mögötti jelentésről hírt adó különleges tapasztalatok csücskeiből táplálkoztak volna, megpróbálták bizonyos értelemben kivetíteni ennek az „a priori" értelemnek elsődleges célját. Megpróbálták papírra vetni a világ lehetséges tervét, szinte úgy, mintha a világ még nem is lett volna.

Pontosan eme dolgoknak közepén állt egy hatalmas kivétel. Egyáltalán nem hasonlít semmi másra. Olyan végleges, mint az ítéletnapi harsona, bár ez egy jó hír, vagy olyan hír, ami túl jónak látszik ahhoz, hogy igaz legyen. Nem kevesebb, mint annak hangos hirdetése, hogy a világnak ez a rejtélyes alkotója személyesen is meglátogatta a világot. Azt jelenti ki, hogy valóban, sőt nem is régen, vagy éppen a történelmi idők közepén, besétált ebbe a világba ez az eredetileg láthatatlan lény, akiről a gondolkodók elméleteket gyárta-

nak, és a mitológisták mítoszokat terjesztenek, az Ember Aki Teremtette a Világot. Hogy egy ilyen magasrendű személyiség létezik minden dolgok mögött, azt tulajdonképpen minden kiváló gondolkodó implikálta, akárcsak a leggyönyörűbb legendák. De semmi ehhez hasonlót nem említ egyikük sem. Egyszerűen hazugság azt állítani, hogy bármely más bölcs és hős azt állította volna magáról, hogy ő az a rejtélyes alkotó és teremtő, akiről a világ mindig álmodott és vitatkozott. Soha egyikük sem állított magáról semmi hasonlót. Egyetlen szektájuk vagy iskolájuk sem állította, hogy egyikük is ezt állította volna magáról. A legtöbb, amit valaha is vallási próféta mondott, az volt, hogy ő igaz szolgája egy ilyen lénynek. A legtöbb, amit bármely látnok mondott, az volt, hogy az emberek elkaphatják e szellemi dicsfény egy-egy villanását, vagy sokkal gyakrabban valami alacsonyabbrendű lényét. A legtöbb, amit valaha is bármely primitív mítosz sugallt, az volt, hogy a Teremtő jelen volt a Teremtésnél. De hogy a Teremtő jelen lett volna olyan jeleneteknél, amelyek csak kicsit előzték meg Horatius vacsoráit, és adószedőkkel és kormánytisztviselőkkel beszélt a Római Birodalom apró ügyeiben, s hogy ezt a tényt folyamatosan megerősítették az egész nagy emberi civilizációban több mint ezer éven keresztül –, ez olyan dolog volt, hogy semmi egyébre nem hasonlított a természetben. A legnagyobb és legmeglepőbb dolog ez, amit az ember kiejtett, mióta csak első értelmes szavát kimondta, ahelyett, hogy úgy ugatott volna, mint a kutya. Egyszerű lenne erre az esetre úgy koncentrálni, mint valami elszigetelt őrültség esetére, s egyedi jellegét így használni fel érvnek ellene. Csakhogy ez semmire sem vezet, csupán oda, hogy kiderül: az összehasonlító vallástörténet micsoda ostobaság.

A világra úgy tört rá, mint szélvész és száguldó hírvivők rohama, akik apokaliptikus tartalmát hirdették, és nem jogtalanul képzelgő állítás azt állítanunk, hogy ezek a hírvivők még mindig rohannak. Ami megzavarja a világot, okos filozófusait és fantáziadús pogány költőit, az, hogy a papok és a Katolikus Egyház még mindig úgy viselkedik, mintha hírnökök lennének. A hírnök nem álmodik arról, hogy mi lehet az üzenete, arról sem vitatkozik, hogy valószínűleg mi egyéb lehetne még –, úgy adja át, ahogy van. Nem elmélet ez, nem is képzelgés, hanem tény. Nem illik ehhez a szándékosan elnagyolt vázlathoz, hogy részletesen bizonyítsa, hogy ez tény, csupán az, hogy hangsúlyozza: ezek a hírnökök úgy bánnak vele, ahogy az ember

általában a tényekkel szokott. Mindaz, amit elítélnek a katolikus vallásban: a hagyomány, a tekintély, a dogmatizmus, a visszavonásnak és módosításnak megtagadása, csupán annak az embernek természetes jellemvonásai, akinek egy tényt közvetítő üzenete van. Szeretném elkerülni ebben az utolsó összefoglalásban mindazt az ellentmondásos bonyolultságot, amelytől elfelhősödhetnek ennek a különös történetnek tiszta körvonalai, amelyet méltatlan szavakkal korábban a világ legkülönösebb történetének neveztem. Pusztán azt szeretném, hogy meghúzzam a főbb vonalakat, és főként megjelöljem azt a helyet, ahol a nagy vonalnak húzódnia kell. A világ vallása, a maga helyes arányaiban, nem oszlik a miszticizmus finom árnyalataira, vagy a mitológia többé-kevésbé racionális formáira. Az a vonal osztja valójában ketté, amit azok közé az emberek közé lehet meghúzni, akik hozzák a hírt, és akik még nem hallottak róla, vagy még nem tudták elhinni.

Ám ha e különös história terminusait visszafordítjuk a mi világunk konkrétabb és bonyolultabb nyelvére, olyan nevekkel és emlékekkel találjuk teleszórva, amelyekkel már a puszta ismeretség is meghamisítás. Amikor például azt mondjuk, hogy az országban ennyi meg ennyi muzulmán él, valójában azt gondoljuk, hogy ennyi meg ennyi monoteistát tartalmaz, és ezzel azt akarjuk mondani, hogy ennyi meg ennyi embert tartalmaz; olyan embereket, akik azt a régi és megszokott felfogást vallják, hogy a láthatatlan kormányzó láthatatlan marad. Kitartanak emellett egy bizonyos kultúra szokásai szerint, és egy bizonyos törvényadó adta törvények alapján, de ugyanígy tennének, ha a törvényhozó Lükurgosz vagy Szolón lett volna. Valami mellett tanúságot tesznek, ami szükségszerű és nemes igazság, de sosem volt új igazság. Hitük nem hoz új színt; semleges és normális árnyalat, mely az emberi élet sokszínűségének hátterét adja. Mohamed nem talált új csillagot, mint a Mágusok. Saját ablakán át nézte az ősi csillagfény nagy szürke mezejének egy-egy felvillanását. Így tehát, amikor azt mondjuk, hogy az országban ennyi meg ennyi buddhista és konfuciánus van, azt gondoljuk, hogy ennyi meg ennyi olyan pogány él benne, akiknek prófétái a láthatatlan hatalomnak egy másik és meglehetősen homályos változatát adták, nem csupán láthatatlanná téve azt, hanem ráadásul személytelenné is. Ha azt mondjuk, hogy nekik is vannak templomaik, bálványaik, papjaik és időszakos ünnepségeik, egyszerűen arra gondolunk, hogy ez a fajta

pogány eléggé emberi lény ahhoz, hogy kívánja a pompa, a képek, az ünnepek és a tündérmesék népi hagyományát.

Csupán arra gondolunk, hogy a pogányoknak több esze van, mint a puritánoknak. De hogy milyenek legyenek az istenek, mit mondjanak a papok, ez nem olyan szenzációs titok, mint amit a Szentírás száguldó hírnökei tudtak mondani. Senki másnak nincs Evangéliuma, csak ezeknek a hírnököknek, senki másnak nincs semmi ilyen jó híre, abból az egyszerű okból, hogy senki másnak nincs semmiféle híre.

Ezek a futók abból szereznek energiát, hogy futnak. Még évszázadokkal később is úgy beszélnek, mintha valami éppen akkor történt volna. Nem veszítettek a szemtanú tágranyitott tekintetéből. A Katolikus Egyházban, amely a hírvivők serege, még mindig megvannak a szentségnek azok a heves cselekedetei, amelyek valami gyorsról és közelmúltról beszélnek, egy olyan önfeláldozásról, mely a világra oly döbbenettel hat, mint egy öngyilkosság. Ez azonban nem öngyilkosság, nem pesszimizmus, sőt ma is oly optimista, mint a madarak és virágok Szent Ference. Újultabb lélekben, mint a legújabb filozófiai iskola, és szinte biztosan: új győzelmek előestéjét éli. Mert ezek az emberek úgy szolgálnak, mint az anya, aki úgy tűnik egyre szebbé válik attól, hogy új és új generációk nőnek fel és hívják áldottnak. Néha még azt is képzelhetjük, hogy az Egyház egyre fiatalodik, ahogy a világ vénül.

Mert e csoda végső bizonyítéka abban áll, hogy valami, ami ilyen természetfölötti, ilyen természetessé tudott válni. Úgy érzem, hogy valami, ami kívülről nézve ennyire egyedülálló, csak akkor látszódhat egyetemesnek, ha belülről nézzük. Nem csökkentettem a minimumra a csodák számát, mint ahogy néhány szelídebb teológus azt bölcsnek véli. Inkább szándékosan elidőztem annál a hihetetlen beavatkozásnál, mely akár egy hatalmas csapás, eltörte a történelem gerincét. Nagyon rokonszenvezek a monoteistákkal, a mohamedánokkal vagy a zsidókkal, akik számára ez istenkáromlásnak látszik, olyan istenkáromlásnak, ami megrázhatja a világot. De nem rázta meg a világot, hanem szilárdabbá tette. Mennél tovább gondolkozunk rajta, ez a tény annál szilárdabbnak és különösebbnek tűnik. Úgy hiszem, hogy egyszerű igazságszolgáltatás ez azoknak a hitetleneknek, akik a hitvallás aktusának arcátlanságát hangoztatják, mert ezt várják el tőlük. Szívesen és melegen egyetértek azzal, hogy már

önmagában olyan elképzelés ez, amitől még a hívők agya is megzavarodhat, amikor saját hitük tudatosodik bennük. Csakhogy a hívők agya nem zavarodott össze, inkább a hitetlenek agyával történik valami hasonló. Látjuk, amint ez a zűrzavar értelmüket mindenféle különcségbe sodorja az etika és a pszichológia területén; a pesszimizmusba és az élet tagadásába, a pragmatizmusba és a logika tagadásába; jósjeleket keresnek a lidércálmokban és zsinórmértéket ellentmondásaik tömkelegében; sikongatnak a félelemtől a jón és rosszon túli dolgok távoli láttán, vagy különös csillagokról sugdolóznak, ahol kétszer kettő öt. És eközben ez a magányos dolog, mely elsőre olyan rémisztőnek hat körvonalaiban, szilárd marad és egészséges a lényegében. Mérséklője marad mindeme mániáknak, megmentve az értelmet a pragmatikusoktól, pontosan úgy, ahogy a nevetést megmentette a puritánoktól. Ismétlem, szándékosan hangsúlyoztam hajlíthatatlan és dogmatikus jellegét. A rejtély éppen az, hogyan lehetett bármi ilyen megdöbbentő, hajlíthatatlan és dogmatikus, s hogyan válhatott mégis oly tökéletesen természetessé és normálissá. Magát az eseményt végiggondolván, belátom, hogy az ember, aki azt mondja: ő az Isten, egy osztályba sorolható azzal, aki magát üvegnek nevezi. Csakhogy az az ember, aki azt állítja magáról, hogy üvegből van, nem azonos az üvegessel, aki az egész világot ellátja ablakokkal. Nem marad meg évszázadokon keresztül ragyogó és kristályos figurának, akinek fényében minden olyan tisztának tűnik, mint a kristály.

De ez az őrület józan maradt. Az őrület józan maradt, amikor minden más megbolondult. Az őrültek háza megmaradt olyan háznak, ahová az emberek korról-korra úgy járnak vissza, mintha az otthonukba térnének. És a rejtély továbbra is az marad, hogy valami ennyire furát és abnormisat még mindig ilyen lakható és vendégszerető helynek tartsanak. Nem érdekel, hogy a szkeptikus azt mondja: hihetetlen történet; nem látom be, hogyan állhatna egy ilyen súlyos torony ennyi ideig alapozás nélkül. Még kevésbé látom, hogyan válhatott – merthogy azzá vált – az emberek otthonává. Ha csupán megjelenik és eltűnik, valószínűleg úgy emlékeztek volna rá, vagy magyarázták volna, mint az ábrándképek hóbortjának utolsó ugrását, a végső kedélyállapot utolsó mítoszát, amelyben az értelem beleütötte a fejét az égbe, és összetört. Csakhogy az értelem nem tört össze. Éppen az értelem marad meg töretlenül, miközben a világ

széthasad. Ha tévedés lett volna, úgy tűnik, ez a tévedés aligha tartott volna egyetlen egy napig. Ha puszta örömmámor lenne, azt hihetnők, hogy még egy napig sem tart. Ám közel kétezer évet kibírt, és benne a világ sokkal fénylőbb, kiegyensúlyozottabb, reményeiben sokkal ésszerűbb, ösztöneiben sokkal egészségesebb, a végzet és a halál láttán sokkal vidámabb és kedélyesebb, mint az egész rajta kívül létező világ. Mert a kereszténység szelleme volt ez, mely a hihetetlen Krisztustól származik, és lelke: a józan ész. S bár nem mertünk szembe nézni, megláthattuk gyümölcseit, és gyümölcseiben megismerhettük Őt. A gyömölcsök szilárdak, termékenysége több puszta metaforánál, és sehol e szomorú világon nem boldogabbak a gyermekek az almafa ágai között, s a felnőttek nem énekelnek harmónikusabb kórusban, midőn a szőlőt préselik, mint ennek a hirtelen és türelmetlen felvilágosodásnak állandósult ragyogásában, a villámfényben, mely örökkévalóvá lett, akár a napfény.

I. FÜGGELÉK

A TÖRTÉNELEM ELŐTTI EMBERRŐL

Bizonyos értelemben jobb lenne, ha a történelem felületesebb volna. Amire szükség lenne, az azoknak a dolgoknak a maradványa, amelyeket olyan rövid ideig látunk, hogy gyorsan el is felejtünk. E könyv egyik tanulsága, hogy az első gondolatok a legjobbak. Így világíthat meg egy villám egy tájat, az Eiffel Toronnyal vagy a Matterhornnal, amint úgy állnak ki belőle, ahogyan soha nem állnának ki a rendes napvilágnál. A könyvet az örökkétartó villámlás hasonlatával fejeztem be; csakhogy – fájdalom! – ez a kis felvillanás túl sokáig tartott. Azonban a módszernek vannak kétségkívül gyakorlati hátrányai is, amelyekhez, úgy vélem, helyénvaló hozzáfűzni az alábbi két megjegyzést. Úgy tűnhet, hogy túlságosan sokat egyszerűsít és hagy ki tudatlanságból. Ezt különösen a történelem előtti képekre vonatkozó megjegyzésekkel kapcsolatban érzem, amelyek nem foglalkoznak mindazzal, amit a tudósok kiolvashatnak a történelem előtti képekből, csupán azzal az egyetlen lényeggel, amit bárki megtanulhat belőlük, és a puszta tényből, hogy egyáltalán léteznek. Tisztában vagyok azzal, hogy az a kísérlet, hogy a tudatlanság szavaival fejezzem ki magam, saját tudatlanságomat is eltúlozhatja. Anélkül, hogy a tudományos kutatásoknak bármiféle látszatát óhajtanám kelteni, sajnálnám, ha úgy gondolnák, hogy nem tudok többet annál, mint amennyit alkalmam volt elmondani a különféle fejlődési fokozatokról, amelyekre a primitív emberiséget osztani szokták. Természetesen tudatában vagyok, hogy a történetet gondosan kimunkálták, és hogy sok ilyen fokozat létezett a cromagnoni barlang előtt, és sok olyan nép, amelyekkel összekapcsoljuk ezeket a festményeket. Az igazság az, hogy a neandervölgyi emberrel (és más fajtákkal) kapcsolatos legújabb kutatások inkább a már említett, igen fontos tanulságot bizonyítják. Az elképzelés, mely szerint a vallás fejlődésében szükségszerűen vannak lassú vagy késői dolgok, valójában keveset

nyer a rénszarvast festő ember elődeire vonatkozó felfedezésekből. A tudósok a látszat szerint úgy vélik, hogy függetlenül attól, vallásos jellegűek voltak-e a festmények, avagy sem, az ember, aki előttük élt, már vallásos volt. Az emberek már azzal a gonddal temették el halottaikat, amely a misztérium és a reménység biztos jele. Ez nyilvánvalóan visszavisz bennünket ahhoz az érveléshez, amelyet nem lehet az ősember koponyájának bármiféle méricskélésével megközelíteni. Nincs sok értelme összehasonlítani az ember koponyáját a majoméval, ha egészen biztos, hogy soha nem is merült fel ebben a majomkoponyában, hogy eltemessen egy másik majmot, diókkal a sírjában, hogy átsegítse a mennyei majomházba. Ha már a koponyákról beszélünk, mindnyájan tudunk arról, hogy Cro-Magnonban olyan koponyát találtak, amely szemmelláthatóan nagyobb, mint a mai átlagos koponyaméret. Mulatságos történet ez, hiszen az egyik kiváló evolúcionista, kissé megkésett elővigyázatossággal, minden ellen hevesen tiltakozott, amit egyetlen példány alapján állítanak. Mégis egyetlen koponya dolga lenne, hogy bebizonyítsa: elődeink alacsonyabbrendűek voltak nálunk. Az az egyetlen koponya, mely úgy érzi: be tudja bizonyítani, hogy magasabbrendűek voltak, úgy tűnik, vízfejűségben szenvedett.

II. FÜGGELÉK

A TEKINTÉLYRŐL ÉS A PONTOSSÁGRÓL

Ebben a könyvben, melynek célja mindössze a közkeletű téveszmék egyszerű kritikája volt, gyakran éppenséggel a nagyon durva hibáké, úgy érzem, hogy helyenként gúnyolódni látszom a komoly tudományos munka felett. Szándékom pedig éppen ellentétes volt. Nem azzal a tudóssal vitatkozom, aki megmagyarázza az elefántot, hanem azzal a szofistával, aki félremagyarázza. A szofista tulajdonképpen a galériának játszik, ahogyan azt az ókori Görögországban tette. A tudatlanokhoz folyamodik, főként, amikor a tudósokhoz fordul. Meg se fordult a fejemben, hogy orcátlanul azokat bíráljam, akik igazi tudósok. Mindnyájan mérhetetlenül nagy adóssággal tartozunk a kutatásoknak, főleg a modern kutatásoknak, melyeket az ügy elszánt kutatói végeztek, és én csupán annyit állítottam, hogy itt-ott felcsipegettem morzsákat belőlük. Nem terheltem meg elvont érveléseimet idézetekkel és utalásokkal, amelyektől egy könyv csak tudományosabbnak látszik, mint amilyen, viszont néhány esetben úgy találtam, hogy az általam alkalmazott laza utalási módszer meglehetősen félrevezető saját véleményemet illetően. A Chaucerről és a gyermek mártírról szóló bevezetés rosszul fogalmazott; mindössze arra gondoltam, hogy az angol költőnek az angol szent járt az eszében, akinek történetéről egy külföldies változatot ad. Ugyanígy a mitológiáról szóló fejezetben két kijelentés úgy követi egymást, hogy azt a látszatot kelti, mintha a monoteizmusról szóló második történet a Dél-tengerekre utalna. Szeretném tehát megjegyezni, hogy Atahocan nem az Austro-Ázsiai, hanem a dél-amerikai vadakhoz tartozik. Ugyancsak „A civilizáció ókora" című fejezetben – melyet a legkevésbé kielégítőnek tartok –, az egyiptomi monarchiák fejlődésére vonatkozó benyomásaimat talán túlságosan is azonosítottam a fejlődésük alapjául szolgáló tényekkel, melyek többek között J. L. Myles professzor munkáiban is felfedezhetők. Azonban a keveredés nem volt szándékos, még kevésbé állt szándékomban a fejezet foly-

tatásában arra utalni, hogy a fajokkal kapcsolatos antropológiai következtetések sokkal értéktelenebbek lennének, mint amilyen értékesek valójában. Az én kritikám szigorúan viszonylagos. Jómagam állíthatom, hogy a piramisok szemmel láthatóbbak mint a sivatagi nyomok, anélkül, hogy tagadnám, hogy nálamnál bölcsebb emberek nyomokat láthatnak ott is, ahol számomra csak a jeltelen homok látszik.

ISBN 963 360 297 1

A KIADÁSÉRT FELEL: DR. ÁKOS GÉZA IGAZGATÓ
A SZEDÉST A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT VÉGEZTE
NYOMÁS ÉS KÖTÉS A VÍZÜGYI DOKUMENTÁCIÓS
SZOLGÁLTATÓ LEÁNYVÁLLALAT MUNKÁJA

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 BUDAPEST, KOSSUTH L. u.1.

145,– Ft